

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Γ. Κοντογιώργης** : Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα σήμερα
- **Ν. Μαραντζίδης** : Το παράλογο στην εκλογική συμπεριφορά
 - **Μ. Γκίβαλος** : Προβλήματα ατομικού και συλλογικού πράττειν
- **Ν. Δεμερτζής-Α. Αρμενάκης** : Εθνική ταυτότητα και εθνικά θέματα στα ΜΜΕ
- **Ι. Καμαριανός** : Εξουσία και επικοινωνία
 - **Κ. Δικαίος** : Η βρετανική πολιτική, 1979-1994
- **Α. Μαριδάκη-Κασσωτάκη** : Η μεταβλητότητα της αναπαράστασης εννοιών στη μακρόχρονη μνήμη
 - **Π. Βύρας-Ι. Νέστορος** : Magnus Hirschfeld: Ο παραγνωρισμένος πρωτοπόρος της σεξολογικής επιστήμης
- **O. Revault d'Allones** : Ο Ενρίκο Μπαζ παίζει και κερδίζει
 - **Βιβλιοκριτικές**
 - **Βιβλιοπαρουσιάσεις**

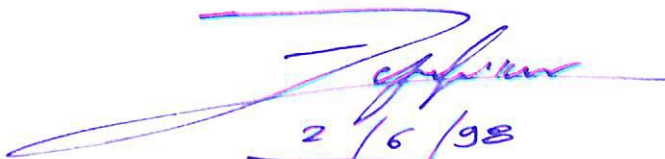
ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΣΤ΄

Τεύχος 23

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

2/6/98

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

✕ Γεώργιος Κοντογιώργης: Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα	7
Νίκος Μαραντζίδης: Το παράλογο στην εκλογική συμπεριφορά	65
— Μενέλαος Γκίβαλος: Προβλήματα του ατομικού και συλλογικού πράττειν στο σύστημα των θεσμών	85
Νίκος Δεμερτζής - Αντώνης Αρμενάκης: Εθνική ταυτότητα και εθνικά θέματα στα ΜΜΕ: Η περίπτωση της ενδιάμεσης συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και ΠΓΔΜ στον τύπο	115
✕ Ιωάννης Καμαριανός: Εξουσία και επικοινωνία: Τεχνολογικές και τεχνοκρατικές ρυθμίσεις στο μαγικό κόσμο των ΜΜΕ	139
Κώστας Δικαίος: Η βρετανική πολιτική 1979-1994: Το «νέο ηγεμονικό σχέδιο» και μια νέα κατανόηση του «βοναπαρτισμού»	159
Αικατερίνη Μαριδάκη-Κασσωτάκη: Η μεταβλητότητα της αναπαράστασης εννοιών στη μακρόχρονη μνήμη: Μια αναπτυξιακή προσέγγιση	191
Παναγιώτης Βύρας - Ιωάννης Νέστορος: Magnus Hirschfeld: Ο παραγνωρισμένος πρωτοπόρος της σεξολογικής επιστήμης	203
Olivier Revault d' Allones: Ο Ενρίκο Μπαζ παίζει και κερδίζει	219
Βιβλιοκριτικές	235
Βιβλιοπαρουσιάσεις	239

Κορνήλιος Καστοριάδης: Είμαι επαναστάτης όχι προφήτης

Ο Κορνήλιος Καστοριάδης, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1922. Σπούδασε νομικά, οικονομία και φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η πολιτική του δράση ήταν έντονη από τα νεανικά του χρόνια. Τα γεγονότα του Δεκέμβρη του 1944 επηρέασαν σημαντικά την πολιτική του τοποθέτηση. Την επόμενη χρονιά θα φύγει στη Γαλλία για σπουδές με υποτροφία του Γαλλικού Ινστιτούτου.

Το 1949 εκδίδεται το πρώτο τεύχος του περιοδικού Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότης, και ο ίδιος έγραφε με το ψευδώνυμο Paul Cardan. Στα επόμενα τεύχη που ακολούθησαν ως το 1965, το περιοδικό, ένα από τα πιο σημαντικά της μεταπολεμικής Ευρώπης, προχώρησε στην κριτική τόσο του «υπαρκτού σοσιαλισμού» όσο και της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Το κίνημα 22 Μάρτη, γαλουχημένο με τις ιδέες του και η εξέγερση του Μάη 1968 στη Γαλλία, με τον πρωταγωνιστικό ρόλο των «μαζών» και την αυθόρμητη φωτεινή και παιγνιώδη μορφή της, ήταν το ιδανικό πεδίο για να συναντηθούν οι ιδέες του κορυφαίου διανοητή με την πράξη. Ο Καστοριάδης ήθελε να δώσει στη θεωρία και στην πράξη ψυχή, βιωματικό βάθος, σώμα και πρόσωπο.

Από το 1974 άρχισε να ασκεί την ψυχανάλυση ενώ από το 1979 εργάστηκε ως διευθυντής σπουδών της Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.

Τα στοιχεία της επαναστατικής σκέψης του Κ. Καστοριάδη τα συναντά κανείς με συνέπεια και αφοσίωση στη συγγραφική του δραστηριότητα: *Φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας, Ουγγρική επανάσταση το 1956, Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα, Η γραφειοκρατική κοινωνία I & II, Υπάρχει σοσιαλιστικό μοντέλο ανάπτυξης;, Μπροστά στον πόλεμο, Η αρχαία ελληνική δημοκρατία, Καιρός, Οι ομιλίες στην Ελλάδα, Το σταυροδρόμι του λαβιρύνθου, Από την οικολογία στην αυτονομία, Ο θρυμματισμένος κόσμος, Η άνοδος της ασημαντότητας, Fait et a Faire.*

Ο πνευματικός προσανατολισμός του Καστοριάδη αφορά άμεσα στο επαναστατικό σχέδιο για την ανατροπή της κρίσης και της φθοράς, της πολιτικής και του πολιτισμού. Οι πολίτες θα αποκτήσουν την ελπίδα και την επιθυμία για αγώνα με την κατάλυση της γραφειοκρατικής κυριαρχίας και τη στήριξη μιας κοινωνίας στην οποία η εξουσία θα ασκείται από μαζικούς παραγωγικούς οργανισμούς.

Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα

Κορνήλιος Καστοριάδης*

Λοιπόν δε νομίζω ότι έχουμε φτάσει στο τέλος της Ιστορίας με αυτή την έννοια, δηλαδή δε νομίζω ότι μπορούμε να πούμε ότι έχουμε φτάσει στην καλύτερη ανθρώπινα εφικτή δομή της κοινωνίας. Και εφόσον πολύ συχνά με θεωρούν ουτοπιστή, με την κακή έννοια φυσικά, αντιστρέφω το ερώτημα και ρωτάω, που ίσως είναι, «πα σω», όπως θα έλεγε ο Αρχιμήδης, αυτός ο οποίος λέει ότι αυτό είναι και περισσότερο δε γίνεται;

Θα μπορούσε τώρα κάποιος άλλος να πει ότι βεβαίως η Ιστορία δεν έχει τελειώσει –δεν ξέρουμε αν αυτό το σύστημα είναι το καλύτερο από όσα είναι ανθρωπίνως εφικτά– αλλά ξέρουμε ότι μια ιστορία που έχει σίγουρα τελειώσει είναι η ιστορία του προτάγματος της Αυτονομίας. Δηλαδή ξέρουμε ότι το μέλλον των ανθρωπίνων κοινωνιών είναι αυτή η παθητικότητα, είναι αυτή η επικράτηση της φιλελεύθερης ολιγαρχίας με όλα τα άλλα που συνεπάγεται. Πάνω σε αυτό θα έλεγα δύο πράγματα. Το πρώτο είναι αυτό που είπα και χθες το βράδυ, ότι δηλαδή αυτοί που το λένε αυτό στηρίζονται σε εμπειρικές αναλύσεις, αν όχι εμπειρικές με τη χυδαία έννοια, τουλάχιστον πραγματολογικές: δηλαδή «στο καλύτερο της γνώσης μας», όπως λένε οι Γάλλοι, οι άνθρωποι σήμερα δεν ενδιαφέρονται πλέον για τα κοινά, με επιπλέον την υποχθόνια και μη ρητή προσθήκη ότι δεν πρόκειται και να ξαναενδιαφερθούν. Και πού το ξέρετε κύριοι, εσείς όλοι που είστε καθηγητές και πολιτειολόγοι σε αμερικάνικα Πανεπιστήμια με όλες αυτές τις βιβλιογραφίες που διυλίζετε τον κώνωπα σχετικά με την ακρίβεια και την αυστηρότητα των διατυπωμένων προτάσεων; Πώς εσείς βγάζετε ότι ξέρετε από τώρα ότι το 2020 δε θα ξαναενδιαφερθούν οι άνθρωποι μαζικά για την πολιτική; Από που βγαίνει αυτό; Ποιος είναι ο τόπος που θα μπορούσε ποτέ να σταθεί αυτός ο οποίος θα το έλεγε;

* Ο Κορνήλιος Καστοριάδης στήριξε το *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* στα πρώτα του βήματα. Μέλος ήδη από το 1ο τεύχος της Επιστημονικής Επιτροπής, μας έδωσε το πρώτο άρθρο του περιοδικού, απ' όπου και το απόσπασμα.

Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα*

Γεώργιος Κοντογιώργης**

Περίληψη

Η πολιτική ορίζεται συνολικά ως ταυτολογία της εξουσίας. Η ιδιαιτερότητα του νεοελληνικού παραδείγματος έγκειται στο ότι εισέρχεται στο κοσμοσύστημα του κράτους-έθνους όχι από τη φεουδαρχία αλλά ευθέως από ένα ολοκληρωμένο ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα όπως το ελληνικό, στο οποίο η πολιτική αναδεικνύεται επίσης ως ελευθερία και ως αγαθό. Ως εκ τούτου, προσφέρεται για την παρακολούθηση των μεταλλαγών του πολιτικού φαινομένου και κατ' επέκταση της περιέλευσής του αρχικά στην αρμοδιότητα των επιστημών του κράτους και στη συνέχεια της πορείας προς τη συγκρότηση ενός αυτόνομου επιστημονικού χώρου.

Εισαγωγή

Η πρόσφατη ανάδυση της πολιτικής επιστήμης στο σύγχρονο κόσμο επιβεβαιώνει το γεγονός ότι η επιστημονική προσέγγιση του πολιτικού φαινομένου εξαρτάται ευθέως από τη θέση που καταλαμβάνει η πολιτική πράξη στο χρόνο και στα πλαίσια της συγκροτημένης κοινωνίας. Στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, ο μετασχηματισμός του πολιτικού από ιδιωτική (φεουδαρχική κοινωνία) σε δημόσια υπόθεση, με την έννοια του αυτόνομου κρατικού χώρου, ο οποίος τίθεται υπό τον έλεγχο μιας κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας νομιμοποιημένης από το κοινωνικό σώμα (κοινωνία πολιτών), δεν

* Το κείμενο αυτό συντάχθηκε στο πλαίσιο της επιστημονικής συνδιάσκεψης για την πολιτική επιστήμη στην Ευρώπη.

** Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

ήταν από μόνος του αρκετός για να προωθήσει τη διαδικασία ανάπτυξης της πολιτικής επιστήμης. Για να φθάσουμε στο σημείο όπου το πολιτικό φαινόμενο αρχίζει να ανασυγκροτείται δειλά ως αντικείμενο μιας αυτόνομης επιστήμης, χρειάστηκε να επιτευχθεί η υπέρβαση του παραδοσιακού πλαισίου του δημόσιου χώρου μέσα από την ουσιαστική διεύρυνση του πεδίου της πολιτικής προς την κατεύθυνση της κοινωνίας. Επέκταση που οφειλόταν στη βαθιά μεταβολή που υπέστη το επικοινωνιακό σύστημα¹ στα τέλη αυτού του αιώνα. Από την άποψη αυτή, η περίπτωση της Ελλάδας αποτελεί ένα σημαντικό εργαστήριο, λόγω της μοναδικότητάς της, αφού παραπέμπει σε ένα κοσμοσύστημα που θεμελιώνεται στην ανθρωποκεντρική αρχή και βίωσε εξασφαλίζοντας τη συνέχειά του, από τις απαρχές έως μια πρόσφατη εποχή.

1. Τα ιστορικά θεμέλια της πολιτικής επιστήμης

1.1. Από το κοσμοπολιτειακό κοσμοσύστημα στο εθνοκεντρικό κοσμοσύστημα

α) Οι ελληνικές κοινωνίες θεμελίωσαν και διαχειρίστηκαν ήδη από την κρητομυκηναϊκή εποχή ένα κοσμοσύστημα που είχε ως βάση του τη *χρηματιστική οικονομία*² και την *πολιτεία της πόλης*³, με *κρατοκεντρική* ή *οικουμενική* και *κοσμοπολιτειακή* μορφή⁴. Μην έχοντας γνωρίσει το *φεουδαρχικό κοσμοσύστημα*, το πολιτικό φαινόμενο θα αποτελέσει τη δεσπίζουσα σταθερά της εποχής αυτής. Εμφανίζεται είτε ως απλό (πολιτικό) δικαίωμα (για παράδειγμα, στην προ-δημοκρατική περίοδο), είτε ως (πολιτική) ελευθερία, και μάλιστα ως αγαθό που κάνει την εμφάνισή του μετά την εγκαθίδρυση της πολιτικής κοινωνίας⁵ και του δημοκρατικού συστήματος στο πλαίσιο της πόλης. Αγνοείται πλήρως το γεγονός ότι το πολιτειακό όχημα του ελληνικού κοσμοσυστήματος, δηλαδή η *πόλις*, καθώς και η ονομαζόμενη άμεση *δημοκρατία*, υπερβαίνουν κατά πολύ την κλασική περίοδο, συμπεριλαμβανομένου του δουλοκτητικού συστήματος, και συγκροτούν τη θεμελιώδη σταθερά μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα.

Η διανοητική προσέγγιση του πολιτικού φαινομένου συνόδευσε την πολιτική πράξη στο εσωτερικό του ελληνικού κοσμοσυστήματος, ακόμα και στις «σκοτεινές» περιόδους: στις αρχές του ρωμαϊκού δεσποτισμού (2ος αι. π.Χ. - 1ος αι. μ.Χ.), κατά τη φάση της εδραίωσης του χριστιανισμού στο Βυζάντιο (7ος-8ος αι.) και

στις αρχές του οθωμανικού δεσποτισμού (15ος-17ος αι.). Διότι τελικά επειδή τα θεμέλια του ελληνικού κοσμοσυστήματος (η χρηματιστική οικονομία και η αυτόνομη πόλις) παρέμειναν ανέπαφα, ο δεσποτισμός της κεντρικής εξουσίας ή η μεταστροφή του ενδιαφέροντος (κατά την περίοδο της επεξεργασίας του χριστιανικού δόγματος) επηρέασαν βασικά την πρωτοτυπία της πολιτικής σκέψης, όχι όμως την πολιτική πράξη ή τη διανοητική ενασχόληση με την πολιτική.

Αποφασιστική στιγμή για την αναγέννηση του ελληνικού ανθρωπισμού υπήρξε η νίκη της εικονολατρίας στο Βυζάντιο (8ος-9ος αι.)⁶. Η πολιτική φιλοσοφία, και γενικότερα η προσέγγιση του πολιτικού φαινομένου, θα αποτελέσει έναν προνομιακό τομέα που θα δώσει μια νέα ώθηση στο περιεχόμενο των σπουδών στο δημόσιο Πανεπιστήμιο⁷ της Κωνσταντινούπολης, καθώς και στις Σχολές ή στους πνευματικούς Κύκλους από τους οποίους έβγαιναν τα στελέχη του Κράτους και της κοινωνίας. Οι μεγάλοι εκπρόσωποι της γνώσης στην περίοδο αυτή δεν είναι θεωρητικοί του δικαίου, νομικοί, θεολόγοι ή φιλόσοφοι αλλά κυρίως πολιτικοί στοχαστές και ειδικοί της πολιτικής ζωής. Ο Φώτιος, ο Μιχαήλ Ψελλός, ο Πλήθων Γεμιστός, ο Βησσαρίων, η Άννα Κομνηνή και πολλοί άλλοι είναι πράγματι αυθεντικοί εκπρόσωποι του κινήματος αυτού. Η πολιτική διάσταση του δικαίου (π.χ. ο Αρμενόπουλος, 15ος αι.) είναι ένα γεγονός που οφείλει επίσης να καταγραφεί.

Η μαζική έξοδος των εκπροσώπων του ελληνικού ανθρωπισμού στην Ευρώπη συνέβαλε σταδιακά στην ενσωμάτωση της ηπείρου στο ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα⁸. Περιορίσε όμως για περισσότερο από έναν αιώνα τον ζωτικό χώρο του ελληνικού κοσμοσυστήματος από την παραγωγή μιας πρωτότυπης πολιτικής σκέψης. Κατά τη διάρκεια της τελευταίας περιόδου του οθωμανικού δεσποτισμού, το σημαντικότερο τμήμα της ελληνικής πνευματικής τάξης θα διατηρήσει ως κύρια βάση του το «άλλο» Βυζάντιο, δηλαδή τις παλιές βυζαντινές πόλεις της Ιταλίας⁹. Εντούτοις, ο εντυπωσιακός αριθμός μεταγλώττισης κλασικών κειμένων, μεταξύ αυτών και πολιτικών, στις ελληνικές περιοχές, ακριβώς μετά την κατάκτηση, δείχνει όντως ότι η πραγματικότητα της πολιτικής πράξης, πανταχού παρούσα στην ελληνική κοινωνία, δεν έπαψε να κινεί την πνευματική περιέργεια και την πολιτική προβληματική¹⁰.

Ένα νέο κίνημα αναπτύσσεται κατά τον 17ο αιώνα και φτάνει στο απόγειό του στη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα, οπότε επανεμφανίζεται, στο ζωτικό χώρο του ελληνικού κοσμοσυ-

σπήματος, μια πρωτότυπη πνευματική παραγωγή, που θα μπορούσε να συγκριθεί με εκείνη των πλέον σημαντικών ευρωπαϊκών χωρών. Ένας εντυπωσιακός αριθμός πολιτικών έργων δημοσιεύεται τη στιγμή που, στις πανεπιστημιακές σχολές του ελληνισμού, η διδασκαλία της πολιτικής φιλοσοφίας, των ιδεών και των πολιτικών φαινομένων καταλαμβάνει μια κεντρική θέση. Από ιδεολογική και πολιτική άποψη, η πνευματική τάξη της εποχής εγγράφεται ουσιαδώς στην *οικουμενική και κοσμοπολιτειακή τροχιά του ελληνικού κοσμοσυστήματος*. Η βαθιά όσμωση ανάμεσα στην ελληνική διάνοηση και στην «αναγεννώμενη» Ευρώπη δε θα ωθήσει την πρώτη να παρεκκλίνει προς την κατεύθυνση του *κράτους-έθνους*. Το σύστημα της αυτόνομης πόλης –με την έννοια της πολιτείας που οριοθετεί, παράγει και αρθρώνει το πολιτικό φαινόμενο– και της κοσμοπολιτείας συνιστούν το σημείο αφετηρίας και το θεμέλιο της προβληματικής της. Πρόκειται, όπως ειπώθηκε, για την πόλη που προήλθε απ' ευθείας από την πόλη-κράτος, της οποίας θα αποτελέσει μέχρι τέλους μια εντυπωσιακή αναπαραγωγή, ενσωματωμένη στους κόλπους της οικουμενικής πραγματικότητας.

Η ανθρωποκεντρική προσέγγιση, με όρους ευρείας ελευθερίας, συνθέτει τη ζωτική προτεραιότητα που καλύπτει το σύνολο του κοινωνικού γίνεσθαι, συμπεριλαμβανομένης και της εργασίας. Το πολιτικό, μακράν του να γίνεται αντιληπτό ως ένα απλό προ-δημοκρατικό *δικαίωμα*, προορισμένο να νομιμοποιήσει την κυρίαρχη εξουσία (π.χ. με την εκλογική ψήφο), είναι στην πραγματικότητα το συστατικό στοιχείο της καθόλου αυτονομίας, η ουσία της οποίας είναι η *πολιτική ελευθερία* του κοινωνικού σώματος. Ο *πολιτικός χώρος* υπερτερεί του *δημόσιου χώρου*, το *κοινό συμφέρον* του *γενικού συμφέροντος*. Στην *κυρίαρχη πολιτική εξουσία* που επενδύει για τη νομιμοποίησή της στο «*κοινωνικό συμβόλαιο*» αντιπαραβάλλεται η *αυτονομία* του κοινωνικού σώματος, με άλλα λόγια, η *πολιτική αυτοκυβέρνηση*. Στο πλαίσιο της δημοκρατικής πολιτείας, όπου η κυρίαρχη εξουσία συνεχίζει να ταξινομείται τυπολογικά στο προ-δημοκρατικό στάδιο του δεσποτικού συστήματος ή ανάλογα της κοινωνίας πολιτών, η αντιπροσωπευτική αρχή είναι περιορισμένη σε λειτουργίες μικρής χρονικής διάρκειας (εκλέγεται για έξι μήνες έως ένα έτος), ελέγχεται αμέσως και αδιαλείπτως από το κοινωνικό σώμα, είναι ελευθέρως ανακλητή και υποχρεωτικά συλλογική¹¹. Η αρχή της πλειοψηφίας ισχύει για το συνεργόμενο κοινωνικό σώμα, δηλαδή για το πολιτικά κυρίαρχο όργανο, όχι όμως για το αντιπροσωπευτικό σώμα, σχετικά με το οποίο λαμβάνονται όλα τα αναγκαία μέτρα ώστε να αποφευχθεί

κάθε τάση συγκέντρωσης ή κατάχρησης της εξουσίας. Το θεμελιώδες πρόβλημα της ελληνικής πολιτικής σκέψης και της ιθύνουσας τάξης της περιόδου αυτής υπήρξε η υποκατάσταση, στο επίπεδο του κεντρικού συστήματος, του «ασιατικού» τύπου οθωμανικού δεσποτισμού από την ελληνική *κοσμοπολιτεία* (πρόκειται για την «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα Φεραίου, 1757-1798), στο οικουμενικό της περιβάλλον¹².

β) Ο προσανατολισμός αυτός της ελληνικής πολιτικής σκέψης θα υποστεί μια αποφασιστική δοκιμασία ως αποτέλεσμα της μεγάλης επανάστασης του 1821, η οποία, από μια άλλη άποψη, αντιπροσωπεύει τη μεγαλύτερη ανατροπή που γνώρισε ο ελληνισμός και το κοσμοσύστημά του. Η γέννηση ενός *νεο-ελληνικού κράτους* που ασφικτιούσε μέσα στα σύνορά του, στο περιθώριο του ελληνικού κοσμοσυστήματος και των ελληνικών κοινωνιών, θα συνοδευθεί από σειρά μέτρων που θα οδηγήσουν στον αδιαμφισβήτητο, και μάλιστα θεσμικό έλεγχο επί του κράτους και ταυτόχρονα επί της σύνολης κοινωνίας. Η μετάβαση από το βαθιά δημοκρατικό και «πολιτειακό» (ήτοι μη μοναρχικό) σύστημα, το οποίο εισήχθη από την αρχή της επανάστασης, στη βαυαρική απόλυτη μοναρχία (1832-1843) που επελέγη και επεβλήθη από τις Δυνάμεις, θα οδηγήσει στον οριστικό και άνευ όρων εγκλωβισμό του κράτους και του πολιτικού συστήματος στην προοπτική του νέου εθνοκεντρικού κοσμοσυστήματος.

Συγκρινόμενη με τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, η ελληνική κοινωνία είναι ο μοναδικός εκφραστής ενός διαφορετικού δρόμου μετάβασης στο κράτος-έθνος, που οφείλεται σε μια αδιάλειπτη ανθρωποκεντρική κληρονομιά, συμφυή προς το κοσμοσύστημά της¹³. Στην περίπτωση της δυτικής Ευρώπης, το κράτος σφυρηλατεί το έθνος και εν τέλει την πορεία για την *κοινωνία πολιτών*. Στην έξοδο από τη φεουδαρχική κοινωνία, το πολιτικό πρόταγμα επικεντρώνεται αναπόφευκτα στην ατομική και κοινωνική ελευθερία. Η πολιτική ως ελευθερία, απουσιάζει εντελώς από την προβληματική του κοινωνικού σώματος. Στην περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας, το έθνος, το οποίο δημιουργεί το κράτος, καλείται να αποσειεί τα θεμελιώδη κεκτημένα του ελληνικού κοσμοσυστήματος –την κοινωνική αυτονομία (π.χ. στο τομέα της εργασίας) και κυρίως την πολιτική ελευθερία– προκειμένου να οικοδομήσει ένα σύστημα που να συνδέεται με το πρωταρχικό πολιτικό στάδιο του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος. Το προηγούμενο αυτό της ελληνικής κοινωνίας εξηγεί μια σειρά από «παρεκκλίσεις» που παρουσιάζει το νέο πολιτειακό της σύστημα και οι οποίες το το-

ποθετούν τελικά στη θέση ενός είδους προπομπού στις εξελίξεις, σε σχέση με τον ευρωπαϊκό «κανόνα»: η εισαγωγή της καθολικής ψήφου (με την έννοια του δικαιώματος και όχι πλέον της πολιτικής ελευθερίας), από τις αρχές της επανάστασης (Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, Δεκ. 1821 - Ιαν. 1822) και του νεο-ελληνικού Κράτους (1828), τη στιγμή που στη Μεγάλη Βρετανία, το 1832, το δικαίωμα αυτό δεν καλύπτει περισσότερο από το 7% του εκλογικού σώματος¹⁴. Η καθιέρωση εξαρχής ενός πολυσυλλεκτικού ή διαστρωματικού κομματικού συστήματος στο πλαίσιο ενός κοινοβουλευτικού καθεστώτος, σε αντίθεση με τα *ταξικά ή ιδεολογικά κόμματα* και τα *κοινωνικά κινήματα* που κυριάρχησαν στον νεότερο κόσμο μέχρι πρόσφατα¹⁵.

Η βαθιά ανθρωποκεντρική ιδιοσυστασία του κοινωνικού σώματος, που επιβεβαιώνεται στο επίπεδο της ατομικής και κοινωνικής ελευθερίας καθώς και η έντονη πολιτικοποίησή του, εμποδίζουν τις πολιτικές δυνάμεις να αναλάβουν ρόλους «ελευθερωτών» και «προστατών». Η πολιτική ενσωμάτωση της ελλαδικής κοινωνίας δεν πραγματοποιείται με ενδείκτη την προσχώρηση του ατόμου στη λογική της αντιπροσωπευτικής διαχείρισης. Στο μέτρο που παραπέμπει σε μια ισχυρή παράδοση, υλοποιείται μέσα από την ανάπτυξη μιας άμεσης διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στον πολίτη και στο πολιτικό γίνεσθαι. Γεγονός που υποχρεώνει την πολιτική τάξη να διαπραγματευθεί τη νομιμοποίησή της και την αναδιανομή των δημόσιων προσόδων. Η εξαιρετική πολιτικοποίηση του κοινωνικού σώματος¹⁶ εξηγεί συγχρόνως την παντελή απουσία, στη νεοελληνική κοινωνία, φαινομένων που περιορίζουν το πολιτικό πεδίο, όπως η προσωπολατρεία ή ο ολοκληρωτισμός. Το νεοελληνικό κράτος αντιπροσωπεύει το κοινοβουλευτικό και κομματικό σύστημα με τη μεγαλύτερη παράδοση υπό συνθήκες καθολικής ψηφοφορίας και κυρίως με το ευρύτερο πεδίο της πολιτικής¹⁷.

1.2. Η περίοδος του κράτους-έθνους

α) Η μετάβαση από το ελληνικό κοσμοσύστημα στην τυπολογική ανθρωποκεντρική παράμετρο του εδαφικά εκτεταμένου κράτους που αυτοπροσδιορίζεται από τη διάσταση του έθνους, μεταβάλλει ριζικά το κοινωνικό-πολιτικό περιβάλλον και την πολιτική σκέψη στην Ελλάδα. Η έννοια του πολιτικού φαινομένου προσαρμόζεται στις προδιαγραφές του νέου συστήματος που επιδιώκει να το οριοθετήσει στο εσωτερικό του δημόσιου χώρου. Εφεξής γίνεται αντιληπτό όχι σε συνάρτηση με την ιδιαίτερη φύση του

(ως φαινόμενο) αλλά σύμφωνα με τη δομική του έκφραση (την κυρίαρχη πολιτική εξουσία), που υλοποιείται στην εποχή αυτή στο περιβάλλον του κράτους-έθνους. Η ίδια η ιδιότητα του πολίτη εξαρτάται κατ' αρχήν από την καταγωγή ή έστω από ένα ελάχιστο βαθμό ταύτισης με την κυρίαρχη αντίληψη του έθνους. Έτσι, η *πολιτειότης* ορίζεται ως *ιθαγένεια* –από την εθνική καταγωγή– ή *υπηκοότης* – από το ανήκειν στο κράτος. Πράγμα που επιβεβαιώνει ότι καθοριστικός πολιτικός παράγων είναι το έθνος και το κράτος, όχι ο λαός και το πολιτικό σύστημα. Οι πολιτικές του κράτους (π.χ. η εξωτερική πολιτική) αντανakλούν εθνικές επιδιώξεις ή πολιτικές, το διακρατικό σύστημα ορίζεται ως διεθνές σύστημα, το γενικό *συμφέρον* ισοδυναμεί με το *εθνικό συμφέρον*, κ.λπ. Το πολιτικό σύστημα, έχοντας με τη σειρά του υποταχθεί και μάλιστα ταυτισθεί με το κράτος, που προόριεται να λειτουργεί υπηρέτης του «εθνικού συμφέροντος» και του «δημοσίου χώρου», εγγράφεται στην αρμοδιότητα του δημοσίου δικαίου. Εργασίες πολιτικής επιστήμης που διαπραγματεύονται το προγενέστερο πολιτικό σύστημα (το κοσμοσυστημικό περιβάλλον) ή το νεοελληνικό κράτος, τιτλοφορούνται ωςάν να ανήκουν στο δημόσιο δίκαιο. Η πολιτική ιστορία του ελληνικού κοσμοσυστήματος ανασυγκροτείται τελικά υπό μια τυπικά εθνοκεντρική σκοπιά. Η ιστορία του ελληνοισμού και του κοσμοσυστήματός του δεν αποτελεί πια παρά την ιστορία της Ελλάδας. Η εθνική προσέγγιση της πολιτικής ιστορίας του ελληνοισμού αποκρυσταλλώνεται με την επιβεβαίωση της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους (Παπαρρηγόπουλος, Ζαμπέλιος, κ.λπ.). Πρόκειται για μια αντίληψη η οποία, μολονότι ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της εποχής¹⁹, αποδεικνύεται από πολλές απόψεις αντιφατική, διότι στην πραγματικότητα, η ελληνική συνέχεια δε στοιχειοθετείται παρά σε στενή συνάφεια με τη συνέχεια του κοσμοσυστήματός της, που είναι εξάλλου αναμφισβήτητη. Τούτο όμως μέχρι σήμερα, οι κοινωνικές επιστήμες στο σύνολό τους εμφανίζονται να το αγνοούν και οπωσδήποτε διαφεύγει εντελώς από την προβληματική τους.

Παρόλα αυτά, το νεοελληνικό κράτος βρέθηκε πολύ κοντά στη δημιουργία, το 1829, μιας *Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών*, που θα είχε ως προορισμό την κατάρτιση των διπλωματών, των διοικητικών στελεχών, των δικαστών και των νομοθετών, από τον πρώτο Πρόεδρο της Ελληνικής Πολιτείας, τον Ι. Καποδίστρια, πρώην υπουργό εξωτερικών της Ρωσίας. Η ιδέα, της οποίας την πατρότητα είχε ο Αλέξανδρος Στουρτζας, τότε μέλος του Συμβουλίου της Επικρατείας της Ρωσίας, ατόνησε μετά τη δολοφονία

του Ι. Καποδίστρια και την εγκαθίδρυση της απόλυτης μοναρχίας. Το σχέδιο θα ενεργοποιηθεί εκ νέου από τον Χ. Τρικούπη (1832-1896), αλλά δε θα καταλήξει σε αποτέλεσμα, διότι εν τω μεταξύ η κυβέρνησή του θα απωλέσει την πλειοψηφία στη Βουλή. Έτσι, με εξαίρεση, κυρίως, την ιστορία, τη λαογραφία και τη γλωσσολογία, η παρουσία των οποίων υπήρξε αδιάκοπη, η κοινωνική επιστήμη και, κατ' επέκταση, η πολιτική επιστήμη, αντιπροσωπεύεται έκτοτε από το δίκαιο, με κυρίαρχους τομείς το συνταγματικό και το διοικητικό δίκαιο. Το δημόσιο δίκαιο προσφέρει μια ανεκτίμητη συνδρομή στη μοναρχία και στο κομματικό σύστημα κατά τη διαδικασία οικοδόμησης και νομιμοποίησης του θεσμικού και ιδεολογικού οπλοστασίου του νέου κράτους, καθώς και στην προσπάθεια για την οριστική κατάλυση των θεμελίων και των αντιστάσεων του προγενέστερου κοσμοσυστήματος (της αυτόνομης πόλης, κ.λπ.). Εξάλλου, η ιδιαιτερότητα του πολιτικού περιβάλλοντος, την οποία προαναγγείλαμε (το ανθρωποκεντρικό κοινωνικό καθεστώς και η βαθιά πολιτικοποίηση του ατόμου, η «πολυσυλλεκτική» φύση του κομματικού συστήματος, η μόνιμη αδυναμία του δημόσιου χώρου να οριοθετήσει και να απορροφήσει την πολιτική δυναμική, η νομιμοποίηση της πολιτικής τάξης υπό συνθήκες διαρκούς αμφισβήτησης, κ.λπ.) είναι βασικά υπόλογο για την καίρια θέση που καταλαμβάνει το πολιτικό φαινόμενο στο δημόσιο δίκαιο¹⁹. Η τάση αυτή συνεχίζεται ή και ενισχύεται²⁰, κυρίως στη διάρκεια του μεσοπολέμου ή ακόμη και αργότερα, μέχρι τις μέρες μας.

Η περίοδος που αρχίζει από το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από την εμφανή αποτυχία του εθνικού τύπου κράτους να δημιουργήσει στα οθωμανικά εδάφη ένα ζωτικό χώρο για τον ελληνισμό, ανάλογο με την οικονομική, κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική του επιφάνεια. Η αποτυχία αυτή θα βαρύνει καθοριστικά στην πολιτική ζωή της χώρας, ιδίως από τη δεκαετία του 1860, μετά την ανάδυση στη Βαλκανική των σλαβικών εθνικισμών οι οποίοι, όχι μόνο θα αμφισβητήσουν το ελληνικό μονοπώλιο στην κληρονομιά της καταρρέουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και την προσδοκία της ελληνικής κοινωνίας να συμμετάσχει στη διανομή της. Η αδυναμία της ελληνικής πολιτικής τάξης να επιβάλει την εφαρμογή της συνθήκης των Σεβρών στη Μικρά Ασία και στην Ανατολική Θράκη συνιστά από την άποψη αυτή μια κομβική τομή. Η ήττα της Ελλάδας, η οποία οδήγησε στη μαζική έξοδο σχεδόν του συνόλου του ελληνικού πληθυσμού, έδωσε μια οριστική λύση στο ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης καθώς και στην παρουσία των τελευταίων εστιών του συστήματος

της πόλης²¹. Η φιλελεύθερη μεταρρύθμιση που εγκαινιάζεται το 1909, από τον Ελ.Βενιζέλο οδηγεί, μεταξύ των άλλων, στην επεξεργασία και κατάθεση στη Βουλή το 1911 νομοσχεδίου περί συστάσεως *Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών* η οποία όμως δε θα καταλήξει πουθενά. Εν τω μεταξύ, οι εξωτερικές αναζητήσεις και η βίαιη παρέμβαση του θρόνου στην πολιτική ζωή της χώρας²² θα προκαλέσουν ένα ισχυρό πλήγμα στη διαδικασία εσωτερικής ανασυγκρότησης, οι συνέπειες της οποίας θα διαρκέσουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο μέχρι πρόσφατα.

Οι εξελίξεις αυτές στην πολιτική σκηνή ενισχύουν την τάση που εκδηλώθηκε ήδη τον 19ο αιώνα και η οποία σηματοδοτεί την εμφάνιση πολυάριθμων έργων πολιτικής θεωρίας και έρευνας της ελληνικής πολιτικής ζωής με κύριο γνώρισμα το γεγονός ότι οι συγγραφείς τους αναπτύσσουν μια έντονη κοινωνικοπολιτική δράση²³. Η κίνηση αυτή θα ενταθεί από τις αρχές του 20ού αιώνα, θα επενδυθεί μάλιστα καταλυτικές πολιτικές διαστάσεις, που θα καταλήξουν στη συνολική ανατροπή της κοινωνικό-πολιτικής και πνευματικής ζωής του τόπου. Το 1916 ιδρύεται η *Εταιρία Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*, η οποία επί μακρά σειρά ετών εκδίδει την επιστημονική επιθεώρηση «*Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*» και δραστηριοποιείται με διαλέξεις και άλλες εκδηλώσεις. Στην Εταιρία αυτή θα παρουσιάσουν το έργο τους πλήθος ανθρώπων του πνεύματος με αντικείμενο και την πολιτική επιστήμη, όπως ο Ε. Λεμπέσης το 1929 («κριτική της κοινής γνώμης») και το 1931 («Το πρόβλημα της καπιταλιστικής συγκεντρώσεως εν τη Αγροτική Οικονομία») κ.ά. Το 1925, ο διευθυντής του «*Αρχείου*» Δημ. Καλιτσουνάκης δημοσιεύει το έργο του *Πολιτική Επιστήμη*.

Έκφραση της γενικής αυτής κίνησης είναι η υλοποίηση τελικά το 1927 του σχεδίου για τη δημιουργία μιας *Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών*, με προορισμό την προώθηση της μελέτης και της διδασκαλίας του πολιτικού φαινομένου, των πολιτικών θεσμών και του κράτους²⁴. Από την αρχή, η Σχολή αυτή, η οποία μετά το 1930 συναντά το σχέδιο ενός άλλου μεγάλου θιασώτη της ιδέας, του Αλέξανδρου Πάντου, υιοθετώντας μάλιστα και το όνομά του²⁵, διαιρείται σε δύο τμήματα: α) *πολιτικής επιστήμης και ιστορίας*, β) *οικονομίας και κοινωνιολογίας*. Επισημαίνεται ότι «οι σπουδές της Σχολής διαφέρουν ουσιωδώς από την εκπαίδευση που προσφέρεται από τους πανεπιστημιακούς θεσμούς. Αν και περιέχει γνωστικά αντικείμενα ισοδύναμα με αυτά των Ανώτατων Ιδρυμάτων, εντούτοις η αποστολή της είναι διαφορετική ...σύμφωνα με τις σύγχρο-

νες αντιλήψεις για το εκπαιδευτικό σύστημα που υποδεικνύουν οι πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες». Οι κύκλοι σπουδών της *Παντείου Σχολής* έρχονται έτσι σε ρήξη με την παράδοση του δικαίου και ταυτόχρονα προσεγγίζουν το πολιτικό φαινόμενο από μια μάλλον διεπιστημονική σκοπιά, στην οποία προέχουσα θέση καταλαμβάνει η κατεύθυνση που σήμερα ονομάζεται *πολιτική κοινωνιολογία*. Το 1925, με τον ιδρυτικό νόμο του *Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης*, δημιουργούνται στη *Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών* δυο κατευθύνσεις: α) *δικαίου* και β) *οικονομίας και πολιτικών επιστημών*. Λίγο αργότερα, το 1930, η *Νομική Σχολή* του *Πανεπιστημίου Αθηνών* εφαρμόζει ένα πρόγραμμα ειδίκευσης, στο τέταρτο έτος σπουδών, που οδηγεί στην απόκτηση διπλώματος *πολιτικών και οικονομικών επιστημών*. Προς τα μέσα της δεκαετίας του 1930 δημιουργείται η πρώτη έδρα κοινωνιολογίας στο ίδιο Πανεπιστήμιο, της οποίας όμως η κατεύθυνση καλύπτει κατά βάση την ιστορία και τις κοινωνικοπολιτικές ιδέες.

Το 1937, η βασιλική δικτατορία, έχοντας συνειδητοποιήσει τον καταλυτικό ρόλο της *Παντείου Σχολής Πολιτικών Επιστημών* για την ιδεολογική προαγωγή της κοινωνίας και την κατάρτιση στελεχών, τη μετατρέπει σε δημόσιο πανεπιστημιακό ίδρυμα, διατηρώντας παράλληλα τα δύο αρχικά τμήματά της. Η πρωτοβουλία αυτή παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περίπτωση της Ελλάδας, διότι αποκαλύπτει την αντίδραση της εξουσίας απέναντι σε ένα εγχείρημα ακαδημαϊκού νεωτερισμού, σε μια χώρα όπου, για τους λόγους που προαναφέραμε, το κύμα του φασισμού που συντάρραξε την Ευρώπη δε βρήκε πρακτικά καμιά ανταπόκριση στην κοινωνία, στην πολιτική ζωή, ακόμη και μεταξύ των διανοουμένων. Ακριβώς αυτό το βαθύ πολιτικό ρίζωμα της ελληνικής κοινωνίας και η λογική της αυτονομίας που τη συνοδεύει και την κάνει να αμφισβητεί το κυρίαρχο εξουσιαστικό μόρφωμα, οδήγησε επίσης το κομμουνιστικό κόμμα –περιθωριακό έως τότε, με επιρροή κυρίως στους μικρασιάτες πρόσφυγες– και τους συμμάχους του να επιχειρήσουν, στη διάρκεια της κατοχής, την επιστροφή στο σύστημα της αυτόνομης και αυτοκυβερνώμενης πόλεως στις ελεύθερες περιοχές (1941-1944). Το 1943, μια μεταρρύθμιση της *Παντείου Α.Σ.Π.Ε.* μεταβάλλει τα γνωστικά αντικείμενα των τμημάτων της, εκ των οποίων το ένα επικεντρώνεται στην *πολιτική επιστήμη* και το άλλο στη *δημοσιογραφία*.

Ο εμφύλιος πόλεμος (1944-1949) και, στη συνέχεια, ο ψυχρός πόλεμος εντάσσουν την Ελλάδα στη λογική της παγκόσμιας τάξης, η οποία ορίζει περιοριστικά το περιεχόμενο της πολιτικής εναλλα-

γής, θέτοντας ταυτόχρονα υπό περιορισμό την πολιτική επιστήμη. Το δίκαιο και η οικονομία επιβάλλονται χωρίς όρους στα πανεπιστημιακά ιδρύματα. Η Πάντειος Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών και ορισμένοι κύκλοι διδασκόντων στις Σχολές του Δικαίου, της οικονομίας και των πολιτικών επιστημών, συνεχίζουν να προωθούν τις σπουδές για το κράτος, το πολιτικό σύστημα, τις δημόσιες πολιτικές, την ιστορία των θεσμών και των διεθνών σχέσεων²⁶, τη στιγμή κατά την οποία η ιστορία μεταβάλλεται ουσιαστικά σε συμπλήρωμα του φιλολογικού προγράμματος στις αντίστοιχες Σχολές. Το 1951/52, επαναλαμβάνεται με εμμονή ότι, ως πανεπιστημιακός θεσμός, η Πάντειος Σχολή προορίζεται να προσφέρει μια εκπαίδευση διαφορετική από εκείνη που προσφέρουν τα άλλα πανεπιστημιακά ιδρύματα, δηλαδή να μυήσει τους νέους στους πολιτειακούς θεσμούς και στην πολιτική θεωρία, στις οικονομικές επιστήμες, στους διάφορους κλάδους της πολιτικής επιστήμης και των κοινωνικών επιστημών με σκοπό την προώθηση της κριτικής προσέγγισης των πολιτικών και κοινωνικών φαινομένων. Συγχρόνως, γνωστικά αντικείμενα των πολιτικών επιστημών και των διεθνών σχέσεων εξακολουθούν να περιλαμβάνονται στα προγράμματα σπουδών από το 1948 έως το 1954. Το 1952, λειτουργεί στην Πάντειο Σχολή ένα *Ινστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών*.

Ωστόσο, με την αναγγελία της ίδρυσης ενός *Ινστιτούτου Δημοσιογραφίας*, ο κύκλος σπουδών του οποίου προβλεπόταν να έχει διάρκεια τριών ετών, υπογραμμίζεται ότι «η διδασκαλία της δημοσιογραφικής επιστήμης περιορίζεται αυστηρά στα θεωρητικά και εθνικά πλαίσια, και κάθε ανάμιξη στα πολιτικά ζητήματα της χώρας απαγορεύεται αυστηρά». Η πολιτική επιστήμη, υπό στενή έννοια, δεν περιλαμβάνεται στη διδακτέα ύλη²⁷. Έτσι, εγχειρίδια που φέρουν τίτλους όπως *πολιτειολογία, δημόσιο δίκαιο (συνταγματικό και διοικητικό), δημόσια οικονομία, διεθνές δίκαιο*, απορροφούν την καθαυτό ανάλυση του πολιτικού φαινομένου και επιχειρούν συχνά να καλύψουν το αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης. Παρόλα αυτά, από την αρχή της ίδρυσής της, ορισμένοι καθηγητές του συνταγματικού και του διοικητικού δικαίου θα αναπτύξουν μια κάποια σταθερή σχέση με την *I.P.S.A. (Διεθνής Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης)*. Το 1955 δημιουργείται η *Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης*, η οποία όμως συγκροτείται σχεδόν αποκλειστικά από νομικούς, ιδίως δε από μέλη του Συμβουλίου της Επικρατείας, και η δράση της παραμένει οριακή έως ασήμαντη για την πολιτική επιστήμη.

Το δυσμενές για την πολιτική επιστήμη κλίμα, που διαμορφώθηκε προοδευτικά με τον ένα ή τον άλλο τρόπο από τις διεθνείς

πολιτικές συνθήκες λίγο πριν από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και συνεχίσθηκε αργότερα, φαίνεται να αλλάζει κατά τη δεκαετία του 1960. Στο πρόγραμμα σπουδών της Παντείου ΑΣΠΕ του ακαδημαϊκού έτους 1960/1961 η πολιτική επιστήμη καταλαμβάνει ήδη μια σημαντική θέση, ενώ την ίδια στιγμή εμφανίζονται κύκλοι συγκριτικών σπουδών με αντικείμενα τα σύγχρονα πολιτικά συστήματα (βρετανικό, γαλλικό, αμερικανικό, ρωσικό, κ.λπ.), καθώς και μαθήματα κοινωνιολογίας, οικονομικών επιστημών, διεθνών σπουδών, συμπεριλαμβανομένων και των διεθνών σχέσεων. Η τάση για την επανάκαμψη της πολιτικής επιστήμης υπό στενή έννοια στο πανεπιστημιακό σύστημα έχει ήδη πραγματοποιήσει ένα σημαντικό βήμα. Το 1963, η Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών αναδιοργανώνεται εκ νέου, με αιχμή του δόρατος τον αναπροσανατολισμό των δύο τμημάτων της. Το ένα αναλαμβάνει τη θεραπεία της πολιτικής επιστήμης και το άλλο της δημόσιας διοίκησης. Την επόμενη χρονιά, η πολιτική επιστήμη *stricto sensu* αποκτά την έδρα της, ενώ οι διεθνείς σχέσεις αναβαθμίζονται ανακτώντας διδακτική αυτονομία. Λίγο αργότερα, το 1967, το πρόγραμμα ειδίκευσης της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών μετατρέπεται σε ανεξάρτητο τμήμα πολιτικής επιστήμης και οικονομίας. Στα δύο τελευταία έτη σπουδών το τμήμα αυτό προσανατολίζεται σε δυο προγράμματα ειδίκευσης τα οποία χορηγούν δυο χωριστά πτυχία. Το ένα εξ αυτών αφορά στο δημόσιο δίκαιο και την πολιτική επιστήμη. Η δημιουργία μιας έδρας καθαρής πολιτικής επιστήμης στη Νομική Σχολή, στα μέσα της δεκαετίας του 1960 και μια σχετικά αυτόνομη παρουσία των διεθνών σχέσεων στο πρόγραμμα σπουδών είναι το προϊόν της εξέλιξης αυτής.

Εν τω μεταξύ, δυο γεγονότα στον τομέα της έρευνας δίνουν το στίγμα στα τέλη της δεκαετίας του 1950: η δημιουργία Βασιλικού (αργότερα, Εθνικού) Ιδρύματος Ερευνών και του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Επιστημών (1958). Τα κέντρα βυζαντινών ερευνών και νεοελληνικών ερευνών, τα οποία δημιουργήθηκαν το 1960, καθώς και το κέντρο ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας (1977), αναδεικνύουν σημαντικές ιστορικές πλευρές που ενδιαφέρουν την πολιτική επιστήμη, όπως είναι η ιστορία των θεσμών, της πολιτικής ζωής και της κίνησης των ιδεών. Το Ε.Κ.Κ.Ε. προορίζεται για τη μελέτη των συγχρόνων κοινωνικών φαινομένων, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτικών.

Οπωσδήποτε, η προσέγγιση τόσο του πολιτικού φαινομένου όσο και της πολιτικής σκέψης στην Ελλάδα συνεχίζει, μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, να κινείται στην ίδια ιστορική λογική, δηλα-

δή να ευνοείται προνομιακά από μια έντονα πολιτικοποιημένη διανόηση καθώς και από κύκλους της λογοτεχνίας. Μια πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με το πολιτικό φαινόμενο (μελέτη των θεσμών, της πολιτικής ζωής και των κομμάτων, των ιδεών, των εξωτερικών και διεθνών σχέσεων, των κρατικών πολιτικών, κ.λπ.) προστίθεται στη βιβλιογραφία της προηγούμενης περιόδου, της οποίας η γενιά του 1920 αποτελεί σημείο αναφοράς στην ιδεολογική και πνευματική εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Στην αυγή της δεκαετίας του 1960, ένας αριθμός πολιτικών εταιριών κάνει την εμφάνισή του στην πνευματική και πολιτική ζωή της χώρας, δίπλα στις πολιτικές δυνάμεις που υποστηρίζουν εκσυγχρονιστικά προτάγματα. Η δημοσίευση, το 1961, του έργου του Γρηγόρη Δαφνή *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα* και, κυρίως, το 1965, του ογκώδους έργου του Jean Meynaud (με τη συνεργασία των Γερ. Νοταρά και Π. Μερλόπουλου) *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, αποτελούν σταθμό για την ανάπτυξη της υπό στενή έννοια πολιτικής επιστήμης.

β) Η αυταρχική παρένθεση (1967-1974) προετοιμάζει το έδαφος για την επίσπευση των πολιτικών εξελίξεων που αποτυπώνεται σε μια έντονη ριζοσπαστικοποίηση τόσο της πολιτικής ζωής όσο και της τάξης των διανοουμένων. Οι συνέπειες της ριζοσπαστικοποίησης αυτής γίνονται ιδιαίτερα αισθητές στις κοινωνικές επιστήμες, κυρίως κατά την περίοδο μετά το 1974. Η πλέον εμφανής εκδήλωση της πραγματικότητας αυτής είναι η επανίδρυση, το 1975, της *Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης*²⁸. Η εταιρεία αυτή συγκροτεί εξ αρχής ένα δυναμικό επαγγελματικό και επιστημονικό χώρο (τα μέλη της αγγίζουν από το πρώτο έτος ύπαρξής της τα 200) που επιβάλλεται ως ένας σημαντικός πόλος αναφοράς στο πνευματικό και πολιτικό γίγνεσθαι της χώρας. Οργανώνει συνέδρια και ημερίδες, παρεμβαίνει (με εκθέσεις, εκδόσεις, κ.λπ.) στους διάφορους τομείς της πολιτικής ζωής (π.χ. στα ζητήματα του εκσυγχρονισμού του κοιμματικού συστήματος ή της μεταρρύθμισης των πανεπιστημίων), συμβάλλοντας έτσι ευρέως στην καθιέρωση της πολιτικής επιστήμης. Αξίζει να σημειωθεί ότι την περίοδο αυτή, η ιδιότητα του μέλους της Ε.Ε.Π.Ε. είναι περιζήτητη για ένα μεγάλο μέρος του πολιτικού προσωπικού, το οποίο συμμετέχει ή παρακολουθεί τακτικά τις εργασίες της. Παράλληλα, η Ε.Ε.Π.Ε. γίνεται μέλος της I.P.S.A. και αποκαθιστά δραστήριες σχέσεις με άλλους διεθνείς θεσμούς.

Η πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση του 1982, προσφέρει στην πολιτική επιστήμη νέες δυνατότητες στο θεσμικό επίπεδο. Τα υπάρχοντα προγράμματα πολιτικής επιστήμης στην *Πάντειο Ανωτά-*

τη Σχολή Πολιτικών Επιστημών και στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών αναδιοργανώνονται στο πλαίσιο των νέων ακαδημαϊκών μονάδων: των τμημάτων και των τομέων. Επίσης, ένας τομέας δημοσίου δικαίου και πολιτικής επιστήμης δημιουργείται στους κόλπους του νομικού τμήματος του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το Ε.Κ.Κ.Ε., τέλος, ανοίγει περισσότερο τις πύλες του στους πολιτειολόγους και στις πολιτικές σπουδές.

Η μεγάλη στροφή στην πολιτική επιστήμη, και γενικότερα στις κοινωνικές επιστήμες, συνδέεται με τη μεταρρύθμιση του 1989, η οποία εκπονήθηκε και προωθήθηκε από την Πρυτανεία της Παντείου Σχολής στη βάση της προηγούμενης δράσης της Ε.Ε.Π.Ε. και ενάντια στη βούληση της πολιτικής εξουσίας. Η μεταρρύθμιση αυτή περιελάμβανε τη μετατροπή των πέντε πανεπιστημιακών Σχολών που υπήρχαν στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη σε Πανεπιστήμια, ειδικευμένα στους βασικούς κλάδους των κοινωνικών επιστημών²⁹. Στη θέση των Σχολών, η καθεμιά από τις οποίες αντιπροσώπευε ένα πρόγραμμα διδασκαλίας που, μετά το 1982, εντασσόταν σε ένα ή το πολύ δύο διακριτά τμήματα μετά το τρίτο έτος σπουδών, εισάγεται η αρχή μιας λειτουργικής και επιστημονικής εκλογίκευσης. Δημιουργούνται πολυάριθμα νέα τμήματα (οκτώ Περίπου σε κάθε νέο ΑΕΙ) και τομείς με αυτοτελή προγράμματα σπουδών από το πρώτο έτος, συγχρονισμένα με τα επιστημονικά ρεύματα της εποχής καθώς και ισοτιμούντα και πανεπιστημιακά κέντρα έρευνας. Το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών περιλαμβάνει συνολικά οκτώ τμήματα που διαιρούνται σε κατευθύνσεις και τομείς (συνολικά 29) με αντικείμενο την πολιτική επιστήμη, τους διάφορους κλάδους της και τις συγγενείς επιστήμες: Τμήματα πολιτικής επιστήμης και διεθνών σπουδών, αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης, κοινωνικής πολιτικής και ανθρωπολογίας, επικοινωνίας και μέσων μαζικής ενημέρωσης, δικαίου, κοινωνιολογίας, ψυχολογίας.

Οι επιπτώσεις της μεταρρύθμισης αυτής υπερβαίνουν κατά πολύ την πολιτική επιστήμη και το Πάντειο Πανεπιστήμιο. Σε ό,τι αφορά στην πολιτική επιστήμη και τους κλάδους της, νέα τμήματα και τομείς θα δημιουργηθούν στα Πανεπιστήμια Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Μακεδονίας, Θράκης, Κρήτης, Αιγαίου και Θεσσαλίας. Επιπλέον, τμήματα κοινωνικών επιστημών θα συμπεριλάβουν μαθήματα πολιτικής επιστήμης. Η ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση από την 1/1/1981 δίδει νέα ώθηση στις ευρωπαϊκές και διεθνείς σπουδές, στο πλαίσιο των οποίων η πολιτική επιστήμη κατέχει μια σημαίνουσα θέση.

Η έκθεση αυτή θα ήταν ελλιπής αν δε μνημόνευε τη συμβολή στις κοινωνικές επιστήμες του φαινομένου των ιδιωτικών θεσμών που λειτουργούν ως παραρτήματα ξένων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων στην Ελλάδα. Το φαινόμενο αυτό, το οποίο εξηγείται από την έντονη ζήτηση πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στην Ελλάδα σε συνδυασμό με το σύστημα επιλογής των φοιτητών³⁰ και τη συνταγματική απαγόρευση ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων (εκκλησιαστικών ή λαϊκών), εμφανίζεται μετά τη δεκαετία του 1980. Σήμερα αποτελεί μια πραγματικότητα, ιδιαίτερα αισθητή στον τομέα των κοινωνικών επιστημών.

2. Η σημερινή κατάσταση των σπουδών και της έρευνας

2.1. Η πανεπιστημιακή διδασκαλία. Γενικές επισημάνσεις

2.1.1. Οι θεσμοί

Η πανεπιστημιακή διδασκαλία στην Ελλάδα παρέχεται αποκλειστικά από δημόσια ιδρύματα³¹, τα οποία χωρίζονται σε δυο κατηγορίες: Τα *Πανεπιστήμια* και τα *Τεχνολογικά Ιδρύματα* (ΤΕΙ).

Υπάρχουν σήμερα 18 Πανεπιστήμια και 14 ΤΕΙ σε όλη τη χώρα. Στα ιδρύματα αυτά πρέπει να προστεθεί ένας μεγάλος αριθμός ξένων ιδρυμάτων (σύμφωνα με εκτιμήσεις, ξεπερνούν τα 176) που υποστηρίζονται από φορείς του ιδιωτικού τομέα³² και προτείνουν πανεπιστημιακά προγράμματα αναγνωρισμένα από τα Πανεπιστήμια προέλευσης. Οι πτυχιούχοι των ιδρυμάτων αυτών, αν και δεν αναγνωρίζονται επισήμως από το ελληνικό κράτος (οφείλουν να εγγραφούν σε αντίστοιχο τμήμα ελληνικού ΑΕΙ, σύμφωνα με την αξιολόγηση των σπουδών τους από το ΔΙΚΑΤΣΑ), κατευθύνονται στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας της χώρας. Ως επί το πλείστον τους αναγνωρίζεται το δικαίωμα να ακολουθήσουν μεταπτυχιακές σπουδές στα πανεπιστήμια άλλων χωρών. Τα περισσότερα από τα ιδρύματα αυτά διαθέτουν τμήματα ή ενότητες διδασκαλίας με αντικείμενο την πολιτική επιστήμη ή τους διάφορους κλάδους της και τις συγγενείς επιστήμες.

Τα ΤΕΙ, από την πλευρά τους, δεν έχουν τμήματα πολιτικής επιστήμης. Ωστόσο, πολλά από αυτά προσφέρουν μαθήματα που καλύπτουν τον ευρύτερο γνωστικό χώρο της πολιτικής επιστήμης, από τις δημόσιες πολιτικές και υπηρεσίες μέχρι τις ευρωπαϊκές πολιτικές.

Τέλος, το *Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης* (Ε.Κ.Δ.Δ.), το ο-

ποίο δημιουργήθηκε το 1983 με σκοπό να συμβάλει στον εκσυγχρονισμό του δημόσιου τομέα, περιλαμβάνει τέσσερις βασικούς θεσμούς: την *Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης*, το *Ινστιτούτο Διαρκούς Επιμόρφωσης (ΙΔΕ)*, το *Ινστιτούτο Εισαγωγικής Διοικητικής Εκπαίδευσης (ΙΕΔΕ)* και τα *περιφερειακά Ινστιτούτα Διαρκούς Επιμόρφωσης*³³. Το Ε.Κ.Δ.Δ. προσφέρει διδακτικές ενότητες, προγράμματα ειδίκευσης ή συνεχούς εκπαίδευσης, τα οποία ανήκουν ως εκ της φύσεώς τους στο χώρο της υπό στενή έννοια πολιτικής επιστήμης, στους διάφορους κλάδους της ή στις συγγενείς επιστήμες. Οι σπουδαστές του Ε.Κ.Δ.Δ. επιλέγονται κατά κανόνα μεταξύ των διοικητικών στελεχών ή κατόπιν εξετάσεων. Στη διάρκεια των δέκα τελευταίων ετών, αποφοίτησαν από την ΕΣΔΔ 398. Το 33% εξ αυτών είναι πτυχιούχοι πολιτικής επιστήμης. Συγχρόνως, το Ε.Κ.Δ.Δ. προώθησε 1468 προγράμματα επιμόρφωσης, ενώ 83.887 εργαζόμενοι στο δημόσιο τομέα παρακολούθησαν σε αυτό επιμορφωτικά μαθήματα.

Ο στόχος και οι περιορισμοί της έκθεσης αυτής μας υποχρεώνουν να παραβλέψουμε τις τελευταίες περιπτώσεις, είτε του δημοσίου είτε του ιδιωτικού τομέα και να επικεντρωθούμε περισσότερο στα κλασικά πανεπιστημιακά ιδρύματα καθώς και στα ερευνητικά κέντρα.

2.1.2. Η δομή της πανεπιστημιακής διδασκαλίας

Το δημόσιο Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα λειτουργεί με βάση το νόμο πλαίσιο του 1982, που διασφαλίζει την αυτονομία του σε σχέση με το κράτος. Η «ακαδημαϊκή ελευθερία» περιλαμβάνει την «ελεύθερη διακίνηση των ιδεών και την ελευθερία στη διδασκαλία και την έρευνα» (άρθρ. 2). Το πανεπιστημιακό άσυλο «συνίσταται στην απαγόρευση επέμβασης της δημόσιας δύναμης στους χώρους (των ΑΕΙ) χωρίς την πρόσκληση ή άδεια» (άρθρ. 2 εδ. 5) των πανεπιστημιακών αρχών. Ο προϋπολογισμός των Πανεπιστημίων εξαρτάται βασικά από την τακτική επιχορήγηση του κράτους.

Οι πανεπιστημιακές αρχές εκλέγονται από το σύνολο του καθηγητικού σώματος, στο οποίο προστίθεται ένας αριθμός φοιτητών ανάλογα με την περίπτωση (π.χ. για την εκλογή των πρυτανικών αρχών, ο αριθμός των εκπροσώπων των φοιτητών είναι ίσος με τον αριθμό των διδασκόντων). Το κυρίαρχο όργανο του Πανεπιστημίου είναι η *Σύγκλητος*, η οποία συγκροτείται από εκπροσώπους των τμημάτων και των φοιτητών. Το τμήμα συνιστά τη βασική ακαδημαϊκή μονάδα που καλύπτει το χώρο ενός επιστημονικού κλάδου. Μπορεί να διαιρεθεί σε *κατευθύνσεις ειδίκευσης* και, στις περισσότερες περιπτώσεις, αρθρώνεται σε τομείς (ενότητες διδα-

σκαλίας και έρευνας), οι οποίοι καλύπτουν μια συστατική γνωστική περιοχή της αντίστοιχης επιστήμης. Το κυρίαρχο όργανο του τμήματος και του τομέα είναι η Γενική Συνέλευση των διδασκόντων και των εκπροσώπων των φοιτητών και των μεταπτυχιακών υποτρόφων (50% και 15% του αριθμού των διδασκόντων αντίστοιχα). Η Γενική Συνέλευση αποφασίζει για το σύνολο των ζητημάτων που έχουν σχέση με τη λειτουργία του τμήματος, όπως ο παιδαγωγικός και επιστημονικός προσανατολισμός, οι ειδικότεροι στόχοι και το πρόγραμμα σπουδών του τμήματος.

Οι σπουδές χωρίζονται σε τρεις κύκλους, καθένας από τους οποίους οδηγεί στην απονομή ενός διπλώματος. Ο πρώτος κύκλος περιλαμβάνει τουλάχιστον οκτώ εξάμηνα και ολοκληρώνεται με την απονομή του πτυχίου. Ακολουθεί ένας κύκλος σπουδών διάρκειας τεσσάρων εξαμήνων που ολοκληρώνεται με την απονομή διπλώματος μεταπτυχιακών σπουδών. Τέλος, ο κύκλος σπουδών που οδηγεί στην απονομή διδακτορικού διπλώματος διαρκεί τουλάχιστον έξι εξάμηνα και μπορεί να είναι συνέχεια του δευτέρου κύκλου ή να τον υποκαταστήσει.

Το πρόγραμμα σπουδών αποτελείται από ύλη και δραστηριότητες που προτείνονται από τους τομείς και τα τμήματα. Αρθρώνεται σε δυο κύκλους, καθένας από τους οποίους διαρκεί τέσσερα εξάμηνα. Το πρόγραμμα είναι, σύμφωνα με το νόμο πλαίσιο, ενδεικτικό. Ο φοιτητής μπορεί να το προσαρμόσει στις ανάγκες και στα ενδιαφέροντά του. Για το λόγο αυτό, η ύλη χωρίζεται σε δυο κατηγορίες: στα υποχρεωτικά μαθήματα που καλύπτουν περίπου το ένα τέταρτο του συνόλου, και στα μαθήματα επιλογής. Ο φοιτητής μπορεί να επιλέξει επίσης μαθήματα από το πρόγραμμα ενός άλλου τμήματος, ελληνικού ή ξένου, με την προϋπόθεση ότι συναινεί το τμήμα. Για να λάβει το πτυχίο του ένας φοιτητής, πρέπει να ολοκληρώσει έναν κύκλο σπουδών διάρκειας τουλάχιστον οκτώ εξαμήνων και να έχει συγκεντρώσει τον ελάχιστο αριθμό μονάδων που προβλέπει το τμήμα. Οι μέθοδοι αξιολόγησης των φοιτητών ποικίλλουν και, κατ' αρχήν, ο τελευταίος λόγος ανήκει στο διδάσκοντα. Περιλαμβάνουν από εξετάσεις κλασικού τύπου, επιβλεπόμενες εργασίες, μικροεργασίες σε περιορισμένες θεματικές ενότητες έως τον διαρκή έλεγχο.

2.2. Η πολιτική επιστήμη ως πανεπιστημιακή διδασκαλία

2.2.1. Οι ακαδημαϊκές πανεπιστημιακές μονάδες πολιτικής επιστήμης

- 1) Η διδασκαλία της πολιτικής επιστήμης στα δημόσια πανεπι-

στημιακά ιδρύματα μπορεί να ταξινομηθεί, για λόγους συστηματοποίησης, σε τρεις κατηγορίες που αντιστοιχούν στο βαθμό συγγένειας των τμημάτων με αυτή:

- *Τμήματα πολιτικής επιστήμης, υπό στενή έννοια*, που απονέμουν ένα ειδικό δίπλωμα πολιτικής επιστήμης στο δεύτερο και τον τρίτο κύκλο σπουδών.
- *Τμήματα* που καλύπτουν διάφορους επιμέρους κλάδους της πολιτικής επιστήμης ή των οποίων το πρόγραμμα σπουδών έχει διεπιστημονικό χαρακτήρα. Τα προγράμματα αυτά συνδυάζουν συνήθως την πολιτική επιστήμη με μια ή περισσότερες συγγενείς, κατά προτίμηση το δίκαιο, την επικοινωνία, την οικονομία, την κοινωνιολογία, την ιστορία.
- *Τομείς πολιτικής επιστήμης, με τη στενή έννοια του όρου* (που νομιμοποιούν, ως εκ τούτου, το αντίστοιχο τμήμα στο να απονέμει ένα δίπλωμα πολιτικής επιστήμης, κατ' αρχήν τρίτου κύκλου). *Τομείς* με αντικείμενο διάφορους κλάδους της πολιτικής επιστήμης ή με *διεπιστημονικό χαρακτήρα*, που περιλαμβάνουν ωστόσο την *πολιτική επιστήμη*. Τέλος, *τμήματα* που προσφέρουν *διδασκικές ενότητες στον τομέα της πολιτικής επιστήμης*.

2) Τα τμήματα πολιτικής επιστήμης υπό στενή έννοια είναι τα εξής τρία:

- *Το τμήμα πολιτικής επιστήμης και διεθνών σπουδών* στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Το τμήμα αυτό απονέμει δυο ειδικά πτυχία: ένα πτυχίο *πολιτικής επιστήμης* και ένα πτυχίο *διεθνών σπουδών*. Το τμήμα προγραμματίζεται να διαιρεθεί σε δύο αυτόνομα τμήματα³⁴. Σήμερα υπάρχουν σε αυτό πέντε τομείς:
 - *Πολιτικής θεωρίας και θεωρίας του Κράτους* (με έξι καθηγητές και έξι βοηθούς).
 - *Συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης* (με έξι καθηγητές και ένα βοηθό).
 - *Πολιτικών συστημάτων* (με δέκα καθηγητές και τρεις βοηθούς).
 - *Διεθνών οργανισμών* (με δεκατέσσερις καθηγητές και έξι βοηθούς).
 - *Διεθνών σχέσεων* (με δώδεκα καθηγητές και τρεις βοηθούς).

Σύνολο καθηγητών: 51

Σύνολο βοηθών: 19

- *Το τμήμα πολιτικής επιστήμης και δημόσιας διοίκησης* του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Το τμήμα αυτό προτείνει τρεις κύκλους ειδίκευσης: *πολιτικής ανάλυσης*, *διεθνών*

και ευρωπαϊκών σπουδών και διοικητικής επιστήμης. Περιλαμβάνει τέσσερις τομείς:

- Πολιτικής επιστήμης (με δέκα καθηγητές και ένα βοηθό)
- Κοινωνικής θεωρίας και κοινωνιολογίας (με οκτώ καθηγητές και τρεις βοηθούς)
- Διεθνών και ευρωπαϊκών σπουδών (με δεκατρείς καθηγητές και ένα βοηθό)
- Διοικητικής επιστήμης (με εννέα καθηγητές και δυο βοηθούς).

Σύνολο καθηγητών: 40

Σύνολο βοηθών: 7

- Το τμήμα διεθνών και ευρωπαϊκών οικονομικών και πολιτικών σπουδών, του Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Το τμήμα αυτό απονέμει δυο ειδικά πτυχία: διεθνούς και ευρωπαϊκής οικονομίας, και πολιτικής επιστήμης και διπλωματίας. Επειδή το τμήμα αυτό είναι νέο και διαθέτει μικρό αριθμό διδασκόντων, δεν υποδιαιρείται σε τομείς. Έχει συνολικά 13 καθηγητές.

3) Τμήματα τα οποία, λόγω του γνωστικού αντικειμένου ή του προγράμματος σπουδών, μπορούν να καταγραφούν στο δυναμικό του κλάδου της πολιτικής επιστήμης. Τα τμήματα αυτά είναι τα εξής:

- Τμήμα δημόσιας διοίκησης (Πάντειο Πανεπιστήμιο).
- Τμήμα Επικοινωνίας και μέσων μαζικής ενημέρωσης (Πάντειο Πανεπιστήμιο).
- Τμήμα αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης (Πάντειο Πανεπιστήμιο).
- Τμήμα κοινωνικής πολιτικής και ανθρωπολογίας (Πάντειο Πανεπιστήμιο).
- Τμήμα Επικοινωνίας και μέσων μαζικής ενημέρωσης (Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- Τμήμα κοινωνικής διοίκησης (Πανεπιστήμιο Θράκης).
- Τμήμα δημοσιογραφίας και μέσων μαζικής ενημέρωσης (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).

4) Τομείς πολιτικής επιστήμης υπό στενή έννοια, τομείς διαφόρων επιμέρους κλάδων πολιτικής επιστήμης, τομείς με διεπιστημονικό χαρακτήρα, που περιλαμβάνουν ωστόσο την πολιτική επιστήμη, τμήματα που προσφέρουν διδακτικές ενότητες πολιτικής επιστήμης.

Στην κατηγορία αυτή ανήκει ένας μεγάλος αριθμός Σχολών και τμημάτων (ή τομέων τους), όπως:

- Η Σχολή ανθρωπιστικών επιστημών (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας).

- Η Σχολή κοινωνικών επιστημών (Πανεπιστήμιο Αιγαίου).
- Η Σχολή κοινωνικών επιστημών (Πανεπιστήμιο Κρήτης).

Τα τμήματα:

- Κοινωνιολογίας (Πάντειο Πανεπιστήμιο)
 - Δικαίου (Πάντειο Πανεπιστήμιο)
 - Ψυχολογίας (Πάντειο Πανεπιστήμιο)
 - Μεθοδολογίας, ιστορίας και θεωρίας των επιστημών (Πανεπιστήμιο Αθηνών)
 - Οικονομικών σπουδών (Πανεπιστήμιο Αθηνών)
 - Νομικό (Πανεπιστήμιο Θράκης)
 - Νομικό (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)
 - Νομικό (Πανεπιστήμιο Αθηνών)
 - Οικονομικών, διεθνών και ευρωπαϊκών σπουδών (Πανεπιστήμιο Αθηνών)
 - Φιλοσοφίας, παιδαγωγικής και ψυχολογίας (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων)
 - Φιλοσοφίας, παιδαγωγικής και ψυχολογίας (Πανεπιστήμιο Αθηνών)
 - Ιστορίας (Ιόνιο Πανεπιστήμιο)
 - Ιστορίας (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)
- κ.λπ.

2.2.2. Ο τρίτος κύκλος

Το Δίπλωμα Μεταπτυχιακών Σπουδών διαρκεί κατά κανόνα τέσσερα εξάμηνα και καλύπτει τα γνωστικά αντικείμενα ενός ή περισσότερων τμημάτων. Ένα τμήμα μπορεί να οργανώσει περισσότερους κύκλους μεταπτυχιακών σπουδών. Για παράδειγμα, το τμήμα πολιτικής επιστήμης και δημόσιας διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών προτείνει τρία μεταπτυχιακά προγράμματα: πολιτικής επιστήμης και κοινωνικής θεωρίας, ευρωπαϊκής οργάνωσης και διπλωματίας, κράτους και εθνικών πολιτικών.

Ο τρίτος κύκλος έχει κοινό παρονομαστή την πρόσβαση στο διδακτορικό δίπλωμα. Υπάρχει ένας μόνο τύπος διδακτορικού, που απονέμεται από το τμήμα. Ένα τμήμα νομιμοποιείται κατ' αρχήν να κάμει αποδεκτά θέματα που ανήκουν στον ή στους επιστημονικούς κλάδους που εκπροσωπεί. Αυτό σημαίνει ότι μια διδακτορική διατριβή πολιτικής επιστήμης (υπό στενή έννοια ή κλάδου της) μπορεί να υποστηριχθεί στα τμήματα πολιτικής επιστήμης με τη στενή έννοια του όρου (και στα τμήματα που θεραπεύουν κλάδους της πολιτικής επιστήμης ή σε διεπιστημονικά

τμήματα) καθώς και σε τμήματα που προσφέρουν μαθήματα πολιτικής επιστήμης (π.χ. στο πλαίσιο του τομέα). Οι υποψήφιοι για διδακτορικό δίπλωμα επιλέγονται με βάση το φάκελο των προσόντων τους από τη γενική συνέλευση του τμήματος. Η υποψηφιότητα εισάγεται από τον αρμόδιο τομέα.

Ένας μεγάλος αριθμός κατόχων μεταπτυχιακών (*Master, D.E.A., κ.λπ.*) και διδακτορικών διπλωμάτων στον τομέα της πολιτικής επιστήμης, και στην πραγματικότητα η πλειοψηφία τους, έλαβαν τον τίτλο τους σε ένα ή περισσότερα αλλοδαπά πανεπιστήμια. Σε αυτούς, δεν υπολογίζεται η ελληνική διασπορά, η οποία διατηρεί οργανικούς δεσμούς με την Ελλάδα. Για να αναγνωρισθεί και τυπικά ένα δίπλωμα στην Ελλάδα (κατ' αρχήν στο δημόσιο τομέα) πρέπει να αξιολογηθεί από μια ανεξάρτητη δημόσια αρχή, το ΔΙΚΑΤΣΑ.

2.2.3 Το σώμα των διδασκόντων

Το σώμα των καθηγητών χωρίζεται σε τέσσερις βαθμίδες : τη βαθμίδα του Λέκτορα, του Επίκουρου καθηγητή, του Αναπληρωτή καθηγητή και του Καθηγητή. Ο νόμος-πλαίσιο καθορίζει τα απαιτούμενα προσόντα για την απόκτηση ενός καθηγητικού αξιώματος. Η ευθύνη της όλης διαδικασίας (από την επιστημονική ταυτότητα της θέσης και την προκήρυξη, μέχρι την εκλογή) ανήκει στο τμήμα. Η χρηματοδότηση των καθηγητικών θέσεων, που καλύπτεται από το κράτος, γίνεται κατ' αρχήν στο πλαίσιο ενός τριετούς προγραμματισμού ο οποίος καταρτίζεται από την κυβέρνηση σε συνεργασία με τα πανεπιστήμια.

Το σώμα των *Επιστημονικών βοηθών* παραμένει στην ουσία περιθωριακό, επειδή το καθεστώς που διέπει την κατηγορία τους καταργήθηκε μετά την έναρξη ισχύος του νόμου-πλαισίου, το 1982. Περιλαμβάνει επομένως το προσωπικό που κατείχε την αντίστοιχη θέση πριν τη μεταρρύθμιση του 1982.

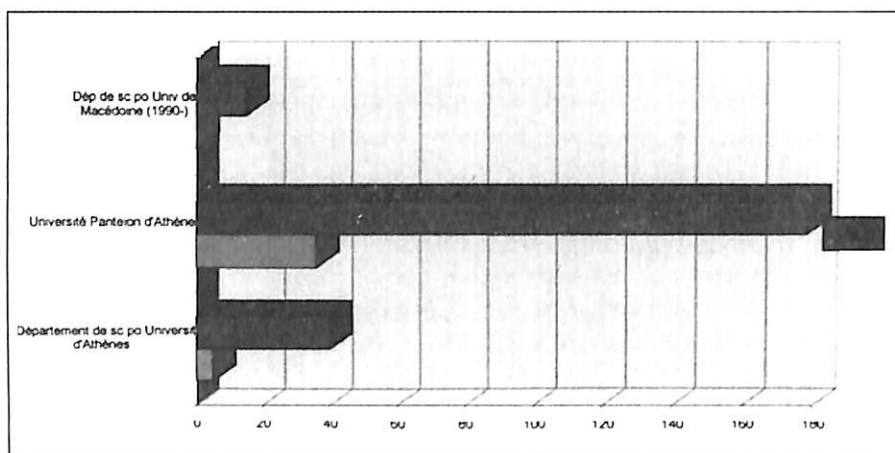
Στη θέση του εισήχθη το καθεστώς των *Επιστημονικών συνεργατών*, οι οποίοι επιλέγονται μεταξύ των φοιτητών του τρίτου κύκλου. Προβλέπονται επίσης υποτροφίες για τους προπτυχιακούς φοιτητές που επιτυγχάνουν το βαθμό «άριστα».

Η αξιολόγηση του αριθμού των διδασκόντων στην πολιτική επιστήμη έχει τις ίδιες δυσκολίες με αυτές που προαναφέραμε σχετικά με τις διαφορές ως προς τον ορισμό του πολιτικού φαινομένου και την οριοθέτηση του αντικειμένου του. Για αυτό, προκρίνουμε το κριτήριο που ήδη υιοθετήσαμε για την κατάταξη της πολιτικής στο επίπεδο της διδασκαλίας³⁵.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Το σώμα των μελών ΔΕΠ πολιτικής επιστήμης

Θεσμός	ΔΕΠ	Βοηθοί
Τμήμα Π.Ε. και Δ.Σ (Πάντειο Παν/μιο)	51	19
Τμήμα Π.Ε. και Δ.Δ. (Παν/μιο Αθηνών)	40	7
Τμήμα Δ. και Ε.Οι. και Π.Σ (Παν/μιο Μακεδονίας)	15	-
Άλλα τμήματα (συγγενείς κλάδοι)	53	-
Σύνολο	159	26

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Τα μέλη ΔΕΠ από το 1983 έως το 1996

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Το μέλη ΔΕΠ: Τμήματα κλάδων Π.Ε. και Διεπιστημονικά

Θεσμοί	ΔΕΠ	Βοηθοί
Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης (Πάντειο Παν/μιο)	31	13
Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ (Πάντειο Παν/μιο)	20	4
Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ (Παν/μιο Αθηνών)	28	3
Τμήμα Δημοσιογρ. και ΜΜΕ (Παν/μιο Θεσ/κης) 1991-	14	4
Τμήμα Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης (Πάντειο Παν/μιο)	24	9
Τμήμα Κοινων. Πολιτικής και Κοινων. Ανθρωπολογίας (Πάντειο Παν/μιο)	21	4
Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης (Παν/μιο Θράκης) 1996-	-	-
Σύνολο	138	37

2.2.4. Οι φοιτητές

Οι προπτυχιακοί φοιτητές

Η επιλογή των φοιτητών γίνεται με *πανελλήνιο διαγωνισμό* μεταξύ των αποφοίτων του Λυκείου. Η πολιτική επιστήμη και οι κλάδοι της ανήκουν στην ίδια δέσμη επιστημών με την οικονομία, την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία, την ψυχολογία, τη φιλοσοφία, την αστική και περιφερειακή ανάπτυξη, την επικοινωνία, τα ΜΜΕ κ.λπ. Το δίκαιο και ένα μέρος των ανθρωπιστικών επιστημών περιλαμβάνονται σε άλλη δέσμη.

Οι υποψήφιοι της δέσμης στην οποία ανήκει η πολιτική επιστήμη εξετάζονται στην *έκθεση, την ελληνική, ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία, στην πολιτική οικονομία* (που αντικατέστησε πριν από πέντε χρόνια την *κοινωνιολογία*) και στα *μαθηματικά*. Ο ανταγωνισμός είναι σκληρός, αν ληφθεί υπόψη ότι το ποσοστό επιτυχίας στην πολιτική επιστήμη είναι ένας στους πέντε έως έξι και ότι ο υποψήφιος πρέπει να λάβει κατά μέσο όρο 17/20.

Αυτός είναι ένας από τους λόγους που ένας σημαντικός αριθμός υποψηφίων προσανατολίζεται στα ιδιωτικά «*πανεπιστήμια*» και το εξωτερικό. Οι Έλληνες προπτυχιακοί φοιτητές του εξωτερικού εκτιμώνται σε περισσότερους από 35.000, ενώ εκείνοι που εμφανίζονται εγγεγραμμένοι στα *Εργαστήρια Ελευθέρων Σπουδών* αγγίζουν τις 30.000³⁶. Μόνοι οι πτυχιούχοι της πολιτικής επιστήμης (και των διαφόρων κλάδων της), που ζήτησαν την αναγνώριση του διπλώματός τους από το ΔΙΚΑΤΣΑ στα τελευταία επτά χρόνια, ανέρχονται σε 1400. Ο αριθμός αυτός πρέπει να προστεθεί στους πτυχιούχους του ιδιωτικού τομέα, ο ακριβής αριθμός των οποίων δεν είναι εύκολο να εκτιμηθεί, και βεβαίως στους πτυχιούχους των κρατικών πανεπιστημίων. Οπωσδήποτε, οι Έλληνες φοιτητές που σπουδάζουν σε ΑΕΙ άλλων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης αντιπροσωπεύουν περίπου το 10% του φοιτητικού δυναμικού των ελληνικών πανεπιστημίων έναντι 1,3% του ευρωπαϊκού μέσου όρου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Προπτυχιακοί φοιτητές πολιτικής επιστημής υπό στενή έννοια (1995-1996)¹

Θεσμοί	Φοιτητές*	Α/Γ	Φοιτητές**	ΣΥΝ.
Τμήμα Π.Ε. και Δ.Σ. (Πάντειο Παν/μιο)	2965	1639/1326	-	2965
Τμήμα Π.Ε. και ΔΔ (Παν/μιο Αθηνών)	3251	?	3271 (Α:1797/Γ:1474)	6522
Τμήμα Δ και Ε.Οι και Π.Σ. (Παν/μιο Μακεδ.)	419	246/173	-	419
ΣΥΝΟΛΟ	6635	1885/1499	3271	9906

1. Να προστεθούν και οι φοιτητές κλαδικών και διεπιστημονικών τμημάτων.

* Νέο καθεστώς: εξάμηνα.

** Παλαιό καθεστώς: ετήσιο πρόγραμμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Πτυχιούχοι πολιτικής επιστημής υπό στενή έννοια (1989-1996)¹

Θεσμοί	Πτυχιούχοι*	Α/Γ	Πτυχιούχοι**	ΣΥΝ.
Τμήμα ΠΕ και ΔΣ (Πάντειο Παν/μιο)	1517	912/605	-	1517
Τμήμα ΠΕ και ΔΔ (Παν/μιο Αθηνών)	2144	1294/850	333(Α:210/Γ:123)	2477
Τμήμα Δ και Ε.Οι και Π.Σ. (Παν/μιο Μακεδ.)	52	33/19	-	52
ΣΥΝΟΛΟ	3713	945/624	330	4046

1. Να προστεθούν και οι φοιτητές κλαδικών και διεπιστημονικών τμημάτων.

* Νέο καθεστώς: εξάμηνα.

** Παλαιό καθεστώς: ετήσιο πρόγραμμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Πτυχιούχοι πολιτικής επιστημής (1986-1990) ΑΕΙ χωρών ΕΟΚ (που πραγματοποίησαν το σύνολο των σπουδών στο εξωτερικό και έλαβαν αναγνώριση από το ΔΙΚΑΤΣΑ)

Χώρες ΕΟΚ	BE	DK	FR	DE	GB	IT	IE	LU	NL	PT	ES	Σύν.
Α-Γ	10	0	45	25	34	66	0	0	0	0	4	184
Γυναίκες	4	0	20	8	17	22	0	0	0	0	1	72

Πηγή: ΔΙΚΑΤΣΑ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Πτυχιούχοι Π.Ε. υπό στενή έννοια (1992-1995) Ε.Ε.
(που πραγματοποίησαν το σύνολο των σπουδών στο εξωτερικό
και έλαβαν αναγνώριση από το ΔΙΚΑΤΣΑ)

Έτος	1992	1993	1994	1995	Σύνολο
	51	36	24	23	134

Πηγή: ΔΙΚΑΤΣΑ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Πτυχιούχοι πολιτικής επιστημής τρίτων χωρών (ακαδημαϊκό έτος:
1994-1995) (που πραγματοποίησαν το σύνολο των σπουδών
στο εξωτερικό και έλαβαν αναγνώριση από το ΔΙΚΑΤΣΑ)

Χώρες	ΗΠΑ	Κανα- δάς	πρώην ΕΣΣΔ	Αυστρα- λία	Αυστρία	Ν. Αφρική	Βουλ- γαρία	Αί- γυπτ.	Σύν.
	38	12	11	4	3	2	2	1	73

Η μέση διάρκεια των πανεπιστημιακών σπουδών στην πολιτική επιστήμη είναι 5 χρόνια (οκτώ εξάμηνα συν το δίπλωμα). Για να αποκτήσει το πτυχίο του, ο φοιτητής οφείλει να επιτύχει στις εξετάσεις της ξένης γλώσσας. Σε κάθε πανεπιστήμιο, λειτουργούν τμήματα ξένων γλωσσών στα οποία εγγράφονται υποχρεωτικώς οι φοιτητές. Απαλλάσσονται όσοι μπορούν να αποδείξουν ότι γνωρίζουν επαρκώς τουλάχιστον μια ξένη γλώσσα. Πράγματι, στη διάρκεια της πρωτοβάθμιας (δημοτικό σχολείο) και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (γυμνάσιο, λύκειο), οι μαθητές διδάσκονται, κατ' αρχήν, υποχρεωτικά δυο ξένες γλώσσες. Επιπλέον, το 87% από αυτούς παρακολουθούν συμπληρωματικά ιδιωτικά μαθήματα γλώσσας. Τέλος, περισσότεροι από το 57% των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δηλώνουν ότι γνωρίζουν και μια δεύτερη ξένη γλώσσα³⁷. Έτσι, σύμφωνα με τις στατιστικές, οι Έλληνες μαθητές τοποθετούνται στο υψηλότερο σημείο μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξ απόψεως γλωσσομάθειας.

Φοιτητές του τρίτου κύκλου σπουδών (διδακτορικό επίπεδο)

Η εκτίμηση του αριθμού των φοιτητών του τρίτου κύκλου στην πολιτική επιστήμη εγείρει τα ίδια προβλήματα που αναφέραμε παραπάνω. Ωστόσο, δεδομένης της διασποράς των συγγενών επι-

στημών και της ιδιαιτερότητας μιας διδακτορικής διατριβής, θα περιοριστούμε, κατά τρόπο ενδεικτικό, στα τμήματα καθαρής πολιτικής επιστήμης.

Στο επίπεδο του τρίτου κύκλου, το εξαιρετικό φαινόμενο της πληθώρας των πτυχιούχων (D.E.A., Masters, Διδακτορικών και όλων των ισοδυνάμων τους) με προέλευση το εξωτερικό, έχει μια ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα στη διαδικασία αναπαραγωγής του ελληνικού επιστημονικού προσωπικού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
Διδάκτορες πολιτικής επιστήμης (1989-1996)
και υποψήφιοι διδάκτορες*

Θεσμοί	Διδάκτορες (1989-1996)	Υποψήφιοι διδάκτορες
Τμήμα ΠΕ και ΔΣ (Πάντειο Παν/μιο)	52 (Ανδρες 37- Γυναίκες 15)	167 (Ανδρες 108- Γυναίκες 59)
Τμήμα ΠΕ και ΔΔ (Παν/μιο Αθηνών)	20 (? ?)	223 (? ?)
Τμήμα Δ και Ε.Οι. και ΠΣ (Παν/μιο Μακεδ.)	-	9 (Ανδρες 5 - Γυναίκες 4)

* Να προστεθούν οι διδάκτορες και υποψήφιοι διδάκτορες των κλαδικών και διεπιστημονικών τμημάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
ΔΜΣ (Masters) και Διδακτορικά Π.Ε (1986-1990) ΑΕΙ χωρών ΕΟΚ
(μόνον αυτά που αναγνωρίστηκαν από το ΔΙΚΑΤΣΑ)

Τίτλος	BE	DK	FR	DE	GB	IT	IE	LU	NL	PT	ES	Σύν.
ΔΜΣ	14	0	144	2	82	3	0	0	1	0	0	246
Γυν.	9	0	67	0	35	1	0	0	0	0	0	112
Διδακτ.	1	0	36	13	21	0	0	0	0	0	0	71
Γυν.	0	0	14	1	5	0	0	0	0	0	0	20

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

ΔΜΣ (Masters) και Διδακτορικά (1986-1990) ΑΕΙ χωρών ΕΟΚ
(βασικά πτυχία)

Τίτλος	UA	UT	UI	UD	UI	UP	PU	UM	EM	EP	Σύν.
ΔΜΣ	107	17	1	1	5	59	1	1	1	-	193
Διδακτ.	27	5	1	-	1	14	-	-	-	3	51

UA: Παν. Αθηνών

UT: Παν. Θεσσαλονίκης

UI: Παν. Ιωαννίνων

UD: Παν. Θράκης

UI: Οικονομικό Παν.

P: Πάντειο Παν/μιο

PU: Παν. Πειραιώς

UM: Παν. Μακεδονίας

EP: Πολυτεχνείο

Πηγή: ΔΙΚΑΤΣΑ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

ΔΜΣ (Masters) και Διδακτορικά πολιτικής επιστήμης (1986-1990)
ΑΕΙ χωρών ΕΟΚ ανταποκρινόμενες στο βασικό πτυχίο

Arch	Agr.	Math	Hist	Phil	Lit.	Péd	Man.	Droit	Écon	Sc.	Soc	Éc	Ing	Chim	Mic
					Itr		Pu			Po		Mil	Civ		
1	1	2	1	7	1	4	2	49	14	144	18	1	-	-	-
2	-	-	3	4	-	4	-	14	6	31	2	-	1	2	2

Πηγή: ΔΙΚΑΤΣΑ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Διδακτορικά πολιτικής επιστήμης (1990-1995) ΑΕΙ τρίτων χωρών
(μη κοινοτικών) αναγνωρισθέντων από το ΔΙΚΑΤΣΑ

πρώην ΕΣΣΔ	ΗΠΑ	Κανα- δάς	N. Αφρι- κή	Βουλ- γαρία	Αυστρία	Ελβε- τία	Γιουγκ.	Σύν.
2	13	2	1	1	2	1	1	23

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Διδακτορικά πολιτικής επιστήμης (1990-1995) ΑΕΙ χωρών
της Ευρωπαϊκής Ένωσης (που ανεγνωρίσθησαν από το ΔΙΚΑΤΣΑ)

ΓΕΡΜ	ΓΑΛ	ΜΒ	ΟΕΛ
9	12	18	1

2.3. Η έρευνα στην πολιτική επιστήμη

Η έρευνα στον τομέα της πολιτικής επιστήμης υλοποιείται:

- α) Στα εθνικά κέντρα ερευνών.
- β) Στα Ινστιτούτα και τα πανεπιστημιακά κέντρα ερευνών.
- γ) Στα ανεξάρτητα Ινστιτούτα, Ιδρύματα και Κέντρα ερευνών.

α) Η «εθνική» έρευνα. Πρόκειται για την έρευνα που διεξάγεται στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.) και στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε.).

Το Ε.Ι.Ε. καλύπτει ορισμένες όψεις του πολιτικού φαινομένου μέσα από την έρευνα που διεξάγει σε δυο από τα Κέντρα (νυν Ινστιτούτα) του: το *Ινστιτούτο βυζαντινών ερευνών* και το *Ινστιτούτο νεοελληνικών ερευνών*.

Η πολιτειολογική έρευνα καταλαμβάνει μια σημαντικότερη θέση στο Ε.Κ.Κ.Ε. Αρθρώνεται στο πλαίσιο τριών *Ινστιτούτων*: αστικής και αγροτικής κοινωνιολογίας, πολιτικής κοινωνιολογίας, και κοινωνικής πολιτικής. Το ΕΚΚΕ απασχολεί περισσότερους από 80 ερευνητές, οι οποίοι κατέχουν όλοι έναν μεταπτυχιακό τίτλο (Master, D.E.A., διδακτορικό) και κατανέμονται σε τέσσερις βαθμίδες. Δεκαέξι από αυτούς εργάζονται στο *Ινστιτούτο πολιτικής κοινωνιολογίας*.

Η πολιτειολογική έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. προσανατολίζεται κατ' αυτές, κυρίως, στην *εκλογική κοινωνιολογία* και στη *μελέτη του πολιτικού προσωπικού*. Άλλα ερευνητικά προγράμματα επικεντρώνονται στον *κοινωνικό αποκλεισμό*, στην *ξеноφοβία*, την *αντίληψη του «άλλου»*, τη *μετανάστευση*, την *κυκλοφορία της ενημέρωσης στους κόλπους του Κράτους* κ.λπ. Περίπου το 30% των πηγών του προέρχονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

β) Η *πανεπιστημιακή έρευνα*, διενεργείται είτε άμεσα από τα τμήματα και τους τομείς, είτε στο πλαίσιο των *Ινστιτούτων*, των *εργαστηρίων* και των *ερευνητικών κέντρων*.

Η έρευνα στα Πανεπιστήμια πραγματοποιείται από το σώμα των *διδασκόντων* και *δευτερευόντως* από *εξωτερικούς ερευνητές*. Κάθε Πανεπιστήμιο διαθέτει έναν ειδικό λογαριασμό προορισμένο για την έρευνα και μια επιτροπή που αποφασίζει για τις αιτήσεις χρηματοδότησης.

Το Πάντειο Πανεπιστήμιο φιλοξενεί το μεγαλύτερο μέρος των *Ινστιτούτων* και το σύνολο των *ερευνητικών κέντρων* στον τομέα της πολιτικής επιστήμης και των συγγενών κλάδων. Περιλαμβάνει συγκεκριμένα δύο *Ινστιτούτα* και *δεκαπέντε ερευνητικά κέντρα*, τα εξής:

- Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης (Ι.Π.Α.) (1975).
- Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων (Ι.Δι.Σ.) (1989).
- Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών (1989).
- Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (1989).
- Κέντρο Κοινωνικής Θεωρίας και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας (1991).
- Κέντρο Ευρωπαϊκών Υποθέσεων (1991).
- Κέντρο Έρευνας Κρατικών Πολιτικών (1989).
- Κέντρο Έρευνας της Νεοελληνικής Κοινωνίας (1993).
- Κέντρο Έρευνας Οικονομικής Πολιτικής (1991).
- Κέντρο Οπτικοακουστικής Επικοινωνίας (1991).
- Δημοσιογραφικό Κέντρο (1991).
- Κέντρο Κοινωνικής Ψυχολογίας (1991) κ.λπ.

Στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών υπάρχουν δύο εργαστήρια που ενδιαφέρουν την πολιτική επιστήμη: το εργαστήριο πολιτικής επικοινωνίας και το εργαστήριο οπτικοακουστικών μέσων. Το ινστιτούτο που είναι εγγύτερα στην πολιτική επιστήμη είναι αυτό της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας και της συνταγματικής επιστήμης. Λειτουργεί επίσης ένα Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημοσίου Δικαίου.

Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας στεγάζει ένα εργαστήριο κοινωνικών ερευνών και δημοσκόπησης.

Το Πανεπιστήμιο Θράκης διαθέτει εργαστήρια ευρωπαϊκών σπουδών, συνταγματικού δικαίου, συγκριτικού και ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου κ.λπ.

Το Ιόνιο Πανεπιστήμιο στεγάζει εργαστήρια ευρωπαϊκής ιστορίας, μελέτης της Αρχαιότητας, των συγγενών επιστημών της ιστορίας, του ελληνισμού της Ανατολίας κ.λπ.

Τέλος, ινστιτούτα και εργαστήρια που ενδιαφέρονται λίγο πολύ για το πολιτικό φαινόμενο υπάρχουν και σε άλλα Πανεπιστήμια.

γ) *Ανεξάρτητα ινστιτούτα, ιδρύματα και κέντρα ερευνών.* Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι κυριότεροι ανεξάρτητοι ερευνητικοί θεσμοί (δημόσιοι ή ιδιωτικοί). Μεταξύ αυτών είναι:

- Το Κέντρο Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Δικαίου (Θεσσαλονίκη).
- Το Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛ. Ι. ΑΜΕΠ) (Αθήνα).
- Το Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών (Αθήνα).
- Το Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών (ΕΚΕΜ) (Αθήνα).
- Το Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ) (Θεσσαλονίκη).

- Η Εταιρεία Βαλκανικών Σπουδών (ΕΜΣ) (Θεσσαλονίκη).
- Το Κέντρο Έρευνας της Νεοελληνικής Κοινωνίας (Ακαδημία Αθηνών).
- Το Ελληνικό Κέντρο Φιλοσοφικών Ερευνών (Ακαδημία Αθηνών).
- Το Κέντρο Έρευνας του Μεσαιωνικού και Σύγχρονου Ελληνισμού (Ακαδημία Αθηνών).
- Το Ινστιτούτο Εργασίας (Αθήνα).
- Το Ίδρυμα Δ. Καράγιωργα (Αθήνα).
- Το Ίδρυμα των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου «Μαραγκοπούλου» (ΙΜΔΑ).
- Η Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (Αθήνα).
- Το ΠΕΤΑ, Ενημέρωση, Κατάρτιση και Τοπική Ανάπτυξη (Αθήνα).
- Εταιρία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ), Αθήνα.

Ο ανωτέρω κατάλογος δεν είναι εξαντλητικός ούτε περιλαμβάνει ιδιωτικούς θεσμούς (όπως τα κομματικά ινστιτούτα ή ιδρύματα), που έχουν έναν «κλαδικό» χαρακτήρα, μολονότι, για πολλούς από αυτούς, η μελέτη του πολιτικού φαινομένου εγγράφεται στις προτεραιότητές τους.

Τέλος, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η διεύρυνση του πεδίου της πολιτικής και η ανάπτυξη νέων δεδομένων στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, δημιούργησαν για την πολιτική επιστήμη έναν ευρύτατο χώρο μελέτης και έρευνας. Η πρώτη δημοσκόπηση στην Ελλάδα διενεργήθηκε ενόψει των εκλογών του 1946. Ακολούθησαν μη συστηματικές δημοσκοπήσεις για την πολιτική και εκλογική συμπεριφορά της κοινής γνώμης, μέχρι το 1975. Έκτοτε, η διενέργεια των δημοσκοπήσεων αναλαμβάνεται από τις εταιρίες δημοσκοπήσεων. Ορισμένα από αυτά, τα οποία δραστηριοποιούνται στον τομέα της πολιτικής, έχουν να επιδείξουν μια συνολική δράση, το περιεχόμενο της οποίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως επιστημονικό. Από τα σημαντικότερα είναι: η MRB, η AGB, η ALCO, η PRC, η MEDIAPLAN, η ICAP GALLUP HELLAS S.A., η ΚΑΠΠΑ RESEARCH κλπ.

3. Επαγγελματικές εταιρίες, επιστημονικά περιοδικά, εκδοτικοί οίκοι

3.1. Οι επαγγελματικές εταιρίες

Η Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης δραστηριοποιείται το 1975 και αποτελεί την επαγγελματική και επιστημονική στέγη των πολιτειολόγων. Σήμερα αριθμεί περίπου 260 μέλη. Ανάμεσα στις δραστηριότητές της περιλαμβάνονται ημερίδες, συνέδρια, εκδόσεις, κ.λπ. Η ΕΕΠΕ είναι μέλος της IPSA και άλλων διεθνών και ευρωπαϊκών οργανισμών.

Πέραν από την ΕΕΠΕ, υπάρχουν και άλλες επαγγελματικές εταιρίες των συγγενών επιστημονικών κλάδων, όπως:

- Η *Εταιρεία Ελλήνων Συνταγματολόγων.*
- Η *Εταιρεία Ελλήνων Κοινωνιολόγων.*
- Η *Ελληνική Εταιρεία Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων.*
- Η *Ελληνική Ψυχολογική Εταιρεία.*
- Ο *Σύλλογος Ελλήνων Ψυχολόγων.*
- Η *Ελληνική Πανεπιστημιακή Ένωση Ευρωπαϊκών Σπουδών.*
- Η *Ένωση Ελλήνων Οικονομολόγων* κ.λπ.

3.2. Περιοδικά, εκδοτικοί οίκοι και βιβλιοθήκες πολιτικής επιστήμης

α) *Περιοδικά πολιτικής επιστήμης* (ειδικευμένα ή γενικής ύλης, που καλύπτουν σε σημαντικό βαθμό το πολιτικό φαινόμενο):

- *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* (έκδοση της ΕΕΠΕ).
- *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* (με έδρα το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας).
- *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (έκδοση του ΕΚΚΕ).
- *Κοινοβουλευτική επιθεώρηση.*
- *Το Σύνταγμα* (επιθεώρηση συνταγματικού δικαίου και πολιτικής επιστήμης).
- *Δημοκρατία και φύση.*
- *Διοικητική επιθεώρηση.*
- *Διοικητική μεταρρύθμιση.*
- *Αξιολογικά* (περιοδικό πολιτικής θεωρίας και επιστημολογίας των κοινωνικών επιστημών, με έδρα το τμήμα οικονομικών επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών).
- *Λεβιάθαν.*

- Δευκαλίων.
- Τα ιστορικά.
- Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- Άμυνα και διπλωματία.
- Στρατηγική.
- Βαλκάνια (έκδοση του ΕΚΕΜ).
- Τόπος (περιοδικό αστικών και περιφερειακών μελετών).
- Τοπικά (περιοδικό της Εταιρείας Μελετών των Επιστημών του Ανθρώπου).
- Ουτοπία (περιοδικό πολιτικής θεωρίας και πολιτισμού).
- Σύγχρονα Θέματα.
- Νεύσις (περιοδικό ιστορίας και φιλοσοφίας των επιστημών και της τεχνολογίας, με έδρα το τμήμα μεθοδολογίας, ιστορίας και θεωρίας των επιστημών - Πανεπιστήμιο Αθηνών).

β) *Εκδοτικοί οίκοι. Οι πανεπιστημιακές εκδόσεις.* Κάθε Πανεπιστήμιο δημοσιεύει με δικά του μέσα διδακτικές Σημειώσεις που εξυπηρετούν την εκπαιδευτική διαδικασία. Κάθε μάθημα συνοδεύεται, συνήθως, από διδακτικές Σημειώσεις. Συχνά, οι πανεπιστημιακές εκδόσεις δημοσιεύουν επιστημονικές επετηρίδες και άλλα έργα που συνήθως διακινούνται εκτός της αγοράς.

Τα ινστιτούτα και τα κέντρα ερευνών εκδίδουν κατά κανόνα συλλογές, πρακτικά συνεδρίων, έρευνες, δελτία κ.λπ.

Οι πανεπιστημιακές εκδόσεις διακινούνται ως επί το πλείστον από ιδιωτικούς εκδοτικούς οίκους. Οι οίκοι αυτοί δημοσιεύουν τα κυρίως πανεπιστημιακά συγγράμματα που διανέμονται στους φοιτητές. Σύμφωνα με το μοναδικό αυτό σύστημα, το σύνολο των φοιτητών λαμβάνει δωρεάν, πέραν των Σημειώσεων, όλα τα βιβλία που προτείνονται από τον διδάσκοντα και γίνονται τυπικά αποδεκτά από το τμήμα (σε αναλογία ενός ή δυο για κάθε μάθημα). Η πρακτική αυτή εγγράφεται στην επιλογή του κράτους να αναλάβει το σύνολο του κόστους της δημόσιας εκπαίδευσης, από την πρωτοβάθμια έως την πανεπιστημιακή. Έτσι, κάθε Πανεπιστήμιο συνάπτει συμβόλαια με τους εκδοτικούς οίκους που εξέδωσαν ή αναλαμβάνουν να δημοσιεύσουν τα συγγράμματα που προτείνονται από τους διδάσκοντες, με σκοπό να υποβοηθήσουν τη διδασκαλία των μαθημάτων ή τα σεμινάρια τους.

Προκειμένου να διαμορφωθεί μια σχετική εικόνα για το εύρος του εγχειρήματος αναφέρουμε την περίπτωση του Παντείου Πανεπιστημίου: το σύνολο των τίτλων (Σημειώσεις και βιβλία) που διανέμονται στους φοιτητές στη διάρκεια ενός έτους είναι κατά μέσο όρο 1200. Οι 750 από αυτούς αφορούν σε βιβλία, εκ των ο-

ποιών τα 580 έχουν γραφεί από Έλληνες και τα υπόλοιπα (170) είναι μεταφράσεις ξένων βιβλίων. Οι εκδοτικοί οίκοι που έχουν υπογράψει συμβόλαια με το Πάντειο ανέρχονται το 1996 σε 112. Οι 24 από αυτούς διανέμουν περισσότερους από πέντε τίτλους συγγραμμάτων, ενώ οι 17 διανέμουν έναν αριθμό τίτλων που ποικίλλει από 10 έως 50. Το παράδειγμα του Παντείου Πανεπιστημίου είναι από την άποψη αυτή αντιπροσωπευτικό του συνόλου των ελληνικών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Η επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού από τη δωρεάν διανομή πανεπιστημιακών συγγραμμάτων και σημειώσεων ανέρχεται, το 1997, στο ποσό των 6 περίπου δισεκατομμυρίων δραχμών, το οποίο αν διετίθετο για τον εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών των ΑΕΙ, οι τελευταίες θα ήσαν από τις πληρέστερες στον κόσμο.

Μεταξύ των εκδοτικών οίκων που ειδικεύονται στις κοινωνικές επιστήμες, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτικής επιστήμης, οι σημαντικότεροι είναι οι εξής:

- Εκδόσεις Β. Παπαζήση.
- Εκδόσεις Α. Σάκουλα.
- Εκδόσεις Gutenberg.
- Εκδόσεις Νέα Σύνορα.
- Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Εκδόσεις Εξάντας.
- Εκδόσεις Κριτική.
- Εκδόσεις Παρατηρητής.
- Εκδόσεις Πλέθρον.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι εκδόσεις έργων πολιτικής επιστήμης καταλαμβάνουν μια σημαντική θέση στο σύνολο των εκδόσεων που γίνονται στην Ελλάδα. Πολλοί εκδοτικοί οίκοι προσφέρουν συλλογές πολιτικών έργων. Ο αριθμός των μεταφράσεων έργων πολιτικής επιστήμης είναι από τους μεγαλύτερους στην Ευρώπη.

γ) Βιβλιοθήκες πολιτικής επιστήμης. Οι πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες. Οι βιβλιοθήκες που είναι ειδικευμένες στις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα στην πολιτική επιστήμη απαντώνται στα Πανεπιστήμια, στα ινστιτούτα και τα κέντρα ερευνών. Αναφέρουμε, μεταξύ άλλων, τις βιβλιοθήκες των:

- Παντείου Πανεπιστημίου.
- Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- Πανεπιστημίου Κρήτης.

- Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
- Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Καθώς και τις βιβλιοθήκες των:

- Ε.Κ.Κ.Ε.
- Εθνικού Κέντρου Δημόσιας Διοίκησης.
- Ε.Ι.Ε.
- Ε.Λ.Α.Μ.Ε.Π.
- Ι.Π.Α. (Πάντειο Παν/μιο).
- Ι.Δ.Ι.Σ. (Πάντειο Παν/μιο).
- Κέντρου Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Δικαίου.

Οι «Εθνικές» και άλλες βιβλιοθήκες:

Αναφέρουμε ενδεικτικά τις:

- Εθνική Βιβλιοθήκη.
- Βιβλιοθήκη του Κοινοβουλίου.
- Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών.
- Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.
- μια σειρά από βιβλιοθήκες επιστημονικών ή πολιτιστικών θεσμών, οι οποίες επιδεικνύουν ένα αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτική επιστήμη (π.χ. η Μπενάκειος βιβλιοθήκη, οι βιβλιοθήκες του Γαλλικού Ινστιτούτου, του Ινστιτούτου Γκαίτε, του Βρετανικού Συμβουλίου, της Τραπεζής της Ελλάδος κ.λπ.)

4. Η κοινωνική ζήτηση της πολιτικής επιστήμης

Η κοινωνική ζήτηση πολιτικής επιστήμης είναι άνιση. Η παρουσία της πολιτικής επιστήμης είναι έντονη στο επίπεδο τόσο του πολιτικού συστήματος όσο και των ηγετικών στελεχών του δημόσιου τομέα και των ορθολογικά ειδικευμένων θεσμών. Συγχρόνως, το πρόβλημα της διεξόδου στον τομέα της εργασίας για τους πτυχιούχους τίθεται με ιδιαίτερη οξύτητα.

Η παρουσία της πολιτικής επιστήμης στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος μπορεί να αποδοθεί στην κυρίαρχη θέση που κατέχει η πολιτική στην Ελλάδα. Μια θέση που πήρε καταλυτικές διαστάσεις μετά την επέλαση των τηλεμέσων και τη θεσμική ενσωμάτωση της χώρας στο διεθνές σύστημα. Η δικτατορική παρέμβαση της περιόδου 1936-1941 έδειξε ότι ήταν εμφανής ο κεντρικός ρόλος που έπαιζε ήδη η Πάντειος Σχολή Πολιτικής Επι-

στήμης για την κατάρτιση των στελεχών του δημόσιου τομέα και στην εξέλιξη των ιδεών. Στη διάρκεια του ψυχρού πολέμου, η πολιτική επιστήμη θα υπηρετήσει κατά προτεραιότητα την προβληματική για ένα μεγαλύτερο δημοκρατικό άνοιγμα, ενώ στα μέσα περίπου της δεκαετίας του χίλια *εννιακόσια εβδομήντα* θα παρασυρθεί από την παλίρροια που προκάλεσε η δυναμική της αλλαγής.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι η πολιτική επιστήμη –και οι συγγενείς κλάδοι– συνιστούν έναν προνομιακό χώρο επεξεργασίας και ανταλλαγής ιδεών, άμεσα συνδεδεμένων με την κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί η απήχηση της σημαντικής κατά τα άλλα δράσης της *Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης* την περίοδο 1975-1980, ο ρόλος της *Παντείου Σχολής* (και μετέπειτα του *Παντείου Πανεπιστημίου*) ή της *Σχολής Νομικών και Πολιτικών Επιστημών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*.

Άλλωστε, οι θεσμοί των κοινωνικών επιστημών εφοδιάζουν με πολιτικά και διοικητικά στελέχη το κράτος (πολιτικό προσωπικό, ιθύνοντες των μεγάλων δημόσιων οργανισμών, πολιτικοί σύμβουλοι, κ.λπ.). Ο σημερινός πρωθυπουργός της χώρας προέρχεται από το *Πάντειο Πανεπιστήμιο*, το οποίο έχει εισφέρει επίσης προέδρους της Πολιτείας κ.λπ.

Η ανάπτυξη του φαινομένου των τηλεμέσων οδήγησε την πολιτική επιστήμη να αντιπαρατεθεί με τη ζώσα καθημερινή επικαιρότητα, χωρίς ωστόσο να παραιτηθεί από την παραδοσιακή παρουσία της στον Τύπο. Τέλος, η ενσωμάτωση της χώρας στο διεθνές σύστημα (NATO, Συμβούλιο της Ευρώπης, ΟΟΣΑ κ.λπ.) και, από την 1/1/1981, στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε συνδυασμό με τη νέα διεθνή τάξη που προέκυψε από την κατάρρευση του σοβιετικού συνασπισμού, προκάλεσε μια σημαντική ζήτηση ειδικών στα *ευρωπαϊκά θέματα*, καθώς και για τις υποθέσεις των χωρών της *νοτιο-ανατολικής Ευρώπης*, της *πρώην Σοβιετικής Ένωσης*, της *Εγγύς Ανατολής* και, γενικά, για τις *διεθνείς σχέσεις*, τις *στρατηγικές σπουδές*, την *εξωτερική πολιτική*, τους *ευρωπαϊκούς θεσμούς* και τα ευρύτερα διεθνή ζητήματα.

Ο νέος ρόλος που εκλήθη να παίξει το κράτος στην εθνική και τη διεθνή σκηνή έθεσε με οξύτητα το ζήτημα της μεταρρύθμισής του. Η ζήτηση ειδικών στους *πολιτικούς* και τους *διοικητικούς θεσμούς*, καθώς και στις κρατικές πολιτικές, έμελλε να έχει επιπτώσεις στην ανάπτυξη σειράς κλάδων των κοινωνικών επιστημών, των οποίων το πολιτικό φαινόμενο αποτελεί βασική παράμετρο. Η

ίδρυση της *Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης* αποτελεί έκφραση της νέας αυτής πραγματικότητας.

Παρά το άνοιγμα του κράτους, των δημόσιων υπηρεσιών και του ιδιωτικού τομέα στις κοινωνικές επιστήμες, το πρόβλημα της εργασιακής διεξόδου των πτυχιούχων πολιτικής επιστήμης παραμένει. Έχει μεταξύ άλλων να αντιμετωπίσει τις ανορθολογικές όψεις ενός κράτους, τις οποίες η πολιτική τάξη αρνείται να απομολήσει ή, στην καλύτερη περίπτωση, αδυνατεί να αντιμετωπίσει. Προστίθεται η πληθώρα των πτυχιούχων, καθώς στους αποφοίτους των κρατικών πανεπιστημίων έρχονται να προστεθούν εκείνοι του εξωτερικού και του ιδιωτικού τομέα. Τέλος δεν πρέπει να αγνοείται το φαινόμενο της απόρριψης της εργασίας που συνοδεύει την προϊούσα μετάβαση στην τεχνολογική εποχή και θέτει με οξύτητα το γενικότερο ζήτημα της επανεκτίμησης της θέσης της εργασίας στην οικονομική διαδικασία³⁸.

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, η ζήτηση πολιτικών επιστημόνων υψηλής στάθμης αυξήθηκε: στα οπτικοακουστικά μέσα επικοινωνίας, στις εταιρίες δημοσκοπήσεων, στη δημόσια και την ιδιωτική εκπαίδευση, κυρίως στη δευτεροβάθμια³⁹, στη διαρκή επιμόρφωση⁴⁰, στα κέντρα έρευνας, στα γραφεία μελετών και παροχής συμβουλών, στις ειδικές (δημόσιες και ιδιωτικές) υπηρεσίες επί ευρωπαϊκών θεμάτων, στην περιφερειακή και την τοπική αυτοδιοίκηση, κ.λπ. Είναι προφανές ότι ευρισκόμεθα ενώπιον μιας ζήτησης που απαιτεί ολοένα και περισσότερο εξειδικευμένες γνώσεις, γεγονός που επιβεβαιώνει μια σημαντική μεταβολή στη φυσιογνωμία της κοινωνίας και του κράτους και, ασφαλώς, στη θέση της χώρας στη νέα τεχνολογική τάξη. Πρόκειται όμως για μια καμπή που βρίσκεται ακόμη αντιμέτωπη με το κυρίαρχο σύστημα και τις αντιστάσεις της ιθύνουσας, ιδίως πολιτικής και πνευματικής, τάξης της χώρας.

5. Η ευρωπαϊκή και η διεθνής συνεργασία

Η συμμετοχή της ελληνικής πολιτικής επιστήμης στη διεθνή συνεργασία παρουσιάζει ένα θετικό απολογισμό. Ωστόσο, σύμφωνα με τη γενικότερη τάση που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία, η ατομική δράση στο διεθνές πεδίο είναι κατά πολύ εντονότερη από εκείνη των θεσμών, συμπεριλαμβανομένης της ΕΕΠΕ.

Ο ελληνοισμός, μέσα από τη διασπορά και την κινητικότητα που τον διακρίνει, συμμετέχει δραστήρια στη διεθνή διαδικασία παρα-

γωγής και διακίνησης της σύγχρονης γνώσης στον τομέα της πολιτικής επιστήμης: ο Ρ. Μακρίδης, ο Ν. Πουλατζάς, ο Κ. Καστοριάδης και άλλοι, αποτελούν ορισμένα αντιπροσωπευτικά παραδείγματα, ενώ ιδίως στις ΗΠΑ η ελληνική πανεπιστημιακή κοινότητα είναι από τις πιο δραστήριες. Η διασπορά αυτή, ανεξάρτητα από τη σταδιοδρομία της σε άλλες χώρες, διατηρεί συχνά μια έντονη παρουσία στην εσωτερική επιστημονική και πνευματική ζωή, όπου καταλαμβάνει ορισμένες φορές μια διόλου ευκαταφρόνητη θέση στην έρευνα και την επεξεργασία ζητημάτων που αφορούν στο ελληνικό πρόβλημα.

Σε ό,τι αφορά τους θεσμούς που δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο του νεοελληνικού κράτους, παρατηρείται μια σχετικά ενδιαφέρουσα, αν και ασυνεχής, παρουσία στα ευρωπαϊκά και τα διεθνή δρώμενα. Η ΕΕΠΕ είναι μέλος της IPSA και διατηρεί σχέσεις με ορισμένους διεθνείς θεσμούς. Οι πανεπιστημιακοί (τμήματα κ.λπ.) και ερευνητικοί θεσμοί (ιστιτούτα, κέντρα ερευνών κ.λπ.) εμφανίζονται πολύ πιο δραστήριοι στο διεθνές πεδίο με τις πρωτοβουλίες τους να επιδεικνύουν ένα σχετικά πλούσιο και εποικοδομητικό απολογισμό για τις κοινωνικές επιστήμες.

Οι Έλληνες πολιτικοί επιστήμονες εμφανίζονται στη διεθνή σκηνή με δημοσιεύσεις σε ξένα περιοδικά, σε συλλογικά έργα ή με μονογραφίες. Σε αυτούς συγκαταλέγεται και η καθόλου ευκαταφρόνητη συμβολή των νέων επιστημόνων που υποστηρίζουν τις διατριβές τους σε Πανεπιστήμια της αλλοδαπής.

Τέλος, η Ελλάδα συμμετέχει σε ορισμένους ευρωπαϊκούς επιστημονικούς θεσμούς, όπως το *Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας*, το *Κολέγιο της Μπρίζ* και το *Ινστιτούτο Δημόσιας Διοίκησης του Μάαστριχ*, ο διευθυντής του οποίου είναι Έλληνας⁴¹. Μια άλλη διάσταση που αποτελεί όχημα για διεθνή συνεργασία είναι οι διμερείς συμφωνίες ανταλλαγών και έρευνας, τις οποίες συνάπτει το ελληνικό κράτος με άλλες χώρες.

Οι ελληνικοί πανεπιστημιακοί θεσμοί και τα κέντρα έρευνας συνδέονται με το INTERNET. Ένα *Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών* (ΕΙΕ) προσφέρει μεγάλο εύρος υπηρεσιών, συνδέοντας τους Έλληνες επιστήμονες με περισσότερες από 1.400 τράπεζες εθνικών και διεθνών δεδομένων. Στο πλαίσιο αυτό, θεσμοί όπως το Πάντειο Πανεπιστήμιο διαθέτουν Wide Web Server, Internet Host, Internet Services (E. mail, FTP, Gopher, Telnet, Dial-Up Service, κ.λπ.), συμμετέχουν στο NORTH-STAR κ.λπ.

Διευθύνσεις E-mail των κυριότερων πανεπιστημιακών και ερευνητικών ιδρυμάτων:

- Πανεπιστήμιο Αθηνών: <http://www.uoa.gr>.
- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών: <http://www.aueb.gr>.
- Πάντειο Πανεπιστήμιο: <http://www.panteion.gr>.
- Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: <http://www.auth.gr>.
- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας: <http://www.it.uom.gr>.
- Πανεπιστήμιο Θράκης: <http://www.duth.gr>.
- Πανεπιστήμιο Κρήτης: <http://www.uch.gr>.
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: <http://feidias.cc.uoi.gr:9030>.
- Πανεπιστήμιο Αιγαίου: <http://www.aegean.gr>.
- Υπουργείο Παιδείας: <http://www.ypepth.gr>.
- Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης: <http://www.ekt.org.gr>.
- ΕΛΙΑΜΕΠ: eliamep@leon.nrcps.ariadne-t.gr.
- Ι.Π.Α.: ipa01@athena.compulink.gr.

Η συμμετοχή της Ελλάδας, και συγκεκριμένα της ελληνικής πολιτικής επιστήμης, στα ευρωπαϊκά προγράμματα παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες που αξίζει να μνημονευθούν. Διαπιστώνεται πρωταρχικά μια δυσαναλογία που ευνοεί τους Έλληνες φοιτητές. Η δυσαναλογία αυτή οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην περιορισμένη διάδοση της ελληνικής στον ευρωπαϊκό χώρο και επίσης, στην εξοικείωση των ελλήνων φοιτητών με τις ξένες γλώσσες. Είναι επίσης αληθές ότι το πρόβλημα αυτό εξισορροπείται εν μέρει από το γεγονός ότι οι ευρωπαίοι φοιτητές που έρχονται στην Ελλάδα επιλέγουν συχνά να συνδυάσουν τις σπουδές τους με την πραγματοποίηση μέρους του ερευνητικού τους προγράμματος. Στο επίπεδο της ανταλλαγής διδασκόντων, διατηρείται μια μεγαλύτερη ισορροπία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Προγράμματα ERASMUS - Αριθμός συνεργαζόμενων ΑΕΙ

Θεσμός	
Τμήμα ΠΕ και ΔΣ, Πάντειο Παν/μιο	71*
Τμήμα ΠΕ και ΔΔ, Πανεπιστήμιο Αθηνών	33
Τμήμα Δ και Ε.Οι. και Σ. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας	5
Άλλα Τμήματα (κινητικότητας πολιτικής επιστήμης)	33
Σύνολο	142

* Επί συνόλου 125 ΑΕΙ για το σύνολο του Παντείου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Προγράμματα ERASMUS - Κινητικότητας φοιτητών (1995-1996)

Θεσμοί	προς Αθήνα από Αθήνα	
Τμήμα ΠΕ και ΔΣ (Πάντειο Παν/μιο)	12	62
Τμήμα ΠΕ και ΔΔ (Παν/μιο Αθηνών)	3	8
Τμήμα Δ και Ε.Οι. και ΠΣ (Παν/μιο Μακεδονίας)	1	17
Άλλα τμήματα (κινητικότητας πολ. επ.)	?	18
Σύνολο	16	105

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Πρόγραμμα JEAN MONNET

Θεσμοί	MODULES E.	CHAIRES	COURS PERMANENTS
Τμήμα ΠΕ και ΔΣ (Πάντειο)	1	3	7
Τμήμα ΠΕ και ΔΔ (Αθήνα)	-	1	-
Τμήμα Δ και Ε.Οι. και ΠΣ (Μακεδονίας)	1	1	1
Σύνολο	2	5	8

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

Κινητικό της ΔΕΠ και αριθμός συντονιζόμενων προγραμμάτων ERASMUS από ελληνικά τμήματα (πολιτικής επιστήμης)

Θεσμοί	Κινητικότητας ΔΕΠ	Προγρ. Erasmus συντονιζόμενα από ελλ. τμήμα πολ. επιστ.
Τμήμα ΠΕ και ΔΣ (Πάντειο)	2	3
Τμήμα ΠΕ και ΔΔ (Αθήνα)	-	-
Τμήμα Δ και Ε.Οι. και ΠΣ (Μακεδονίας)	-	1
Σύνολο	2	4

6. Ποιοτική ανάλυση και ιδιαιτερότητες της ελληνικής πολιτικής επιστήμης

6.1. Η μακρά πορεία της μετάβασης στη νεότερη εποχή. Η δύσκολη εναρμόνιση

Η επιστημονική προσέγγιση του πολιτικού φαινομένου στο ζωτικό χώρο του ελληνικού κοσμοσυστήματος συνάντησε σημαντικές δυσχέρειες λόγω των περιδινήσεων που προκάλεσε η βίαιη επαφή του με τις σταθερές του δεσποτικού κοσμοσυστήματος, δυτικού και ανατολικού τύπου και η νέα δυναμική των κοινωνιών που προέκυψαν από την έξοδο της Ευρώπης από τη φεουδαρχία. Η υπαγωγή της κεντρικής εξουσίας σε μια δεσποτική πραγματικότητα (στον οθωμανικό δεσποτισμό) θα έχει ως επακόλουθο τον περιορισμό της πνευματικής κίνησης και στη συνέχεια την ανασύνταξη της πάνω σε διαφορετικά θεμέλια και γεωγραφικό ορίζοντα. Στη διάρκεια της τελευταίας περιόδου, μέχρι τον 19ο αιώνα, η προβληματική των ελληνικών κοινωνιών στρέφει την προσοχή της στο πολιτειακό κεκτημένο του ελληνικού κοσμοσυστήματος και, κυρίως, στην *πόλη*, στις αγκυλώσεις που δημιουργούνται από την αναγκαστική συνύπαρξη με τον ασιατικό δεσποτισμό και στο πρόταγμα για την ανασύσταση του κεντρικού πολιτικού συστήματος πάνω σε κοσμοπολιτειακές βάσεις.

Η αποτυχία του προτάγματος αυτού και η δημιουργία ενός περιθωριακού κράτους εθνικού τύπου δημιούργησαν, στην αρχή, μια διχοτομία, η οποία κατέληξε πολύ γρήγορα στην προσαρμογή της *έννοιας της πολιτικής*, που ανέδειξε η κρατοκεντρική και εν συνεχεία οικουμενική (κοσμοπολιτειακή) διάσταση του ελληνικού κοσμοσυστήματος με θεμέλιο την *πόλη*, στις παραμέτρους του πολιτικού συστήματος της νέας κρατοκεντρικής κοινωνίας. Το σύστημα αυτό, αν και θα εισέλθει στην ανθρωποκεντρική τροχιά του ελληνικού κοσμοσυστήματος, θα παραμείνει τελικά εξαρτημένο από δύο θεμελιώδεις καταναγκασμούς: Ο πρώτος, συνάπτεται με την αφετηρία του και συνεπώς, με την προτεραιότητά του να υπερβεί τα ίχνη της *κοινωνίας υποκειμένων* φεουδαλικού τύπου και να ολοκληρώσει την κοινωνία πολιτών. Ο άλλος, αφορά στις δουλείες του επικοινωνιακού περιβάλλοντος που υπαγορεύονται από τη μεγάλη κλίμακα του θεμελιώδους πολιτειακού συντελεστή της νέας κρατοκεντρικής εποχής.

Η σταθερή ηγεμονία της πολιτικής στους κόλπους της νεοελληνικής κοινωνίας του κράτους-έθνους δε θα αποτρέψει ασφαλώς

την εξίσωση του πολιτικού φαινομένου με την πολιτική εξουσία ούτε την αναπόφευκτη άλλωστε καθυπόταξη των επιστημών της πολιτικής στις επιστήμες του κράτους-έθνους (στο δημόσιο δίκαιο, στην εθνοκεντρική ιστορία και οικονομία κλπ). Έτσι, παρά την ισχυρή παρουσία της κοινωνίας στην πολιτική ζωή, οι κοινωνικές επιστήμες και, συχνά, οι πραγματικότητες του τυπικού πολιτικού συστήματος, θα αναδεχθούν ως περίπου αυτονόητες τις αρχές της «νεωτερικότητας». Στο πλαίσιο αυτό, η επάνοδος της πολιτικής επιστήμης ήταν φυσικό να συνδυασθεί με την άρθρωση της προβληματικής της σε στενή συνάφεια με τις νέες κυρίαρχες παραδοχές, δηλαδή ως ομολογή του κράτους και στην καλύτερη περίπτωση, της πολιτικής εξουσίας.

Παρόλα αυτά, οι κληρονομίες του ελληνικού κοσμοσυστήματος είναι ευρέως υπεύθυνες για την ιδιαίτερη θέση όχι μόνον του πολιτικού συστήματος αλλά της επιστήμης της πολιτικής στην Ελλάδα.

Η σύγχρονη ελληνική πολιτική επιστήμη χαρακτηρίζεται από ένα υψηλό επίπεδο αυτονομίας στους τομείς της διδασκαλίας και της έρευνας. Ένα Πανεπιστήμιο κατά το ουσιώδες προσανατολισμένο στις επιστήμες της πολιτικής, δύο άλλα τμήματα και αρκετοί τομείς πολιτικής επιστήμης, στους οποίους προστίθεται σειρά συγγενών προς την πολιτική επιστήμη τμημάτων, τομέων, καθώς και ερευνητικών θεσμών, συνθέτουν ένα σύνολο που της εξασφαλίζουν μια αναμφίβολη αναγνώριση στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Είναι αναμφίβολο ότι οι πραγματικότητες αυτές στην Ελλάδα εγγράφονται ολοένα και περισσότερο σε μια σχετική παραλληλία με τις εξελίξεις του σύγχρονου κόσμου. Για πρώτη φορά στο νεότερο πολιτικό σύστημα παρατηρείται μια ουσιαστική διεύρυνση του πεδίου της πολιτικής πέραν από τα περιορισμένα όρια του λεγόμενου δημόσιου χώρου. Το γεγονός αυτό εισάγει ήδη μια προβληματική ως προς την κυρίαρχη θέση του κράτους και εν προκειμένω της εξουσίας του, στο πολιτικό σύστημα, η οποία αποδέχεται πια με δυσκολία την αντίληψη που το θέλει ως κατεξοχήν, αν όχι μονοσήμαντο, εκφραστή του έθνους και του γενικού συμφέροντος. Η προοπτική μιας επανεκτίμησης της θέσης αυτής, την οποία υποβάλλει η ιδέα ενός κράτους *θεράποντος του πολιτικού συστήματος*, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για μια αλλαγή των ρόλων στο πλαίσιο του πολιτικού γίνεσθαι και ιδιαίτερα της πολιτικής λειτουργίας του κοινωνικού σώματος. Τούτο σημαίνει ότι ο λαός αποκτά μια πολιτική διάσταση την οποία αφαιρεί από το έθνος καθώς μεταβάλλεται σε εσωτερικό συντελεστή του πολιτικού συστήματος. Η αρχή *«ένα έθνος, ένα κράτος, ένα πολιτικό*

σύστημα (ενιαίο ή μη)», η οποία, αφού συνέβαλε στη μετάβαση από το δεσποτικό στο ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα, αποτέλεσε την αφετηρία ή τη νομιμοποιητική βάση για σημαντικές πολιτικές «αναστολές» (εθνικισμοί, ολοκληρωτισμοί, πολιτικοί καταναγκασμοί, κ.λπ.), έχει απολέσει στις μέρες μας μεγάλο μέρος από τον αρχικό της δυναμισμό. Η προοπτική υπέρβασης της αρχής αυτής αποκαλύπτει ασφαλώς τον αμφίβολο χαρακτήρα ορισμένων υποθέσεων που θεωρούνται ακόμη θεμελιώδεις, όπως αυτή της πολιτισμικής ή της πολιτικής μειονότητας.

Η διάσταση ανάμεσα στο τυπικό και το πραγματικό πολιτικό σύστημα, που καταγράφεται με σαφήνεια στα τέλη του 20ού αιώνα, θέτει ένα πολύ ευρύτερο ζήτημα από εκείνο του πολιτισμικού ή του πολιτικού πλουραλισμού, ο οποίος είτε αναπαράγει απλώς το κεντρικό πρότυπο στο τοπικό και το περιφερειακό επίπεδο είτε απλούστερα συνδυάζει την εξουσιαστική λογική του συστήματος με τις παραμέτρους των συσχετισμών ισχύος στο πλαίσιο της κοινωνίας πολιτών. Εγείρει κυρίως το μείζον πρόβλημα της μετάβασης από το δίλημμα μειονότητα/κυριαρχία στην ιδέα της πολιτικής αυτονομίας του κοινωνικού σώματος και, κατ' επέκταση, σε μια πολυσυστημική πραγματικότητα στο εσωτερικό του κράτους, στενά συνυφασμένη με την αναθεώρηση των θεμελίων που διέπουν τη σχέση κοινωνίας και πολιτικής.

Για την ελληνική κοινωνία, η εξέλιξη αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως η αρχή του τέλους μιας παρένθεσης, η οποία επιβλήθηκε στην πολιτική πράξη και συνακόλουθα στην πολιτική επιστήμη ως επακόλουθο της αναπόφευκτης, μετά από κάποια στιγμή, εναρμόνισης, του πολιτειακού της συστήματος με τις προδιαγραφές του βιούμενου την ίδια περίοδο σταδίου του εθνοκεντρικού συστήματος. Μια εναρμόνιση, ωστόσο, που χαρακτηρίστηκε ως παρεκκλίσιμη σε σχέση με τον ευρωπαϊκό «κανόνα», επειδή εισήγαγε από την πρώτη στιγμή αρχές όπως η καθολική ψηφοφορία, το σύστημα των «μετα-ταξικών» και, συνεπώς, «μετα-ιδεολογικών» κομμάτων, την άμεση «αντι-αντιπροσωπευτική» πολιτικοποίηση του κοινωνικού σώματος, στο πλαίσιο ενός ευρέος πολιτικού χώρου, διάχυτου στο κοινωνικό σώμα και ελάχιστα συμβατού με την ταύτιση του «δημοσίου» με το κράτος.

6.2. Το κεκτημένο της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης

Σε ό,τι αφορά το σώμα του διδακτικού και του ερευνητικού προσωπικού στις κοινωνικές επιστήμες, διαπιστώνεται, πριν από

το τέλος του ψυχρού πολέμου, μια σημαντική ανάπτυξη. Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζεται στην αριθμητική αύξηση των μελών του διδακτικού και του ερευνητικού προσωπικού από τη μεταρρύθμιση του 1982, η οποία απελευθέρωσε την πανεπιστημιακή δυναμική, μέχρι τις μέρες μας. Για να επανέλθουμε στο παράδειγμα του Παντείου Πανεπιστημίου: ενώ το 1982 είχε 36 διδάσκοντες με την ιδιότητα του καθηγητή –και πράγματι ένα μοναδικό τμήμα με δύο κατευθύνσεις– σήμερα αριθμεί 178 καθηγητές και των τεσσάρων βαθμίδων με οκτώ τμήματα και πολυάριθμους τομείς στους οποίους δε συνυπολογίζονται οι βοηθοί κ.λπ. Το παράδειγμα του Παντείου είναι ευρύτατα αντιπροσωπευτικό του συνόλου του ελληνικού πανεπιστημιακού συστήματος και της ελληνικής έρευνας⁴².

Ο μέσος όρος ηλικίας των διδασκόντων και των ερευνητών μειώθηκε επίσης σημαντικά. Από εξήντα χρόνια περίπου που ήταν το 1982, σήμερα κυμαίνεται γύρω στα σαρανταπέντε. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι οι κοινωνικές επιστήμες, και συγκεκριμένα οι περί την πολιτική επιστήμη κλάδοι, εμφανίζουν μια αδιαφιλονίκητη δυναμική. Συγχρόνως, μια νέα γενιά πολιτικών επιστημόνων, που αντιπροσωπεύει ένα αξιόλογο επιστημονικό κεφάλαιο, προετοιμάζεται ήδη να αναλάβει τη σκυτάλη.

Το σύνολο των μελών του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού γνωρίζει επαρκώς μια ξένη γλώσσα, ενώ εκείνοι που χειρίζονται τουλάχιστον δύο ξένες γλώσσες υπερβαίνουν το 72%. Παρατηρείται επίσης ότι το 86% των Ελλήνων διδασκόντων και ερευνητών έχουν πραγματοποιήσει μέρος ή το σύνολο των μεταπτυχιακών σπουδών τους (D.E.A., Master, Διδακτορικό) σε ένα ή περισσότερα ξένα Πανεπιστήμια (κατ' αρχήν, σε ευρωπαϊκά ή αμερικανικά). Πολλοί από αυτούς εργάστηκαν ως διδάσκοντες ή ως ερευνητές σε ξένα ιδρύματα πριν επιστρέψουν στην Ελλάδα ή διατηρούν στενή επιστημονική επικοινωνία (διδακτική ή ερευνητική) με ιδρύματα άλλων χωρών. Η διεθνής κινητικότητα ενθαρρύνεται σε σημαντικό βαθμό από την πανεπιστημιακή νομοθεσία. Κάθε μέλος ΔΕΠ δικαιούται εκπαιδευτική άδεια έξι μηνών για κάθε τρία χρόνια (ή ένα έτος για κάθε έξι χρόνια) υπηρεσίας, ενώ ο μισθός του διπλασιάζεται στην περίπτωση που επιλέξει μια διαμονή σε ξένο πανεπιστημιακό ίδρυμα.

Στους κόλπους της ελληνικής πολιτικής επιστήμης παρατηρείται μια τάση προς συγκρότηση ενδο-επιστημονικών ή κλαδικών «οικογενειών». Τούτο μαρτυρεί την ύπαρξη μιας δυναμικής προς την εξειδίκευση που ανταποκρίνεται στην κοινωνική ζήτηση. Ανα-

φέρουμε τις «οικογένειες» της εκλογικής κοινωνιολογίας και της κοινωνιολογίας της κοινής γνώμης, της πολιτικής ζωής, των μέσων επικοινωνίας, της συγκριτικής πολιτικής, της πολιτικής θεωρίας, των πολιτικών θεσμών, των κρατικών πολιτικών, των πολιτικών δυνάμεων (κομμάτων, ομάδων συμφερόντων, κοινωνικών κινημάτων), πολιτικής κουλούρας, δημόσιας διοίκησης, τοπικής και περιφερειακής αυτοδιοίκησης, διεθνών σπουδών (διεθνών οργανώσεων και διεθνών σχέσεων, στρατηγικών σπουδών, ευρωπαϊκών, βαλκανικών, αραβικών σπουδών) κ.λπ.

Το πολιτικό σύστημα του νεοελληνικού κράτους συγκεντρώνει ασφαλώς το κυρίως ενδιαφέρον της πολιτικής έρευνας. Εντούτοις, με αξιοσημείωτη εξαίρεση τις πολιτικές ιδέες, το παρελθόν που αναφέρεται στην περίοδο του ελληνικού κοσμοσυστήματος, δεν προκάλεσε ιδιαίτερα την προσοχή τους. Η περίοδος από την αρχαιότητα έως την οθωμανική εποχή αφέθηκε ουσιαστικά στους ιστορικούς, τους φιλόλογους και δευτερευόντως σε άλλες επιστήμες. *Η πολιτική επιστήμη αναπτύχθηκε σε τελευταία ανάλυση ως η επιστήμη του κράτους-έθνους*. Πράγμα που, εξάλλου, εξηγεί ευρέως τη μονοσήμαντη θέαση της ιστορίας του ελληνισμού από μια στενά εθνοκεντρική σκοπιά. Αρκεί να επισημανθεί ότι η πρώτη μη εθνοκεντρική συστηματική προσέγγιση των ελληνικών πολιτειακών θεμελίων της οθωμανικής περιόδου θα δει το φως μόλις το 1982, ενώ η σφαιρική προσέγγιση του ελληνισμού υπό το πρίσμα της κοσμοσυστημικής θεωρίας θα κάμει την εμφάνισή της δέκα χρόνια αργότερα.

Το μέρος των πολιτικών επιστημόνων που καταγίνεται με το διεθνές γίνεσθαι δεν είναι ευκαταφρόνητο: Ασχολείται ιδίως με την κίνηση των ιδεών από τη δυτικο-Ευρωπαϊκή Αναγέννηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, με το κοινωνικό και πολιτικό παράδειγμα άλλων χωρών (π.χ. με τις χώρες της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης, της Εγγύς Ανατολής), και ιδίως με τη μελέτη του πολιτικού συστήματος των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Υπογραμμίζεται ως προς αυτό η σημασία του φαινομένου των μεταφράσεων στα ελληνικά ενός σημαντικού αριθμού έργων που αφορούν στις κοινωνικές επιστήμες και, εν προκειμένω, στην πολιτική επιστήμη. Το φαινόμενο αυτό, που υποστηρίζεται οπωσδήποτε από το σύστημα της δωρεάν διανομής των συγγραμμάτων στους φοιτητές, συμβάλλει ώστε η σχετική βιβλιογραφία να εμφανίζει έναν επαρκή και ισόρροπο χαρακτήρα.

6.3. Προς ένα νέο «παράδειγμα» πολιτικής επιστήμης

Η δυναμική επιστροφή της πολιτικής επιστήμης σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, που βιώνει σχεδόν βασανιστικά την πραγματικότητα του περιορισμένου θεσμικού χώρου της πολιτικής στο Περιβάλλον του κράτους-έθνους, κάνει σχεδόν αυτονόητη την έγερση ζητημάτων τόσο ως προς την έννοια όσο και ως προς τη μέθοδο της προσέγγισης του πολιτικού φαινομένου. Η ανάδειξη ενός άλλου «παραδείγματος», πλάι στο κυρίαρχο «παράδειγμα» που αναπαράγει καταπόδας την εποχή του και την προβάλλει ως μοναδικό μη υποκείμενο σε σύγκριση εργαστήρι της πολιτικής επιστήμης, αποτελεί μια φυσιολογική συνέπεια.

Το κατεστημένο «παράδειγμα» εγγράφεται στην προοπτική της νεότερης πολιτικής επιστήμης, η οποία, όπως είδαμε, αντιλαμβάνεται το πολιτικό φαινόμενο σε συνάρτηση με την οργανωτική ή τη δομική του έκφραση στο πλαίσιο του κράτους-έθνους κατά το πρώτο μεταφευδαλικό του στάδιο. Η πολιτική έχει ως αντικείμενο την εξουσία διότι μόνη αυτή και οι συσχετισμοί ισχύος που αρθρώνονται γύρω της θεωρούνται ότι είναι δεκτικοί να παράγουν πολιτική. Και ως εκ τούτου, είναι αδιανόητη οποιαδήποτε άλλη δομική προσέγγιση του πολιτικού φαινομένου.

Το νέο «παράδειγμα», που εκκολάπτεται στο τμήμα πολιτικής επιστήμης του Παντείου Πανεπιστημίου, καταλογίζει στη νεότερη πολιτική επιστήμη ότι διαθέτει περιορισμένο εννοιολογικό και μεθοδολογικό βάθος, ρηχή συγκριτική προοπτική και μια στρατευμένη λογική αφετηρία, με σημείο αξιωματικής αναφοράς την αναγόρευση της εποχής της σε καθολικό πρότυπο. Η *εθνοκεντρική* αναγωγή του πολιτειακού φαινομένου παραμορφώνει καθολοκληρίαν τον ιστορικό ορίζοντα, ενώ συγχρόνως προβάλλει τη διαδικασία γένεσης του έθνους και της κοινωνίας πολιτών στη δυτική Ευρώπη ως μέτρον κρίσεως και αιτιότητα οικουμενικής εφαρμογής. Σημειώσαμε ήδη ότι, στο πλαίσιο αυτό, η ιστορία του *ελληνισμού* μεταλλάχθηκε σε *ιστορία της Ελλάδας* αντί της *ιστορίας ενός πλήρους κοσμοσυστήματος*. Η εισαγωγή της έννοιας του κοσμοσυστήματος απορρίπτει τη *γραμμική θεωρία* από κάθε προσέγγιση της μακράς ιστορικής διάρκειας, επειδή αποστερεί τη *συγκριτική προσέγγιση* από το ουσιαστικό της περιεχόμενο, που έγκειται στη *σχετική αναλογία* του κοινωνικού φαινομένου. Η *συγκριτική αναλογία* προτάσσει καταρχάς τη δημιουργία μιας *κοσμοσυστημικής τυπολογίας*. Ακολουθώντας, επιδιώκει τη διατύπωση μιας *τυπομορφικής υπόθεσης* σχετικά με την *εσωτερική εξέλιξη* ενός εκάστου κοσμο-

συστήματος. Τέλος, και σε συνάρτηση με τα προηγούμενα, η πολιτική επιστήμη θα μπορούσε να προσβλέψει στην επεξεργασία μιας γενικής θεωρίας της εξέλιξης και της τυπολογίας του κοινωνικού και του πολιτικού φαινομένου. Στην περίπτωση αυτή, το σημερινό στάδιο του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως ένα πρότυπο αναφοράς και ολοκλήρωσης, αλλά ως ένα απλό ιστορικό συμβάν, μεταξύ των άλλων, το οποίο καλούμαστε να προσεγγίσουμε με όρους συγκριτικής αναλογίας.

Πράγματι, το «παράδειγμα» αυτό θεωρεί το νεότερο κρατικοκεντρικό σύστημα ως μια τυπολογική εξέλιξη του όλου ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος. Ο πρώτος τύπος ταυτίζεται με το κρατικοκεντρικό σύστημα της πόλεως, ο δεύτερος με το οικουμενικό σύστημα της κοσμοπολιτείας, ενώ ο τρίτος τύπος δεν αποτελεί παρά την προβολή τους στη μεγάλη κλίμακα του κράτους-έθνους. Από τη σκοπιά αυτή, τα πολιτικά συστήματα της πόλεως, όπως για παράδειγμα η δημοκρατία, δεν εγγράφονται σε μια περιορισμένη χρονική περίοδο της κρατοκεντρικής αρχαιότητας (5ος-4ος αι.). Αποτέλεσαν μια ταυτολογική σταθερά σε όλες τις φάσεις του ελληνικού κοσμοσυστήματος, στο περιβάλλον της πόλης, μέχρι τις παρυφές του 20ού αιώνα.

Η πρόσκληση που απευθύνει η αναλογική μέθοδος στο συγκριτικό διάβημα να αποδεσμευθεί από το «συγχρονικό» επιχείρημα και να αναπτυχθεί στο τυπολογικό πεδίο του συνολικού ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος και μάλιστα πέραν αυτού, επανεισάγει ουσιαστικά το ζήτημα του επανορισμού της έννοιας της πολιτικής. Απορρίπτει επομένως την κατεστημένη προσέγγιση της πολιτικής, συναρτώντας την έννοια της πολιτικής με την ίδια τη φύση της. Αποδέχεται ότι εγγενές προς την κοινωνία είναι το πολιτικό φαινόμενο ως τέτοιο και όχι η εξουσία ή ο καταναγκασμός. Η προβολή της υπόθεσης ότι το πολιτικό φαινόμενο δεν εμφανίζει μια μοναδική «όψη» στο συνολικό ιστορικό γίνεσθαι, διευρύνει δραματικά τη γνωσιολογική βάση και το πεδίο αναφοράς της πολιτικής επιστήμης. Με όρους προοπτικής, το ερώτημα αφορά στις συνθήκες υπό τις οποίες η κοινωνία μπορεί να υπερβεί την κυρίαρχη πολιτική εξουσία ή με άλλους λόγους την ιδιότητά της ως «κοινωνίας πολιτών», την οποία αντανακλά η φύση του πολιτικού συστήματος. Σε ποιο βαθμό, επομένως, μπορούμε να προσβλέψουμε στην εναλλακτική δυνατότητα της «πολιτικής κοινωνίας», το ανώτερο υπό μίαν έννοια στάδιο ανθρωποκεντρικής ολοκλήρωσης, ως εκ του γεγονότος ότι παραπέμπει, μεταξύ των άλλων σε ένα πολιτικό σύστημα, χαρακτηριστικό γνώρισμα του οποίου είναι

η καθολική ελευθερία, δηλαδή η διάχυση του πολιτικού στο κοινωνικό και συνακόλουθα η κατάλυση της πολιτικής εξουσίας;

Η θεμελιώδης υπόθεση του «παραδείγματος» αυτού αναγγέλλει μια ριζική επανεκτίμηση όλου του εννοιολογικού και μεθοδολογικού οπλοστασίου, και ταυτόχρονα την καθοριστική διεύρυνση του πεδίου της πολιτικής επιστήμης. Αμέσως, αντιπαρέρχεται τη γενικά αποδεκτή άποψη που τοποθετεί το νεότερο κοσμοσυστήμα σε ένα γραμμικό ορίζοντα σε σχέση με την ιστορία και ταυτίζει το δημοκρατικό πρόταγμα με το ακριβώς αντίθετό του, δηλαδή με το σύστημα κυρίαρχης εξουσίας. Συγχρόνως, καταλογίζει στην εθνοκεντρική σχολή ότι ορίζει ένα πολιτισμικό γεγονός, το έθνος, σε συνάρτηση με το συγκεκριμένο ρόλο του ως πολιτικού οχήματος της νεότερης κρατοκεντρικής συγκυρίας, αποκλείοντας τη σύνολη κοινότητα, το λαό, από το συστατικό του περιβάλλον, το πολιτικό σύστημα.

Στο επίπεδο της ελληνικής κοινωνικής επιστήμης, το εγχείρημα της εναρμόνισης των προσεγγίσεων του ελληνικού κοσμοσυστήματος και εννοείται των εσωτερικών πολιτειακών του παραμέτρων, με τις προδιαγραφές του εθνοκεντρικού κοσμοσυστήματος και ερμηνείας της νεοελληνικής πολιτικής σύμφωνα με τον σύγχρονο «κανόνα», αποτέλεσε βασική μέριμνα⁴³. Μια μέριμνα, που δεν είναι άσχετη με τις δυσκολίες τις οποίες συναντά το πολιτικό σύστημα ως προς την ενσωμάτωσή του στην εθνοκεντρική εκδοχή και στις προδιαγραφές του νεότερου κοσμοσυστήματος.

7. Συμπεράσματα

Μετά την οριστική πρόσδεση της ελληνικής κοινωνίας στις συνθήκες του νεότερου κοσμοσυστήματος, η ελληνική πολιτική επιστήμη έμελλε να προσαρμοσθεί, αναπόφευκτα, στις επιστημολογικές παραδοχές της νέας τάξης. Οι ιδιαιτερότητες της προσαρμογής αυτής, όσο σημαντικές κι αν υπήρξαν, δεν αναιρούν το γεγονός ότι η διερεύνηση του πολιτικού φαινομένου στην Ελλάδα καταχωρήθηκε όπως παντού ως αρμοδιότητα σε συγγενείς επιστημονικούς κλάδους (το δίκαιο, την ιστορία κλπ). Μια επιστήμη της πολιτικής δεν είχε λόγους ύπαρξης στο πλαίσιο του κράτους-έθνους, κατά το μεταφεουδαλικό στάδιο της τιμοκρατικής κοινωνίας ή και στην πρώτη φάση της κοινωνίας πολιτών. Έχοντας απορροφηθεί από το δημόσιο χώρο ή τουλάχιστον από την κρατι-

κή πολιτική εξουσία, το *πολιτικό φαινόμενο* δε θα μπορούσε να ελπίζει σε μια οριοθέτηση του πεδίου του έτσι ώστε να καλύπτει την περιοχή μιας επιστήμης διακριτής από τις επιστήμες του κράτους και της εθνοκεντρικής ενόρασης της εξέλιξης. Άλλωστε, στο μέτρο που το κοινωνικό σώμα δε διέθετε ούτε την απαραίτητη πολιτικοποίηση ούτε το καθεστώς του πολιτειακού εταίρου, η πολιτική πράξη δε συνιστούσε παρά εμμέσως μια υπόθεση της κοινωνίας και ως εκ τούτου ήταν μάλλον αδύνατο να διεκδικήσει τον δικό της επιστημονικό χώρο⁴⁴. Επομένως, η καθυστέρηση της πολιτικής επιστήμης και η σχετικά περιορισμένη πρόοδος που έχει να επιδείξει στις μέρες μας, συγκρίνεται με το κεκτημένο του ελληνικού κοσμοσυστήματος κι όχι με τις πραγματικότητες της εποχής μας, με τις οποίες είναι σαφώς εναρμονισμένη και τις αποδίδει με ακρίβεια.

Από την άλλη, η σταδιακή χειραφέτηση της πολιτικής επιστήμης, που άρχισε πριν από λίγα μόλις χρόνια, δεν έκαμε εφικτή την καλλιέργεια ενός δημιουργικού διαλόγου σχετικά με τις μείζονες επιλογές της ως προς την έννοια και το αντικείμενο του πολιτικού φαινομένου ή την προσφορότερη μέθοδο που θα της επέτρεπε να υπερβεί το περιβάλλον που τη γέννησε. Για αυτό, το ζήτημα της έννοιας και της μεθόδου αποκτά για την πολιτική επιστήμη, στο τέλος του αιώνα, μια αδιαμφισβήτητη προτεραιότητα. Είναι σαφές ότι εισερχόμαστε σε μια μεταβατική περίοδο που θέτει σε αμφισβήτηση τα ίδια τα θεμέλια της κοινωνίας πολιτών. Η μετάβαση από την *κοινωνική στην πολιτική εποχή*, που κάνει την εμφάνισή της συν τω χρόνω και στο βαθμό που το νεότερο κοσμοσύστημα εισέρχεται στην τεχνολογική του φάση, εγείρει το ζήτημα της επεξεργασίας κατάλληλων θεωρητικών εργαλείων που θα επιτρέψουν τη σύλληψη και κατανόηση των νέων φαινομένων. Στη θέση μιας επιστήμης που περιγράφει το *αντικείμενό* της με βάση τη *ζώσα πραγματικότητα*, αναδύεται στον ορίζοντα η υπόθεση μιας πολιτικής επιστήμης το *αντικείμενο* της οποίας ορίζεται με όρους καθολικής αναφοράς, *εγγενείς σε κάθε τύπο κοινωνίας*. Η πολιτική επιστήμη καλείται να ανιχνεύσει τις *διάφορες εκφάνσεις* που επενδύεται το «αντικείμενό» της, το πολιτικό φαινόμενο, ανάλογα με τη φύση και τη φάση του συνολικού κοσμοσυστήματος. Οι εκφάνσεις αυτές ποικίλουν κατά περίπτωση, από την ιδιωτική ή απόλυτη εξουσία έως την απλή και καθαρή πολιτική αυτονομία του κοινωνικού σώματος.

Η επισήμανση αυτή δεν έχει μόνο ρητορική αξία. Ως *υπόθεση εργασίας* επιτρέπει, αφενός, τη διερεύνηση του πολιτικού φαινο-

μένου μέσα στο συνολικό ιστορικό περιβάλλον, και αφετέρου, την αναζήτηση της βαθύτερης σημασίας των προσφάτων εξελίξεων που σηματοδοτεί η μετάβαση στην τεχνολογική εποχή. Συνεπώς, το έργο της πολιτικής επιστήμης, είτε πρόκειται για την ελληνική, την ευρωπαϊκή ή την παγκόσμια, δεν εστιάζεται πλέον σε μια απολογητική λειτουργία προς όφελος της μίας ή της άλλης μορφής εξουσίας ή στον όποιο συνωστισμό της πίσω από τις βραχυπρόθεσμες επιλογές της. Η πολιτική επιστήμη οφείλει, κυρίως, να εγερθεί υπεράνω της *μικρής ιστορίας* και να εναρμονίσει το βηματισμό της με τον «κανόνα» που απορρέει από τη *μακρά ιστορική διάρκεια*. Πράγμα που επιβεβαιώνει την άποψη ότι η πολιτική επιστήμη, πολύ περισσότερο από κάθε άλλο κλάδο των κοινωνικών επιστημών, δε θα ανακτήσει έναν ανοδικό δείκτη αξιοπιστίας εάν προηγουμένως δεν αποκτήσει ένα οικουμενικό γνωστικό αντικείμενο. Σε τελική ανάλυση η συζήτηση για το αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης παραπέμπει σε ένα θεμελιώδες πρόβλημα ταυτότητας.

Σημειώσεις

1. Το *επικοινωνιακό σύστημα* ορίζεται από το σύνολο των παραμέτρων που παράγουν και αρθρώνουν το πεδίο της πολιτικής. Οι παράμετροι αυτοί είναι βασικά οι εξής: η *οικονομική*, που μορφοποιεί το κοινωνικό ως προς την ιδιαίτερη φύση του, η *πολιτειακή*, που καθορίζει τη χωρική κλίμακα του συνολικού πολιτικού φαινομένου, το «επικοινωνικό» ή «μεντιατικό», που συνιστά το μέτρο και το όχημα της οριζόντιας και της κάθετης σύνθεσης του κοινωνικού σώματος στο πολιτικό επίπεδο. Το *πεδίο της πολιτικής* οροθετεί στην πραγματικότητα το χώρο της πολιτικής δυναμικής και της πολιτικής διαδικασίας.

2. Η έννοια της *χρηματιστικής οικονομίας* ορίζει το οικονομικό περιβάλλον που διακαθορίζεται ως προς τη φύση του από το «χρήμα», υπό την έννοια της συσσωρευμένης αξίας με μορφή κεφαλαίου. Συγκρινόμενη με την «οικονομία της αγοράς», που συνιστά μια μορφολογική έκφασή της, η έννοια της «χρηματιστικής οικονομίας» περιλαμβάνει την οικονομική διαδικασία στο σύνολό της, από την παραγωγή μέχρι την κατανάλωση. Από την άποψη αυτή, είναι εμφανώς ευρύτερη και αποτελεσματικότερη για μια τυπολογική κατηγοριοποίηση του οικονομικού φαινομένου, καθώς και για τη διατύπωση υποθέσεων που καθιστούν δυνατή από τη σκοπιά της επιστήμης τη διερεύνηση των σχέσεών της με το κοινωνικό και το πολιτικό.

3. Η *πόλις* δεν μπορεί να ιδωθεί σαν ένα φαινόμενο απλής αυτονο-

μίας ή αυτοδιοίκησης, αλλά ως ένας τύπος *ολικής ή κρατικής κοινωνίας* που καλείται να συγκριθεί, για παράδειγμα, με το κράτος-έθνος. Η πόλις υπήρξε ο πολιτειακός πυρήνας του ελληνικού κοσμοσυστήματος, δηλαδή ενός ανθρωποκεντρικού συστήματος που εδράζεται στη μικρή κλίμακα, εν αντιθέσει προς το κράτος-έθνος που αποτελεί τον πολιτειακό πυρήνα του νεότερου κοσμοσυστήματος και αναπτύσσεται σε επίπεδο μεγάλης κλίμακας. Ο κρατοκεντρικός τύπος του ελληνικού κοσμοσυστήματος, που διαρκεί έως τον 4ο π.Χ. αιώνα (με εξαίρεση τη Δύση, όπου κυριαρχεί μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση), υπήρξε εξαιρετικά σύνθετος, δεδομένου ότι απετελέσθη από περισσότερες από 3.000 ανεξάρτητες πόλεις-κράτη και ενσωμάτωσε στο περιφερειακό του περιβάλλον ευρύτατες περιοχές που ανήκαν σε άλλους τύπους κοσμοσυστημάτων, από την ευρωπαϊκή ήπειρο έως τα όρια του γνωστού τότε ασιατικού και αφρικανικού κόσμου.

4. Ως ολικό σύστημα, η κοσμοπολιτεία καλύπτει την περίοδο από τον Αλέξανδρο μέχρι το τέλος του Βυζαντίου. Ωστόσο, τα θεμέλια του (ο οικουμενισμός, το σύστημα της πόλης, η χρηματιστική κ.α) θα διαρκέσουν έως το κατώφλι του 20ού αιώνα, βλ. σχετικά, G. Contogeorgis, *Histoire de la Grèce*, Paris, 1992. Του ιδίου, «La politique locale entre la tendance centralisatrice de l' Etat grec et la dynamique communautaire: administration ou autonomie locale (et régionale?)», *Pole Sud*, 3/1995: *Η δημοκρατία, από την πόλη-κράτος στην τεχνολογική κοινωνία*, Αθήνα, 1991.

5. Μακράν του να υιοθετούμε τη σχετική προσέγγιση του A. Gramsci, ο οποίος ταυτίζει την «πολιτική κοινωνία» με το κράτος, θεωρούμε ότι η έννοια της «πολιτικής κοινωνίας» προσιδιάζει στον τύπο κοινωνίας που εισάγει την ελευθερία ως συνολική συνιστώσα της ανθρωπίνου όντος. Η «κοινωνία πολιτών» περιλαμβάνει κατ' ουσίαν τις ατομικές και κοινωνικές ελευθερίες καθώς και ορισμένα στοιχειώδη πολιτικά δικαιώματα, ενώ η πολιτική ελευθερία απουσιάζει εντελώς. Η «πολιτική κοινωνία» αντιθέτως περιλαμβάνει το κεκτημένο της κοινωνίας πολιτών, το οποίο εμπλουτίζει με συνολικότερες προσλήψεις της κοινωνικής ελευθερίας και με την πολιτική ελευθερία. Έτσι, η είσοδος στην πολιτική κοινωνία, η οποία αποτελεί μεταγενέστερο στάδιο συγκριτικά με την κοινωνία πολιτών, προϋποθέτει, στο κοινωνικό, την απόρριψη και εν πολλοίς την απαξία της εργασίας, ενώ στο πολιτικό, προαναγγέλλει τον μαρασμό της κυρίαρχης κρατικής εξουσίας και την καθόλου διάχυση του πολιτικού στο κοινωνικό. Βλ. G. Contogeorgis, «Pour une approche nouvelle de la démocratie antique et moderne», στο G. Haarscher, Mario Telo (επιμ.), *Après le communisme*, Βρυξέλλες, 1993 (ελλ. μτφ., 1997).

6. Η περίοδος αυτή πρέπει να θεωρηθεί ως η αρχή της διαδικασίας που κατέληξε στην αναγέννηση του ελληνικού ανθρωπισμού και ακολούθως στην ευρωπαϊκή αναγέννηση. Πράγματι, το κίνημα του ελληνικού ανθρωπισμού, αφού μεταφέρθηκε στη βυζαντινή Ιταλία, διαδόθηκε σύντομα στο σύνολο της ευρωπαϊκής ηπείρου, υπενθυμίζοντας έτσι τους

οργανικούς δεσμούς και την τυπολογική ενότητα του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος στο σύνολό του. Βλ. G. Contogeorgis, *όπ.παρ.*, του ίδιου, «Η ενότητα του ελληνικού ανθρωπισμού. Από το βυζαντινό στο νεοελληνικό ανθρωπισμό», στο *Αφιέρωμα στον Αντώνη Αντωνακόπουλο*, Αθήνα, 1997.

7. Το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης υπήρξε ο διάδοχος των αρχαίων Σχολών των Αθηνών, της Αλεξάνδρειας, κ.λπ. Αποτέλεσε το πρότυπο του νεότερου Πανεπιστημίου, ως εκ του γεγονότος ότι ενέπνευσε το εκκλησιαστικό μεσαιωνικό Πανεπιστήμιο. Σε αντίθεση όμως με το «δυτικό» Πανεπιστήμιο, η πανεπιστημιακή διδασκαλία κατά τη βυζαντινή φάση του ελληνικού κοσμοσυστήματος υπήρξε μέχρι τέλους κοσμική και προοριζόταν να εξυπηρετήσει το «κοινό», τον πολιτικό χώρο του κράτους και της κοινωνίας. Τα προγράμματα σπουδών του Πανεπιστημίου και των λοιπών Σχολών του Βυζαντίου είχαν έναν διεπιστημονικό περιεχόμενο: το δίκαιο, η φιλοσοφία, η ιστορία, κ.λπ. συνδυάζονται γενικά με την προσέγγιση του πολιτικού συστήματος (το *πολίτευμα*), το θεσμικό του πλαίσιο, τους φορείς του (τις αρχές, τις ενδιάμεσες δυνάμεις, το πολιτικά χειράφετο κοινωνικό σώμα), την εσωτερική πολιτική ζωή, την εξωτερική πολιτική, τις κρατικές πολιτικές. Η Εκκλησία, από την πλευρά της, διατηρεί τις δικές της Σχολές για την κατάρτιση των στελεχών της.

8. Η έννοια του «κοσμοσυστήματος» ορίζει μια καθολική ολότητα με κοινά οργανικά θεμέλια και ορίζουσες (π.χ. τις παραμέτρους του επικοινωνιακού συστήματος) που συγκροτούν στο σύνολό τους μια σφαιρική και αυτάρκη ενότητα, το *σύστημα ενός πλήρους κόσμου*. Το ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα, στις διάφορες μορφές του, αντιπαραβάλλεται με άλλα κοσμοσυστήματα, όπως για παράδειγμα με το δεσποτικό κοσμοσύστημα, τυπολογική έκφανση του οποίου είναι η ιδιωτική και η κρατική φεουδαρχία. Βλ. Κοντογιώργης, *όπ.παρ.* Επίσης, *Κοινωνία και πολιτική*, Αθήνα, 1991 και, «La politique locale entre la tendance centralisatrice de l'Etat grec et la dynamique communautaire», *όπ.παρ.*

9. Κάνουμε τη διάκριση αυτή προκειμένου να επισημάνουμε ότι το ελληνικό κοσμοσύστημα ενσωμάτωσε κατά καιρούς περιοχές και λαούς πέραν από τις ελληνικές κοινωνίες. Οι πόλεις της ιταλικής χερσονήσου στην πραγματικότητα δεν απομακρύνθηκαν ποτέ εντελώς από το ελληνικό κοσμοσύστημα, παρά το γεγονός ότι μέχρι τον βυζαντινό 12ο αιώνα, κατείχαν σ' αυτό μια περιφερειακή θέση καθώς είχαν περιέλθει σε ένα καθεστώς φεουδαρχίας. Η αποδυνάμωση της βυζαντινής κοσμοπολιτείας και η συνακόλουθη ανεξαρτητοποίησή τους, όπως και πολλών άλλων αλλού, δεν τις θέτει εκτός των ορίων του ελληνικού κοσμοσυστήματος. Η εξέλιξη αυτή, που αποκαλύπτει μάλλον μια τάση προς την αναβίωση του κρατικοκεντρικού του χαρακτήρα με θεμέλιο την πόλη, συμπίπτει με μια διαδικασία μετατόπισης του κέντρου βάρους προς τη δύση ως αποτέλεσμα της πίεσης που ασκήθηκε στο Βυζάντιο από τον οθωμανικό δεσπο-

τισμό και τη βίαιη παρέμβαση της δυτικο-ευρωπαϊκής φεουδαρχίας. Πράγματι, οι συνθήκες αυτές είναι εκείνες που οδήγησαν τους περισσότερους έλληνες εκπροσώπους του βυζαντινού ανθρωπισμού να μετακινηθούν προς ένα χώρο περισσότερο οικείο, όπως αυτός των ιταλικών πόλεων.

10. Με την άλωση του Βυζαντίου, το Πανεπιστήμιο και οι Σχολές που λειτουργούσαν προηγουμένως γνώρισαν την ίδια τύχη με τους άλλους θεσμούς της κοσμοπολιτείας. Ωστόσο, ένα μέρος των βυζαντινών στοχαστών θα περιστοιχίσουν το οικουμενικό πατριαρχείο –το οποίο θα μετατραπεί από καθαρά εκκλησιαστικό θεσμό, σε καταφύγιο της ελληνορθόδοξης κουλτούρας και σε βασικό όχημα της ελληνικής επιρροής στον ορθόδοξο κόσμο– και θα συγκροτήσουν στο Φανάρι την εστία μιας σημαντικής για το συνολικό κοσμοσύστημα πνευματικής ζωής. Όμως, η πρώτη σχολή του πατριαρχείου, η προάγγελος της «Μεγάλης Σχολής» της Κωνσταντινούπολης –και πράγματι, ο πρώτος ελληνικός πανεπιστημιακός θεσμός μετά την Άλωση– θα ιδρυθεί το 1556. Οι θητείες των πατριαρχών Ιερεμιά Β΄ (1572-95) και Κύριλλου Λούκαρη (στην Αλεξάνδρεια από το 1602-1612 και εν συνεχεία στην Κωνσταντινούπολη), υπήρξαν από τις δυνατές στιγμές της πνευματικής αναγέννησης του ελληνισμού. Μεταξύ των στοχαστών που προσκαλούνται από τον Λούκαρη στην αυλή του πατριαρχείου είναι ο Αθηναίος αριστοτελικός φιλόσοφος Θεόφιλος Κορυδαλεύς (1560-1646). Εντούτοις, την ευθύνη του εκπαιδευτικού συστήματος στο σύνολό του θα εξακολουθήσουν να έχουν οι κοσμικές αρχές του συστήματος των πόλεων και των παριστρίων ηγεμονιών. Μια σειρά από σχολές πανεπιστημιακού επιπέδου θα κάμουν την εμφάνισή τους στον ζωτικό χώρο του ελληνικού κοσμοσυστήματος, κατά την περίοδο που ακολουθεί, από τη Μικρά Ασία και τη βαλκανική χερσόνησο έως ορισμένες περιφερειακές κοινότητες του ελληνισμού, οι οποίες θα ολοκληρώσουν την ανάπτυξή τους κατά τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα.

11. Βλ. Γ. Κοντογιώργη, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτονομία. Οι ελληνικές «κοινότητες» της τουρκοκρατίας*, Αθήνα, 1982.

12. Στη διάρκεια της περιόδου αυτής, η οποία αρχίζει περί τα μέσα του 19ου αιώνα, η προσέγγιση του πολιτικού φαινομένου συγκεντρώνει το μέγιστον ενδιαφέρον ενός σημαντικού αριθμού ελλήνων στοχαστών, μεταξύ των οποίων οι Ι. Μοισιόδαξ, Δ. Καταρτζής, Α. Κοραής, ο Ανώνυμος, οι εκπρόσωποι της φαναριωτικής σχολής, κ.λπ. Τα έργα τους και επίσης πολλών άλλων, αποτελούν μέρος του συνολικού corpus που αποτέλεσε τον προάγγελο της νεότερης πολιτικής σκέψης και ανάλυσης.

13. Βλ. Γ. Κοντογιώργη «La politique locale entre la tendance centralisatrice de l' Etat grec et la dynamique communautaire: administration ou autonomie locale (et regionale)?», *όπ.παρ.*

14. Αυτό σημαίνει, πράγματι, ότι για την ελληνική κοινωνία, τη στιγμή της δημιουργίας του νέου τύπου κράτους, συνέρεαν οι ατομικές και κοι-

ωνικοπολιτικές προϋποθέσεις της ιδιότητας του πολίτη (η *πολιτειότης*). Στη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου, τα ανθρώπινα δικαιώματα και η ιδιότητα του πολίτη δεν απασχόλησαν το άτομο ως μέλος του συστήματος της αυτόνομης πόλης, αλλ' αποκλειστικά τη σχέση του με το κεντρικό κράτος. Συνεπώς, η έννοια της *πολιτειότητας*, με την έννοια του *πολίτη-μέλους* του πολιτικού συστήματος κι όχι του απλού μέλους του κράτους, δεν χρειαζόταν να «εφευρεθεί» ή να «διδασχθεί» στο ελληνικό κοινωνικό σώμα υπό το κράτος-έθνος, αλλά να του αναγνωρισθεί στη στοιχειώδη του μορφή, που προέβλεπε η νέα τάξη την οποία ανέδειξε η μετα-φεουδαλική εποχή των χωρών της νεότερης πρωτοπορίας. Για το λόγο αυτό, το τιμοκρατικό σύστημα και στη συνέχεια, η καθολική ψηφοφορία, που δικαίως η Ευρώπη καταχώρησε ως μεγάλη πρόοδο, στο νεοελληνικό κράτος το μεν πρώτο απερρίφθη εξ αρχής η δε δεύτερη αποτέλεσε μια απλώς αυτονόητη πραγματικότητα.

15. Το τέλος των κοινωνικών ιδεολογιών και των ταξικών κομμάτων στο νεότερο κόσμο τοποθετείται γύρω στη δεκαετία του 1980, λιγότερο από έναν αιώνα από την εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας και περισσότερο από έναν αιώνα αφότου εμφανίσθηκαν στο πλαίσιο του νεοελληνικού κράτους.

16. Εκτιμάται ότι ακόμα και στις μέρες μας, το ελληνικό κοινωνικό σώμα «καταναλώνει» τρεις και πλέον φορές περισσότερη πολιτική από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Βλ. D. Hatzistratis, *La nouvelle importance du paysage audiovisuel sur le jeu politique grec. Le cas des elections legislatives du 10 octobre 1993*, Bruxelles, 1994, και G. Contogeorgis, *Μέσα επικοινωνίας και πολιτική*, Αθήνα, 1996.

17. Από την άποψη αυτή, οι δικτατορίες του Ι. Μεταξά (1936-1940) και των συνταγματαρχών (1967-1974) πρέπει να θεωρηθούν, στο σύνολο του ελληνικού πολιτικού συστήματος, ως παρενθέςεις, οφειλόμενες σε εξαιρετικές συνθήκες, ευρέως εξωγενείς και όχι ως ένα μεταβατικό στάδιο προς τη λεγόμενη αντιπροσωπευτική δημοκρατία, κατά το παράδειγμα των φασισμών του μεσοπολέμου ή της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Βλ. σχετικά Γ. Κοντογιώργη, «Η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου», *Το Βήμα των κοινωνικών επιστημών*, 22/1997.

18. Και πιο συγκεκριμένα, στο ενδιαφέρον να συμβάλουν στη συζήτηση που διεξήγηση σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες για τη σχέση ανάμεσα στο νεότερο και το αρχαίο ελληνικό «έθνος». Η σχέση αυτή, στις συνθήκες του 19ου αιώνα, προϋπέθετε αναγκαστικά την απόδειξη της αδιάλειπτης φυλετικής συνέχειας της μίας και αδιαίρετης ελληνικής κοινωνίας.

19. Εκείνο που χαρακτηρίζει το δημόσιο δίκαιο τον 19ο αιώνα είναι ότι τοποθετείται ανάμεσα στο καθαρό δίκαιο και την πολιτική επιστήμη. Με το δημόσιο δίκαιο, προσεγγίζεται το θεσμικό πλαίσιο του κράτους, το συνταγματικό σύστημα και η διοικητική οργάνωση, συμπεριλαμβανομένης και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Με την πολιτική επιστήμη, διερευ-

νάται το πεδίο της πολιτικής, είτε αυτό εντοπίζεται στο επίπεδο του κράτους είτε στην κοινωνία. Για το λόγο αυτό, πέραν από τα έργα συνταγματικού και διοικητικού δικαίου ή σχετικά με την αυτοδιοίκηση, η πολιτική διάσταση των οποίων είναι αδιαμφισβήτητη, εντοπίζεται ένα μεγάλο φάσμα μελετών του πολιτικού φαινομένου *stricto sensu* και συχνά πραγματικά πολιτικά μανιφέστα, γραμμένα συνήθως από ειδικούς του δημοσίου δικαίου, που έχουν ως αφετηρία την ανάλυση και την κριτική του ελληνικού πολιτικού συστήματος: τη μοναρχία, την κομματοκρατία, την πολιτική δυναμική, τη λειτουργία του συγκεντρωτικού κράτους, κ.λπ. Πολλοί από αυτούς δεν διστάζουν μάλιστα να παρέμβουν ευθέως στην πολιτική ζωή. Στο ιδιαίτερα πολυειδές αυτό ρεύμα ανήκουν μεταξύ άλλων οι Ν. Μοσχοβάκης, Π. Αργυρόπουλος, Θ. Φλογαίτης, Ν. Φιλάρετος, Τ. Φιλήμων, Ν. Ι. Σαρίπολος, Ν. Παπαδούκας, Δ. Κυριακός, κ.λπ. Από την άλλη, το ρεύμα αυτό συνδέθηκε εξολοκλήρου με την ιδέα του κράτους-έθνους. Το πρόταγμα ενός συγκεντρωτικού κράτους υποστηρίχτηκε στην πραγματικότητα με θέρμη διότι εναρμονίζονταν με τη ρητορική της εθνικής ολοκλήρωσης και τη φύση της κεντρόφυγης δυναμικής της ελληνικής κοινωνίας. Μιας δυναμικής που παρέπεμπε, όχι σε ένα σύστημα που είχε απορρίψει η εθνική συνείδηση (όπως η φεουδαρχία στη δυτική Ευρώπη), αλλά στο σύστημα της πόλης που αποτέλεσε το όχημα της ατομικής, κοινωνικής και πολιτικής αυτονομίας του κοινωνικού σώματος. Έτσι, το πρόταγμα για την τοπική αυτοδιοίκηση που υποστηρίζεται από θεράποντες του δημοσίου δικαίου αντανακλά απλούστατα την αντίσταση της κοινωνίας απέναντι στη συγκεντρωτική δυναμική που αποσκοπούσε ουσιαστικά στην ελαχιστοποίηση της ιδιότητας του πολίτη στον πρωτόλειο ρόλο του εκλογέα, χειραγώγημα της κομματοκρατίας και της κρατικής εξουσίας. Ορισμένοι άλλοι, θα παρακάμψουν το στενό πλαίσιο της ακαδημαϊκής κοινότητας, επιχειρώντας να συνδυάσουν την κοινωνικοπολιτική δράση με την ανάλυση του πολιτικού φαινομένου και τη θεωρία των ιδεών (Πλάτων Δρακούλης, Στ. Καλλέργης, κ.λπ.).

20. Παρά την σημαντική επιρροή του γερμανικού θετικισμού που αντιπροσωπεύεται κυρίως από τον Γ. Αγγελόπουλο και τον Ν. Ν. Σαρίπολο. Εξάλλου, η ιδέα μιας πανεπιστημιακής Σχολής Πολιτικής Επιστήμης βρίσκεται στο πρόσωπο του Γ. Αγγελόπουλου έναν νέο υποστηρικτή. Βλ. Σπ. Φλογαίτη, *Θεμελιώδεις έννοιες διοικητικής οργάνωσης*, Αθήνα, 1982.

21. Πρέπει να επισημάνουμε ότι ακόμα και μετά την εξαφάνιση του ελληνικού κοσμοσυστήματος, τα βασικά ιδεολογικά και πολιτειακά στοιχεία του (το συνοδικό αντιπροσωπευτικό σύστημα εναντίον της κυρίαρχης ή/και απόλυτης μοναρχίας, η ανθρωποκεντρική και φιλελεύθερη προσέγγιση του κοινωνικού, η πολιτειακή αυτονομία των πολιτισμικών και κοινωνικών συνόλων, κ.λπ.) επιβιώνουν, κατά το μάλλον ή ήττον, στο πλαίσιο της ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία αποτελεί από τη σκοπιά αυτή ένα ενδιαφέρον παράδειγμα για την πολιτική επιστήμη. Βλ. G. Contogeorgis, *Histoire de la Grèce*, Παρίσι, 1992.

22. Η παρέμβαση του Θρόνου αφορούσε κυρίως στον εξωτερικό προσανατολισμό της χώρας με προεκτάσεις στην εφαρμογή της συνθήκης των Σεβρών. Οι συνέπειες θα γίνουν εξίσου αισθητές στο πολιτικό και ιδιαίτερα στο κομματικό σύστημα.

23. Με την αξιοσημείωτη εξαίρεση πολλών διανοουμένων και επιστημόνων, πολλοί από τους οποίους θα πάρουν αποστάσεις από το δίκαιο προσεγγίζοντας το πολιτικό φαινόμενο με τα εργαλεία της κοινωνιολογίας (π.χ. οι Δημ. Δανιηλίδης, Ευάγγ. Λεμπέσης, Ν. Καζάζης, Γ. Σκληρός, Α. Ελευθερόπουλος, Ιωάν. Συκουτρής, Περ. Γιαννόπουλος, κ.λπ.). Βλ. επίσης παραπάνω σημ. 19.

24. Παραπέμπουμε για παράδειγμα στον Ευάγγ. Λεμπέση ο οποίος, αφού υποστήριξε τη διδακτορική του διατριβή με τίτλο *Η κοινωνιολογία του ελληνισμού* (1927), δημοσιεύει τα μαθήματα που παρέδιδε στην Πάντειο Σχολή (1931) με αντικείμενο την *Πολιτική κοινωνιολογία*. Ο Λεμπέσης είναι ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της κοινωνικής επιστήμης στη νεώτερη Ελλάδα, αυτός που επανέφερε την πολιτική επιστήμη υπό στενή έννοια στο περιβάλλον του νεοελληνικού κράτους. Μεταξύ των έργων του αναφέρονται τα: «Κριτική της κοινής γνώμης» (1929), «Κόμματα και τάξεις», «Οι παράγοντες των γερμανικών εκλογών», «Σύγχρονα προβλήματα του καπιταλισμού», «Κοινωνία και κράτος», «Κομμουνισμός», «Βενιζέλος, κοινωνικοψυχολογική μελέτη», «Οαντι-βενιζέλος, κοινωνικοψυχολογική μελέτη», «Το νέον Ρωσικόν Σύνταγμα», «Βενιζελισμός και αριστερισμός», «Κοινωνία και κοινότης του F. Toennies», «Η τεραστία σημασία των βλακών εν τω συγχρόνω βίω» (1942), «κοινωνιολογία του τύπου» (1944), «Η επαναστατική μάζα» (1945), κ.ά. Επισημαίνεται επίσης ένα πλήθος λημμάτων που έγραψε ο ίδιος για το *Λεξικόν κοινωνιολογίας και πολιτικής των «Συνόρων»*, των οποίων το μεγαλύτερο μέρος αφορά στην καθαρά πολιτική επιστήμη. Υπήρξε τέλος Διευθυντής και εκδότης της *Κοινωνιολογικής Επιθεώρησης*.

25. Εξ ου και το όνομα της Σχολής «Πάντειος». Η διαθήκη του Αλέξανδρου Πάντου συντάχθηκε ήδη το 1915 και εξέφραζε σε αυτήν ρητώς την επιθυμία να δημιουργηθεί *Σχολή Πολιτικών Επιστημών* προκειμένου οι ελληνόπαιδες να σπουδάζουν όπως αυτός τις πολιτικές επιστήμες. Η πρώτη σχολή ιδρύθηκε από τον κύπριο πολιτικό Γεώργιο Φραγκούδη, ο οποίος για το σκοπό αυτό δημιούργησε την εταιρεία «εκπαιδευτική αναγέννηση», το 1924. Κατ' αυτόν, σκοπός της Σχολής όφειλε να είναι «η διαπαιδαγώγησις του Ελληνικού Έθνους και η οργάνωσις του Ελληνικού Κράτους εις πολιτείαν τάξεως, ευνομίας και προόδου».

26. Οι Ν. Πανταζόπουλος, Φ. Βεγλερής, Γ. Τενεκίδης, Θ. Τσάτσος, Γ. Δασκαλάκης, και πολλοί άλλοι.

27. Ωστόσο, υπάρχουν μαθήματα πολιτειολογίας, «πολιτικής», κοινωνιολογίας, κοινωνικής ψυχολογίας, κοινωνιολογίας της εργασίας, για τα πολιτικά κόμματα, τον κοινοβουλευτισμό, τη συνταγματική ιστορία, κ.λπ.

28. Την πρωτοβουλία είχαν ο Γιάννης Κίννας με τον υποφαινόμενο,

με την ανεκτίμητη βοήθεια και ηθική συμπαράσταση των Γεράσιμου Νοταρά, Φαίδωνα Βεγλερή και Ελένης Μεγναυδ.

29. Εκτός από την Πάντειο Σχολή, ο σχεδιασμός περιελάμβανε την Α.Σ.Ο.Ε.Ε., τη Γεωπονική Σχολή Αθηνών, τη Βιομηχανική Σχολή Πειραιώς και τη Βιομηχανική Σχολή Θεσσαλονίκης.

30. Βλ. παρακάτω Β, 2, δ.

31. Πρέπει να υπομνησθεί ότι η ελληνική εκπαίδευση, δημόσια και ιδιωτική, έχει σε όλες τις βαθμίδες κοσμικό χαρακτήρα, ενώ οι εκκλησιαστικές σχολές προορίζονται αποκλειστικά για την κατάρτιση των στελεχών της Εκκλησίας. Το γεγονός αυτό, το οποίο εγγράφεται στη μακρά-ωνη κοσμική παράδοση του ελληνικού κοσμοσυστήματος και συνδέεται με τη βαθιά ανθρωποκεντρική ιδιοσυστασία των ελληνικών κοινωνιών, αποτέλεσε σταθερά και καθόλη την περίοδο του Βυζαντίου.

32. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, οι ιδιωτικοί αυτοί θεσμοί υπερβαίνουν τους 65. Είναι δύσκολο να υπολογιστεί με ακρίβεια ο αριθμός τους. Επισήμως ονομάζονται «Κέντρα Ελεύθερων Σπουδών» και προορίζονται, κατ' αρχήν, να παρέχουν μια περιορισμένη επαγγελματική κατάρτιση. Πολλά απ' αυτά έχουν συνάψει συμβάσεις με ένα ή περισσότερα ξένα πανεπιστημιακά ιδρύματα, η ποιότητα των οποίων ποικίλλει σημαντικά : από το London School of Economics έως κάποια ασημαντα ιδρύματα (κυρίως αμερικανικά και δυτικο-ευρωπαϊκά). Οι σπουδές που προσφέρουν αφορούν σε μεγάλο βαθμό στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες και καλύπτουν είτε μέρος είτε το σύνολο του πανεπιστημιακού κύκλου, συμπεριλαμβανομένου και του διδακτορικού. Έτσι, το 40,6% από αυτά προσφέρουν διδακτικές ενότητες ορισμένων εξαμήνων, συνήθως 2 ετών, ενώ στα υπόλοιπα οι σπουδαστές οφείλουν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο συνεργαζόμενο πανεπιστήμιο της αλλοδαπής. Το 32,3% προσφέρει σπουδές μέχρι το πρώτο δίπλωμα, το 15,78% μέχρι το «bachelor», το 6,02% προσφέρει πλήρεις σπουδές, ακόμη και μεταπτυχιακού επιπέδου (ΜΑ ή ΜΒΑ). Τέλος, το 0,78% από αυτά προσφέρει σπουδές όλων των βαθμίδων, συμπεριλαμβανομένου και του διδακτορικού.

33. Από το Σεπτ. 1997 η οργανωτική δομή του ΕΚΔΔ τροποποιήθηκε. Εφεξής, περιλαμβάνει την ΕΣΔΔ και το Ινστιτούτο Επιμόρφωσης, στο οποίο ενσωματώθηκε το ΙΔΕ και το ΙΕΔΕ, πλέον τα περιφερειακά.

34. Η διαίρεση του τμήματος έγινε πράγματι με το Π.Δ. 149/97. Εφεξής υπάρχει το *Τμήμα διεθνών και ευρωπαϊκών σπουδών* και το *Τμήμα πολιτικής επιστήμης και ιστορίας*. Πρέπει να ειπωθεί ότι η κατάτμηση αυτή υπήρξε η απόληξη συστηματικών διώξεων και μεθοδεύσεων που, από τις αρχές του 1990, εκπορεύθηκαν από την πρυτανεία του Πανεπιστημίου σε βάρος της κατεύθυνσης της «πολιτικής επιστήμης». Στο κλίμα αυτό εγγράφεται και η εξωθεσμική επιβολή «της ιστορίας» στο γνωστικό αντικείμενο του νέου τμήματος, παρά την ομόφωνη απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του παλαιού τμήματος Π.Ε. και Δ.Σ. να διατηρήσει η πολιτι-

κή επιστήμη την καθαρότητά της. Είναι προφανές ότι η διαίρεση ενός τμήματος με ομοιογενές όσο και καίριας σημασίας γνωστικό αντικείμενο και η «σύζευξη» της πολιτικής επιστήμης με την ιστορία, σε μια εποχή που η πολιτική επιστήμη κατακτά ολοένα και περισσότερο την αυτονομία της, δεν εξηγούνται απλώς από την αυταρχική φύση και την ιδιοτέλεια των συντελεστών του εγχειρήματος ή έστω και από την πλεοδοτική λογική του υπουργού παιδείας, ο οποίος διήλθε προκλητικώς το επιχείρημα της νομιμότητας χάριν των πελατών του. Έχει ως υποκρυπτόμενο και ούτως ή άλλως συνεπάγεται, την καθυπόταξη του καίριου αυτού επιστημονικού τομέα έτσι ώστε να αποτραπεί ή εντέλει να ελεγχθεί η ανάδειξη ζωτικών εκφάνσεων της ακαδημαϊκής και πολιτικής ζωής, προκειμένου το αντιδραστικό κατεστημένο να αφεθεί ανεξέλεγκτο στην εν κρυπτώ διαχείριση και νομή του δημόσιου αγαθού.

35. Το πρόβλημα των κριτηρίων για την ταξινόμηση των θεσμών, του διδακτικού προσωπικού κλπ, απασχόλησε επί μακρόν την επιστημονική επιτροπή. Η εδώ ταξινόμηση ακολουθεί την ευρύτερη αντίληψη που επικράτησε εκεί.

36. Σύμφωνα με στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδας. Ωστόσο, ο πραγματικός αριθμός τους είναι πολύ μεγαλύτερος αφού μόνο στη Βρετανία υπολογίζεται ότι οι Έλληνες φοιτητές ξεπερνούν τις 22.000. Προφανώς ένας αριθμός νέων Ελλήνων πραγματοποιούν σπουδές σε άλλη χώρα δίχως να λαμβάνει επίσημο τουλάχιστον συνάλλαγμα από την οικογένειά του.

37. Πηγή: Εύη Ζαμπέτα, *Η εκπαιδευτική πολιτική στο δημοτικό σχολείο*, Αθήνα, 1994.

38. Για μια προσέγγιση προς την κατεύθυνση αυτή, βλέπε σχετικά Γ. Κοντογιώργη, «Προλεγόμενα», στο Guy Haarscher - M. Telo, *Μετά τον κομμουνισμό* (ελλ. μτφ.), Αθήνα, 1997, σελ. 20 επ.

39. Όπου διδάσκονται η εισαγωγή στην πολιτική, τα στοιχεία δημοκρατίας, η ιστορία των ιδεών, κ.λπ.

40. Υπάρχουν 800 περίπου Κέντρα επαγγελματικής κατάρτισης (ΚΕΚ), η δράση των οποίων προστίθεται σε εκείνη μιας ανεξάρτητης δημόσιας υπηρεσίας (ΝΕΛΕ), κατανεμημένης στο σύνολο της νομαρχιακής αυτοδιοίκησης. Με τη δράση τους οι θεσμοί αυτοί καλύπτουν τομείς διαρκούς επιμόρφωσης, καθώς και ζητήματα κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής ζωής, κοινωνικής κατάρτισης, κ.λπ.

41. Για την ακρίβεια ήταν, διότι απεχώρησε προς το τέλος του 1996.

42. Το 1982, το Τμήμα πολιτικής επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών είχε μόνο πέντε διδάσκοντες στη βαθμίδα του καθηγητή, ενώ σήμερα αριθμεί σαράντα διδάσκοντες και επτά βοηθούς.

43. Πράγματι, η κατεύθυνση αυτή της νεοελληνικής κοινωνικής επιστήμης δεν συνιστά παρά μια πράξη εναρμόνισης με την ορθοδοξία της νεότερης κοινωνικής επιστήμης που ακολούθησε την κατάρρευση του προγενέστερου ελληνικού κοσμοσυστήματος.

44. Αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι μέχρι πριν από λίγα χρόνια η τοπική

αυτοδιοίκηση ανήκε στο διοικητικό δίκαιο, με το επιχείρημα ότι δεν παρήγε πολιτική! (Βλ. Γ. Κοντογιώργη, *Κοινωνία και πολιτική*, όπ.παρ.). Η προσέγγιση αυτή, η οποία αναπαράγει απλώς την πραγματικότητα του κεντρικού συστήματος, πρέπει να αντιπαραβληθεί με το ελληνικό κοσμοσύστημα στη δημοκρατική (αλλά και τη «μετα-δημοκρατική») φάση του, συστατικό στοιχείο της οποίας αποτελεί η πολιτική αυτονομία του ατόμου και του κοινωνικού σώματος.

Βιβλιογραφία

- N. Diamantouros and M. Spourdalakis, «Political Science in Greece», *European Journal of Political Research*, No 20, 1991, σελ. 375-387.
- M. Tsinisizelis, «Recent Political Science Writing in Greece», *European Journal of Political Research*, No 23, 1993, σελ. 483-501.
- M. Spourdalakis, «The Study of Political Parties in Greece», in *European Journal of Political Research*, No 25, 1994, σελ. 499-518.
- D. Easton (ed.), *Regime and Discipline*, Michigan, 1995.
- UNESCO, *La science politique contemporaine*, Paris, 1950.
- Σ. Φλογαίτης, *Θεμελιώδεις έννοιες διοικητικής οργανώσεως*, Αθήνα, 1982.
- G. Contogeorgis, *Histoire de la Grèce*, Paris, 1992.
- G. Contogeorgis, «La politique locale entre la tendance centralisatrice de l'Etat grec et la dynamique communautaire: administration ou autonomie locale?», in *Pôle Sud*, No 3, 1995.
- Γ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτονομία. Οι ελληνικές «κοινότητες» στην τουρκοκρατία*, Αθήνα, 1982.
- Γ. Κοντογιώργης, *Κοινωνία και πολιτική*, Αθήνα, 1991.
- Γ. Κοντογιώργης, *Η δημοκρατία, από την πόλη κράτος στην τεχνολογική κοινωνία*, Αθήνα, 1991.
- Γ. Κοντογιώργης, *Η ενότητα του ελληνικού ανθρωπισμού. Από το βυζαντινό στο νεοελληνικό ανθρωπισμό*, Αφιέρωμα στον Α. Αντωνιάκοπουλο, Αθήνα, 1997.
- Γ. Κοντογιώργης, «Η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 22/1997.
- Guy Haarscher - M. Telo, *Μετά τον κομμουνισμό* (ελλ. μτφ), Αθήνα, 1997.
- New Handbook of Political Science*, Oxford University Press, 1996.

Το παράλογο στην εκλογική συμπεριφορά

Νίκος Μαραντζίδης*

Περίληψη

Η ανάλυση της συμπεριφοράς του ψηφοφόρου αποκλειστικά διαμέσου του μοντέλου της ορθολογικής επιλογής αποτυγχάνει συχνά να εξηγήσει κάποιες στάσεις που διαμορφώνονται στον εκλογέα. Η ανορθολογική προσέγγιση της εκλογικής συμπεριφοράς άνοιξε νέους δρόμους στην πολιτική ανάλυση διευρύνοντας το πεδίο των δυνατών απαντήσεων στο ερώτημα: γιατί το άτομο ψηφίζει αυτό που ψηφίζει; Κάτω όμως από τη στέγη της ανορθολογικής εκλογικής συμπεριφοράς εντάσσονται πολύ διαφορετικά φαινόμενα – οτιδήποτε δηλαδή δεν μπορεί να θεωρείται ορθολογική συμπεριφορά. Το άρθρο αυτό επιχειρεί μια ταξινόμηση των σημαντικότερων τύπων της ανορθολογικής εκλογικής συμπεριφοράς και την παρουσίαση των βασικών χαρακτηριστικών του καθενός από αυτούς τους τύπους.

Εισαγωγή

Η προσέγγιση του φαινομένου της εκλογικής συμπεριφοράς αποτελεί ένα έργο αρκετά πολύπλοκο, καθώς γνωρίζουμε πια πως ούτως ή άλλως οποιαδήποτε ατομική ή συλλογική συμπεριφορά απαιτεί μια διεπιστημονική προσέγγιση για να μπορέσει επαρκώς να κατανοηθεί.

Η εκλογική συμπεριφορά γεννά, κατά τη γνώμη μας, μεγαλύτερα προβλήματα στην προσέγγισή της γιατί συνδέει όσο λίγες πράξεις στη ζωή του ατόμου το ατομικό/ιδιωτικό με το γενικό/δη-

* Ειδικός Επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

μόσιο. Κατά τη στιγμή που ο πολίτης επιλέγει να ψηφίσει κάποιο κόμμα ή και κάποιον υποψήφιο βουλευτή, δήμαρχο κλπ, βρίσκεται ουσιαστικά μέσα στα πλαίσια μιας δημόσιας τοποθέτησης. Η διαδικασία της ψηφοφορίας αποτελεί μια συμπεριφορά που απευθύνεται στο σύνολο της κοινωνίας, έστω και αν αυτό μπορεί να διαπράττεται απολύτως ατομικά και μυστικά (μυστική ψήφος). Δεν πρέπει λοιπόν να μας διαφεύγει πως ενώ η ψήφος αποτελεί μια ατομική πράξη –και αυτή είναι η αφετηρία του φαινομένου– ταυτόχρονα όμως συνδέει το υποκείμενο με το άμεσο/στενό του περιβάλλον (οικογένεια, φίλοι, εργασιακός χώρος κ.λπ.) αλλά και με τον ευρύτερο κοινωνικό χώρο και τις απρόσωπες οικονομικές και πολιτικές σχέσεις που διαμορφώνονται ιστορικά μέσα σε αυτόν. Στην πραγματικότητα λοιπόν όταν εξετάζουμε τον τρόπο με τον οποίο ψηφίζει ένα άτομο πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας τρία επίπεδα ανάλυσης: το ατομικό, το μικρο-κοινωνικό και το μακρο-κοινωνικό. Οι τρόποι με τους οποίους αρθρώνονται αυτά τα επίπεδα παραμένουν ακόμη προς διερεύνηση για τις κοινωνικές επιστήμες.

Ο προσανατολισμός αυτής της συμπεριφοράς –από το ατομικό στο συνολικό– είναι που γεννά την εξαιρετική σημασία που αποδίδεται σε αυτήν την ατομική ενέργεια – πέρα φυσικά από αυτήν καθεαυτή τη σημασία που έχει για το πολιτικό σύστημα. Αν αναλογιστούμε δηλαδή ότι η μια ψήφος που έχει το δικαίωμα ο κάθε ψηφοφόρος δεν παίζει τον παραμικρό ρόλο στην έκβαση των εκλογικών αποτελεσμάτων, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε προς στιγμήν ότι ο καθένας ατομικά δεν πρέπει να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για μια ενέργεια που είναι πρακτικά χωρίς αποτέλεσμα¹.

Επειδή στην εμπειρικά αντιληπτή πραγματικότητα τα πράγματα δε συμβαίνουν έτσι, είμαστε υποχρεωμένοι να σκεφτούμε ότι αυτό που παίζει ρόλο στη συνείδηση του πολίτη δεν είναι η χρησιμότητά της αυτή καθεαυτή αλλά τα σημαινόμενα που μέσα στην ψήφο περικλείονται, και που εκφράζονται διαμέσου αυτής της διαδικασίας. Η ψήφος λοιπόν –πέρα από όλα τα άλλα– συνιστά ένα σύμβολο που μοιράζεται το άτομο μαζί με άλλα άτομα, με τον ίδιο περίπου τρόπο που μοιράζεται και άλλα σύμβολα, εντάσσοντάς το έτσι σε μια «φαντασική κοινότητα»². Υπό αυτήν την έννοια η ψήφος δεν είναι απλώς μια εργαλειακή πράξη, είναι και μια πράξη ταύτισης³.

Οι μελέτες της εκλογικής συμπεριφοράς προέκυψαν από μια σημαντική επιστημονική αναγκαιότητα στο χώρο της πολιτικής ανάλυσης: τη διερεύνηση της ερώτησης γιατί οι πολίτες στα συ-

στήματα της κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης ψηφίζουν αυτό που ψηφίζουν; Ποιοι είναι εκείνοι οι παράγοντες που συμβάλλουν ώστε ο πολίτης να επιλέγει κάποιο κόμμα αντί κάποιου άλλου; Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναζητήσεων, μπορούν πλέον να χαρακτηρισθούν ως κλασικές, οι μελέτες του A. Siegfried, όπως και αυτές του Lazarsfeld και των συνεργατών του⁴.

Η εξέλιξη του ερευνητικού έργου ανέδειξε δύο βασικές «σχολές» προσέγγισης των φαινομένων της εκλογικής συμπεριφοράς: την «ορθολογική» και την «ανορθολογική». Παρά τις σημαντικές διαφορές απόψεων και ερευνητικών προσανατολισμών που εμφανίζονται στο εσωτερικό της καθεμιάς από τις παραπάνω «σχολές», εκτιμούμε πως αυτή η γενική κατηγοριοποίηση είναι δόκιμη γιατί επισημαίνει τις διαφορετικές αφετηρίες ανάλυσης του φαινομένου της εκλογικής συμπεριφοράς και κατ' επέκταση γίνεται περισσότερο κατανοητή η διαφορετική ιεράρχηση που πραγματοποιείται γύρω από τη σημασία και το ρόλο των παραγόντων εκείνων που επηρεάζουν τον ψηφοφόρο.

Η παρακάτω εργασία έχει ως σκοπό της να φωτίσει μερικές πτυχές μέσα στα πλαίσια της ανορθολογικής συμπεριφοράς και να προχωρήσει σε μια ταξινόμηση των τύπων που αναπτύσσονται μέσα στα πλαίσιά της.

Η ορθολογική προσέγγιση

Η ορθολογική προσέγγιση της εκλογικής συμπεριφοράς έχει ως βασικό της πυρήνα μια παραδοχή: οι άνθρωποι αποφασίζουν συνειδητά αυτό που πρόκειται να ψηφίσουν, επειδή αυτό πιστεύουν ή ελπίζουν ότι θα εξυπηρετήσει καλύτερα τα συμφέροντά τους. Με άλλα λόγια η ορθολογική προσέγγιση πρέπει και αυτή να ειδωθεί από δύο διαφορετικές σκοπιές:

- α. Αυτής που εξετάζει τα πράγματα με βάση το προσωπικό-οικογενειακό συμφέρον.
- β. Αυτής που εξετάζει τα πράγματα με βάση το συλλογικό/ταξικό/εθνοτικό/κοινοτικό συμφέρον.

Ο βασικός πυρήνας της πρώτης προσέγγισης είναι ο εξής: «κάθε φορά που μιλούμε για ορθολογική συμπεριφορά, εννοούμε τη συμπεριφορά που αποσκοπεί κυρίως στην προαγωγή του προσωπικού συμφέροντος»⁵.

Έτσι λοιπόν ο ψηφοφόρος έχει κατά νου του να υπερασπίσει τα ατομικά του συμφέροντα που μπορεί –αλλά μπορεί και όχι– να ταυτίζονται με τα συμφέροντα μιας ευρύτερης ομάδας και προσδοκεί δια μέσου της ψήφου του να εκπληρωθούν οι προσωπικές/οικογενειακές του προσδοκίες. Στην περίπτωση που αυτό δε συμβεί κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του κόμματος που έχει ψηφίσει τότε θα στραφεί σε άλλο κόμμα⁶. Κατά τον Downs, «οι ορθολογικοί άνθρωποι δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική αυτή καθαυτή αλλά για τα δικά τους εισοδήματα χρησιμότητας»⁷.

Ο πολίτης δίνοντας την ψήφο του σε ένα πολιτικό κόμμα στοχεύει στο μεγαλύτερο δυνατό όφελος με το μικρότερο δυνατό κόστος. Έτσι η ψήφος μετατρέπεται σε πηγή πίεσης ή και εκβιασμού ακόμη⁸. Η εκλογική διαδικασία μοιάζει εδώ με την αγορά. Σαν να πρόκειται για μια έκθεση προϊόντων, όπου ο καταναλωτής έχει την ευχέρεια να γυρίσει όλα τα περίπτερα για να διαλέξει το προϊόν που τον ικανοποιεί. Σύμφωνα μάλιστα με κάποιες αναλύσεις, οι τάσεις αυτές της ορθολογικής «επιλογής» του ψηφοφόρου ανάμεσα σε διαφορετικά κόμματα-προϊόντα, γίνονται όλο και περισσότερο έντονες στις δυτικές Δημοκρατίες⁹.

Πέρα όμως από τον ατομικό ορθολογισμό υπάρχει και ένας δεύτερος τύπος ανάλυσης μέσα στα πλαίσια της ορθολογικής προσέγγισης, αυτός που μπορούμε να ονομάσουμε, *συλλογικός ορθολογισμός*¹⁰. Ο συλλογικός ορθολογισμός αντιλαμβάνεται την ψήφο, ως την ατομική έκφραση μιας συλλογικής ανάγκης ή συλλογικών συμφερόντων. Όπως σημειώνει για παράδειγμα ο Ν. Μουζέλης, «σε συνθήκες κοινοβουλευτισμού, η ισχυρή και αυτόνομη κοινωνία των πολιτών συνίσταται από διάφορες ομάδες συμφερόντων, που εκπροσωπούν και τις ανώτερες και τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις καθώς και μη ταξικά συμφέροντα»¹¹.

Με άλλα λόγια ο ψηφοφόρος, καιρό πριν από τη στιγμή της εκλογικής διαδικασίας, έχει τοποθετήσει τον εαυτό του μέσα σε ευρύτερα σύνολα (έχει δηλαδή συνείδηση της ένταξής του σε αυτά) και πιστεύει πως η εκπλήρωση των συμφερόντων της κοινωνικής ομάδας μέσα στην οποία εντάσσεται και κατ' επέκταση και των δικών του συμφερόντων, περνάει και μέσα ή μόνο μέσα από την κοινοβουλευτική ενίσχυση των κομμάτων εκείνων που θεωρεί ότι αντιπροσωπεύουν την κοινωνική του ομάδα.

Η ανορθολογική προσέγγιση

Το μοντέλο της «ορθολογικότητας των αποφάσεων» βρήκε επικριτές στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Το ερώτημα που αποτέλεσε τον κεντρικό πυρήνα του προβληματισμού ήταν εάν πράγματι οι άνθρωποι όταν παίρνουν αποφάσεις ξέρουν πάντοτε τι θέλουν¹². Εάν δηλαδή πράγματι η διαδικασία της ψηφοφορίας από την πλευρά του εκλογέα «είναι αποτελεσματικά σχεδιασμένη για να επιτύχει τους συνειδητά επιλεγμένους σκοπούς του»¹³. Διατυπώθηκε μάλιστα η άποψη ότι στην πραγματικότητα οι πολίτες ανακαλύπτουν τους στόχους τους διαμέσου της εμπειρίας τους, δηλαδή διαμέσου προηγούμενων επιλογών αβέβαιης ορθολογικής αξίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της κριτικής προσέγγισης της ορθολογικότητας των αποφάσεων, ήρθε ως συμβολή από το χώρο της κοινωνιολογίας των οργανισμών, από το H. Simon, μια νέα έννοια, αυτή της «περιορισμένης ορθολογικότητας», που πάντως στόχευε το χώρο των οργανώσεων και όχι αυτόν της εκλογικής συμπεριφοράς¹⁴.

Άλλες πάλι προσεγγίσεις, ξεκινώντας από την αφετηρία ότι οι νόμοι της κοινωνίας δεν ταυτίζονται με αυτούς της αγοράς¹⁵, θεώρησαν σωστό να κάνουν τη διάκριση ανάμεσα στην ανθρώπινη συμπεριφορά που κατευθύνεται προς την αγορά και τις οικονομικές σχέσεις και την εκλογική συμπεριφορά του ατόμου. Σύμφωνα με αυτές, αν στην πρώτη περίπτωση τα συμφέροντα του ατόμου κυριαρχούν, στη δεύτερη περίπτωση, κατά τη διάρκεια της εκλογικής διαδικασίας αυτά μένουν βουβά. Ταυτόχρονα αντιλήψεις ηθικού χαρακτήρα, που μέσα στην αγορά έχουν εξαιρετικά περιορισμένη ισχύ, μέσα στα πλαίσια της εκλογικής συμπεριφοράς έχουν ισχυρή θέση¹⁶. Εξάλλου, όπως σημειώνουν οι Brennan και Lomasky, ο τομέας της πολιτικής επιλογής είναι πολύ διαφορετικός από αυτόν της επιλογής μέσα στην αγορά· σε αυτήν τη δεύτερη δε θα κληθείς ποτέ να διαλέξεις αν θέλεις να πας στον πόλεμο ή να παραμείνεις σε ειρήνη¹⁷.

Νωρίτερα, ο Brimo είχε συνδέσει την ανορθολογικότητα της εκλογικής συμπεριφοράς με τα ασυνείδητα χαρακτηριστικά των επικοινωνιακών συστημάτων. Σύμφωνα με αυτόν, «τα εκλογικά φαινόμενα είναι συστήματα επικοινωνίας ανάμεσα στις ομάδες· όπως όλα τα συστήματα επικοινωνίας είναι εξαρτημένα από τη γλώσσα, μια γλώσσα που δεν είναι φτιαγμένη μόνο από λέξεις αλλά και από στάσεις και τρόπους αίσθησης των πραγμάτων. Είναι πιθανό οι κάτοικοι της Haute-Savoie να αγνοούν τα βαθιά κίνητρα της

τωρινής τους εκλογικής συμπεριφοράς. Αυτά τα κίνητρα είναι χαμένα μέσα στο παρελθόν και αποτελούν τμήμα του συλλογικού τους ασυνείδητου, είναι ένα είδος συστήματος επικοινωνίας ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν»¹⁸.

Επιπρόσθετα η ανάπτυξη και επέκταση των τεχνικών των κοινωνικών επιστημών στο χώρο των εμπειρικών ερευνών, και κυρίως των τεχνικών της «συνέντευξης» και της «συμμετοχικής παρατήρησης», καθώς και η επαφή της πολιτικής με την κοινωνική ψυχολογία και την κοινωνική ανθρωπολογία (πολιτική ανθρωπολογία), οδήγησαν σε παρατηρήσεις που κάθε άλλο παρά επιβεβαίωσαν, πλήρως τουλάχιστον, τις αναλύσεις της εκλογικής συμπεριφοράς με βάση τη χρησιμοποίηση κάποιου μηχανισμού παραγωγής ορθολογικών αποφάσεων. Αντίθετα γινόμαστε συχνά μάρτυρες της ανάδυσης ενός «ανορθολογικού κόσμου». Με άλλα λόγια εισερχόμαστε, στο χώρο, του «μη ορθολογικού», του «μη συμφέροντος», του «ανιδιοτελούς», της «θυσίας» και του «άσκοπου» και παρατηρούμε πίστεις, φοβίες, «μακρινά όνειρα», ψυχικά τραύματα, που αποτελούν ταυτόχρονα κίνητρα συμπεριφοράς και φίλτρα ερμηνείας του κοινωνικού περιβάλλοντος¹⁹.

Τέτοιες ακριβώς, πίστεις, φοβίες και ατομικές θυσίες κατεξοχήν συνάντησαν όσοι μελετητές ασχολήθηκαν για παράδειγμα με την προσπάθεια κατανόησης του κομμουνιστικού φαινομένου, από την οπτική των ατόμων που εντάχθηκαν στο κομμουνιστικό κίνημα. Δεν ήταν σπάνιο να βρεθούν σε δυσκολία να ερμηνεύσουν γιατί κάποιος να ψηφίσει ή και να ενταχθεί στο κομμουνιστικό κόμμα τη στιγμή που όχι μόνο δεν είχε να κερδίσει κάτι, αλλά τουναντίον η ζωή ενός κομμουνιστή ειδικά σε χώρες σαν την Ελλάδα ήταν μια ζωή γεμάτη κινδύνους και ταλαιπωρίες²⁰. Δεν είναι άγνωστη εξάλλου η προσπάθεια να συσχετισθεί ο κομμουνισμός με τα θρησκευτικού τύπου αισθήματα και συμπεριφορές²¹.

Τι όμως ορίζουμε ως μη ορθολογική εκλογική συμπεριφορά; Κάθε συμπεριφορά που το αφετηριακό της κίνητρο δεν έχει ως στόχο την προαγωγή του ατόμου μέσα στην κοινωνία και το άτομο έχει συνείδηση αυτής της πραγματικότητας. Αυτό δε σημαίνει ότι η μη ορθολογική συμπεριφορά βλάπτει *a priori* τα συμφέροντα του ατόμου· αντιθέτως μπορεί και να τα εξυπηρετεί κάποιες φορές. Η σημασία βρίσκεται στο γεγονός ότι το άτομο πιστεύει πως με τη συμπεριφορά του αυτή δεν επιδιώκει κάποιο συγκεκριμένο όφελος, καθώς η πράξη του δεν εμφανίζεται με βάση κάποιο συνειδητό σχεδιασμό που στόχο του έχει ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Επίσης πρέπει να προσθέσουμε πως δε θεωρούμε

την άγνοια ως ανορθολογικό χαρακτηριστικό. Αν δηλαδή κάποιο άτομο πιστεύει –λόγω άγνοιας– ότι ένα κόμμα θα προάγει τα συμφέροντα του και για αυτό το ψηφίζει έστω και αν αυτό δε συμβεί στην πραγματικότητα και αποδειχτεί ότι το άτομο έκανε λάθος, δε θεωρούμε πως επρόκειτο για ανορθολογική απόφαση. Εντέλει αποδίδουμε πρωταρχική σημασία στην «πρόθεση» και όχι στο «αποτέλεσμα» της πράξης.

Η αποδοχή της ύπαρξης ανορθολογικών κινήτρων στην εκλογική και πολιτική συμπεριφορά δε φαίνεται να μας βοηθά να προχωρήσουμε παραπέρα στη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς, καθώς μοιάζει να θέλουμε να στιβάξουμε κάτω από τη στέγη του «ανορθολογικού» ποικίλες εκλογικές συμπεριφορές που μας είναι ακατανόητες. Με άλλα λόγια, παρατηρώντας τα χαρακτηριστικά της ανορθολογικής εκλογικής συμπεριφοράς, δηλαδή της συμπεριφοράς που δεν προέρχεται από μια περισσότερο ή λιγότερο συνειδητοποιημένη αίσθηση/γνώση ατομικού ή συλλογικού συμφέροντος, μπορούμε να πούμε πως παρουσιάζει αρκετές μορφές συχνά πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, γεγονός που υποδηλώνει τις πολλές πηγές από τις οποίες μπορεί να πηγάζει το φαινόμενο. Με βάση αυτή τη διαπίστωση θεωρούμε χρήσιμο να προβούμε σε μια ταξινόμηση του φαινομένου. Κατά τη γνώμη μας οι «ανορθολογικές ψήφοι» μπορούν να ταξινομηθούν στις παρακάτω κατηγορίες:

1. Η ψήφος της μνήμης

Το ζήτημα της μνήμης και του ρόλου της στην καθημερινότητα του ανθρώπου αποτελεί ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα στις κοινωνικές επιστήμες²². Φαίνεται λοιπόν πως η μνήμη συνθηκών, γεγονότων και σχέσεων του παρελθόντος λειτουργεί σε αρκετούς ανθρώπους ως βασικός και κατευθυντήριο άξονας στις πολιτικές τους επιλογές²³. Δημιουργεί τις συνθήκες ερμηνείας κάθε νέας πραγματικότητας²⁴. Και αυτό γιατί η μνήμη δεν αναπαράγει ουδέτερα τα γεγονότα του παρελθόντος. Το αντίθετο· τα πλαισιώνει με έντονες συναισθηματικές φορτίσεις –συχνά περισσότερο έντονες από όσο στην πραγματικότητα βιώθηκαν– ενισχύοντας έτσι το παρελθόν σε βάρος του παρόντος, προκαθορίζοντας τα πλαίσια που θα κινηθεί το άτομο στο μέλλον²⁵. Είναι παρατηρημένο ότι τα άτομα που στον εμφύλιο πόλεμο έχασαν κάποιο στενό τους συγγενή τείνουν να καταψηφίζουν την πολιτική εκείνη πλευρά που θεωρούν υπαίτια του θανάτου του συγγενή τους²⁶. Έντονη επί-

σης είναι αυτή η τάση στους πρώην εξόριστους ή ακόμη και σε ανθρώπους με έντονα παιδικά βιώματα, που ενώ μπορεί να μετακινήθηκαν κοινωνικά, ωστόσο οι μνήμες των παιδικών/νεανικών τους χρόνων, τους κάνουν να λειτουργούν με βάση την προηγούμενη κατάσταση τους²⁷.

Η ψήφος της μνήμης μπορεί επίσης να συνδέεται με παρελθοντικές ορθολογικές συμπεριφορές, που εξακολουθούν να ασκούν επιρροή στο άτομο στο παρόν, όχι όμως στη βάση των ουσιαστικών προηγούμενων χαρακτηριστικών τους αλλά μόνο (ή κυρίως) στη συμβολική τους διάσταση. Στην ουσία πρόκειται για τα απομεινάρια μια προγενέστερης ορθολογικής εκλογικής συμπεριφοράς.

2. Η ψήφος της παράδοσης ή η κοινοτική ψήφος

«Εμείς πάντα ψηφίζαμε το Λαϊκό Κόμμα, δεν ξέρω γιατί, έτσι το βρήκαμε από τους παππούδες μας»²⁸. «Γιατί ψηφίζω ΠΑΣΟΚ; Δεν ξέρω...εγώ γεννήθηκα ΠΑΣΟΚ...»²⁹. «Εγώ δεν έγινα κομμουνιστής, εγώ γεννήθηκα κομμουνιστής»³⁰. «Ό,τι είμαι το έμαθα μέσα από το παράδειγμα των γονιών μου»³¹. Οι παραπάνω μαρτυρίες συνδέουν την ψήφο με την εγγραφή μέσα σε μια παράδοση πολιτικής/εκλογικής συμπεριφοράς για την οποία το άτομο ίσως να μην ξέρει πολλά πράγματα, αισθάνεται όμως ότι οφείλει να μην την προδώσει. Για να χρησιμοποιήσουμε μια εκπληκτική έκφραση του Μάρξ, «η παράδοση όλων των πεθαμένων γενιών ζυγίζει σαν εφιάλτης πάνω στο κεφάλι των ζωντανών»³². Σε αυτήν την περίπτωση η ψήφος μετατρέπεται σε συμβολική έκφραση μιας κοινότητας ανθρώπων (είτε αυτή είναι η οικογένεια, είτε είναι κάτι ευρύτερο), καθώς η εκλογική προτίμηση έρχεται να αποτελέσει ένα από τα διακριτικά χαρακτηριστικά που συνδέουν το άτομο με την κοινότητά του³³. Το εκλογικό δικαίωμα εδώ δεν είναι πολιτικό όπλο αλλά στοιχείο που επιτρέπει την κοινή ζωή και κρατάει την κοινότητα ενωμένη³⁴. Είναι μέρος ενός κώδικα διάχυτης ηθικής αμοιαιότητας και αλληλεγγύης³⁵. Σημαίνει ότι μοιράζεσαι με τους άλλους όχι απλά την πολιτική σου επιλογή αλλά ενδεχομένως και όλες τις ειδικές συμπεριφορές της κοινότητας³⁶. Αυτό που προέχει λοιπόν δεν είναι η ψήφος αλλά η σχέση του ατόμου με τους άλλους³⁷. Αν το άτομο αλλάξει πολιτικό στρατόπεδο ουσιαστικά είναι σαν να προδίδει την ομάδα μέσα στην οποία γεννήθηκε. Ταυτόχρονα το ίδιο το άμεσο περιβάλλον λειτουργεί με τέτοιο τρόπο ώστε να παρεμποδίζει το άτομο να υλοποιήσει τις όποιες επιθυμίες μετακίνησης έχει.

Πρέπει εντούτοις να σημειώσουμε πως η κοινοτική ψήφος δεν αποκλείει την ορθολογική πρακτική. Ενδέχεται μάλιστα να αποτελεί την έκφραση μιας «αρμονικής» συνύπαρξης ορθολογικών και ανορθολογικών πρακτικών. Ίσως μάλιστα η κοινοτική ψήφος να είναι η πλέον τυπική έκφραση αυτής της ζεύξης του ορθολογισμού και του ανορθολογισμού στο πεδίο της εκλογικής συμπεριφοράς. Εντέλει, σε αυτόν τον τύπο εκλογικής συμπεριφοράς μπορούμε να δούμε το ρόλο αυτών που ο Elster αποκαλεί κοινωνικές νόρμες (social norms) ή αυτού που ο Bourdieu όρισε ως Habitus³⁸.

3. Η συναισθηματική ή «συγγενική» ψήφος

«Πριν πεθάνει ο Σίμος, ο άντρας μου, με έβαλε να ορκιστώ πως πάντα απ' αυτήν την πλευρά θα ψηφίζω... εγώ δεν μπορώ να τον προδώσω»³⁹.

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι εκλογικές συμπεριφορές προσώπων που επιλέγουν να ψηφίσουν ένα κόμμα εξαιτίας των συναισθηματικών ή συγγενικών δεσμών τους με κάποιο άλλο πρόσωπο. Η συναισθηματική ή συγγενική ψήφος δεν πρέπει να ταυτίζεται με την ψήφο της παράδοσης. Αν η τελευταία υποδηλώνει μια ολόκληρη γενεαλογία πολιτικής συμπεριφοράς, η πρώτη περιορίζεται αυστηρά στα χρονικά πλαίσια των διαπροσωπικών σχέσεων, δεν εκφράζει την παράδοση μέσα στην οποία εμπλέκονται πολλά πρόσωπα σε διαφορετικές χρονικές στιγμές αλλά μόνο τη σχέση ανάμεσα στο Εγώ και το Εσύ. Το τυπικότερο παράδειγμα που εδώ μπορούμε να αναφέρουμε, είναι αυτό της γυναίκας ψηφοφόρου στον ελλαδικό αγροτικό χώρο. Η γυναίκα είναι κόρη και μελλοντική σύζυγος. Όσο είναι κόρη έχει την ηθική υποχρέωση να ψηφίσει το κόμμα του πατέρα και όταν γίνει σύζυγος, «δικαιούται» ή «υποχρεούται» να ψηφίσει το κόμμα του άνδρα της, που μπορεί να είναι διαφορετικό από αυτό του πατέρα. Υπάρχει τέλος η πιθανότητα, η ψήφος της γυναίκας (ή και του άνδρα) να επηρεάζεται από τα παιδιά της όταν αυτά μεγαλώσουν: «Παλιά ψηφίζα ότι κι ο παππούς (ο άντρας της), τώρα όμως εγώ ακολουθώ τα παιδιά μου»⁴⁰. «Εγώ ψηφίζω αυτό που θέλει ο άντρας μου ή ο γιος μου, δε θέλω να τους χαλάσω το χατήρι... βέβαια επειδή δεν ψηφίζουν το ίδιο κόμμα βρίσκω το μπελά μου με τον άντρα μου όταν του λέω ότι θα ψηφίσω το κόμμα του παιδιού... μου λέει πως με κάνει ό,τι θέλει»⁴¹. Η οικογένεια συμβάλλει στην ασυνείδητη αναπαραγωγή αξιών⁴² που συνδέονται με αισθήματα αλλη-

λεγγύης και εμπιστοσύνης σε τέτοιο βαθμό, ώστε το να ψηφίσεις αυτό που ψηφίζει ο πατέρας/γιος κτλ. επειδή ακριβώς το ψηφίζει αυτός ή να θεωρείται «απολύτως φυσιολογικό».

Μέσα στην ίδια κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε και την ψήφο που βασίζεται στη φιλική σχέση μεταξύ ίσων. Η εμπιστοσύνη και η αλληλεγγύη⁴³, λέξεις κλειδιά και σε αυτή τη σχέση, διαμορφώνουν εκείνες τις μη ορθολογικές συνθήκες ώστε κάποιος να οδηγηθεί να ψηφίσει αυτό που θέλει ο φίλος του. Ο βαθμός εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης απέναντι στους άλλους είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα τόσο της «συναισθηματικής» όσο και της «κοινωνικής ψήφου»⁴⁴.

4. Η ψήφος της μη συγγενικής/φιλικής επιρροής

Στην κατηγορία αυτή εντάσσουμε τις εκλογικές συμπεριφορές που διαμορφώνονται με βάση το βαθμό επίδρασης που έχουν πάνω στο άτομο άλλα άτομα ή άλλα κανάλια επιρροής. Οι εμπειρικές έρευνες επιβεβαιώνουν για παράδειγμα, ότι στον ελλαδικό αγροτικό χώρο «και όχι μόνο εκεί» ο «παπάς και ο δάσκαλος» υπήρξαν (και είναι) χαρακτηριστικές περιπτώσεις ατόμων με ισχυρή επιρροή πάνω στην εκλογική συμπεριφορά των αγροτών. Η γνώμη τους θεωρούνταν πως είχε κάτι το «ιερό», ή εν πάση περιπτώσει έπρεπε να είναι ιδιαίτερα σεβαστή⁴⁵. Ο κύκλος αυτός των ατόμων με δυνατότητες επιρροής πάνω στους άλλους μπορεί φυσικά να διευρυνθεί, εντάσσοντας σε αυτόν όλα τα άτομα με υψηλό επίπεδο σπουδών. Φυσικά αυτό δημιουργείται εξαιτίας ενός προϋπάρχοντος ιεραρχημένου συστήματος κοινωνικών ρόλων σε συνδυασμό με συστήματα προκαταλήψεων (αξιών), που κατασκευάζουν εντέλει αυτά τα δίκτυα επιρροής. Ο βαθμός επιρροής τέτοιων δικτύων φαίνεται πως συνδέεται στενά με το εύρος του αναλφαριθμητισμού σε μια περιοχή⁴⁶. Οι αναλφάβητοι, και γενικότερα οι άνθρωποι με χαμηλό επίπεδο σπουδών, φαίνεται πως έχουν την τάση να θεωρούν τους εαυτούς τους «όχι και τόσο αρμόδιους» να αποφασίσουν για τα πολιτικά ζητήματα και προτιμούν να εμπιστεύονται τη γνώμη κάποιων «περισσότερο αρμοδίων». Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται μάλιστα ακόμη και σε ψηφοφόρους κομμάτων με σαφή αντι-ελιτιστική ιδεολογία (π.χ. τα κομμουνιστικά κόμματα)⁴⁷.

5. Η αδιάφορη ψήφος

Η αδιάφορη ψήφος είναι χαρακτηριστικό αυτής της μερίδας των ανθρώπων που ονομάζουμε απολιτικό στρώμα⁴⁸. Ο ψηφοφόρος αυτός έχει ελάχιστη έως και καθόλου ενασχόληση με την πολιτική για μια σειρά λόγους που συνδέονται με την οικονομικοκοινωνική του θέση, τις προσωπικές αξίες και τα βιώματά του⁴⁹. Παλιότερα συνηθίζαμε να πιστεύουμε πως αυτό συνέβαινε σχεδόν αποκλειστικά στους ανθρώπους που ανήκαν στα πολύ χαμηλά κοινωνικά στρώματα, επειδή αυτοί δεν έβλεπαν στο πολιτικό σκηνικό κόμμα που να τους αντιπροσωπεύει (ορθολογιστική προσέγγιση)⁵⁰. Στις μέρες μας μπορούμε να πούμε πως το φαινόμενο έχει περισσότερο διαταξικά χαρακτηριστικά και αγγίζει πρακτικά όλες τις βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας. Εντέλει μπορούμε να πούμε πως το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται σε μια μεγάλη ποικιλία μορφών⁵¹ και εγγράφονται μέσα σε αυτό τόσο ορθολογικές όσο και ανορθολογικές συμπεριφορές.

Στα πολιτικά συστήματα όπου η συμμετοχή στην ψηφοφορία είναι προαιρετική μπορεί να είναι ο ψηφοφόρος που απέχει. Στα συστήματα όπου η συμμετοχή είναι υποχρεωτική, συχνά ανήκει σε αυτό που ονομάζουμε «ψηφοφόροι της τελευταίας στιγμής» ή «αναποφάσιστοι ψηφοφόροι». Η επιλογή του εκλογέα αυτού διαμορφώνεται συχνά από μια σειρά τυχαίους παράγοντες (διαπροσωπικές σχέσεις, γεγονότα της τελευταίας στιγμής, κλπ.) και θεωρείται γενικότερα περισσότερο ευάλωτος στην πολιτική διαφήμιση και σε καθετί που χαρακτηρίζει την προεκλογική περίοδο. Αυτό που σίγουρα μπορούμε να πούμε είναι πως οι διαφημιστικές εκστρατείες των κομμάτων απευθύνονται προνομιακά σε αυτόν.

6. Η Χαρισματική ψήφος ή η ψήφος της έλξης⁵²

Εδώ εισερχόμαστε μέσα στα πλαίσια των χαρισματικών σχέσεων έτσι όπως τις περιέγραψε ο M. Weber. Η χαρισματική εξουσία λοιπόν στηρίζεται στην εγκατάλειψη των ανθρώπων στα χέρια μιας εξαιρετικής προσωπικότητας που πιστεύεται ότι εκπληρώνει μια αποστολή⁵³. Ο ψηφοφόρος-οπαδός μιας χαρισματικής προσωπικότητας θεωρεί υποχρέωσή του να στηρίξει με κάθε τρόπο τον αρχηγό του, ακόμη κι αν χρειαστεί να θυσιάσει τα συμφέροντά του⁵⁴ ή να δώσει τη ζωή του⁵⁵ και φυσικά η ψήφος προς το πρόσωπο του αρχηγού είναι από τα ελάχιστα που αισθάνεται ότι οφείλει να κάνει. Είναι προφανές ότι «κανείς δε θυσιάζει τη ζωή

του για επιχειρήματα και έννοιες “γυμνές”. Απαιτείται συναισθηματική επένδυση, ψυχική κινητοποίηση και ορμή»⁵⁶. Να τονίσουμε εδώ πως η χαρισματική σχέση ανάμεσα στον ψηφοφόρο και τον αρχηγό υπερβαίνει τις δομές του κόμματος. Ο ψηφοφόρος δεν επιλέγει το κόμμα αλλά τον ηγέτη. Σε αυτήν τη σχέση, δηλαδή, δεν υπάρχουν διαμεσολαβήσεις ή αυτές δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία.

Βέβαια στις δυτικές δημοκρατίες ολοένα και σπανιότερα εμφανίζεται αυτή η «σχέση πάθους» ανάμεσα στον ηγέτη και τον ψηφοφόρο. Συχνότερα βλέπουμε την εκδήλωση «συμπάθειας» από την πλευρά του ψηφοφόρου προς το πρόσωπο του ηγέτη: «συμπάθεια» που μπορεί να συνδέεται με τη μόρφωση του ηγέτη, τον τρόπο που μιλάει ή ακόμη και με την εξωτερική του εμφάνιση και την ηλικία του.

Πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι η ύπαρξη μιας χαρισματικής προσωπικότητας προκαλεί και τα ακριβώς αντίστροφα φαινόμενα. Δηλαδή τη χρήση της ψήφου με μοναδικό ίσως σκοπό την αποδοκιμασία του χαρισματικού ηγέτη. Πράγματι, παρατηρείται πως ένας αριθμός ψηφοφόρων καταψηφίζει ένα κόμμα μόνο και μόνο επειδή αντιπαθεί ή και μισεί τον αρχηγό του κόμματος αυτού. Και αυτό συμβαίνει γιατί ο χαρισματικός ηγέτης γεννά ταυτόχρονα αισθήματα λατρείας και μίσους στους ψηφοφόρους.

Αν και η χαρισματική ψήφος χαρακτηρίζεται για τις συναισθηματικές της εκδηλώσεις δεν πρέπει να θεωρείται πως από αυτήν απουσιάζει η έννοια του προσωπικού/συλλογικού συμφέροντος. Αντίθετα και εδώ μπορούμε να παρατηρήσουμε ισχυρές δόσεις ορθολογισμού μέσα σε αυτό που φαίνεται ως απόλυτα ανορθολογικό φαινόμενο. Ο ψηφοφόρος αυτού του τύπου δένει συχνά, θα λέγαμε, πίστεις και συμφέροντα και το κράμα αυτό ενσαρκώνεται από την ύπαρξη του ξεχωριστού ηγέτη⁵⁷.

7. Η θρησκευτική ψήφος

Αν συμφωνήσουμε στον ορισμό του Durkheim πως «η θρησκεία είναι ένα σταθερό σύστημα πίστεων και πρακτικών σχετικών με πράγματα ιερά [...] που ενώνουν σε μια ηθική κοινότητα, που ονομάζεται εκκλησία, όλους αυτούς που τις αποδέχονται»⁵⁸, όταν αναφερόμαστε στη θρησκευτική ψήφο έχουμε δύο δυνατές επιλογές: είτε εννοούμε (α) την επιρροή των θρησκευτικών αξιών στο χώρο της πολιτικής και κατ' επέκταση την εκλογική συμπεριφορά με βάση τις αξίες αυτές⁵⁹, είτε (β) τη ψήφο του μέλους μιας θρη-

σκευτικής κοινότητας προς κόμματα ή άτομα που θεωρεί ότι βρίσκονται κοντά ή θα βοηθήσουν την κοινότητά του⁶⁰. Όμως ο δεύτερος αυτός τύπος είναι πλησιέστερα σε αυτό που εμείς ονομάσαμε κοινοτική ψήφος, που ο πυρήνας της δε βρίσκεται σε αυτά «που πιστεύουμε» αλλά σε «αυτό που είμαστε». Με αυτήν την έννοια, η ψήφος για παράδειγμα των Μουσουλμάνων της Θράκης προς τους μειονοτικούς υποψήφιους δεν είναι θρησκευτική ψήφος. Αυτή η τελευταία υποδηλώνει την απόλυτη κυριαρχία των θρησκευτικών αξιών πάνω στην πολιτική συνείδηση του ψηφοφόρου· αυτές οι αξίες κινητοποιούν την πολιτική συνείδηση του ατόμου, ώστε να ψηφίσει το κόμμα ή τον υποψήφιο που θεωρεί ότι βρίσκεται κοντύτερα στον αξιακό του κόσμο⁶¹. Στην ουσία η πολιτική μετατρέπεται σε πεδίο επιβεβαίωσης της πίστης⁶². Έτσι, ο ψηφοφόρος αυτός αξιώνει από τους υποψήφιους ή τα κόμματα να πάρουν θέση πάνω σε ζητήματα που για αυτόν έχουν μείζονα σημασία: στις Ηνωμένες Πολιτείες το ζήτημα των αμβλώσεων και της πορνογραφίας συνιστούν τέτοια θέματα⁶³. Στην Ελλάδα τέτοιο ζήτημα είναι αυτό των αστυνομικών ταυτοτήτων.

Φυσικά, στην πραγματικότητα είναι συχνά δύσκολο να κάνει κανείς τη διάκριση ανάμεσα στους δύο τύπους θρησκευτικού κινήτρου μέσα στην εκλογική συμπεριφορά. Πολλές φορές οι δύο αυτές μορφές θρησκευτικότητας και θρησκευτικής ψήφου συνδέονται αδιάρρηκτα μεταξύ τους, αν και όπως παρατηρούν οι Wald και Shye, όσο οι φανερές θρησκευτικές συγκρούσεις σε μια κοινωνία μειώνονται, τόσο η ψήφος που βασίζεται στη θρησκευτικότητα προέρχεται από το *ethos* παρά από την κοινότητα συμφερόντων.⁶⁴

8. Η ψήφος της ουτοπίας ή του κοινωνικού ονείρου

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι ψηφοφόροι εκείνοι που επιλέγουν το κόμμα της προτίμησής τους με βάση τις επιθυμίες τους για την έλευση μιας μελλοντικής κοινωνίας. Η ουτοπική ψήφος δε συνδέεται με επιθυμίες που να εντάσσονται μέσα σε μια άμεση προοπτική πραγματοποίησης, μέσα σε μια μεταρρυθμιστική θα λέγαμε λογική, αλλά σχετίζεται με ένα είδος κοινωνικού ονείρου που παράγεται από το υποκείμενο. Το κοινωνικό όνειρο επιδιώκει μια ριζική ανατροπή της κοινωνίας και την έλευση μιας άλλης που το άτομο δεν είναι σε θέση να περιγράψει με ακρίβεια. Το κοινωνικό όνειρο είναι μια ψυχική βούληση όχι ένας πολιτικός σχεδιασμός και η ψήφος έρχεται απλώς να επιβεβαιώσει αυτήν

τη θέληση. Για τα άτομα αυτά, η ψήφος και γενικότερα οι εκλογικές διαδικασίες κάθε είδους, μικρή μόνο σημασία έχουν, καθώς συνήθως πιστεύουν ότι η κοινωνία που οραματίζονται θα έρθει με οποιοδήποτε τρόπο εκτός από τις εκλογές. Η ουτοπική ψήφος κατά το πρόσφατο παρελθόν χαρακτήρισε μερικές ομάδες του πληθυσμού όπως ήταν οι διανοούμενοι και οι φοιτητές. Γενικότερα πάντως μπορούμε να πούμε πως τα άτομα που δεν τους αγγίζουν οι σχέσεις της αγοράς είναι περισσότερο επιρρεπείς σε αυτού του είδους τις εκλογικές συμπεριφορές⁶⁵.

9. Η ψήφος της άρνησης

Συχνά αυτός ο τύπος ψηφοφόρου μπορεί να ταυτίζεται με τον «ουτοπικό» της προηγούμενης κατηγορίας ή ακόμη και με τον «απολιτικό», χωρίς πάντως αυτό να είναι απαραίτητο. Το κύριο χαρακτηριστικό του είναι η άρνηση του να αποδεχτεί και να ψηφίσει ένα κόμμα. Αυτό είτε εκφράζεται διαμέσου της αποχής, είτε διαμέσου της επιλογής «λευκών» και «άκυρων» ψηφοδελτίων, είτε ακόμη και με την επιλογή γραφικών κόμμάτων (π.χ. Κυνηγοί-ψαράδες, κτλ). Η επιλογή αυτή έχει ως μοναδικό της στόχο να συμβάλει στην γελιοποίηση του εκλογικού παιχνιδιού. Ο αρνητής αισθάνεται ότι οι μηχανισμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και αυτός καθεαυτός ο εκλογικός ανταγωνισμός δεν προσφέρουν καμιά καλύτερευση στην προσωπική του ζωή και το κοινωνικό σύνολο.

10. Η ψήφος της «μόδας» ή της γενιάς

Όπως κι αν ορίσουμε τη «γενιά» θα συμφωνήσουμε ότι αυτή συνδέεται με τρόπους σκέψης, νοοτροπίες και γνώσεις που της προσδίδουν ειδικά χαρακτηριστικά και κυρίως κοινούς κώδικες⁶⁶. Επίσης, οι ομάδες συνομηλίκων όχι μόνο αλληλοεπηρεάζονται αλλά και διαμορφώνουν και μηχανισμούς επιρροής⁶⁷. Σε κάποιες συγκυρίες υπάρχει η τάση να ψηφίζει κανείς επηρεασμένος από τις συλλογικές εκλογικές τάσεις του περιγυρού του. Έτσι αναδεικνύονται συμπεριφορές της «μόδας» δηλαδή επιλογές που κάνει κανείς επειδή θεωρεί ότι «αρμόζουν» στο κοινωνικό του περιβάλλον σε μια δεδομένη περίοδο. Η μίμηση ως μηχανισμός παίζει έναν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτής της πραγματικότητας⁶⁸. Οι επιλογές αυτές δεν είναι ανάγκη να προκύπτουν από την πλειοψηφία των συνομηλίκων. Πολλές φορές φαίνεται να αρκεί μια δυναμική μειοψηφία για να δημιουργήσει ισχυρές συνθή-

κες επιρροής⁶⁹. Στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, για παράδειγμα, οι φοιτητικοί κύκλοι είχαν την τάση να ψηφίζουν τα πολιτικά κόμματα και τους εκλογικούς σχηματισμούς της αριστεράς. Αρκετοί φοιτητές-τριες ψήφισαν αριστερά πολιτικά κόμματα ακριβώς επειδή ο περίγυρος «τους επέβαλε» να το κάνουν.

Κλείνοντας αυτή την ταξινόμηση της ανορθολογικής ψήφου, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε πως πρόκειται για «ιδεατούς τύπους» ανάλυσης, σύμφωνα με τη βεμπεριανή ορολογία, δηλαδή για φαινόμενα που δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα, έτσι ακριβώς όπως τα περιγράφουμε εδώ, αλλά που κατά τη γνώμη μας η παρουσίαση τους είναι χρήσιμη για την κατανόηση των εκλογικών συμπεριφορών.

Οι τύποι συμπεριφοράς στους οποίους αναφερθήκαμε δεν είναι ανεξάρτητοι μεταξύ τους· συχνά αλληλοεπικαλύπτονται και μπορούμε να παρατηρήσουμε πως το άτομο ενδέχεται να συμπεριφέρεται πολλαπλώς ανορθολογικά· η ψήφος της μνήμης μπορεί να λαμβάνει χώρα ταυτόχρονα με τη κοινοτική και τη συναισθηματική ψήφο.

Επίσης κάποιοι από τους παραπάνω τύπους ανορθολογικής εκλογικής συμπεριφοράς μπορεί να εμφανίζονται μόνο στην εκλογική συγκυρία ενώ άλλοι έχουν διαμορφωθεί νωρίτερα. Σε γενικές πάντως γραμμές η ανορθολογική εκλογική συμπεριφορά δε διαμορφώνεται στη συγκυρία, αλλά πρόκειται για αποτέλεσμα μακροχρόνιων διαδικασιών, όπως έχουν ήδη επισημάνει οι Lipset/Rokkan, αναφερόμενοι γενικότερα στις εκλογικές συσπειρώσεις⁷⁰.

Τελειώνοντας, μπορούμε να θέσουμε ένα ζήτημα του οποίου η ανάλυση δε δύναται να πραγματοποιηθεί σε αυτήν εδώ την εργασία: θεωρήσαμε πριν πως στην ανορθολογική συμπεριφορά το άτομο έχει επίγνωση του μη κέρδους του από αυτήν. Δε θεωρήσαμε όμως πως το άτομο αισθάνεται απαραίτητα πως θα ζημιωθεί. Τι συμβαίνει λοιπόν όταν γίνεται αντιληπτό από τον ψηφοφόρο πως η συμπεριφορά του βάλει ευθέως εναντίον των συμφερόντων του; Το άτομο συνεχίζει να έχει αυτήν τη συμπεριφορά; Και για πόσο καιρό; Με άλλα λόγια σε ποιο βαθμό και κάτω από ποιες συνθήκες τα εμφανή ατομικά συμφέροντα θα κυριαρχήσουν πάνω στην εκλογική συμπεριφορά; Μήπως δηλαδή ο ψηφοφόρος είναι «ορθολογικά ανορθολογιστής»⁷¹; Οι όποιες απαντήσεις σε αυτά τα ζητήματα υπερβαίνουν τις προσδοκίες αυτής της εργασίας.

Ενδιαφέρον επίσης είναι να (ξανα)παρατηρήσουμε πως η συμπεριφορά του εκλογέα προσδιορίζεται ταυτόχρονα από ένα σύ-

νολο ορθολογικών και ανορθολογικών παραγόντων, που κάθε φορά πρέπει να επιβεβαιώνονται από την εμπειρική έρευνα. Η διαπλοκή αυτή των παραγόντων είναι σε τέτοιο βαθμό, πάντως, σύνθετη, που συχνά είμαστε σε αδυναμία να διατυπώσουμε με σιγουριά μια ερμηνευτική ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων της εκλογικής συμπεριφοράς του ατόμου. Σε τελική ανάλυση η συνάρθρωση αυτή «ορθολογικών» και «ανορθολογικών» παραγόντων δημιουργεί ένα ασταθές σύστημα, που αλλάζει σημείο ισορροπίας κάθε φορά που προστίθεται ένας έστω και δευτερεύουσας σημασίας αιτιατός παράγοντας στη διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς. Έχουμε τη γνώμη λοιπόν, συμφωνώντας με τον J. Elster⁷² πως η προσπάθεια ανάλυσης τέτοιων μηχανισμών συμπεριφοράς δεν μπορεί να οδηγήει στην κατασκευή μιας γενικής θεωρίας της συμπεριφοράς, αλλά μόνο στην περιγραφή κάποιων μηχανισμών, πάντα εκ των υστέρων.

Σημειώσεις

1. G. Brennan, L. Lomasky, *Democracy and Decision, The Pure Theory of Electoral Preference*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, σελ. 20. J. Elster, *Political Psychology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, σελ. 40.
2. B. Anderson, *Imagined Communities, Reflections on The Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1983.
3. M. Jacquemain, R. Doutrelepont, M. Vandekeere, «Identités Sociales et Comportement Électoral», *Res Publica*, vol. 32, 1990, σελ. 67.
4. A. Siegfried, *Tableau Politique de La France de l' Ouest*, Paris, A. Colin, 1964. B. Berelson, P. Lazarsfeld, W. N. Mc Phee, *Voting, A Study of Opinion Formation in A Presidential Campaign*, Chicago, 1954.
5. A. Downs, *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990, σελ. 50.
6. Βλ. για παράδειγμα, H. Spiro, *Government by Constitution, the Political Systems of Democracy*, Pennsylvania, Random House, 1959, σελ. 304-307.
7. A. Downs, *όπ.π.*, σελ. 70
8. Βλ. M. Caciagli, Fr. Belloni, «The "New" Clientelism in Southern Italy: The Christian Democratic Party in Catania», στο S. Eisenstadt, R. Lemarchand (ed.), *Political Clientelism, Patronage, and Development*, London, Sage, 1981, σελ. 41-42.
9. Βλ., R. Rose-J. Mc Allister, *Voters begin to Choose: From Closed Class to Open Elections in Britain*, Sage, London, 1986.

10. Για την έννοια του συλλογικού ορθολογισμού βλ. J. Elster, *Sour Grapes, Studies in the Subversion of Rationality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983. Στ. Αλεξανδρόπουλος, «Η Οικονομική λογική της Συλλογικής Δράσης. Μετα-ηθικά Επιχειρήματα Σε Έναν μη Ηθικό Κόσμο», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, No 7, 1996, σελ. 82-123.

11. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημικηρική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, σελ. 138.

12. Βλ. για παράδειγμα, A. Hirschman, *Development Projects Observed*, Washington, Brookings Institution, 1967. M. Crozier, E. Friedberg, *L'Acteur et le Système*, Paris, Seuil, 1977.

13. A. Downs, *όπ.π.*, σελ. 40.

14. J. March, H. Simon, *Les Organisations*, Paris, Bordas, 1960.

15. S. Moscovici, *La Machine à Faire des Dieux*, Paris, Fayard, 1988, σελ. 27.

16. G. Brennan, L. Lomasky, *όπ.π.*, σελ. 2.

17. *Όπ.π.*, σελ. 22.

18. A. Brimo, *Methode de La Geo-sociologie Électorale*, Paris, Pedone, 1968, σελ. 129.

19. Cl. Giraud, *Concepts d' une Sociologie de l' Action*, Paris, L' Harmattan, 1994, σελ. 80.

20. R. V. Burks, «Statistical Profile of The Greek Communist», *Journal of Modern History*, vol. 27, 1955, σελ. 153-158. Ν. Μαραντζίδης, *Οι Μικρές Μόσχες, Πολιτική και Εκλογική Ανάλυση του Κομμουνισμού στον Ελλαδικό Αγροτικό Χώρο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.

21. Βλ. για παράδειγμα, St. Courtois, «De La Contre-Société à La Contre-Église, La Dimension Religieuse du Phénomène Communiste Français», στο (συλλογικό), *Rigueur et Passion, Hommage 'A Annie Krieger*, Paris, Cerf - L' Age de L' Homme, 1994, σελ. 175-188.

22. Γύρω από το θέμα αυτό βλ. M. Halbwachs, *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*, Paris, Albin Michel, 1994 (1η εκδ. 1925). M. Halbwachs, *La Mémoire Collective*, Paris, PUF, 1968.

23. J. P. Mollinari, «Les Paysans du Parti Communiste Français», *Politix*, No 14, 1991, σελ. 89.

24. S. Birch, «Electoral Behavior In Western Ukraine in National Elections and Referendums 1989-1991», *Europe-Asia Studies*, vol. 47, No 7, 1995, σελ. 1145-1176.

25. Η. Vermeulen, «Το Βάρος του Παρελθόντος, Η Εξουσία των Καπετάνιων στο Χωριό του Κάιν και του Άβελ», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλης, *Ανθρωπολογία και Παρελθόν, Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σελ. 113-134.

26. St. Aschenbrenner, «Ο Εμφύλιος από την Οπτική ενός Μεσοσηνακού Χωριού», στο (συλλογικό), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, Αθήνα, Ολκός, 1992, σελ. 135.

27. R. J. Johnston, «Dealignment, Volatility, and Electoral Geography»,

Paper presented to the International Political Science Association, Oxford University, 1986, σελ. 3.

28. Μαρτυρία του Γιώργου Μ., 80 ετών συνταξιούχος, 1992.

29. Μαρτυρία Κέλλυ Ρ., 22 ετών, φοιτήτρια, 1996.

30. Μαρτυρία Κώστα Α., 60 ετών, γεωργός, 1993.

31. Μαρτυρία του Paul V. που παρατίθεται στο A. Muxel-Douaire, «Une Histoire Exempleire: Obstinations et Nouveautés dans la Transmission d' une Tradition Politique Familiale», *Pouvoirs*, No 42, Paris, 1987, σελ. 76.

32. K. Marx, *Le Dix Huit Brumaire de Louis Bonaparte*, Paris, Éditions Sociales, 1984, σελ. 69.

33. A. Günes-Ayata, «Roots and Trends of Clientelism in Turkey», in L. Roniger, A. Günes-Ayata (ed.), *Democracy, Clientelism and Civil Society*, London, Lynne Rienner Publishers, 1994, σελ. 53.

34. P. Vallin, *Paysans Rouges du Limousin*, Paris, L' Harmattan, 1985, σελ. 351.

35. Ε. Παπαταξιάρχης, «Δια την Σύστασιν και Ωφέλειαν της Κοινότητος του Χωριού· Σχέσεις και Σύμβολα Εντοπιότητας σε μια Αιγαιακή Κοινότητα», στο Μ. Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχη, *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990, σελ. 336.

36. A. Fourcaut, *Bobigny Banlieu Rouge*, Paris, Éditions Ouvrières-Presses de La Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1986, σελ. 160.

37. B. Personnaz, «Conformité, Concensus et Référents Clandestins: La Dépendance en Tant que Processus Annulateur de L' influence», *Bulletin de Psychologie*, 1975-1976, No 29, σελ. 234.

38. J. Elster, *όπ.π.*, σελ. 159. P. Bourdieu, *La Distinction, Critique Sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979.

39. Μαρτυρία Θεοδώρας Π., 75 ετών, οικιακά, 1987.

40. Μαρτυρία Γεωργίας Μ., 70 ετών, οικιακά, 1992.

41. Μαρτυρία Χαρούλας Μ., 60 ετών, επιχειρηματίας, 1993.

42. E. Todd, *La Troisième Planète, Structures Familiales et Systèmes Idéologiques*, Paris, Seuil, 1983, σελ. 20.

43. S. Eisenstadt, L. Roniger, *Patrons Clients and Friends*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, σελ. 7.

44. Ν. Βεντούρης, *Πολιτική κουλτούρα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σελ. 172.

45. Βλ. K. Legg, *Politics in Modern Greece*, California, Stanford University Press, 1969, σελ. 135. Ν. Diamandouros, «Greek Political Culture in Transition: Historical Origins, Evolution, Current Trends», στο R. Clogg (επιμέλεια), *Greece in The 1980s*, London, MacMillan, 1983, σελ. 57. V. Aubert, J. Ozouf, M. Ozouf, «La Tradition Politique des Instituteurs», *Pouvoirs*, No 42, Paris, 1987, σελ. 53-67. R. Le Coadic, *Campagnes Rouges de Bretagne*, Montroules, Skol Vreizh, 1991, σελ. 41. Fr. Salmon, «La Gauche Avancée Aux Élections Législatives de 1849», *Communisme*, No 28, 1991, σελ. 78.

46. N. Diamandouros, *όπ.π.*, σελ. 57.
47. M. Lazar, *Maisons Rouges, Les Partis Communistes Français et Italien de la Libération à Nos Jours*, Paris, Aubier, 1992, σελ. 251.
48. R. Dahl, *Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1979, σελ. 186.
49. *Όπ.π.*, σελ. 189-197.
50. J. Goldthorpe, *όπ.π.*, σελ. 19.
51. Γ. Βλάχος, *Πολιτική Ψυχολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1976, σελ. 45.
52. E. Enriquez, «Fascination, Séduction et Pouvoir», *Revue de L'Insti-tut de Sociologie*, No 3-4, 1988, σελ. 179-189.
53. J. Freund, *Sociologie de Max Weber*, Paris, PUF, 1983, σελ. 200, 203.
54. R. House, W. Spangler, j. Woycke, «Personality and Charisma in the U.S. Presidency: A Psychological Theory of Leader Effectivness», *Administrative Science Quaterly*, No 36, 1991, σελ. 366.
55. Ο Νίκος Παπανδρέου περιγράφει ένα τέτοιο περιστατικό όπου ο οπαδός του πατέρα του ήταν πρόθυμος να δώσει όποιο όργανο του σώματός του τού ζητούνταν προκειμένου να γίνει καλά ο Ανδρέας Παπανδρέου. Ν. Παπανδρέου, *Δέκα Μύθοι και μια Ιστορία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995, σελ. 14-15.
56. Ν. Σιδέρης, «Το Εμφύλιο Σπέρμα: Αντίσταση και Εμφύλιος ως Φαντασίωση», *Δοκιμές*, τεύχος 4, 1996, σελ. 190.
57. Για το θέμα αυτό βλ. για παράδειγμα, Cl. Ake, *A Theory of Political Integration*, Illinois, Dorsey Press, 1967, σελ. 51-67. Η. Θερμός, *Ο Ηγέτης*, Αθήνα, 1976. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, Berkley and Los Angeles, University of California Press, 1983, σελ. 2-5. Ν. Μουζέλης, *όπ.π.*, σελ. 48-99, 141-166.
58. E. Durkheim, *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse*, Paris, PUF/Quadrige, 1990, σελ. 65.
59. J. Perkins, D. Fairchild, M. Havens, «The Effect of Evangelism on Southern Black and White political Attitudes and Voting Behavior», στο T. Baker, R. Steed, L. Moreland (ed.), *Religion and Politics in The South*, New York, Praeger, 1983, σελ. 59.
60. Οι Wald και Shye κάνουν τη διάκριση της θρησκευτικής ψήφου που προέρχεται από τα συμφέροντα της κοινότητας των πιστών (group interests) και αυτής που έχει ως κίνητρο το «group ethos». K. Wald, S. Shye, «Religious Influence in Electoral Behavior: The Role of Institutional and Social Forces in Israel», *The Journal of Politics*, vol. 57, No 2, 1995, σελ. 497.
61. Ο Στ. Καλύβας αποκαλεί αυτόν τον τύπο κινητοποίησης: *Θρησκευτική κινητοποίηση* (religious mobilization): St. Kalyvas, *The Rise of Chritian Democracy in Europe*, New York, Cornel University Press, 1996, σελ. 97.

62. B. Badie, *Κουλτούρα και Πολιτική*, Αθήνα, Πατάκης, 1995, σελ. 134.
63. G. Kepel, *Η Επιστροφή του Θεού, Ισλαμικά, Χριστιανικά, Εβραϊκά Κινήματα στην Επανάκτηση του Κόσμου*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, 1992, σελ. 198-207.
64. K. Wald, S. Shye, *όπ.π.*, σελ. 497 και 505.
65. M. Löwy, *Pour une Sociologie des Intellectuels Révolutionnaires*, Paris, PUF, 1976, σελ. 276-277.
66. Cl. Attias-Donfut, *Sociologie des Générations*, Paris, PUF, 1988, σελ. 166.
67. S. Eisenstadt, *From Generation to Generation*, New York, Free Press, 1956.
68. Α. Μαντόγλου, *Η Εξέγερση του Πολυτεχνείου, Η Συγκρουσιακή Σχέση Ατόμου και Κοινωνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1995, σελ. 28.
69. S. Moscovici, *Psychologie des Minorités Actives*, Paris, PUF, 1979.
- Στ. Παπαστάμου, G. Mugnu, *Μειονότητες και Εξουσία*, Αθήνα, Αλέτρι, 1983.
70. S. Lipset, S. Rokkan (ed), *Party Systems and Voter Alignments*, New York, The Free Press, 1954, σελ. 54. Επίσης, V. Bogdanor, W. Field, «Lessons of History: Core and Periphery in British Electoral Behaviour, 1910-1992», *Electoral Studies*, vol. 12:3, 1993, σελ. 203-224.
71. Επηρεαστήκαμε για τη χρησιμοποίηση αυτού του μάλλον αδόκιμου όρου από έναν άλλον επίσης δύσκολα κατανοήσιμο κατά τη γνώμη μας: «rational altruist». Βλ. π.χ., A. Van de Kragt, R. Dawes, J. Orbell, «Are People Who Cooperate "Rational Altruists"?», *Public Choice*, No 56, 1988, σελ. 233-247.
72. J. Elser, *όπ.π.*

Προβλήματα του ατομικού και συλλογικού πράττειν στο σύστημα των θεσμών

Μενέλαος Γκίβαλος*

Περίληψη

Το πρόβλημα διατύπωσης μιας θεωρίας του θεσμικού πράττειν επικεντρώνεται κατ' εξοχήν στην αποδοχή ή την άρνηση να συνδεθεί το ορθοπρακτικό αίτημα με τα περιεχόμενα των ιστορικο-κοινωνικών διαδικασιών.

Η εργασία αυτή προσεγγίζει το κύριο επιχείρημα του ορθού πράττειν σε τρεις βασικούς θεμελιωτές της κλασικής θεωρίας (Χέγκελ, Μαρξ, Μ. Βέμπερ) και επιχειρεί μια συγκριτική ανάλυση και ανακατασκευή των επιχειρημάτων που συγκροτούν τους αντίστοιχους τύπους του ορθού πράττειν στο σύστημα των θεσμών.

Ως συνέχεια, αλλά και ως ανακατασκευή, των παραδοσιακών τύπων πράττειν, η σύγχρονη προβληματική, είτε προτείνει την εισαγωγή ηθικο-πολιτικών κριτηρίων στους τύπους συγκρότησης του ορθού πράττειν, είτε επαναφέρει το καντιανό αίτημα της σύνδεσης του ορθοπρακτικού πλαισίου με τον τυπικό κανόνα.

Εισαγωγή

Η προσέγγιση της έρευνας στο πρόβλημα μιας θεωρίας της πράξης εμπλέκεται αυτόματα στο πεδίο αντιπαράθεσης των κλασικών θεωριών, ένα πεδίο που χαρακτηρίζεται από την αποδοχή ή τη ριζική άρνηση της

* Λέκτορας Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθήνας.

σύνδεσης του ορθοπρακτικού αιτήματος με «περιεχόμενα» που προκύπτουν από ιστορικο-κοινωνικές διαδικασίες.

Αν και ο μόνος τρόπος για να εισαχθούν δεσμευτικές αξίες είναι να συνδεθούν αυτές με ένα αντίστοιχα δεσμευτικό σύστημα ιστορικο-κοινωνικών περιεχομένων, εν τούτοις εγείρεται ισχυρή η αξίωση του χωρισμού της κοινωνικο-επιστημονικής φορμαλιστικής κατασκευής από οποιαδήποτε δεσμευτική ορθοπρακτική συνέπεια. Η Βεμπεριανή άρνηση για την αποδοχή ενός παρόμοιου δεσμευτικού συστήματος, η οποία εδραιώνεται σε τύπους ατομικού πράττειν, εντάσσει την κατανόηση του αξιακού πλέγματος σε τύπους ανορθολογικών πλαισίων δράσης, μέσα στα οποία το ατομικό πράττειν οδηγείται αυθαίρετα σε κατασκευαστικά σχήματα αιτιακών αλυσίδων του πράττειν.

Τα Χεγκελιανά επιχειρήματα υποστηρίζουν ότι ορισμένα περιεχόμενα πραγματοποιούνται ιστορικά και χαρακτηρίζονται ως ορθά. Τα ορθά αυτά περιεχόμενα αναφέρονται σε ουσιώδη στοιχεία της πολιτικής πραγματικότητας, ώστε το ατομικό και κοινωνικό πράττειν να αποκτά αξιολογικά χαρακτηριστικά μόνο μέσα στα όρια των θεσμικών κανονιστικών ρυθμίσεων της «έλλογης» κρατικής κυριαρχίας. Η ιδεαλιστική έννοια του πράττειν μέσα στους θεσμούς του Χεγκελιανού κράτους συνδυάζεται με τη θεωρία του καταλογισμού στο ποινικό δίκαιο και αξιολογείται ανάλογα με το βαθμό της συνειδητής βούλησης, η οποία αναπτύσσεται μέσα στο κρατικο-θεσμικό πεδίο.

Στη θεωρία του πραγματικού πράττειν η πρόθεση του δρώντος δεσμεύεται και καθοδηγείται από την πρακτική νομοτέλεια. Διαμορφώνεται μια ριζική αναντιστοιχία μεταξύ του ελεύθερου πράττειν και του ατομικού και συλλογικού πράττειν, που διαμορφώνεται από το δεσμευτικό πράττειν των μηχανισμών της αγοράς.

Μέσα από τους όρους των τυπικών κοινωνικών συμπεριφορών οι δρώντες αποκτούν συνείδηση της όλης διαδικασίας και διανοίγονται ορίζοντες μέσα από τις κρίσεις του συστήματος για τους δρώντες αυτούς. Μεταβαίνουμε με αυτό τον τρόπο από το δεσμευτικό-τυπικό πράττειν σε τύπους χειραφετητικού πράττειν, το οποίο αποκτά νομοτελειακό χαρακτήρα, εξαιτίας της δεσμευτικότητας την οποία έλκει από τις, αντίστοιχα νομοτελειακές, μεταβολές της παραγωγικής δομής.

Ως συνέχεια του παραδοσιακού τύπου πράττειν, όπως διατυπώθηκαν από τους Χέγκελ, Μάρξ και Βέμπερ, προκύπτει μια σύγχρονη προβληματική για μια δεσμευτική αξιολόγηση του πράττειν και των θεσμών και την εισαγωγή κριτηρίων του ορθού πράττειν τόσο σε πολιτικό όσο και σε ηθικό επίπεδο.

Αυτή η αναζήτηση οδήγησε είτε σε προσπάθειες επανασύνδεσης της θεωρητικής έρευνας με τα περιεχόμενα του ιστορικο-κοινωνικού υλικού, είτε στην επανεισαγωγή του καντιανού αιτήματος της σύνδεσης του τυπικού κανόνα με τις ορίζουσες του ορθοπρακτικού αιτήματος.

Στα πλαίσια αυτά ο J. Habermas προσανατολίζει εξ ορισμού το

πράττειν σε κανόνες, οι οποίοι ιεραρχούνται με κριτήριο τη δυνατότητα γενικευσιμότητάς τους, ενώ ο Buhner εντοπίζει το ορθολογικό στοιχείο στο επίπεδο των ιστορικά καθορισμένων θεσμών και στη δυνατότητα που περιέχουν αυτοί για τη δεσμευτικότητα του ατομικού πράττειν.

Στο κείμενο που ακολουθεί προσεγγίζεται το ορθοπρακτικό αίτημα για το ατομικό και κοινωνικό πράττειν στις κλασικές προσεγγίσεις των Χέγκελ, Μάρξ και Μ. Βέμπερ.

1. Θεωρία της πράξης στη χεγκελιανή φιλοσοφία του δικαίου

Η θεωρία της πράξης στον Χέγκελ αναπτύσσεται κυρίως στη *Φιλοσοφία του Δικαίου*, ειδικότερα στο κεφάλαιο περί υποκειμενικής ηθικότητας (§§113-135). Μέσα από τη Χεγκελιανή οπτική η θεωρία της πράξης προσλαμβάνει τη μορφή του καταλογισμού της πράξης και οδηγεί στις θεωρίες του ποινικού δικαίου.

Στον Χέγκελ η ανάλυση των βασικών γνωρισμάτων της πράξης (*Φιλ. του Δικαίου* §§113-114) αναγνωρίζει ότι η πράξη συνδέεται απ' ευθείας με την υποκειμενική βούληση και κατά συνέπεια αποτελεί εξωτερίκευση της βούλησης αυτής. Για αυτό το λόγο και η θεώρηση της ίδιας της πράξης αντιμετωπίζεται μέσα από τις βαθμίδες της βούλησης:

- Ως αφηρημένο δίκαιο,
- ως υποκειμενική ηθικότητα,
- ως αντικειμενική ηθικότητα.

α. Στην πρώτη βαθμίδα η θεωρία της πράξης εντάσσεται στο στοιχείο του αφηρημένου δικαίου και η βούληση συλλαμβάνεται ως νομική-φορμαλιστική έννοια. Ο Χέγκελ δεν εκκινεί από τις ατομικές δράσεις για να διαμορφώσει τις νομικές-δικαιικές φόρμες, όπως πράττουν αντίστοιχα οι θεωρίες των «κοινωνικών συμβολαίων». Μόνο με τον εμπλουτισμό της αφηρημένης έννοιας του προσώπου μεταβαίνουμε στην επόμενη βαθμίδα, όπου το αφηρημένο πρόσωπο καθίσταται υποκείμενο.

Σε αυτό το στάδιο η ατομική βούληση, ενταγμένη στο αφηρημένο δίκαιο, παραμένει φορμαλιστική. Η θεωρία της σύμβασης π.χ. δεν πραγματοποιείται παρά ως εξωτερική σύμπτωση των βουλήσεων. Στο αφηρημένο δίκαιο δεν εξετάζεται το περιεχόμενο της βούλησης. Το υποκείμενο υπάρχει μέσα στην ολότητα, μέσα στην οποία και πραγματοποιείται η ελευθερία δια μέσου του δικαίου.

Για αυτό το λόγο η ατομική πράξη υποτάσσεται στη δικαιοκή καθολικότητα και η ελευθερία δράσης μόνο σε αυτή τη φορμαλιστική επιταγή πραγματοποιείται. Το αδίκημα είναι αυτό που βοηθά να συνειδητοποιήσει το άτομο την ηθική διάσταση της πράξης του.

β. Στο δεύτερο στάδιο η βούληση που υπάρχει στο επίπεδο της υποκειμενικής ηθικότητας δε συγκροτείται ακόμα ως έλλογη βούληση αλλά είναι μια βούληση προς διαμόρφωσιν, που οδεύει προς την αντικειμενική ηθικότητα.

Η πράξη τώρα αποτελεί εξωτερική εκδήλωση της βούλησης. Μεταβαίνουμε από τον εσωτερικό στον εξωτερικό κόσμο και διαπιστώνουμε την επέμβαση του υποκειμένου στη ροή των γεγονότων. Διαμορφώνεται πλέον μια συνάρθρωση, μια συνένωση μεταξύ υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας. Κατά κάποιο τρόπο τώρα ένα «κομμάτι» της αντικειμενικότητας ανήκει στο υποκείμενο.

Στο στάδιο της υποκειμενικής ηθικότητας διακρίνονται τρία βασικά γνωρίσματα της πράξης, που αντιστοιχούν σε τρεις βαθμίδες ανάπτυξης της θεωρίας της πράξης. Τα γνωρίσματα αυτά δε λειτουργούν αθροιστικά αλλά καθορίζουν την πορεία ανάπτυξης της πράξης, η οποία εμπλουτίζεται σε κάθε βαθμίδα (*Φιλοσοφία του Δικαίου* §114).

Σε αυτό το πλαίσιο η πράξη ως αφηρημένη πράξη αποκτά μια ειδική μορφή, προσλαμβάνει ένα ειδικό περιεχόμενο και διαμορφώνει την τάση συνάρθρωσης υποκειμενικότητας - αντικειμενικότητας.

Ως εκδήλωση της υποκειμενικής βούλησης η πράξη έχει μια εξωτερικά ευδιάγνωστη αναγνωσιμότητα, από τους τρίτους, όσον αφορά τη σκοπιά του καταλογισμού. Αυτό που φαίνεται ως ενέργεια του πράττοντος, το περιεχόμενό της, πρέπει να οφείλεται στην προαίρεση του ατόμου «οφείλει να είναι δικό μου, να έχει υπάρξει το σχέδιο της υποκειμενικής βούλησής μου» (*Φ.τ.Δ.* §114).

Με αυτό τον τρόπο διακρίνεται μια ένταση ανάμεσα στο τυχαίο συμβάν του αντικειμενικού κόσμου και στην υποκειμενική πράξη ως αποτέλεσμα της βούλησης.

Η πράξη στο στάδιο αυτό λαμβάνει μια ιδιαίτερη αξία ως προς τον πράττοντα, συνδέεται με τον ατομικό του σκοπό, με το «καλό» του.

Με αυτό τον τρόπο η πρόθεση του πράττοντος συνδέει το εξωτερικό συμβάν με την ειδική αξία της ως προς τον πράττοντα. Η ένταση εδώ δημιουργείται ανάμεσα στην εξωτερική και στην εσωτερική βούληση.

Διαμορφώνεται ήδη ξεκάθαρα η τάση προς το γενικό. Από τις μεμονωμένες ενέργειες, που συνδέονται με τον πράττοντα, μεταβαίνουμε σε μεταγενέστερο στάδιο όπου οι ενέργειες αυτές αντιμετωπίζονται ως πραγματοποιούμενες μέσα σε ένα ευρύτερο αντικειμενικό πλαίσιο, το οποίο διαμορφώνουν οι παράλληλες ή συγκλίνουσες ανθρώπινες πράξεις. Διαμορφώνεται με αυτό τον τρόπο η αντικειμενικότητα και η γενικότητα, όπου συντίθενται οι επιμέρους πράξεις αλλά ταυτόχρονα καθορίζονται από το γενικό.

Το αγαθό έχει τα γνωρίσματα της γενικότητας και της αντικειμενικότητας αλλά αναφέρεται ακόμα σε ένα ατελές γενικό, το οποίο συγκροτείται από τη σύνθεση, τη γενίκευση των υποκειμενικότητων. Δεν έχουμε φθάσει στην αντικειμενική ηθικότητα όπου οι πράξεις και οι βουλήσεις

συνδέονται με συγκεκριμένους ιστορικούς θεσμούς, με συγκεκριμένα περιεχόμενα.

Η ένταση σε αυτό το στάδιο εντοπίζεται ανάμεσα στο υποκειμενικό –στην επιμέρους βούληση– και στο γενικό στοιχείο, που έχει την τάση να μεταβαίνει στην αντικειμενική ηθικότητα.

γ. Το τρίτο στάδιο αποτελεί την κορύφωση της Εγγελιανής φιλοσοφίας. Η αντικειμενική ηθικότητα πραγματοποιείται ως συνειδητή βούληση μέσα στους θεσμούς του Κράτους, όπου συντελείται η αυτοπραγμάτωση της ελευθερίας¹. Η κοινωνική ευδαιμονία ταυτίζεται με το δίκαιο, και η ατομική ικανοποίηση πραγματοποιείται μέσα στο χώρο του Οργανικού Κρατικού Όλου.

Ο Χέγκελ ορίζει την πράξη ως εξωτερίκευση της βούλησης η οποία ανήκει στην υποκειμενικότητα. Για το υποκείμενο πράττω σημαίνει επενεργώ στην πολλαπλότητα της εξωτερικής πραγματικότητας: Καθορίζω, προσδιορίζω την πραγματικότητα αυτή και επενεργώ στο επιμέρους. Με την επενέργεια αυτή η αλλαγμένη πραγματικότητα καταλογίζεται στο υποκείμενο ως έργο. Το κριτήριο της εξωτερίκευσης της υποκειμενικής βούλησης προσδιορίζεται στο εάν η μεταβολή αυτή είναι αποτέλεσμα της προαίρεσης. Αυτό είναι και το κριτήριο του αντικειμενικού καταλογισμού της πράξης σε αντίθεση με τον υποκειμενικό καταλογισμό, όπου η μομφή για την άδικη πράξη αναφέρεται στην εσωτερική σύνδεση με τη βούληση².

Ο αντικειμενικός καταλογισμός συνδέεται με τη διάνοια και όχι με τη λογική. Το κριτήριο, συνδέεται με την προαίρεση, την αιτία της μεταβολής, όχι το περιεχόμενο της μεταβολής.

Για αυτό και η προαίρεση προϋποθέτει τη γνώση. Το άτομο γνωρίζει την εξωτερική πραγματικότητα. Δεν υπάρχει αιτιώδης σύνδεση προαίρεσης-αποτελέσματος αλλά ο καταλογισμός αφορά μόνο αυτό που γνώριζε το άτομο. Πρόκειται για βασική αντιδιαστολή προς τα παραδοσιακά δίκαια, τα οποία αναγνώριζαν ως κριτήριο της πράξης το αποτέλεσμα πάνω στην πραγματικότητα.

Η προβληματική των αποτελεσμάτων της πράξης

Στην πρώτη βαθμίδα η προβληματική του καταλογισμού περικλείει ως κριτήρια του καταλογισμού αποκλειστικά και μόνο τα αποτελέσματα της προαίρεσης. Η κρίση γίνεται πάνω στη διάνοια του πράττοντος. Μέσα στον εξωτερικό κόσμο αναγνωρίζεται η αναγκαιότητα και η τυχαιότητα του πράγματος, του συμβάντος. Για αυτό και η κρίση δεν μπορεί να έχει μόνιμα χαρακτηριστικά πάνω στο αποτέλεσμα της πράξης. Υπάρχει κάθε φορά συγκεκριμένη κρίση σε ότι αφορά την παρέμβαση και τη σπουδαιότητα του τυχαιού ή του αναγκαίου πάνω στην ατομική πράξη.

Στη βαθμίδα αυτή κινούμεθα στην περιοχή μιας γενικευμένης αντίφασης. Υπάρχει κρίση της αφηρημένης διάνοιας. Δεν υπάρχει το στοιχείο

της γενίκευσης, της αντικειμενικότητας, για αυτό και δεν είναι δυνατή μια γενικεύουσα - συνολική θεώρηση της πράξης. Από τα άπειρα συμβάντα καταλήγω σε αντιφατικές κρίσεις, γιατί δεν μπορώ να οριοθετήσω στην κρίση μου τα στάδια της βούλησης.

Στη δεύτερη βαθμίδα η κρίση του καταλογισμού συγκεντρώνεται σε ένα βασικό ερώτημα: Η μεταβολή στον εξωτερικό κόσμο ήταν ταυτόχρονα και περιεχόμενο της βούλησης; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα, η γνωστική κατάφαση, συνεπάγεται ένα πλέγμα αξιολογικών, γνωστικών όρων που εμπλουτίζει την εξωτερική κρίση της πράξης με τα ακόλουθα περιεχόμενα:

- Η πολλαπλότητα του εξωτερικού αποκτά νοηματική ενότητα και συνάφεια ως γενικότητα. Όμως παραμένει ακόμα το στοιχείο της υποκειμενικής κρίσης. Αυτή προσδίδει σε όλη τη σειρά των συμβατών μια νοηματική ενότητα, μια λογική αλληλουχία, ως πράξη.

Επιτυγχάνεται με αυτό τον τρόπο η ενότητα σύνδεσης του επιμέρους με το υποκείμενο. Διατηρείται όμως ως κυρίαρχο κριτήριο η γνώση του πράττοντος³.

- Η γνώση συνδέεται με τη βούληση. Η πράξη τελεί σε γνώση του υποκειμένου, όχι απλά ως γνώση των εξωτερικών συνθηκών, αλλά ως γνώση και συνείδηση της γενικής φύσης, της τάσης της βούλησης των ατομικών πράξεων. Η γνώση της γενικής τάσης που ακολουθούν οι βουλήσεις των ατόμων μετατρέπει την απλή ενέργεια σε πράξη.

- Η πράξη συνδέεται με την ελευθερία. Ως ικανοποίηση των ατομικών σκοπών και αναγκών υπάρχει η υποκειμενική ελευθερία, η δυνατότητα του υποκειμένου να ικανοποιήσει τους σκοπούς του⁴. Στο πεδίο αυτό η πρόθεση δίνει το περιεχόμενο του καταλογισμού.

Όμως η παρατήρηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ατομική πράξη συμπίπτει με παράλληλες ή συγκλίνουσες πράξεις άλλων ατόμων. Οδηγούμεθα με αυτό τον τρόπο σε ένα είδος γενικότητας (Φ.τ.Δ. §123, το ωφελείν η ευδαιμονία), η οποία έχει το χαρακτήρα όχι του απολύτου αλλά του πεπερασμένου. Είναι μια γενικότητα που παράγεται από την αλληλεξάρτηση των ιδιαίτερων προθέσεων των δρώντων, τη δυνατότητα ικανοποίησης των ατομικών τους αναγκών.

Η ικανοποίηση των αναγκών στη *Φιλοσοφία του Δικαίου* δεν αποτελεί μια απλή ενστικτώδη δράση. Είναι «άνοιγμα» προς τον ορθό λόγο. Ακόμα και η πράξη στοιχειώδους επιβίωσης θεωρείται έλλογος.

Μέσα από τη θεώρηση της γενικότητας αυτής, η πράξη αποβαίνει σύνθεση της υποκειμενικής και αντικειμενικής αξίας, της υποκειμενικότητας και της αντικειμενικότητας. Η βούληση πλέον δεν αρκείται στην ικανοποίηση του ατομικού ωφελείν, αλλά επιθυμεί να εκτιμά την πράξη μέσα από τις παράλληλες δράσεις.

Κατά συνέπεια «το καλό» ως ευδαιμονία και ο προκαθορισμός της πράξης συνδέονται με την αντικειμενικότητα που διαμορφώνεται από τις παράλληλες δράσεις των επιμέρους βουλήσεων.

Η ευδαιμονία σε αυτό το πλαίσιο συνδέεται και πάλι με το επίπεδο του αφηρημένου δικαίου (Φ.τ.Δ. §125).

Για να προκύψει ωφέλεια για το άτομο, μέσα από τη συντελούμενη πράξη, θα πρέπει αφ' ενός να υπάρχει δυνατότητα ικανοποίησης του ατόμου σε συνάρτηση με άλλα άτομα, αφ' ετέρου δε η πράξη ικανοποίησης πρέπει να προσλάβει τη μορφή του δικαίου.

Σε αυτό το πλαίσιο αξιολόγησης επισημαίνουμε την απόλυτη προτεραιότητα του δικαίου στη Χεγκελιανή θεωρία της πράξης.

Η τρίτη βαθμίδα αποτελεί σύνθεση των δύο προηγούμενων βαθμίδων. Η αφηρημένη βούληση συνδέεται με την ιδιαίτερη πρόθεση. Το αγαθό προκύπτει ως σύνθεση της προαίρεσης και της πρόθεσης. Η σύνθεση αυτή μορφοποιεί την τάση προς ουσιαστικοποίηση και μεταβαίνει προς το πεδίο της αντικειμενικής ηθικότητας. Σε αυτή τη σύνθεση το αγαθό θα προκύψει ως ενότητα του αφηρημένου δικαίου και της ιδιαίτερης ατομικής ευδαιμονίας. Η ευδαιμονία δεν είναι ένα αγαθό χωρίς το δίκαιο. Επίσης το δίκαιο δεν είναι το αγαθό χωρίς (ατομική) ωφέλεια. Το *fiat justitia* (ας γίνει δικαιοσύνη) δεν πρέπει να έχει σαν συνέπεια το *pereat mundus* (ας χαθεί ο κόσμος) (Φ.τ.Δ. §130, επίπεδο απολύτου δικαίου)⁵.

Όμως το αγαθό παραμένει ακόμα ατελές. Η υποκειμενική βούληση έχει υποχρέωση να έχει ως περιεχόμενο το αγαθό, το οποίο δεν είναι ακόμα ιστορικά εκπληρωμένο αλλά παραμένει ακαθόριστο. Δεν υπάρχει διαμορφωμένο το αγαθό. Υπάρχουν μόνο ιδιαίτερες όψεις του αγαθού.

Στα πλαίσια αυτά ο καταλογισμός επιβάλλεται στο άτομο όταν έχει συνείδηση ή γνώση του ηθικού ή ανήθικου χαρακτήρα της πράξης. Η δυνατότητα προσωπικής/υποκειμενικής αξιολόγησης επιτρέπει το λάθος. Το άτομο θεωρεί ότι μια πράξη οδηγεί στο αγαθό αλλά αποδεικνύεται ότι επιφέρει το κακό, γιατί κυριαρχεί η υποκειμενικότητα στην εκτίμηση του αγαθού.

Το αγαθό κατά Χέγκελ παραμένει η ουσία, το περιεχόμενο της βούλησης, όμως αυτή η ουσία παραμένει ακόμα γενική, αφηρημένη... Στο μέτρο που η μοναδικότητα (του ατόμου) είναι διαφορετική από το αγαθό και μένει μέσα στην υποκειμενική βούληση, το αγαθό δεν έχει αρχικά παρά το χαρακτήρα της αφηρημένης καθολικής ουσίας, του καθήκοντος (Φ.τ.Δ. §133, και §§134, 135).

Στη θεωρία περί του αγαθού ο Χέγκελ προβαίνει σε κριτική της Καντιανής αντίληψης περί κατηγορικής προσταγής. Γιατί ο Καντ αποδέχεται ότι αν η δική μου, η ατομική αξιολόγηση, είναι γενικεύσιμη αυτό το κριτήριο αρκεί για να προσδώσει την ουσία, το περιεχόμενο του αγαθού. Το καθήκον αυτό, αντιπαραθέτει ο Χέγκελ, είναι γενικό και αφηρημένο καθήκον, χωρίς περιεχόμενο, γιατί και το κακό –σύμφωνα με την ατομική κρίση– γενικευόμενο μπορεί –σύμφωνα με την Καντιανή αντίληψη– να θεωρηθεί ως αγαθό (Φ.τ.Δ. §123 Παρατήρηση: «δεν περιέχει δι' εαυτήν άλλη νέα αρχή παρά μόνο αυτή την έλλειψη αντίφασης και την τυπική ταυτότητα»⁶).

Ως πρώτη προσέγγιση για το αγαθό ο Χέγκελ καθορίζει τη σύνθεση των δεδομένων στοιχείων που μας κληροδοτεί και αναπαράγει η ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα. Όμως ταυτόχρονα η πράξη πρέπει να είναι σύμφωνη προς τα περιεχόμενα του αφηρημένου δικαίου (θεσμοί, ι-διοκτησία, συμβάσεις), δηλαδή πράξη ηθελημένη ενός διευρυνόμενου βαθμού συνειδητότητας. Στο θεσμικό αυτό πλαίσιο προβλέπονται οι διατάξεις του ποινικού δικαίου που μπορούν να εμποδίσουν και να αποτρέψουν τις πράξεις που αντιτίθενται στο γενικό δικαιοκ πλαίσιο.

Τα αποτελέσματα της συλλογικής δράσης των ατόμων που «πράττουν» μέσα σε αυτό το πλαίσιο οδηγούν σε «ευδαιμονικά» αποτελέσματα, κατευθύνονται στα περιεχόμενα του αγαθού. Από τα κοινωνικά αυτά αποτελέσματα καθορίζεται και το περιεχόμενο των πράξεων των ατόμων.

Η πρώτη αυτή προσέγγιση του αγαθού κατά Χέγκελ δεν μπορεί να καθορίσει ούτε τη λογική του συλλογικού πράττειν, ούτε ακόμα τη θεσμική πλευρά του συλλογικού πράττειν. Ο Χέγκελ θεωρεί ότι στο στάδιο αυτό ανοίγει απλά η προοπτική, είναι ένα ενδιάμεσο στάδιο που εξετάζει τι στοιχεία οφείλει να περιλαμβάνει η πράξη για να οδηγηθούμε στην τελείωση του αγαθού.

Στην πραγματικότητα το αγαθό δεν μπορεί να το προσεγγίσει παρά ο Χεγκελιανός φιλόσοφος. Τη λογική του συλλογικού πράττειν γνωρίζει μόνο ο φιλόσοφος και όχι τα επιμέρους άτομα που το συναπαρτίζουν. Γνώση και λογική αποκαθίστανται στην τελειότητά τους στην αντίληψη του φιλόσοφου, που γνωρίζει άλλωστε όλες τις πλευρές της ανθρωπίνης ύπαρξης και δραστηριότητας (πολιτική οικονομία, πολιτική θεωρία, θεωρία των θεσμών, επιστήμη της διοίκησης, θεωρία του δικαίου κ.λπ.)

Ο κόσμος της γνώσης και της λογικής ανήκει στο φιλόσοφο. Η δρώσα ατομική συνείδηση ανήκει και δρα στο πραγματικό πράττειν, προσεγγίζει το ατελές αγαθό.

Στη συγκεκριμένη ιστορικότητα, διακηρύσσει ο Χέγκελ, υφίστανται γενικοί κανόνες όπου εντάσσεται η ατομική πράξη, η οποία πρέπει να προσεγγίσει το ατελές αγαθό. Υπάρχει διατυπωμένη μια πραγματική φιλοσοφία, μια πρώτη διατύπωση του αγαθού.

Το κακό, σε αυτή τη συγκεκριμένη ιστορικότητα, παρουσιάζεται κατά Χέγκελ ως ανάγκη του ατελούς αγαθού, ως περιεχόμενη αντίφαση, που τελειοποιεί το αγαθό. Μόνο μετά τη διαπίστωση του κακού μπορούν να προκύψουν θετικά στοιχεία (π.χ. τιμωρία παρανομούντων, είτε ως περιστολή του ατομικού εγωισμού, είτε ως συνείδηση της γενικότητας του αγαθού).

Άλλωστε ο Χέγκελ προσδιορίζει τους υπάρχοντες θεσμούς του Κράτους, τα Stände, ως πεδία που περιέχουν τις προϋποθέσεις της καθολικότητας και αποτελούν εκφράσεις του λογικού.

Ταυτόχρονα ο Χέγκελ αντικρίζει τις εξελισσόμενες βαθμίδες της ιστορικότητας από την πυραμίδα των ολοκληρωμένων θεσμών, του δικαίου συστήματος, των συμβάσεων κ.λπ. Όταν εξετάζει μια συγκεκριμένη

ιστορική βαθμίδα προκαθορίζει το αποτέλεσμα από τη γνώση του ιστορικού «σήμερα». Από τις «κορυφές» της πολιτικο-κρατικής πυραμίδας αξιολογείται και ο βαθμός προσέγγισης της πράξης στο αγαθό.

Συμπερασματικά η έννοια του πράττειν στον Χέγκελ υπάρχει στο ιστορικό πράττειν ως υποκειμενική ηθική μέσα από δύο κυρίαρχες οπτικές:

– Προέχει η τελεολογική διάσταση της πράξης και όχι το αν προσδιορίζεται αυτή ως σημαντική ή όχι για τον εξωτερικό κόσμο. Ακόμα και αν η πλήρης σημασία των πράξεων αυτών δεν είναι συνειδητή (πράξεις αρχηγού, ηρώων, η συμβολή ενός ισχυρού Κράτους στην ιστορία) εν τούτοις όλες αυτές οι πράξεις εντάσσονται ιστορικά ως αξιολογικές βαθμίδες στην εξέλιξη της τελεολογικής πορείας της ανθρωπότητας.

– Για να κατανοήσουμε τη σημασία του ατομικού πράττειν πρέπει να το εντάξουμε μέσα στο θεσμικό πλαίσιο, στο νομικό σύστημα, στο Κρατικό πλαίσιο. Από τη μια πλευρά θα πρέπει να εξετάσουμε την πρόθεση του δρώντος, τις ατομικές σκοποθεσίες, από την άλλη πλευρά να τις εντάξουμε σε μια διαμορφωμένη ιστορική πραγματικότητα, μια αντικειμενικότητα που ενυπάρχει στο σύνολο των Κρατικών θεσμών και στη λογικότητά τους⁷.

Μέσα από τις δύο κυρίαρχες αυτές κατευθύνσεις η κοινωνία, οι κοινωνικές σχέσεις, εμφανίζονται ως διαπλοκή ατομικών πράξεων. Στον Χέγκελ ισχύει ένας καταλυτικός δικαιοκεντρισμός και η κοινωνική σχέση προκύπτει ως αντικείμενο της συνείδησης του δρώντος και όχι ως ολοκληρωμένη θεωρία των κοινωνικών σχέσεων. Μόνο στο τελευταίο στάδιο της αντικειμενικής ηθικότητας τοποθετείται ο φιλόσοφος που κατανοεί τόσο τις σκοποθεσίες του δρώντος όσο και τις διαμορφωμένες κοινωνικές σχέσεις.

Στον Χέγκελ κυριαρχεί τελικά η μακροθεωρία του πράττειν.

Ο Χέγκελ δεν ξεκινά από τις ατομικές πράξεις, τους σκοπούς, τα μέσα του δρώντος γιατί θεωρεί μάταιο να διαμορφώσει μια θεωρία του ατομικού πράττειν. Διαμορφώνει αντίθετα μια μακροθεωρία των κοινωνικών σχέσεων, μέσα από την ιστορική αντικειμενικότητα των Κρατικών θεσμών και εξετάζεται στη συνέχεια με ποιο τρόπο εμπλέκεται ο ατομικός δρων σε αυτούς.

2. Η ατομική πράξη ως εκδήλωση των κοινωνικών σχέσεων κατά τον Μαρξ

Ο Μαρξ εισέρχεται στο πλαίσιο του Εγγελιανού επιστημονικού αιτήματος από τις αρχές της δεκαετίας του 1850. Εάν εξετάσουμε τη Μαρξική προβληματική θα διαπιστώσουμε ότι και η θεωρία της αξίας, ακόμα και στον απλούστερο πυρήνα της, περιλαμβάνει τη θεωρία της ατομικής πράξης ως εκδήλωση των κοινωνικών σχέσεων.

Το πλαίσιο της κοινωνικότητας διαμορφώνεται μέσα από το σύνολο των εργασιακών σχέσεων, της παραγωγικής διαδικασίας, που διαμεσολαβείται από τη διαδικασία των ανταλλαγών. Οι ατομικές πράξεις σε αυτό το πλαίσιο, αποβαίνουν «φιγούρες» δρώντων που, μέσα από τις ανταλλαγές, εκφράζουν τις κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες συγκροτούν μια αδιαμφισβήτητη αντικειμενικότητα, τον ίδιο πυρήνα των κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή τον καταμερισμό της εργασίας⁸.

Με τη σταδιακή μεταβολή των παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων, με τον εμπλουτισμό και την πολυπλοκότητα των σχέσεων ανταλλαγής, επέρχεται μια σταδιακή αλλαγή στις «φιγούρες» του ατομικού πράττειν. Η απλή ανταλλαγή εμπορευμάτων μετατρέπεται στη σχέση X-E-X', που επιτρέπει την αυτονόμηση του χρήματος, τη μετατροπή του σε σκοπό του δρώντος.

Με αυτό τον τρόπο οι συμπεριφορές των ατόμων προσλαμβάνουν την ιδεολογική τους φόρμα και με την έννοια ότι διαμεσολαβούνται και νομιμοποιούνται μέσα από το νομικό θεσμικό πλαίσιο το νομικό-πολιτικό σύστημα και τις συνθήκες που το διέπουν⁹.

Έτσι οι ατομικές συμπεριφορές θεωρούνται στον κόσμο του εμπορεύματος χαρακτηριστικές μορφές του ουσιώδους πράττειν.

Στην πραγματικότητα τα άτομα δρουν σε διαμορφωμένες συνθήκες, που προσδιορίζονται από τον καταμερισμό της εργασίας και τους μηχανισμούς της αγοράς. Προβαίνουν λοιπόν σε χαρακτηριστικές πράξεις, τις οποίες προκαλούν τα συγκεκριμένα αυτά λειτουργικά πλαίσια των κινήτρων και των σκοπών της κοινωνίας των ανταλλαγών, δηλαδή τα χαρακτηριστικά της αστικής κοινωνίας και διαμορφώνουν αντίστοιχα ιδεολογικές μορφές μέσα από τις οποίες βιώνουν την καθημερινότητα. Οι συνθήκες ανταλλαγής παρουσιάζονται τελικά στο άτομο ως πραγματικά δεδομένα. Οι κοινωνικές σχέσεις εμφανίζονται ως πράγματα, ως «πραγματοποιημένα» πραγματικότητα.

Κάθε θεωρία που ξεκινά από το ατομικό πράττειν, ισχυρίζεται ο Μαρξ, μοιραία θα οδηγήσει να αντιμετωπίζονται οι ανθρώπινες σχέσεις σαν πράγματα.

Το μεθοδολογικό αίτημα

Η μεθοδολογία της Μαρξικής ανάλυσης ακολουθεί την εξής κατεύθυνση: Για να κατανοηθεί η συγκρότηση και η κατεύθυνση της κοινωνίας η έρευνα εκκινεί από τον ανταγωνισμό των μεμονωμένων δρώντων. Πρωταρχικά όμως είναι αναγκαία η συγκρότηση της θεωρίας της καπιταλιστικής παραγωγής και ο προσδιορισμός των στοιχείων και των μορφών, με τα οποία εμφανίζεται η όλη αυτή δομή στην εξωτερική κυκλοφορία των κεφαλαίων, στη συμπεριφορά των ανταγωνιστών. Η προτεραιότητα και η συγκρότηση της θεωρίας αυτής αποτελεί τον πυρήνα της Μαρξικής μεθοδολογικής προσέγγισης¹⁰.

Μέσα από τον καταμερισμό της εργασίας, τη νέα εξέλιξη της τεχνολογίας και το πώς επιδρά αυτή σε αυτό τον καταμερισμό και πώς ακόμα διαμορφώνει το νέο πυρήνα των παραγωγικών σχέσεων, προσεγγίζεται ο κόσμος των ανταλλαγών, των κοινωνικών σχέσεων και των ατομικών συμπεριφορών με τις οποίες εμφανίζονται οι σχέσεις αυτές¹¹.

Ο ανταγωνισμός δεν αποτελεί λοιπόν μια απλή έκφραση των ατομικών συμπεριφορών στο πεδίο της αγοράς. Ο ανταγωνισμός υπάρχει ως εσωτερική σχέση του Κεφαλαίου. Για να κατανοήσουμε το Κεφάλαιο ως κοινωνική σχέση θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας όλο το μηχανισμό κίνησης του Κεφαλαίου, της εξαγωγής της υπεραξίας, του εσωτερικού του ανταγωνισμού, των μορφών του, που οδηγούν τελικά το Κεφάλαιο στην πολλαπλότητα, τη διάσπαση και τελικά την επανασύνθεση κάτω από νέες μορφές, που αντιστοιχούν και διευρύνουν τις νέες παραγωγικές και κοινωνικές κατευθύνσεις.

Συνεπώς τα μοντέλα του πράττειν, τα πρότυπα των ατομικών συμπεριφορών, ανταποκρίνονται και αντιστοιχούν στα ίδια τα στοιχεία, στις ίδιες τις δομές της οικονομικής θεωρίας.

Το μοντέλο του πράττειν από τους επιμέρους δρώντες, ιδιοκτήτες, εργαζόμενους, εμπόρους, συντεχνίτες κ.λπ., οδηγεί σε μια τυπολογία των οικονομικών συμπεριφορών, δίδει τα ιδιαίτερα –δομικά– χαρακτηριστικά του ατομικού πράττειν. Όμως πρέπει να προηγηθεί η γνώση, γιατί αλλιώς δεν είναι δυνατή η ανάλυση, η κατανόηση του συγκεκριμένου πράττειν. Μόνο με την ένταξη στο μακροθεωρητικό πλαίσιο είναι δυνατή η ανάλυση του ατομικού πράττειν.

Το αίτημα του Μαρξ αφορά αφ' ενός το πλαίσιο μιας κριτικής θεωρίας των σχέσεων του όλου (κοινωνικής ολότητας) προς τα μέρη του (ατομικούς δρώντες), αφ' ετέρου τη συγκρότηση, την ύπαρξη του ολοκληρωμένου ατόμου. Το αίτημα αυτό απορρίπτει την έννοια του «οικονομικού», του χωρισμού των επιστημών και αναζητεί τις ουσιώδεις σχέσεις που επηρεάζουν και τις άλλες μορφές ύπαρξης, δράσης, δημιουργίας του ατόμου, σχέσεις παραγωγικές, κοινωνικές, πολιτιστικές.

Το αίτημα αυτό όμως συναρτάται με την αναζήτηση των διαμεσολαβητικών δομών της ιστορικής κοινωνικής ολότητας όχι μόνο με το επιμέρους, αλλά και με τις ίδιες τις ιστορικές βαθμίδες ανέλιξης της ολότητας αυτής.

Για την κατανόηση π.χ. ορισμένων μη τυπικών μορφών πράττειν, που επιβιώνουν στη σύγχρονη αστική κοινωνία (π.χ. παραδοσιακά, θρησκευτικά στοιχεία) το μεθοδολογικό αίτημα του Μαρξ είναι να υπάρξει μια διαμεσολάβηση, ώστε τα παραδοσιακά αυτά στοιχεία να ενταχθούν στο σύγχρονο τύπο σχέσεων.

Οι διαμεσολαβητικές αυτές δομές αναζητούνται στα θεμελιώδη στοιχεία συγκρότησης της παραγωγικής δομής και του καταμερισμού της εργασίας, στην ιστορικο-κοινωνική τους εξέλιξη. Με βάση την εξέλιξη, τη διαμόρφωση αυτών των δομών, μπορώ να εξηγήσω π.χ. τη σχέση παρα-

δοσιακής-σύγχρονης οικογένειας, την επιβίωση θρησκευτικών στοιχείων κ.λπ. Χωρίς την ύπαρξη αυτής της διαμεσολαβητικής δομής τα στοιχεία αυτά παραμένουν αυθαίρετα και μετέωρα από τη δομή της ολότητας και υπάρχουν ως απλές τυπικές συμπεριφορές. Η έρευνα σε αυτή την περίπτωση οδηγείται στην αποτυχία.

Για αυτό το λόγο κάθε θεωρία του ατομικού πράττειν πρέπει, σύμφωνα με την αντίληψη του Μαρξ, να εκκινεί από τα δεδομένα εκείνα που αποκρύπτουν τις κοινωνικές σχέσεις. Το πράττειν δηλαδή μπορεί να περιέχει μια διττή πλευρά:

α. Την ενέργεια, την καθημερινή δράση, μέσα στον υπάρχοντα καταμερισμό εργασίας.

β. Τη ρήξη με τους υπάρχοντες κοινωνικο-οικονομικούς όρους, την πορεία προς το χειραφετητικό πράττειν¹².

Οι πλευρές αυτές του πράττειν αλληλοσυμπλέκονται. Οι πρωτοβουλίες για το χειραφετητικό πράττειν παίρνουν μορφές μέσα στον ίδιο τον καταμερισμό της εργασίας. Τα στοιχεία της αντίστασης του ατόμου –του εργαζόμενου– μπορούν να παραχθούν από την ίδια τη λειτουργία του συστήματος. Ο ίδιος ο καταμερισμός της εργασίας έχει την ανάγκη να αλλάξει λειτουργίες, να διαφοροποιείται. Μέσα στη διαδικασία της διαφοροποίησης παράγονται οι κρίσεις, η ανεργία, τα στοιχεία που προωθούν τη συνειδητοποίηση, την άρση της αφαίρεσης των πραγματοποιημένων κοινωνικών σχέσεων. Η άρση αυτή έχει ως άμεση συνέπεια την ανάδειξη των αξιολογικών στοιχείων που προωθούν τη χειραφετητική πράξη¹³.

Συνοψίζοντας μπορούμε να επισημάνουμε τα ακόλουθα σημεία προβληματισμού:

1. Οι θεωρίες του πράττειν μπορούν να συγκροτηθούν από:

α. Το αξιολογικό στοιχείο του πράττειν

β. Τα κίνητρα του πράττειν.

Για τον Μάρξ υπάρχει το αίτημα να αναλύσουμε τις ατομικές πράξεις σε σχέση με ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές σχέσεις. Οι σχέσεις αυτές εκφράζουν την ιστορικότητα της αστικής κοινωνίας και συγκροτούν το όλο ερμηνευτικό πλαίσιο προς συζήτηση. Με βάση αυτό το πλαίσιο μπορούν να αναλυθούν και να αξιολογηθούν οι προηγούμενες ιστορικές κοινωνίες. Ταυτόχρονα η χειραφετητική πράξη οδηγεί το συλλογικό πράττειν, τους δρώντες, «να πάρουν στα χέρια τους» τις σχέσεις αυτές και να τις μεταμορφώσουν, να τις μεταβάλουν¹⁴.

2. Ποια είναι η στάση της συνείδησης απέναντι στην πραγματικότητα; Το Εγγελιανό μοτίβο αποδέχεται ότι απέναντι στη συνείδηση υπάρχουν πράγματα. Αντίθετα ο Μάρξ αποδέχεται ότι και το εγώ ως ατομικότητα και τα πράγματα, ως μεμονωμένα δεδομένα, είναι έκφραση και συστατικό στοιχείο των ιστορικά διαμορφωμένων κοινωνικών σχέσεων¹⁵. Αυτό επιτρέπει στο άτομο να υπάρχει ως εγώ. (Όμως για τον Μαρξ η πραγματικότητα δεν έχει συγκροτηθεί ως συνδυασμός δεδομένων όπως υποστηρίζει ο Μ. Βέμπερ).

Μέσα στο πλαίσιο των διαμορφωμένων κοινωνικών σχέσεων η συνείδηση μπορεί να αναγνωρίσει αυτά τα δεδομένα. Όμως υπάρχει η συνείδηση που τα αποδέχεται απλά ως δεδομένα –η αλλοτριωμένη συνείδηση– αλλά και η συνείδηση που αναγνωρίζει στα δεδομένα τον πραγματοποιημένο κόσμο των κοινωνικών σχέσεων και επιδιώκει να μεταβεί στον κόσμο των ουσιωδών κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων, που θέλει να αλλάξει τον πραγματοποιημένο κόσμο¹⁶.

3. Πώς συναρθρώνεται το μοντέλο της ατομικής πράξης του Μαρξ στη θεωρία των ουσιωδών σχέσεων;

Ο Μ. Βέμπερ από τους συνδυασμούς, τα πλέγματα των συμπεριφορών, μπορεί να απορρίψει με το κριτήριο της διαψευσιμότητας τις αποκλίνουσες συμπεριφορές και να εντάξει εκ των υστέρων ένα νέο στοιχείο της ατομικής πράξης στην πραγματικότητα όπως προέκυψε.

Στον Μαρξ μειώνεται η έκφραση αυτής της απόλυτης ατομικότητας. Το καινούργιο στοιχείο θα προκύψει κατά τον Μαρξ στην ανθρώπινη συμπεριφορά από τις μεταβολές στον πυρήνα των κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων, του καταμερισμού της εργασίας, των τεχνολογικών μεταβολών. Αυτές οι μεταβολές θα καθορίσουν τις αντίστοιχες συμπεριφορές και στάσεις του ατομικού πράττειν στον κεφαλαιοκράτη, τον έμπορο, τον κτηματία, τον εργάτη, τις συντεχνίες.

Βέβαια η ατομική συνείδηση που κατευθύνεται πέρα από τον κόσμο της πραγματοποίησης, μέσα από τις αλλαγές του πυρήνα των κοινωνικών σχέσεων διευρύνει τους ορίζοντες δράσης της, εμπλουτίζει τις δυνατότητες για το χειραφετητικό πράττειν. Στο άλλο άκρο η αλλοτριωμένη συνείδηση, που «φτωχαίνει» ακόμα περισσότερο μέσα από τις μεταβολές αυτές, μεταβιβάζει συνεχώς ουσιώδη της συστατικά στο «στοιχείο» του Κεφαλαίου, σε μια συγκέντρωση που θα επιφέρει τελικά την «έκρηξη» και θα οδηγήσει στην υπέρβαση του πραγματοποιημένου κόσμου.

4. Η αντίληψη του Μαρξ για το πράττειν, ακόμα και για τις τυπικές μορφές του πράττειν, έλκεται από το αξιολογικό ιδεώδες. Ο Μαρξ επιμένει στις συνολικές σχέσεις, σε μια αφαιρετική διαδικασία από την πραγματικότητα, γιατί θεωρεί ότι η συνειδητή απόφαση για την κοινωνική ανέλιξη προκύπτει μέσα από το πράττειν ατόμων που ενεργούν συνειδητά ως σύνολο χειραφετημένων ατόμων.

Ο Μαρξ υπονοεί ότι πίσω από την κίνηση της κοινωνίας υπάρχει μια πρακτική ιδέα, ως προϋπόθεση της θεωρητικής ιδέας¹⁷. Με βάση τον καταμερισμό της εργασίας συγκροτούνται οι κοινωνικές κατηγορίες και οδεύουμε με αυτό τον τρόπο στο συλλογικό πράττειν, που στις ανταγωνιστικές κοινωνίες αποτελεί θεμελιακή έκφραση της πάλης των τάξεων.

5. Ποιο είναι το περιεχόμενο της θεωρίας του Μαρξ;

– Πρόκειται για μια θεωρία των ουσιωδών σχέσεων της πραγματικότητας, όπου εκεί εντάσσεται η πράξη;

– Ή μήπως αφορά μια υπερβατολογική θεωρία που ασχολείται με τους όρους, τις προϋποθέσεις, τις δυνατότητες του ατόμου να έχει γνώση της κοινωνίας και του κοινωνικού/ατομικού πράττειν¹⁸;

Οι δομές, οι κατηγορίες, οι λειτουργίες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όπως εντάσσονται στο «Κεφάλαιο», συγκροτούν ένα «καθαρό» πρότυπο κοινωνικο-οικονομικής δομής, το οποίο μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε και να κατανοήσουμε τους όρους συγκρότησης, λειτουργίας και εξέλιξης μιας συγκεκριμένης ιστορικής κοινωνίας με τις πολλαπλές της αντιφάσεις. Με αυτό τον τρόπο κάθε ιστορική-κοινωνική πραγματικότητα εξετάζεται, αναλύεται και ερμηνεύεται μέσα από το εννοιολογικό πλέγμα και τις ουσιώδεις κατηγορίες του Κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Όμως μέσα από αυτό το «ουσιώδες» πρότυπο το πλαίσιο της υπερβατολογικής θεώρησης προκύπτει αναπόφευκτα σαν μια θεωρία της πραγματικότητας. Έτσι ο Μαρξ μέσα από την εξέλιξη του πυρήνα των παραγωγικών σχέσεων, διερευνά και προσδιορίζει τις τάσεις και τις κατευθύνσεις της τεχνολογικής εξέλιξης και με βάση τις κατευθύνσεις αυτές προβλέπει τις ανακατατάξεις της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, την πορεία και τη μετεξέλιξη των κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων (κοινωνικός διπολισμός) και μέσα από την «υπερβατολογική» θεώρηση ψαύει και διαγράφει τα όρια και τα ουσιώδη συστατικά στοιχεία της μελλοντικής κοινωνίας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η θεωρία του πράττειν. Από το πλαίσιο αυτό προσδιορίζονται οι συνθήκες και τα πλαίσια όπου εκδελώνονται οι ατομικές πράξεις.

Υπάρχουν δύο συγκεκριμένες κατευθύνσεις για τη μαρξική θεώρηση του πράττειν:

- Το πράττειν ερμηνεύεται με βάση τη δομή –κοινωνική, παραγωγική– από την οποία προκύπτει.
- Η δομή αυτή δεν είναι δυνατόν να γίνει κατανοητή έξω από αξιολογικά ερμηνευτικά πλαίσια.

Το αίτημα του Μαρξ είναι ο συνδυασμός, η οργανική διαπλοκή του δομικού και αξιολογικού στοιχείου, που θα αναδείξει την «αντικειμενικότητα» των συστατικών στοιχείων του πράττειν.

Για να οδηγηθεί ο Μαρξ στο συνδυασμό του αξιολογικού με το δομικό στοιχείο εκκινεί από την αφαίρεση του ατομικού πράττειν και αναζητεί τις βασικές ορίζουσες που συγκροτούν τη θεμελιακή βάση του ιστορικού-κοινωνικού ορίζοντα¹⁹.

Η μεθοδολογική αυτή αφαίρεση από τους τύπους συμπεριφορών και ανταλλαγών οδηγεί στις βασικές τυπικές σχέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στα θεμελιακά τυπικά στοιχεία. Στη θεμελιακή αυτή αφαίρεση ο Μαρξ προσδιορίζει:

- Το κεφάλαιο ως τύπο ιδιοκτησίας, και παράλληλα
- ως σχέση ιδιοκτησίας με το συνολικό κεφάλαιο (χρήμα, μηχανήματα κ.λπ.)

Στον τύπο αυτό εντάσσονται οι ιδιοκτήτες του κεφαλαίου. Στο Κεφάλαιο διακρίνουμε: α) Ένα μέγεθος που αφορά το ποσό για αναπαραγω-

γή του συνολικού εξοπλισμού της κοινωνίας, β) ένα ποσό χρήματος για την πληρωμή των εργατών για τη συνολική παραγωγή της κοινωνίας και γ) το τμήμα της υπεραξίας που νέμεται η τάξη των ιδιοκτητών για κατανάλωση, επέκταση μορφών επενδύσεων κ.λπ.²⁰. Από το άλλο μέρος υπάρχουν οι μη ιδιοκτήτες κεφαλαίου. Από τη συλλογική κοινωνική τους εργασία παράγεται το συνολικό κοινωνικό προϊόν, που αναπαράγει τις κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες και αυξάνει το συνολικό κοινωνικό πλούτο.

Η αφαίρεση λοιπόν από τις συμπεριφορές και τις τυπικές διαδικασίες των ανταλλαγών οδηγεί σε μια βάση που ωθεί σε αυτές τις ανταλλαγές, μια βάση που έχει μια συγκεκριμένη τεχνική δομή και ένα συγκροτημένο βαθμό οργάνωσης.

Η βάση που προκύπτει από την αφαίρεση των ατομικών συμπεριφορών δεν αποτελεί μια εμπειρική πολλαπλότητα. Τα Κ και Ε δεν αποτελούν απλές τυπικές μορφές. Αντίθετα θα πρέπει να αποβούν αντικείμενο έρευνας γιατί αποτελούν τη βάση αναπαραγωγής ενός προτύπου κοινωνίας, ανεξάρτητα ακόμα και από το πολιτικό-κοινωνικό σύστημα οργάνωσης²¹.

Όμως δεν αρκεί ο προσδιορισμός της βάσης αυτής. Για να μπορέσει να μελετηθεί η συνολική κοινωνική αναπαραγωγή πρέπει, πέρα από τα δομικά στοιχεία, να αναζητηθούν και τα αξιολογικά στοιχεία. Ως αφετηρία προσδιορισμού υφίσταται η αποδοχή ότι η κοινωνία βρίσκεται πίσω από τις ατομικές στάσεις, για αυτό άλλωστε είναι δυνατή η αφαίρεση από τις σκοπιές και τις συμπεριφορές των μεμονωμένων ατόμων.

Η διατύπωση ότι η κοινωνία βρίσκεται πίσω από τις ατομικές σκοπιές, θέλει να καταδείξει ότι στη βάση της κοινωνικής οργάνωσης υπάρχει ο καταμερισμός της εργασίας, γεγονός που δε γίνεται ούτε άμεσα, ούτε συνολικά συνειδητό. Όμως τα άτομα με τη στάση τους, τη συμπεριφορά τους, τη δράση τους μέσα στους μηχανισμούς των ανταλλαγών, αναπαράγουν αυτό τον καταμερισμό της εργασίας.

Μέσα από αυτή τη βάση, αναδεικνύεται η έννοια της αξίας ως σχέσης μεταξύ ενός προϊόντος το οποίο έχει μια αξία χρήσης και μια ανταλλακτική αξία, που ανάγονται και οι δύο στην κοινωνική εργασία. Στην κοινωνία δεν εξαφανίζεται ούτε η συνολική εργασία ούτε το συνολικό προϊόν.

Με αυτή την έννοια αναδεικνύονται τα αξιολογικά στοιχεία μέσα από τη θεμελιακή αυτή ανάλυση. Ουσιώδες αποβαίνει το γενικό, προσλαμβάνει μια δεσπόζουσα αξιολογική διάσταση και κατά συνέπεια, αποκτά μια αξιολογική πρακτική για το συλλογικό αλλά και το ατομικό πράττειν.

Το πράττειν αποκτά αξιολογικά χαρακτηριστικά μέσα από το συνολικό πράττειν. Το ατομικό πράττειν πρέπει να λάβει υπόψη του και τις διαρθρωτικές προϋποθέσεις αλλά και τους αξιολογικούς όρους, που συνιστούν τη δομή αλλά και την εξελικτική πορεία της κοινωνίας²².

Ιστορικό - αξιολογικό πράττειν

Στο έργο του Μαρξ, όπως προηγουμένως αναλύθηκε, η αντίληψη για τη δομή περιέχει έντονα την αξιολογική διάσταση, που επηρεάζει τη διαδοχική ακολουθία των αιτιακών αλυσίδων του πράττειν.

Η αντίληψη για δομή και τα επίπεδα που συγκροτούν την ιστορική-κοινωνική ολότητα, εμπεριέχει σαφώς και μια αξιολόγηση του πράττειν, με την έννοια ότι μέσα από τα αξιολογικά στοιχεία αναδύεται ο τελικός στόχος, η σκοποθεσία του πράττειν.

Με αυτό τον τρόπο για την ανάλυση του ιστορικού συμβάντος αναλύονται και αξιολογούνται τα πριν και τα μετά δεδομένα, με τέτοιο τρόπο ώστε να κατασκευάζονται αιτιακές αλυσίδες που οδηγούν προς το επιδιωκόμενο. Πρόκειται δηλαδή για μια ανάλυση κρυπτοτελεολογικού χαρακτήρα, που συντίθεται ανάμεσα στο παρελθόν και στο τώρα και η οποία αξιολογεί επιλεκτικά τις προϋποθέσεις για να ερμηνεύει το ιστορικό συμβάν. Μέσα από την αξιολόγηση αυτή καθορίζονται οι θετικές αιτιακές αλυσίδες προς την κατεύθυνση του «τώρα», δηλαδή με βάση τα αξιολογικά στοιχεία του «τώρα».

Η ανάλυση ενός συγκεκριμένου ιστορικού συμβάντος εκκινεί με δεδομένο το σύνολο της ιστορικής γνώσης και θεωρίας που συγκροτεί την κουλτούρα της σύγχρονης εποχής. Με βάση το σύνολο της θεωρητικής αυτής γνώσης προσεγγίζεται και αναλύεται η ιστορική πορεία του συμβάντος. (Στην αρχαία ελληνική πόλη είναι δυνατόν σήμερα να προσδιορισθεί ο βαθμός ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, οι κοινωνικές σχέσεις, η λειτουργία του ιδεολογικοπολιτικού οικοδομήματος κ.λπ., στοιχεία των οποίων ο αρχαίος Έλληνας δεν είχε καν αναλυτική γνώση και συνείδηση).

Άρα ξεκινώντας από το πώς η σημερινή δομή της ολότητας είναι συγκροτημένη, μέσα από τη δεδομένη Γνώση, είναι δυνατόν να συγκροτηθεί μια ολόκληρη κατασκευή της κοινωνικής εξέλιξης.

Εκκινώντας λοιπόν από το «τώρα», ως προνομιακό πεδίο γνώσης και σύνθεσης, μπορεί να προσδιορισθεί το ιστορικό-κοινωνικό είναι μιας συγκεκριμένης εποχής, όχι μόνο ως βασική κοινωνική δομή σε ένα δεδομένο χρονικό status αλλά και σε ολόκληρη την πορεία γένεσης, εξέλιξης και υπέρβασης της δομής αυτής. Σε αυτή την πληρότητα της πορείας η προηγούμενη αυτή εποχή μπορεί να χαρακτηρισθεί «προνομιακή» σε σχέση με το «τώρα».

Το «τώρα» λειτουργεί ως ανάμνηση του προνομιακού αυτού «ιστορικού χώρου», ως αφετηρία αλλά και προέκταση. Στο «τώρα» όμως λειτουργεί μια βασική ιστορική τομή: Μπορώ να προχωρήσω σε προεκτάσεις, να προσεγγίσω σε μια «ιστορική προφητεία» της μελλοντικής εξέλιξης. Όμως αυτό γίνεται με το σύνολο της Γνώσης του «τώρα»: Μετά από εκατονταετίες π.χ. στο νέο μελλοντικό «τώρα» το σύνολο της Γνώσης και της κουλτούρας, θα «γεφυρώσει» την ιστορική τομή του «τώρα», μέσα από τη δική της οπτική, και θα ερμηνεύσει ολόκληρο το ιστορικό

παρελθόν με βάση τα συγκεκριμένα θεωρητικά εργαλεία του μελλοντικού «τώρα».

Σε αυτή τη μακρά αιτιακή αλυσίδα, που συνδέει το ιστορικό-κοινωνικό γίνεσθαι, το αξιολογικό στοιχείο έχει στον Μαρξ ισχυρότατη παρουσία και επιρροή. Στην ουσία επηρεάζει και καθοδηγεί τη σύνδεση και περιγραφή των αιτιακών αλυσίδων στο ατομικό και κοινωνικό πράττειν.

Με αυτό τον τρόπο στον Μαρξ το αξιολογικό στοιχείο, επικρατώντας μέσα στην περιγραφή των αιτιακών αλυσίδων, λειτουργεί και ως καθοδηγητικός μίτος για να συλλάβουμε και να αξιολογήσουμε τις δομές του παρόντος. Στην ουσία το αξιολογικό στοιχείο συγκροτεί ένα συνεκτικό πλαίσιο που «παρακολουθεί» το ιστορικό γίνεσθαι και διαμεσολαβείται από το ιστορικό παρόν. Το αξιολογικό στοιχείο αποτελεί την καθολική και ενεργώς παρούσα ορίζουσα της πορείας του ιστορικού γίνεσθαι.

Αυτή ακριβώς η αξιολογική ορίζουσα αποτελεί την ιστορική δέσμευση και τη διαρκή υπόμνηση να υπάρξει και να αναδυθεί μέσα από τις δομές η χειραφετητική πράξη, που δεν είναι ακόμα άμεσα ενεργή.

Για τον Μάρξ η δομή δε συγκροτείται από ένα πλαίσιο τυπικών οικονομικο-κοινωνικών στοιχείων αλλά λειτουργεί και διαμορφώνεται από την κοινωνική πράξη, την πρακτική δράση. Βασικό στοιχείο της κοινωνικής πράξης αποτελεί ο εργάσιμος χρόνος που είναι διαθέσιμος για να παράγει η κοινωνία το απαραίτητο προϊόν για την επιβίωσή της, την εξυπηρέτηση των αναγκών της.

Σε αυτό το πλαίσιο η πράξη ως εργασία οδηγεί στην αποτελεσματική πράξη από την οποία προκύπτει η θεωρία της αξίας.

Η αξία κατανοείται με αυτό τον τρόπο ως αποκρυσταλλωμένη πράξη και μέσα από αυτήν κατανοεί η κοινωνία την πράξη στο σύστημα ανταλλαγής (συμπεριφορές, διαδικασίες διασφάλισης τροφής, διασκέδασης κ.λπ.) και υπολογίζει το οργανωμένο κοινωνικό πράττειν.

Η θεωρία συλλαμβάνει το συνολικό ως στοιχείο πράξης, μέσα από τη συνολική πράξη, κάνοντας αφαίρεση από το ατομικό πράττειν. Το ζήτημα του αξιολογικού ατομικού πράττειν, αποβαίνει –και προσδιορίζεται με αυτό τον τρόπο– πρόβλημα χειραφέτησης της συνολικής κοινωνίας²³.

3. Το στοιχείο του ορθολογισμού στον Max Weber – Κοινωνικό και ατομικό πράττειν

Κατά τον Max Weber υφίσταται ένα απόλυτο λογικό χάσμα ανάμεσα στην αλήθεια των γεγονότων και στην «ηθική αλήθεια». Δε νοείται η συγκρότηση ενός ολοκληρωμένου επιστημονικού προτύπου μέσα από τα «δομικά» στοιχεία, του οποίου είναι δυνατόν να νομιμοποιούνται και να επιβάλλονται καθολικές αξίες.

Για αυτό και η επιστήμη δεν μπορεί να δώσει φιλοσοφικές ή μετα-θεωρητικού τύπου απαντήσεις, ούτε μπορεί να κατευθύνει την κοινωνική εξέλιξη. Αυτό δε σημαίνει βέβαια απουσία και εξαφάνιση του αξιολογικού ιδεώδους από την επιστημονική έρευνα και δράση. Όμως αυτό το ιδεώδες δεν μπορεί παρά να εμπεριέχεται και να συνιστά την ίδια τη λειτουργία της επιστήμης, μια λειτουργία που επιβάλλει στην επιστήμη να διαμεσολαβεί τους στόχους δίχως να τους περιορίζει, να αναζητεί μεθόδους και διαδικασίες μέσα από τις οποίες να μπορεί να προσεγγίσει αυτούς τους στόχους²⁴.

Με αυτό τον τρόπο η πραγματικότητα, ενώ επιβάλλει την παρουσία της, δεν αποκαλύπτει αυτόματα το νόημα των περιεχομένων προς τα οποία κατευθύνεται η κοινωνική πρακτική. Άλλωστε τα περιεχόμενα αυτά πρέπει να αποκαλυφθούν και να επικυρωθούν. Την πηγή της γνώσης σε αυτή τη διαδικασία αποτελεί η εμπειρία, ο κόσμος των εμπειρικών δεδομένων.

Η αναλυτική κατάταξη της εμπειρικής πραγματικότητας είναι συνυφασμένη με την ικανότητα διατύπωσης αξιολογικών κρίσεων, οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν στον προσδιορισμό αξιολογικών στοιχείων στις δομές της δεδομένης πραγματικότητας.

Ο τύπος αυτός του Βεμπεριανού ορθολογισμού παραπέμπει εν μέρει σε κατηγορίες του Νέο - Καντιανού προτύπου και συγκεκριμένα στις κλασικές κατηγορίες της γενικότητας και της αιτιότητας²⁵:

– Από την πλευρά της γενικότητας η νοητική φόρμα κατευθύνεται εν μέρει στο γενικευτικό επίπεδο (γενική επιστήμη, νομικό πλαίσιο κ.λπ., όπου εντάσσεται το αιτιακό στοιχείο).

– Από την πλευρά της αιτιότητας ο Max Weber αποφαίνεται ότι δεν πρέπει να επιμένουμε στο γενικευτικό στοιχείο, γιατί αυτό συνιστά προδέσμευση που παραπέμπει νομοτελειακά στις Χεγκελιανές αντιλήψεις της Φιλοσοφίας της Ιστορίας. Αντίθετα πρέπει να συγκροτήσουμε το αιτιακό στοιχείο αναζητώντας συγκεκριμένες διαδικασίες διαμόρφωσης της σχέσης αιτίου-αποτελέσματος.

Παράλληλα, επισημαίνει ο Max Weber, είναι δυνατόν, εκκινώντας από άλλες αξίες ως αφετηρία, να μπορεί να συνδεθεί και πάλι η συγκεκριμένη αιτία με το αποτέλεσμα. Από το σύνολο λοιπόν της εμπειρικής πολλαπλότητας είναι δυνατόν η έρευνα να οδηγηθεί σε ένα εξορθολογισμένο ερμηνευτικά σχήμα.

Συμπερασματικά: Το ορθολογικό στοιχείο κατά τον Max Weber δεν προσδιορίζεται στο περιεχόμενο, στο αξιολογικό πλέγμα που συγκροτεί την ίδια την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά στη διαδικασία προσδιορισμού της εμπειρικής πολλαπλότητας. Οι γενικές αξίες και έννοιες δεν επιτελούν παρά μία και μόνο λειτουργία: Την περιγραφή και προσέγγιση μιας πλευράς της πραγματικότητας. Υιοθετούνται και αυτές για να ξεκινήσει απλά η επιστημονική έρευνα και διαδικασία.

Το αξιολογικό στοιχείο στις γενικές έννοιες

Οι γενικές καθολικές έννοιες δεν προκύπτουν μόνο από τις αφαιρετικές γενικεύσεις, αλλά και από τις εμπειρικές έννοιες που μπορούν να αποδειχθούν γενικεύσιμες (οικονομικές λειτουργίες, νόμοι της αγοράς χρήμα κ.λπ.) και οι οποίες από τον τρόπο που προέκυψαν περιέχουν μεθοδολογικά το αξιολογικό στοιχείο.

Όμως οι γενικές έννοιες που χρησιμοποιούνται στις κοινωνικές επιστήμες απαιτούν τη διαμεσολάβηση αξιολογικών προϋποθέσεων. Αυτή ακριβώς η διαμεσολάβηση συνιστά τη διατύπωση των εννοιών αυτών ως εννοιών καταχωρημένων.

Η καταχώρηση αυτή, που συνιστά μια ιδιαίτερη τυπολογία στον Max Weber με την κατασκευή «ιδεοτύπων»²⁶, έχει ως πρωταρχική αφητηρία το ξεκαθάρισμα του νοήματος της ίδιας της έννοιας. Στη συνέχεια, για να προχωρήσει ο ερευνητής στη γενική διατύπωση, συνδέει μεταξύ τους τις λέξεις- έννοιες π.χ. τρόπος-παραγωγής. Καθ' εαυτή η σύνδεση περιέχει το αξιολογικό στοιχείο, αποτελεί, ως στόχο του επιστήμονα, μια αξία.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η γενική έννοια του Κεφαλαίου περιέχει από δύο πλευρές το αξιακό στοιχείο, αποτελεί αξιακό τύπο. Γιατί από τη μια πλευρά προκύπτει από τη σύνδεση καταχωρημένων οικονομικών εννοιών και κατηγοριών (εργασία, κέρδος, εμπόριο κ.λπ.), ενώ από την άλλη πλευρά αποτελεί ένα γενικό νόμο που εμπεριέχει το αξιακό στοιχείο.

Συμπερασματικά: Ο Max Weber σχετικοποιεί τη σχέση της αξίας και του γενικού και δε διαμορφώνει μεταξύ τους μια άμεση σύνδεση.

Εκεί όπου ο Καντ επιτάσσει «να δρούμε ως γενικεύοντες», να δημιουργούμε ως κοινωνία γενικούς στόχους, εκεί ακριβώς ο Max Weber προβάλλει ένσταση: Το γενικό δεν αποτελεί για αυτόν δεδομένη αξία. Το πρόβλημα είναι πώς θα συσχετισθούν τα εμπειρικά δεδομένα με τις γενικευτικές προτάσεις. Ο κάθε τύπος, ισχυρίζεται ο Max Weber δεν προκύπτει αυτονόητα από το γενικό όρο. Υπάρχει μια ανεπανόληπτη διαδικασία για την προσέγγιση και την κατανόησή του.

Η περιγραφή αυτής της μοναδικότητας αποτελεί και τον ισχυρό πυρήνα της Βεμπεριανής αντίληψης. Ο γενικός νόμος είναι καταδικασμένος σε αποτυχία και η ιστορική διαδικασία έχει τη δική της ιδιαιτερότητα και «ατομικότητα»²⁷.

Οι επιστήμονες είναι δυνατόν να καταλήξουν, μετά από διάλογο και συνεννόηση, στην καταγραφή των αξιών μιας κοινωνικής πραγματικότητας. Όμως ο κάθε πολίτης, ο κάθε άνθρωπος, προσεγγίζει και αναγνωρίζει τις αξίες αυτές από την ατομική του σκοπιά.

Κατά τον Max Weber μπορούμε να αποδεχθούμε ότι υπάρχουν οι αξίες αυτές χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τις αναγνωρίζουμε ως συνολικά αποδεκτές. Και πάλι όμως δεν είναι δυνατόν να τις ιεραρχήσουμε και να καθορίσουμε ποιες είναι οι ανώτερες αντικειμενικά αξίες. Μια τέτοια πιθανή ιεράρχηση αποκλείεται σαν αντικειμενική διαδικασία γιατί έρχεται

σε απ' ευθείας σύγκρουση με τη συγκρότηση της ίδιας της αντικειμενικής πραγματικότητας.

Το ατομικό πράττειν στην κοινωνική σχέση – την ιστορία

Η θεωρία του ατομικού πράττειν αποτελεί κεντρικό στοιχείο στην ανάλυση του Max Weber. Το ατομικό πράττειν θα πρέπει να προσδιορισθεί μέσα στο πεδίο της διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων και της ιστορικής πραγματικότητας. Μόνο στο πεδίο αυτό μπορούν να προσδιορισθούν κριτήρια για το ατομικό πράττειν και όχι στο αφηρημένο αξιακό πεδίο.

Ο πολιτισμός, το νόημα της ιστορίας, η σύλληψη του νοήματος των πράξεων των ιστορικών υποκειμένων, αποτελούν τις γενικευμένες ορίζουσες που προσανατολίζουν την κατεύθυνση και το νόημα του ατομικού πράττειν.

Σε αυτό το πλαίσιο διατυπώνεται και η έννοια της κοινωνικής σχέσης, ως συγκροτησιακού στοιχείου που επιτρέπει στο άτομο να αναχθεί στην ιστορική πραγματικότητα, στο πολιτιστικό πλαίσιο της ιστορικής του εποχής.

Κατ' επέκταση διατυπώνεται η έννοια της κοινωνικής πράξης, η οποία ορίζεται ως πιθανότητα αλλά και δυνατότητα να πραγματοποιηθεί η σύμπτωση των νοημάτων ή των δράσεων δύο ή περισσότερων ατόμων. Το βασικό γεγονός παραμένει η πιθανότητα της σύμπτωσης, ακόμα κι αν αυτή η τελευταία δεν πραγματοποιηθεί.

Σε αυτό το πλαίσιο βασικό στοιχείο συγκρότησης της κοινωνικής σχέσης καθίσταται η αμοιβαιότητα, η αναζήτηση και σύγκλιση πάνω σε κοινά σημεία και προσανατολισμούς.

Η κοινωνική σχέση αποτελεί επέκταση της έννοιας του πράττειν και όχι απλή προϋπόθεση. Η κοινωνική σχέση εμπεριέχει τα ίδια τα άτομα και τα πλαίσια που κατευθύνουν το πράττειν τους και λαμβάνει υπ' όψη της το προσδοκώμενο πράττειν των άλλων ατόμων. Διαμορφώνεται τελικά ένας τύπος πράττειν που αναφέρεται και απευθύνεται σε τύπο πράττειν άλλου ατόμου και στη σύγκλισή τους διαμορφώνεται η σχέση των δύο ατόμων.

Η αντίληψη αυτή του Max Weber έρχεται σε αντίθεση με τις κλασικές θεωρίες του πράττειν. Οι θεωρίες αυτές αποδέχονται ότι προϋπάρχει το πράττειν και λειτουργεί ως έκφραση και αποτέλεσμα της ίδιας της κοινωνικής σχέσης.

Οι θεωρίες αυτές στηρίζονται στη μακροθεωρητική οπτική και από αυτήν παράγουν το ατομικό πράττειν. Ξεκινούν π.χ. από τα στοιχεία συγκρότησης του θεσμού της οικογένειας –οικονομικά, κοινωνικά, βιολογικά– και με βάση αυτά τα στοιχεία ερμηνεύουν το χαρακτηριστικό πράττειν των ατόμων που την αποτελούν. Ο Μαρξ αναφέρεται στις συμπεριφορές των ατόμων με τον προσδιορισμό «χαρακτηρολογικές μάσκες»,

θέλοντας να εκφράσει την τυποποίηση και τη νομοτέλεια του ατομικού πράττειν, το οποίο προσδιορίζουν οι πανίσχυροι μηχανισμοί της αγοράς και ο καταμερισμός της εργασίας.

Αντίθετα ο Max Weber ακολουθεί αντιδιαμετρική πορεία²⁸. Ξεκινά από το ατομικό πράττειν και όταν αυτό συμπίπτει με άλλα πράττειν προκύπτει η σχέση. Η κοινωνική σχέση αποτελεί, κατά έναν τρόπο, επέκταση και όχι προϋπόθεση του ατομικού πράττειν.

Οι ίδιες οι κοινωνικές σχέσεις συγκροτούν τον πολιτισμό μιας εποχής, με τέτοιο τρόπο ώστε να θεσμοποιείται η πραγματικότητα μέσα από τη δράση των ατόμων.

Όμως η ίδια η πραγματικότητα παραμένει πέρα από τον πλήρη έλεγχο της πράξης. Η πράξη έχει μόνο επιμέρους αποτελέσματα που συναρτώνται με αυτή την ίδια την πράξη. Τελικά η πραγματικότητα καθορίζεται και συγκροτείται από παράγοντες τους οποίους δεν μπορεί να περιλάβει ή να προσεγγίσει η πράξη των υποκειμένων.

α) Έννοια της χαρισματικής προσωπικότητας – σχέση με το ορθολογικό στοιχείο

Ο Max Weber θεωρεί ότι η παρουσία μιας χαρισματικής εξουσιαστικής προσωπικότητας αποτελεί παράγοντα για την υπέρβαση ή την ανατροπή μιας θεσμοθετημένης κατάστασης. Η χαρισματική προσωπικότητα δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη συγκρότηση ενός νέου πολιτισμικού πλαισίου, μιας σειράς νέων κοινωνικών λειτουργιών.

Όμως αυτή η διαρκής ένταση ανάμεσα στη δυναμική παρουσία του «χαρίσματος» και στην καθημερινή πραγματικότητα καταλήγει τελικά σε μια μεταβατική πορεία φθοράς και απομείωσης. Το χαρισματικό στοιχείο σταδιακά αποσυντίθεται, γίνεται βορά της καθημερινότητας, καθλώνεται μέσα στις γραφειοκρατικές δομές των Κρατικών μηχανισμών.

Κατ' αυτό τον τρόπο η συνολική πορεία από την εμφάνιση έως τον εκπεσμό του χαρίσματος χαρακτηρίζεται από τη μετατροπή της ορθολογικής της αξίας σε ορθολογική του σκοπού. Γιατί το χάρισμα αποτελεί πράγματι ένα αξιακό στοιχείο, μια νέα ορθολογική σύνθεση, που αποσυντίθεται σταδιακά μέσα από το πλέγμα των καθημερινών στόχων.

Η αντίληψη του Max Weber για τη χαρισματική προσωπικότητα εντάσσεται στη βασική του θεωρία για το ατομικό πράττειν. Η μόνη αρχή, που αποτελεί και το βασικό πυρήνα της θεωρίας του, είναι η αξία του αυτόνομου, του αυτοκυρίαρχου και αυτοσυντονιζόμενου ατόμου και όχι του κοινωνικού ατόμου.

Το κοινωνικό άτομο σύμφωνα με τον Max Weber καθλώνεται μέσα στο πλέγμα των υποκειμενικών και αντικειμενικών περιορισμών. Μόνο η σχετική του ανεξαρτησία, η έξοδος του από την καθολικότητα των αξιών και εννοιών, μπορεί να το οδηγήσει στα πεδία της ορθολογικής δράσης.

Το χαρισματικό στοιχείο, έχοντας εν δυνάμει τη δυνατότητα να υπερβεί τον κοινωνικό περιορισμό, συγκροτεί ασφαλώς ένα ορθολογικό

πλέγμα. Η μοναδικότητα όμως της χαρισματικότητας σε τελική ανάλυση υποτάσσεται στους περιορισμούς της πραγματικότητας και αποσυνθέτει το αξιακό πλέγμα που τη συνιστά.

Ο Max Weber διαπιστώνει ότι σε προηγούμενες κοινωνίες, εξορθολογισμένου χαρακτήρα –σύμφωνα με τους σύγχρονους κοινωνικούς τύπους– μια χαρισματική προσωπικότητα μπορούσε, με βάση κάποιους συγκεκριμένους κανόνες και κατευθύνσεις αυτοδέσμευσης, να επηρεάσει τα συμβάντα και τις εξελίξεις. Με αυτή την έννοια το «χάρισμα» αποτέλεσε ένα πραγματικό τύπο εφαρμογής σε παρελθούσες κοινωνικές καταστάσεις.

Στις σύγχρονες όμως κοινωνίες –ισχυρίζεται ο Max Weber– υπάρχει μια προϊούσα ορθολογικοποίηση, διαμορφώνονται εξορθολογισμένοι κοινωνικοί τύποι, που χωρίς να μπορούν να απορρίψουν από τις λειτουργίες τους ολοκληρωτικά το ανορθολογικό στοιχείο, μπορούν εν τούτοις να το περιορίζουν ουσιαστικά.

Ο χαρισματικός ηγέτης συμπορεύεται υποχρεωτικά με ανορθολογικά στοιχεία. Θέτει στόχους όχι πλήρως αναγώγιμους στις συνθήκες της εποχής του. Πολλές φορές όμως υπερβαίνει τις συνθήκες αυτές και διαμορφώνει νέα ορθολογικά πλαίσια για τη λειτουργία της κοινωνίας και των στοιχείων της.

Η άσκηση της πολιτικής εξουσίας, η πολιτική πράξη, δεν προκύπτει κατά τον Max Weber, ως αποτέλεσμα των υπαρχουσών συνθηκών και δυνατοτήτων. Αντίθετα σύμφωνα με τη βασική του θεωρία τίθενται διάφοροι στόχοι και οι στόχοι αυτοί προσεγγίζονται μέσα από τα πολιτικά, θεσμικά, διοικητικά και κοινωνικά μορφώματα του συστήματος (γραφειοκρατία, κόμματα, φορείς κ.λπ.), που είναι δυνατόν να συγκλίνουν σε κοινά αποδεκτά ή απλώς ανεκτά στοιχεία, ικανά να προσεγγίσουν τους στόχους αυτούς.

Μεθοδολογικά λοιπόν ο Max Weber, προχωρεί σε παράλληλη κίνηση ή και διαπλοκή των διαφόρων τύπων χωρίς να συναρτά την προέλευση (ή την «αντανάκλαση»), του ενός τύπου από τον άλλο. Για να ερμηνεύσει τη συγκρότηση και το ορθολογικό ή μη περιεχόμενο του οικονομικού συστήματος της εποχής του, εκκινεί από τους τύπους του εποικοδομηματος και στη συνέχεια ανιχνεύει και προσδιορίζει τα όρια τριβής ή διαπλοκής με τους τύπους της κοινωνικής οργάνωσης και της παραγωγικής βάσης και προσδιορίζει τα στοιχεία εξισορρόπησης και συνοχής του συστήματος. Δεν εξαρτά όμως την εξέλιξη του κοινωνικού και οικονομικού τύπου από το θρησκευτικό.

Ο θρησκευτικός τύπος μπορεί να εναρμονίζεται, να ευνοεί, να συμπορεύεται ή και να απομακρύνεται από τον κοινωνικό και οικονομικό τύπο. Δεν απορρέει όμως από αυτούς ούτε και τους παράγει: «Δεν έχω την πρόθεση να αντικαταστήσω μια μονόπλευρα υλιστική αιτιακή ερμηνεία της κουλτούρας και της ιστορίας με μια εξίσου μονόπλευρα πνευματοκρατική αιτιακή ερμηνεία. Η κάθε μια τους είναι εξίσου δυνατή, αλλά κάθε μια τους, αν δε χρησιμεύει σαν προπαρασκευή αλλά σαν συμπέρασμα της έρευνας εξυπηρετεί εξίσου λίγο το συμφέρον της ιστορικής αλήθει-

ας²⁹ και ακόμα ο Max Weber προσθέτει: «... αυτή τη δουλειά την αφήνω στον τύπο του ερασιτέχνη που πιστεύει στην ενότητα του ομαδικού πνεύματος και στην αναγωγιμότητά του σε μια και μόνη φόρμουλα ...»³⁰.

Για αυτό και ο Max Weber δε συγκροτεί ενιαία θεωρία. Αρνείται την οργανική σχέση μεταξύ των τύπων και αποδέχεται αντίθετα ότι μεταξύ τους υφίστανται σαφή ρήγματα και απροσπέλαστα όρια.

Σαν συνέχεια και ο ίδιος ο ορθολογισμός δεν υφίσταται ως ενιαίο λογικό και αξιακό πλαίσιο. Τεμαχίζεται και προσδιορίζεται ως συστατικό στοιχείο των διαφόρων τύπων και λειτουργιών που συγκροτούν την ίδια την πραγματικότητα. «Θα μπορούσε να νομίσει κανείς πως η εξέλιξη του πνεύματος του καπιταλισμού πρέπει να λογισθεί σαν μέρος της εξέλιξης του ορθολογισμού στο σύνολό του ... Αλλά ένας τέτοιος απλοϊκός τρόπος τοποθέτησης του προβλήματος δε λειτουργεί, για τον απλούστατο λόγο πως η ιστορία του ορθολογισμού δείχνει μια εξέλιξη, που κάθε άλλο παρά ακολουθεί παράλληλες γραμμές στους διάφορους τομείς της ζωής»³¹. Και προσθέτει ο Max Weber παρακάτω: «... μπορεί κανείς να ορθολογικοποιήσει τη ζωή από ολότελα διαφορετικές κατευθύνσεις. Ο ορθολογισμός είναι μια ιστορική έννοια που καλύπτει έναν ολόκληρο κόσμο από διαφορετικά πράγματα»³².

β) Πολιτικός και οικονομικός ανορθολογισμός – Γραφειοκρατία

Το ανορθολογικό στοιχείο υπεισέρχεται ασφαλώς και στην ίδια την οικονομική απόφαση. Ο επιχειρηματίας έχει τη δυνατότητα να συλλέξει ένα ευρύ αριθμό πληροφοριών για τις συνθήκες της αγοράς, τις τιμές, τις εμπορικές συναλλαγές, τις διακυμάνσεις του ποσοστού του κέρδους. Όμως υπάρχει πάντοτε το στοιχείο της απροσδιοριστίας, του ανορθολογισμού στις εκτιμήσεις του, υπάρχει ο κίνδυνος απωλειών και ζημιών, αφού σε τελική ανάλυση ο επιχειρηματίας παίρνει αποφάσεις πάνω και πέρα από το σύνολο των δυνατών πληροφοριών που μπορεί να συλλέξει, στηρίζεται σε μηχανισμούς της αγοράς που λειτουργούν στα αυτόνομα πλαίσια των δικών τους διαδικασιών.

Αντίστοιχος με τον «οικονομικό ανορθολογισμό» εμφανίζεται ο «πολιτικός ανορθολογισμός». Η διοικητική γραφειοκρατική εξουσία λαμβάνει αποφάσεις μέσα από εκτιμήσεις κοινωνικών ή οικονομικών όρων και συσχετισμών, οι οποίες περιέχουν το στοιχείο της ανορθολογικότητας. Ο Max Weber επισημαίνει ότι οι πολιτικές αποφάσεις λαμβάνονται από τη γραφειοκρατία ως εάν οι αποφάσεις αυτές –και οι συνέπειές τους– να αφορούν τα συμφέροντα της ίδιας της γραφειοκρατίας.

Σε αυτό το πλαίσιο, αν συγκριθούν τα όρια του πολιτικού και του οικονομικού ανορθολογισμού, προκύπτει ότι το οικονομικό στοιχείο της απόφασης εμπεριέχει ασφαλώς περισσότερα στοιχεία ελευθερίας γιατί διακυβεύει άμεσα συμφέροντα οικονομικής και προσωπικής υπόστασης, αντίθετα από το πολιτικό όπου, σε τελική ανάλυση, το γραφειοκρατικό στοιχείο διακυβεύει, ως έσχατη συνέπεια, τη θέση του.

Ο Max Weber επισημαίνει παράλληλα τον κίνδυνο που ενυπάρχει μέσα στις ίδιες τις δομές και λειτουργίες της πολιτικής γραφειοκρατίας. Ασφαλώς το στοιχείο της προβλεπτικότητας, του σχεδιασμού και υπολογισμού χαρακτηρίζει τη (σύγχρονη) ορθολογικά διαρθρωμένη και έννομη εξουσία και διαφοροποιεί αξιολογικά τη γραφειοκρατία από όλους τους προηγούμενους τύπους πολιτικής εξουσίας³³.

Ο Max Weber κρίνει ότι η γραφειοκρατία δεν αποτελεί απλώς το πιο «αποτελεσματικό» μέσο, αλλά συνιστά και τη μόνη δυνατή δομή, το μόνο τύπο πρακτικής και ορθολογικής διασύνδεσης μέσων και σκοπών³⁴.

Με την Βεμπεριανή έννοια δηλαδή ο ορθολογισμός υποδηλώνει την καταλληλότητα των μέσων για την επίτευξη των σκοπών. Αυτό χαρακτηρίζεται ως αποτελεσματικότητα της γραφειοκρατίας. Μια οργάνωση αποβαίνει ορθολογική αν επιλέγει τα καταλληλότερα μέσα για την πραγματοποίηση των σκοπών της³⁵.

Το ερώτημα που τίθεται από τον Max Weber είναι μήπως μέσα σε αυτή τη διαδικασία εξέλιξης της γραφειοκρατίας ατονίσει το μεθοδολογικό στοιχείο και επικρατήσει ένας αυστηρά τυπικός μηχανισμός ο οποίος, προσηλωμένος στην ορθολογικότητα των σκοπών περιστείλει τα όρια του ατομικού πράττειν και εξαφανίσει το στοιχείο της αυθορμησίας³⁶.

Παρόμοιοι προβληματισμοί αναπτύσσονται για το ατομικό πράττειν του μέλους της γραφειοκρατικής δομής³⁷. Ο Mannheim διατυπώνει την άποψη ότι «ορθολογικότεροι» τύποι γραφειοκρατικοποίησης οδηγούν σε ασφυκτικά πλαίσια το ατομικό πράττειν. Αυτό το είδος του ορθολογισμού ο Mannheim το αποκαλεί «λειτουργικό» και το αντιδιαστέλλει από τον ουσιώδη ορθολογισμό που αναφέρεται σε μια «πράξη σκέψης, που αποκαλύπτει εναργή αντίληψη των διασυνδέσεων μεταξύ των γεγονότων σε μια δεδομένη κατάσταση»³⁸.

Ένα παρόμοιο κίνδυνο επισημαίνει ο R. K. Merton τονίζοντας ότι το άτομο-μέλος της γραφειοκρατικής δομής εσωτερικεύοντας τους κανόνες λειτουργίας της δομής αυτής τους μετατρέπει σε σκοπούς και ουσιώδη περιεχόμενα³⁹.

Πάντως ο Max Weber δε χρησιμοποιεί την έννοια της γραφειοκρατίας για τη μικροσκοπική ανάλυση της εσωτερικής οργανωτικής δομής. Περισσότερο τον αφορά ως τύπος εξωτερικής κυριαρχικής-εξουσιαστικής δομής για να διακρίνει τις διάφορες μορφές κυριαρχίας και τους δικητικούς μηχανισμούς που αντιστοιχούν σε αυτές⁴⁰.

Σε αυτό το πλαίσιο είναι ερευνητέο κατά πόσον αντιμετωπίζεται από τον Max Weber το πρόβλημα της μετατόπισης των εξουσιών από τη νόμιμη πολιτική-αντιπροσωπευτική εξουσία στην κυριαρχία της γραφειοκρατικής δομής, φαινόμενο που ανέλυσαν οι Michels και Burnham.

Από την αντίθετη όμως κατεύθυνση, στην περίπτωση μιας αυστηρά κεντρικής-συγκεντρικής πολιτικής εξουσιαστικής δομής, δεν αποκλείεται η πλήρης ιδιοποίηση της γραφειοκρατικής δομής από τον ηγέτη της πολιτικής δομής.

Για αυτό οποιαδήποτε εξουσία, επισημαίνει ο Max Weber, οφείλει να μετατρέπεται, μέσα από συγκεκριμένες λειτουργίες, την αυθαίρετη βούληση σε υπολογισιμότητα (φορολογικοί κανόνες, κοινωνικές διευκολύνσεις, διοικητικές λειτουργίες κ.λπ.). Μέσα από τις λειτουργίες αυτές θα επικρατήσουν στοιχεία αναγνώρισης και νομιμοποίησης των πράξεων της εξουσίας, θα προκύψουν κανόνες τους οποίους θα αποδέχεται ο πολίτης με βάση τα συμφέροντα και τις προσδοκίες του.

Το Imperium, ως σύστημα κανόνων νομιμοποιητικού χαρακτήρα, ως σύνολο δεσμευτικών κανόνων, μπορεί να διαμορφώνει ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές εξισορροπήσεις ικανές, αφ' ενός μεν να επιτρέπουν στον πολίτη να αναπτύσσει ευρύ πλαίσιο δράσης, αφ' ετέρου δε να εξασφαλίζουν τους όρους αναπαραγωγής της κοινωνίας.

Σε τελική ανάλυση δηλαδή η έννοια του εξορθολογισμού της πολιτικής εξουσίας αποτελεί την προϋπόθεση αλλά ταυτόχρονα και την παράλληλη πορεία με την έννοια του οικονομικού-παραγωγικού εξορθολογισμού που επιδιώκει ο επιχειρηματίας⁴¹.

Μέσα από τη διαπλοκή και τη συνύπαρξη των εξορθολογισμένων αυτών τύπων –πολιτικών και οικονομικών– οι στόχοι και οι προσδοκίες τόσο του πολίτη όσο και της διοίκησης μπορούν να προσδιορίσουν κοινά σημεία σύγκλισης και σύμπτωσης.

Η προσδοκία του πολίτη μέσα στο σύστημα του Imperium είναι μια συνειδητή στάση αποδοχής γιατί έχει διακριβωθεί από προηγούμενες εμπειρίες ότι μια συγκεκριμένη πράξη έχει αποδώσει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.

Το άτομο όμως δεν μπορεί να εγκλωβίζεται από τα περιεχόμενα των διαφόρων τύπων. Μέσα στο πλέγμα των τύπων αυτών έχει τη δυνατότητα να θέτει πολλούς σκοπούς. Είναι δυνατόν ένας σκοπός να παρακάμπεται όταν εμφανίζεται προς διεκδίκηση άλλος σκοπός ή ένα ιδιαίτερο συμφέρον. Ο ορθολογισμός υφίσταται μόνο κατά το σκοπό και όχι κατά τον τύπο ή τη γενική έννοια.

Το αξιολογικό στοιχείο αναδύεται λοιπόν από την αποδοχή, μέσα στο πλέγμα του Imperium, του πλουραλισμού των σκοπών. Οι προαποφάσεις –και οι αξιολογικές δεσμεύσεις που αυτές περιέχουν– δεν μπορούν να συμβάλουν στη δόμηση ορθολογικών πλαισίων σε μια κοινωνία. Το αξιολογικό στοιχείο μπορεί να εκπηγάσει μόνο από την ίδια τη διαδικασία της εμπειρικής καταγραφής.

Κάθε συλλογικό στοιχείο που επιχειρεί να ξεπεράσει την εξατομίκευση (π.χ. προλεταριάτο) διαμορφώνει εν δυνάμει ανορθολογικούς όρους. Ο Max Weber δεν αποδέχεται τη θεωρία ότι οι μάζες μπορούν μέσα από διαδικασίες και περιεχόμενα να θέτουν σκοπούς. Το μόνο ενοποιητικό στοιχείο σε μια τέτοια διαδικασία θεωρεί ο Max Weber το συγκινησιακό... Κατ' αυτόν ένα αξιακό πλέγμα δεν εκφράζει ορθολογισμό. Για αυτό σε κάθε περίπτωση ο Max Weber επιχειρεί να το διασπάσει, να το οδηγήσει στην εξατομίκευση και στη μοναδικότητα.

Σημειώσεις

1. Για την προϊούσα συρρίκνωση της υποκειμενικής ηθικής στο πολιτικό-θεσμικό πλαίσιο του Χεγκελιανού Κράτους, πρβλ. Χ. Μαρκούζε, *Λογική και Επανάσταση*, εκδ. Αρσενίδη, Αθήνα, 1981, σελ. 239.

2. Για τη διαλεκτική του εγκλήματος και της ποινής, ως αναγκαίου σταδίου της βούλησης πρβλ. J. Hyppolite, preface εις «Principes de la philosophie du Droit», *Collection Idees*, σελ. 18.

3. Πρβλ. Χ. Μαρκούζε *όπ.παρ.*, σελ. 236. Ο Χ. Μαρκούζε επισημαίνει ότι η Χεγκελιανή θεωρία της ποινής διαχωρίζει την ιδέα του «κακού» από την ηθική πράξη. Το «κακό» εισάγεται ως κατηγορία στη *Φιλοσοφία του Δικαίου*, ως αναπότρεπτο συμβάν στο πεδίο των σχέσεων μεταξύ των ιδιοκτητών.

4. Για την έννοια της σκόπιμης πράξης («das zweckmassige Tun») πρβλ. E. Fleischmann, «Τυπική και διαλεκτική σχέση στον Μάρξ», στην έκδοση των A. Doz, E. Fleischmann, J. O'Neil, F. Ricci, M. Vadee, *Η Λογική του Μαρξ*, Αθήνα, 1975, σελ. 53. Πρβλ. επίσης E. Fleischmann, *La science universelle ou la logique de Hegel* Paris, 1968, σελ. 175 έως 184.

5. Η ενότητα της θεωρίας του δικαίου και της θεωρίας του πράττειν συγκροτεί για την Εγελιανή θεωρία της κοινωνίας μια αντικειμενική πολιτισμική αξία, το «αγαθό». Για την ανάλυση και την συγκρότηση του υποκειμένου του πράττειν στη Χεγκελιανή θεωρία πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδη, *Ιστορία και Μέθοδος*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, σελ. 110, επ.

6. Σ' αυτό το σημείο ο Α. Μεταξόπουλος επισημαίνει ότι το εγχείρημα του Χέγκελ να αποδείξει ότι «κάθε θεμελιώδης αναστοχαστική επιστημολογική διερώτηση καντιανού τύπου είναι μια προσπάθεια διακρίβωσης των ορίων της γνώσης, ... που εμπλέκεται αναποφεύκτως σε ένα φαύλο κύκλο» υπονομεύεται από την ίδια τη Χεγκελιανή φαινομενολογική προσέγγιση της γνωστικής διαδικασίας που έχει ως «αναπόδεικτη προϋπόθεση μια οιονεί «θρησκευτική» πεποίθηση. Πρβλ. Α. Μεταξόπουλου, *Πολιτικός Σκεπτικισμός*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1991, σελ. 78.

7. Αυτή ακριβώς η σύνθεση του ατομικού πράττειν με τη θεσμικά διαμορφωμένη ιστορική πραγματικότητα συνιστά κύριο στοιχείο της Χεγκελιανής διαλεκτικής. Όπως επισημαίνει ο Πανταζής Τερλεξής: «... οι περιορισμοί που επιβάλλονται στις επιθυμίες, τις ιδιορρυθμίες ή τις ιδιοτροπίες των μελών της κοινότητας δεν αποτελούν περιορισμούς της ελευθερίας τους, αλλά προϋπόθεση για αυτό. Το κράτος δεν εκφράζει καμιά άλλη πραγματικότητα πέρα από αυτή των πολιτών του». Πρβλ. Π. Τερλεξή, *Διευθυντικές Ολιγαρχίες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996, σελ. 420.

8. Για τις «χαρακτηρολογικές» συμπεριφορές που προκύπτουν από τις γενικές τάσεις και ρυθμίσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής πρβλ. Α. Λεφέβρ, *Κοινωνιολογία του Μαρξ*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1982, σελ. 116 επ.

9. Για τη λογική αντιστοιχία που υφίσταται μεταξύ νομικής και εμπορευματικής μορφής πρβλ. εις «Pour une critique du droit», collection «critique du droit», Maspero, 1978 τη μελέτη των Ph. Dujardin, J. Michel, *Marx et la question du*

droit, σελ. 13 έως 41, όπου υποστηρίζεται ότι στο χώρο της ιδιωτικής κοινωνίας (στη σφαίρα των αναγκών κατά τον Χέγκελ) πρέπει να αναζητηθεί η ιστορική και λογική προέλευση της νομικής μορφής, αντίθετα με το «χώρο» της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, όπου η νομική μορφή τίθεται ως προϋπόθεση της σύστασης των πράξεων της ανταλλαγής.

10. Για αυτό και όπως τονίζει ο Πανταζής Τερλεξής, ο Μαρξ «δεν ενδιαφέρθηκε για τη νομική κατασκευή του κράτους, ούτε για τις νομικο-θεσμικές καταβολές του. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του έβαλε τη σχέση κράτους-κοινωνίας... σε άμεσο συσχετισμό με τις κοινωνικές ανάγκες, τους ταξικούς αγώνες, την πολιτική πάλη και την οικονομική ή υλική πραγματικότητα... Έτσι βγαίνει το συμπέρασμα – που είναι μάλλον ακατανόητο στο σημερινό ακαδημαϊκό επιστήμονα της Δύσης, ότι η πολιτική κοινωνιολογία του Μαρξ είναι κυρίως ή αποκλειστικά πολιτική πράξη» πρβλ. Π. Τερλεξή, *Διευθυντικές Ολιγαρχίες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996, σελ. 255.

11. Για τη σχέση αφηρημένης αρχής και πράξης στον Μαρξ πρβλ. Α. Λεφέβρ, *Χέγκελ - Μαρξ - Νίτσε*, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1976, σελ. 147.

12. Για την προτεραιότητα της χειραφετητικής πράξης και την υποβάθμιση της πολιτικής πάλης μέσα στο πεδίο των θεσμών, πρβλ. T.I. Oizerman, *The Making of Marxist Philosophy*, Progress Publishers, Moscow, 1981, σελ. 173 -174, πρβλ. επίσης Κ. Ψυχοπαίδης, «Δημοκρατία και Σοσιαλισμός στον κλασικό Μαρξισμό», *Επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης*, αρ. 4, 1982, σελ. 7-13. Πρβλ. ακόμα J. Mezaros, *Η θεωρία του Μαρξ για την αλλοτρίωση*, εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1974.

13. Για την προβληματική αυτή, που περιέχει ήδη τον πυρήνα της «πραξολογικής» προσέγγισης της έννοιας της διαλεκτικής Ολότητας, η οποία εμφανίζεται αργότερα στη θεωρία του Λούκατς, πρβλ. Α. Heller, *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*, Αθήνα, 1975, σελ. 109.

14. Αυτή η διάσταση μεταξύ της επαναστατικής χειραφετητικής πράξης και της πολιτικής -θεσμικής πράξης μέσα στο Κρατικό-πολιτικό σύστημα προεκτείνεται και διατηρείται ως μόνιμη διάσταση μεταξύ της οικονομικής και πολιτικής ταξικής δράσης. Πρβλ. Bruno Trentin, «Partiti sindacati e movimenti di massa nella crisi italiana», στο P.C.I., *Classe operaia e movimento studentesco*, συλλογικό έργο, Guaraldi, Firenze, 1977.

15. Πρβλ. σχετικά, U Ceroni, *Ο Μαρξ και το σύγχρονο δίκαιο*, εκδ. Παρατηρητής, Αθήνα, 1983, σελ. 228-229.

16. Για την προσπάθεια διαλεκτικής ενοποίησης υποκειμενικού-αντικειμενικού στοιχείου στον Μαρξ πρβλ. Γ. Αποστολοπούλου, «Το πρόβλημα της πράξης στον Αριστοτέλη και στον Μάρξ», από την έκδοση, *Ο Μαρξ και η Φιλοσοφία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, εκδ. Gutenberg, σελ. 57.

17. Για την κριτική στον Φουερμπαχ και την ανάδειξη της πράξης από τον Μάρξ ως κεντρικής γνωστοθεωρητικής κατηγορίας, πρβλ. Ε. Παπαδημητρίου, *Η σχέση του Μαρξ προς τη φιλοσοφική παράδοση*, όπ.παρ., σελ. 79.

18. Σε σχέση με το βασικό αυτό ερώτημα ο J. Farr κάνει σαφή διάκριση μεταξύ των νόμων που προκύπτουν στο εσωτερικό του αστικού σχηματισμού (π.χ. νόμοι της συσσώρευσης) και των γενικών αρχών με τις οποίες προσεγγίζονται οι ιστορικοί σχηματισμοί, και με βάση αυτή τη διάκριση απορρίπτει τη θέση της

ύπαρξης μιας νομοτελειακής εξελικτικής θεωρίας στον Μάρξ. Βλ., J. Farr Marx's Laws, εις *Political Studies*, 1986, XXXIV, σελ. 218 επ.

19. Για τη βασική προτεραιότητα που αποδίδει ο Κ. Μαρξ στις θεμελιώδεις έννοιες των παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων πρβλ. G.A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History*, Clarendon Press, Oxford 1987, κεφ. XI.

20. Στην Μαρξική αντίληψη το Κεφάλαιο προωθεί τόσο την ελαχιστοποίηση του εργατικού δυναμικού όσο και την εξαγωγή της μεγαλύτερης δυνατής υπεραξίας.

Στο σημείο αυτό ο Suchting αποδίδει την ενότητα των δύο αυτών βασικών τάσεων περισσότερο σε μορφές οικονομικής πρακτικής και όχι στην ουσία της ίδιας της δομής της εργασίας. μέσα στο πλέγμα των δεδομένων σχέσεων παραγωγής.

Παρόμοιες οικονομικές πρακτικές αρνούνται κατά τον Suchting την προκαθορισμένη Χεγκελιανή «τελικότητα» και τις κλειστές ολότητες των συστημάτων αναγκών-εργασίας, όπου η θεωρησιακή γενικευτική αντίληψη ενσωμάτωσε τις οικονομικο-κοινωνικές πρακτικές. Πρβλ. W.A. Suchting Marx, «Hegel and the Contradiction», *Philosophy of the Social Sciences*, 15, 1985, σελ. 409-432.

21. Για τη μεθοδολογική υπέρβαση που πραγματοποιεί ο Μάρξ στην κριτική της 4ης θέσης για τον Φωϋερμαχ, πρβλ. D. Mc Lellan, *The Young Hegelians and Karl Marx*, Mac Millan Press, 1980. Πρβλ. ακόμα, Alain Manville, *Metaphysique et Histoire, Marx versus Feuerbach Ontologie du sensible et Philosophie de la praxis*, εις, *R.M.M.*, 198, Paris, σελ. 389-403.

Αντίθετα ο G. Della Volpe αποδυναμώνει τη σπουδαιότητα της μεθοδολογικής τομής μεταξύ Μαρξ και Φωϋερμαχ σε σχέση με την κριτική τους στη Χεγκελιανή δομή. Πρβλ. Galvano Della Volpe, *La Logique comme science historique*, Paris, Puf 1977, σελ. 115.

22. Ο A.E. Buchanan υποστηρίζει ότι το αξιολογικό στοιχείο στηρίζεται στην ιδέα της μη-διασπασμένης συνειδησης και των μη διασπασμένων επιθυμιών-αναγκών των κοινωνικών ατόμων. Πρβλ. A.E. Buchanan, *Marx and Justice*, Rowmans Allanheld, New Jersey, 1982, σελ. 35.

Ακόμα για τη σύνδεση της Μαρξικής ανάλυσης με το ορθοπρακτικό ιδεώδες, ιδιαίτερα στο νεανικό έργο του Μαρξ, πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδη, *Φορμαλισμός, Ιστορισμός και δεσμευτικότητα της πολιτικής πράξης*, τιμητικός τόμος σε μνήμη Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1988, σελ. 361, 378 επ.

23. Ο A. Lefebvre συνδέει το αξιολογικό στοιχείο στη μαρξική σκέψη με την ιδέα της ελευθερίας, μέσα από την ανάλυση των εμπειρικών ιστορικών σχέσεων. Πρβλ. A. Lefebvre, *Problemes actuels du marxisme*, Paris, 1963, σελ. 82.

24. Για τα μεθοδολογικά προβλήματα που τίθενται από τον Μαξ Βέμπερ στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών, πρβλ. Η. Κατσούλη, *Επιστημονικά προβλήματα της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1980.

25. Στη Βεμπεριανή έννοια του «ορθολογισμού» ο Γ. Λούκατς αντιπαραθέτει τον όρο της «πραγματοποίησης» επιδιώκοντας να υπερβεί τον «εξωτερικό» τύπο ορθολογισμού της κοινωνίας –τον οποίο υποστηρίζει ο Βέμπερ– μέσω ενός τύπου «εσωτερικού» κοινωνικού ορθολογισμού που θα υπερβεί την «πραγματοποιημένη» κοινωνική πραγματικότητα. Πρβλ. σχετικά A. Feenberg, *The Bias of*

Technology, εις, R. Pippin, A. Feenberg, C.P. Webel, Marcuse: *Critical theory and the promise of utopia*, ed McMillan, London, 1988, σελ. 243 επ.

26. Ο Max Weber δε θεωρεί τον ιδεότυπο ως ένα τελειωμένο θεωρητικό τύπο ούτε ως μια λογική αλληλουχία υποθέσεων, που μπορούν να επαληθευθούν ή να απορριφθούν από την εμπειρική έρευνα. Πρβλ. Max Weber, «Methodology of the Social Sciences», σελ. 90 και ακόμα C. Friedrich, «Some Observations on Weber's analysis of Bureaucracy», στο R.K. Merton (eds), *Reader in Bureaucracy*, Glencoe, 1963, σελ. 28.

27. Για τις σχέσεις της έννοιας «συγκεκριμένο-καθολικό» του Hegel και του «ιδεατού τύπου» του M. Weber, πρβλ. K. Larenz, *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, Berlin-Goettigen-Heidelberg, Springer 1960.

28. Είναι χαρακτηριστική η αρνητική τοποθέτηση του Max Weber απέναντι στη λεγόμενη «οργανική» κοινωνιολογία του Schaffle αλλά και στην «ολική» μέθοδο του O. Spann στο έργο του, *Βασικές έννοιες Κοινωνιολογίας*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα, 1983, σελ. 237-242.

29. Max Weber, *όπ.παρ.*, σελ. 148

30. Max Weber, *όπ.παρ.*, σελ. 148.

31. *Όπ.παρ.*, σελ. 247, σημειώσεις του Max Weber στο κείμενο.

32. *Όπ.παρ.*, σελ. 60.

33. *Όπ.παρ.*, σελ. 60, 61.

34. Ο M. Albrow αποσυνδέει την έννοια της αποδοτικότητας από τη γραφειοκρατική ορθολογικότητα και ταυτίζει τη Βεμπεριανή αντίληψη της γραφειοκρατίας με ένα σύστημα δομών και κανόνων που ελαχιστοποιούν την αυθαιρεσία, πρβλ. M. Albrow, *Bureaucracy*, 1970.

35. Πρβλ. Νίκου Μουζέλη, *Οργάνωση και Γραφειοκρατία. Ανάλυση των σύγχρονων θεωριών*, εκδ. Μαθιουδάκη-Ανδρονόπουλου, Αθήνα, 1991, σελ. 90.

36. Ο προβληματισμός αυτός ωστόσο δεν σημαίνει ότι ο Max Weber αποδέχεται ως νομοτελειακή αυτή την εκδοχή. Αντίθετα, όπως τονίζει ο Πανταζής Τερλεξής «ενώ πράγματι η μελλοντική εξέλιξη της ανθρωπότητας απεικονίζεται με τρόπο ζοφερό, ο Weber δεν παύει να διακηρύσσει ότι το άτομο έχει τη δύναμη να παρέμβει αποτελεσματικά, ίσως και σωτήρια, σε όλους αυτούς τους περιορισμούς της «άψυχης μηχανής» πρβλ. Π. Τερλεξή, *Διευθυντικές Ολιγαρχίες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996, σελ. 129.

37. Για τη συνέπεια του περιορισμού της ατομικής ελευθερίας του ατόμου-μέλους της γραφειοκρατικής δομής και την αδυναμία του να συνδέσει το ατομικό του πράττειν με τους οργανωτικούς-στρατηγικούς στόχους της όλης γραφειοκρατικής οργάνωσης, πρβλ. H.H. Gerth, C. W Mills, *όπ.παρ.*, σελ. 221-224 και ακόμα A. Salomon, «M. Weber's political ideas», *Sosial Research*, τόμ. 2, 1935, σελ. 278.

38. Πρβλ. K. Mannheim, *Man and Society in an Age of Reconstruction*, 1948, σελ. 51. Πρβλ. ακόμα για το πρόβλημα της πλήρους αποσύνδεσης του γραφειοκρατικού μέλους από τις ευρύτερες πολιτικές και γραφειοκρατικές στρατηγικές, R. Bendix, *Max Weber: an Intellectual Portrait*, New York, 1962, σελ. 493.

39. Πρβλ. R.K. Merton, «Bureaucratic Structure and Personality», εις, *Reader in Bureaucracy*, σελ. 261-372.

40. Πρβλ. Νίκος Μουζέλης, *όπ.παρ.*, σελ. 88.

41. Πάντως, ο τονισμός των τυπικών, ορθολογικών κατά το σκοπό, πλευρών της πολιτικής διαδικασίας διαμορφώνει μια ασαφή σχέση προς το πλέγμα των δομών του οικονομικού ορθολογισμού. Όπως επισημαίνει ο Κ. Ψυχοπαίδη «Οι σχέσεις μεταξύ των δύο πεδίων (οικονομικού και πολιτικού) μπορούν να θεματοποιηθούν στην επιστημολογία αυτή μόνο ως εξωτερικές αντιστοιχίες. Τίθεται το ερώτημα κατά πόσον στοιχεία του ενός τύπου είναι για τα στοιχεία του άλλου τύπου κατά περίπτωση «σημαντικά», «ευνοϊκά», ή ότι έχουν «ενδιαφέρον». Πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδη, *Ιστορία και Μέθοδος*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, σελ. 346.

Εθνική ταυτότητα και εθνικά θέματα στα ΜΜΕ: Η περίπτωση της ενδιάμεσης συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και ΠΓΔΜ στον τύπο

Νίκος Δεμερτζής, Αντώνης Αρμενάκης***

Περίληψη

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι η καταγραφή και η ανάλυση της στάσης των ΜΜΕ μέσα από τη μελέτη των εφημερίδων της εποχής.

1. Οι εθνικές ειδήσεις στο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης

Από τον περασμένο αιώνα μέχρι και τη δεκαετία του '60, με τη συνέργεια άλλων ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους, τα ΜΜΕ ήταν σε θέση να οργανώνουν το κοινωνικό φαντασιακό με κεντρική αναφορά στην ιδέα του έθνους, το εθνικό συμφέρον και την εθνική ταυτότητα. Τόσο στις ΗΠΑ, το επικοινωνιακό πεδίο των οποίων αναπτύχθηκε εξ αρχής από τις δυνάμεις της αγοράς, όσο και στην Ευρώπη υπήρξαν έντονες προσπάθειες ελέγχου των συχνοτήτων ή εφαρμογής λογοκρισίας, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης. Στόχος αυτών των προσπαθειών ήταν, και είναι ακόμη, η «κατασκευή της συναίνεσης» στο όνομα του έθνους ή και του λαού¹.

Η συναίνεση αυτή, από την οποία προκύπτει το συμβολικό αλ-

* Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

** Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

λά και φαντασικό διακριτικό σχήμα «εμείς - αυτοί», εμπεδώνεται με δυο κυρίως τρόπους:

1) Με τα κατά καιρούς «γεγονότα των μέσων» (media events). Τα γεγονότα αυτά, γέννημα-θρέμμα της τηλεόρασης², διακρίνονται για : α) το σπάνιο και εξαιρετικό τους χαρακτήρα, β) την ιδιότητά τους να μονοπωλούν σχεδόν το ενδιαφέρον των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών, γ) την απ' ευθείας εκδήλωση και μετάδοσή τους, δ) την εκτύλιξη τους εκτός των τηλεοπτικών στούντιο, ε) το ότι προσχεδιάζονται και προαναγγέλεται η μετάδοσή τους, στ) την τελετουργική τους λειτουργία. Τα γεγονότα των μέσων δεν είναι απλώς «ειδησεογραφικά γεγονότα» (news events) ούτε «ψευδογεγονότα» (pseudo events)³. Το περιεχόμενο των «γεγονότων των μέσων» είναι είτε ανταγωνιστικό (π.χ. Ολυμπιακοί Αγώνες), είτε κατακτητικό (π.χ. η προσεδάφιση στη σελήνη), είτε και ιεροουργικό/πανηγυρικό (π.χ. βασιλικοί γάμοι, πρωθυπουργικές κηδείες). Με τη μια ή την άλλη μορφή πάντως τα γεγονότα αυτά έχουν τελετουργικό χαρακτήρα με το να συνενώνουν και να συμπιλιώνουν τις μάζες που τα παρακολουθούν και προσφέρουν στιγμές «μηχανικής αλληλεγγύης»⁴.

2) Με την εφαρμογή κριτηρίων επιλογής και παρουσίασης των ειδήσεων ιδιαίτερα για τα εξωτερικά θέματα και τις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Πριν από δεκαοκτώ χρόνια, σε μια πολύ γνωστή μελέτη του, ο Gans κατέληξε στο συμπέρασμα ότι στις ειδήσεις το έθνος παρουσιάζεται ως μια ενιαία ύπαρξη που πλαισιώνεται με ανθρωπομορφικούς όρους. Επίσης, διαπίστωσε ότι ο εθνοκεντρισμός συνιστά την κυριότερη και διαρκέστερη δημοσιογραφική αξία δια της οποίας επιλέγονται και παρουσιάζονται οι ειδήσεις⁵. Σύμφωνα δε με τον Edelman, το έθνος στις ειδήσεις παρουσιάζεται ως οντότητα που ανταγωνίζεται και συγκρούεται με ένα ή περισσότερα έθνη. Αυτό μάλιστα επιτείνεται σε περιόδους διεθνών κρίσεων κατά τη διάρκεια των οποίων η έννοια «εθνικό συμφέρον» χάνει κάθε σταθερό εμπειρικό και ορθολογικό αντίκρισμα και μετατρέπεται σε σύμβολο με το οποίο ταυτίζονται οι πολίτες-θεατές των τεκταινομένων⁶.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, για ευμεγέθεις κατηγορίες του πληθυσμού, τα ΜΜΕ καθόριζαν και καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη γνώση και την πληροφορία γύρω από εθνικές συμμαχίες, την εξωτερική πολιτική και τους φορείς της, τον «εθνικό άλλο», και την εικόνα του πλανήτη από γεωπολιτική και γεωστρατηγική άποψη. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι τα εθνικά κινήματα του περασμένου αιώνα στηρίχθηκαν στην τυπογραφία, κάτι που οδήγησε τον Mc

Luhan να τη χαρακτηρίσει «αρχιτέκτονα του εθνικισμού»⁷. Αλλά και οι επεκτατικοί εθνικισμοί του μεσοπολέμου υποβοηθήθηκαν ως γνωστόν από το ραδιόφωνο, εφόσον επέτρεψε σε εκατομμύρια ανθρώπων να τρομάζουν μαζί, να ονειρεύονται, και να μισούν τον «άλλο» ταυτοχρόνως.

Ασφαλώς, οι εθνικές κινητοποιήσεις του τέλους του 20ού αιώνα έχουν επηρεασθεί από την τηλεόραση και την ικανότητα της κινούμενης εικόνας να κατασκευάζει μια εξ αποστάσεως φαντασιακή εθνική κοινότητα. Η αμεσότητα της μετάδοσης εικόνας και ήχου επιτρέπει την εστίαση σε ένα «τοπικό» και μεμονωμένο γεγονός μετατρέποντάς το σε συμβάν εθνικής ή και διεθνούς σημασίας. Η τηλεόραση μπορεί να συντονίσει καλύτερα τα αιτήματα και τους στόχους «αποστασιοποιημένων άλλων», είναι ένα εύχρηστο εργαλείο για την εκ του μακρόθεν αφήγηση και ανακάλυψη της ταυτότητας εθνοτικών ομάδων, ιδιαίτερα μάλιστα με την ανάπτυξη των σταθμών που ανήκουν ή απευθύνονται σε εθνικές και εθνοτικές μειονότητες⁸.

Παρά ταύτα όμως η πληθώρα των ταχύτατα εναλλασσόμενων εικόνων και σημείων, συνέπεια της ίδιας της «γραμματικής» του μέσου «τηλεόραση», αλλά και του εμπορικού τρόπου λειτουργίας του, καθιστά την ταύτιση με το έθνος διφορούμενη, διαλειμματική και ενίοτε επισφαλής. Ακριβώς επειδή από την τηλεόραση ο πολίτης-θεατής εγκალείται ως υποκείμενο από πολλαπλούς και συχνότατα αντιθετικούς λόγους (discourses)⁹, το εθνικό μονοπώλιο στον έλεγχο του κοινωνικού φαντασιακού αλλοιώνεται, σε παράλασσουσες βεβαίως αναλογίες. Αυτό είναι κάτι που παρατηρείται κυρίως το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα και αποτελεί απόρροια της απορρύθμισης των ραδιοτηλεοπτικών συστημάτων και της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και της πληροφορίας¹⁰. Και φυσικά δεν αφορά μόνο την αίσθηση του εθνικώς συνανήκειν, αλλά κάθε άλλη συλλογική ταυτότητα η οποία τείνει να υποδυθεί μια «νεο-φυλετική» υπόσταση και λειτουργία¹¹.

Όπως αναφέρει ο Schlesinger, «η σχέση ανάμεσα στα μαζικά μέσα και την εθνική ταυτότητα σήμερα επηρεάζεται ... από ευρύτερες, ταχέως μεταλλασσόμενες, πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες»¹². Αυτό σημαίνει ότι η εθνική συνείδηση είναι πλέον ανεπιστρεπτή μια «μεσοποιημένη» (mediatized) συνείδηση και ότι οι αφηγηματικοί κανόνες της τηλεόρασης, κυρίως, έχουν επιφέρει κοινωνικά σημαντικές και υποκειμενικά σημαίνουσες αλλαγές στον τρόπο που τα άτομα κατανοούν το έθνος και την εθνική τους ταυτότητα. Η βασικότερη ίσως αναδιάρθρωση των όρων

αναπαραγωγής της εθνικής ταυτότητας συνίσταται στο γεγονός ότι αυτή θεαματοποιείται, καταναλώνεται και σχετικοποιείται στη σημασιολογική αλυσίδα των μέσων. Ολοένα και περισσότερο, η εθνική ταυτότητα αναπαράγεται ως προσομοίωση εθνικής ταυτότητας, ως ένα σημείο από το οποίο έχει εξατμισθεί κάθε σχέση προς το αναφερόμενο.

Δίπλα και παρά τις τάσεις αυτές παρατηρείται και μια άλλη εξέσου βασική συνθήκη: ενώ η παγκοσμιοποίηση των επικοινωνιών έχει οδηγήσει σε μια ορισμένη πολιτιστική ομοιομορφία όσον αφορά πολλά από τα ψυχαγωγικά προγράμματα και τα διαφημιστικά μηνύματα, το κοινό κατακρατεί σημαντικό μέρος της εθνοτοπικής του ιδιαιτερότητας, δια της οποίας ερμηνεύει επιλεκτικά τα διεθνοποιημένα μηνύματα στα οποία εκτίθεται. Παράλληλα, τόσο στον τύπο όσο και στην τηλεόραση, οι ειδήσεις και οι ενημερωτικές εκπομπές διατηρούν σε μεγάλο βαθμό τον εθνικό τους προσανατολισμό, ακόμα και στην περίπτωση των εξωτερικών ειδήσεων που κατά κανόνα διανέμονται με τυποποιημένο τρόπο από τα διεθνή ειδησεογραφικά πρακτορεία. Όχι σπάνια, ο σχολιασμός και ο τρόπος παρουσίασης των διεθνών ειδήσεων υπακούει στις προτεραιότητες των κατά τόπους εθνικών μέσων¹³. Παρόλη λοιπόν την περιπέτεια της εθνικής ταυτότητας από τη διεθνοποίηση των μέσων και την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και της πληροφορίας, ο εθνοκεντρισμός εξακολουθεί να είναι ένας βασικός τρόπος συλλογής, αξιολόγησης και παρουσίασης των ειδήσεων.

Θα λέγαμε πάντως ότι η συνδρομή των εθνικών στερεοτύπων στη σύνταξη και παρουσίαση των ειδήσεων στον τύπο και στη ραδιοτηλεόραση εξαρτάται από τη συγκυρία των εθνικών επεισοδίων, τη θέση και το είδος του εθνικισμού στην πολιτική κουλτούρα της κάθε χώρας, και από το βαθμό εξάρτησης των ειδησεογραφικών μέσων από το κράτος και τις λεγόμενες «επίσημες πηγές». Ο τελευταίος παράγοντας εξειδικεύει αρκετά τον «κοινωνικό έλεγχο στην αίθουσα σύνταξης», ο οποίος εκφράζεται πρωτίστως από τις σχέσεις της ιδιοκτησίας με οργανωμένα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα¹⁴. Συχνότατα, η κάλυψη των εθνικών θεμάτων καθορίζεται λιγότερο από τις προκατανοήσεις και τα στερεότυπα των δημοσιογράφων και περισσότερο από τον έμμεσο ή άμεσο έλεγχο που τους ασκεί η εργοδοσία και οι διαφημιστικές εταιρείες.

2. Το Μακεδονικό στην πρόσφατη ελληνική ειδησεογραφία

Οι εθνικιστικές εξάρσεις των τελευταίων χρόνων στην Ελλάδα εκδηλώθηκαν στο πλαίσιο της αναδιάταξης του διεθνούς συστήματος και η κάλυψή τους από τον τύπο και τα ηλεκτρονικά μέσα ακολούθησε σχεδόν μονοτονικά την εθνοκεντρική στερεοτυπική λογική. Η παράδοση του ελληνικού πολιτιστικού εθνικισμού κινητοποίησε τα γνώριμα αντανακλαστικά της «εθνικής ντροπής», της «εθνικής τιμής» και της απαξίωσης του «εθνικού άλλου». Τα αντανακλαστικά αυτά εκφράστηκαν από τη γλώσσα των μέσων αλλά και των πολιτικών. Με την υιοθέτηση μιας σειράς αφηγηματικών τεχνικών και ιδεολογικών στρατηγικών¹⁵, η Ελλάδα εμφανίσθηκε ως «ανάδελφο» έθνος που βάλλεται περίπου πανταχόθεν, και το οποίο οφείλει να υπερασπισθεί τα ιστορικά του δικαιώματα απέναντι σε εχθρούς και φίλους, ως εάν να ήταν εκτός διεθνούς κοινωνίας και συμμαχιών.

Η εναλλαγή του τόνου μεταξύ ενός αμυντικού (βλ. την προβολή του μποϋκοτάζ των ολλανδικών προϊόντων) και ενός επιθετικού εθνικιστικού λόγου (βλ. την συστηματική χρήση των όρων «κρατίδιο», «κράτος του Γκλιγκόρωφ», «κράτος των Σκοπίων» προκειμένου να περιγραφεί από τα ΜΜΕ το προς Βορρά όμορο κράτος) υπήρξε ενδεικτική από το 1991 και μετά. Αυτό μπορεί εύκολα να φανεί με την παράθεση ορισμένων τίτλων από τα δημοσιεύματα μεγάλων εφημερίδων των Αθηνών που αναφέρονται στο μακεδονικό ζήτημα και στις ελληνοτουρκικές σχέσεις¹⁶:

ΓΡΟΘΙΑ ΣΤΑ ΣΚΟΠΙΑ, *Ελεύθερος Τύπος*, 29/3/92.

ΟΙ ΒΑΡΒΑΡΟΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ ΕΜΕΙΣ, *Ελεύθερος Τύπος*, 14/6/92.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΝ ΗΛΙΘΙΩΝ, *Ελεύθερος Τύπος*, 13/12/92.

ΟΙ ΤΡΕΛΛΟΙ ΤΩΝ ΣΚΟΠΙΩΝ, *Ελεύθερος Τύπος*, 26/1/92.

ΟΠΟΥ ΔΕΝ ΠΙΠΤΕΙ ΛΟΓΟΣ, *Ελεύθερος Τύπος*, 23/2/92.

ΘΥΜΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΠΛΕΚΤΑΝΗΣ Η ΑΘΗΝΑ, *Καθημερινή*, 26/7/92.

ΣΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΟΝ ΛΑΟΝ ΣΟΥ, *Καθημερινή*, 26/4/92.

Η ΠΑΓΙΔΑ ΕΙΝΑΙ ΚΑΛΟΣΤΗΜΕΝΗ, *Ελευθεροτυπία*, 14/6/92.

ΣΚΟΠΙΑ: ΘΕΛΟΥΝ ΡΑΒΔΙ ΚΑΙ ΚΑΡΟΤΟ, *Ελευθεροτυπία*, 20/12/92.

ΕΣΤΗΣΑΝ ΧΟΡΟ ΟΙ ΤΟΥΡΚΑΛΑΔΕΣ, *Αδέσμευτος Τύπος*, 8/3/95.

ΣΙΓΑ, ΜΠΕΗ Μ'. ΠΙΟ ΣΙΓΑ, *Ελεύθερος Τύπος*, 9/3/95.

Η «γλωσσική κατηγοροποίηση»¹⁷ των εν λόγω θεμάτων ορίζει την κατάσταση, κινητοποιεί ορισμένα μόνο κλειστά σχήματα ορ-

γάνωσης της πληροφορίας, περιορίζει και κατευθύνει τη διαδικασία της αποκωδικοποίησης του μηνύματος και άρα επιδρά διαμορφωτικά στη γνώμη των «θεατών», κυρίως, της πολιτικής. Η γλωσσική κατηγοροποίηση, μέρος η ίδια της κατασκευής του πολιτικού θεάματος, επιτελεί κάθε φορά ορισμένες ιδεολογικές λειτουργίες που φυσικοποιούν τα εξ ορισμού ρευστά ιστορικά δεδομένα των διεθνών σχέσεων, καθολικεύουν την επικρατούσα άποψη γύρω από τα «εθνικά θέματα», και στιγματίζουν όλους όσοι ετεροδοξούν επ' αυτών. Αποτέλεσμα της στρατηγικής αυτής είναι, όπως είπαμε και στην αρχή, η κατασκευή της συναίνεσης, ο καθησυχασμός, αλλά και η υποκίνηση ενός διάχυτου φόβου που λειτουργεί συσπειρωτικά¹⁸.

Η μετά το 1991 αναρρίπιση του μακεδονικού ζητήματος υπήρξε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του ιδεολογικού τρόπου με τον οποίο τα μαζικά μέσα ενημέρωσης όρισαν συμβολικά τον «εθνικό άλλο» και τα «εθνικά συμφέροντα» με την ενεργοποίηση ενός εθνο-ηθικού πανικού. Εκ παραλλήλου, αυτή η διαδικασία διατήρησε ή και αύξησε την αναγνωσιμότητα, την ακροαματικότητα και την τηλεθέαση¹⁹.

Από μια δειγματοληπτική έρευνα ενός στατιστικά αντιπροσωπευτικού συνόλου 1883 δημοσιευμάτων που πραγματοποιήθηκε το 1994 στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών²⁰ και αφορούσε τη στάση του ελληνικού τύπου στο γιουγκοσλαβικό και μακεδονικό ζήτημα κατά την περίοδο Δεκέμβριος 1991 - Απρίλιος 1993, φάνηκε ότι τα σχετικά θέματα καλύφθηκαν με έναν εσωστρεφή και εθνικιστικό τρόπο: τα περισσότερα δημοσιεύματα (ποσοστό 55%) περιστρέφονταν γύρω από ζητήματα εθνικής ταυτότητας, παράδοσης, ιστορίας κ.λπ. Το υπόλοιπο 45% των δημοσιευμάτων αναφέρονταν σε ζητήματα εθνικού συμφέροντος, υπό την έννοια των τακτικών και των στρατηγικών των διεθνών σχέσεων της χώρας προκειμένου να αντιμετωπίσει τα προβλήματα του διεθνούς περιβάλλοντος.

Τόσο στη μια όσο και στην άλλη περίπτωση όμως τα θέματα καλύφθηκαν με μια σαφέστατη εθνικιστική λογική: το έθνος κατέχει τα πρωτεία έναντι οιασδήποτε άλλης δημόσιας αξίωσης ή κοινωνικής ταυτότητας, συνιστά τον ανώτερο εκείνο στόχο της δημόσιας δράσης που ιεραρχεί όλους τους υπόλοιπους. Έτσι, ποσοστό 80% των δημοσιευμάτων (κύρια άρθρα, άρθρα γνώμης και ρεπορτάζ) ήταν εθνοκεντρικά, και μόνο 20% πολυκεντρικά, δημοσιεύματα δηλαδή που διέπονταν από μια αντίληψη μετριοπάθειας έναντι του «εθνικού άλλου» και εξυπονούν ότι το έθνος δε συνι-

στά την ύπατη κοινωνική αναφορά και πηγή νομιμοποίησης της εξουσίας. Στην πολυκεντρική αντίληψη το έθνος συλλαμβάνεται ως μια από τις πολλές ταυτότητες που μπορεί κάλλιστα να έρχεται σε σύγκρουση με τις υπόλοιπες και να τίθεται σε δεύτερη μοίρα εφόσον δε συνάδει προς τη δημοκρατική αρχή και την οικουμενικότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων²¹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ η συντριπτική πλειονότητα των δημοσιευμάτων της *Μακεδονίας* και του *Ελεύθερου Τύπου* αναφερόταν σε θέματα εθνικής ταυτότητας, το αντίθετο ακριβώς συνέβη με το *Βήμα*. Απεναντίας, η *Καθημερινή*, κυρίως, αλλά και η *Ελευθεροτυπία* επέδειξαν μια πιο εξισορροπημένη προσέγγιση ανάμεσα σε θέματα εθνικής ταυτότητας και εθνικού συμφέροντος. Εκεί όμως που όλες, πλην *Ελευθεροτυπίας*, εξομοιώθηκαν ως προς την κάλυψη είναι ο ακραιφνώς εθνοκεντρικός χαρακτήρας των σχετικών ειδήσεων: ο *Ελεύθερος Τύπος* δημοσίευσε αποκλειστικά και μόνο εθνοκεντρικά κείμενα, ενώ το σχετικό ποσοστό των δημοσιευμάτων της *Μακεδονίας*, του *Βήματος* και της *Καθημερινής* ξεπερνούσε το 80%.

Μετά το 1993 υποστέλλεται η εθνικιστική δημόσια έξαρση γύρω από το μακεδονικό²², και η ειδησεογραφική κάλυψη του θέματος φαίνεται να έχει ολοκληρώσει έναν κάποιο κύκλο²³. Εκ παραλλήλου οι μετρήσεις κοινής γνώμης αποκαλύπτουν τη βαθμιαία επικράτηση πιο διαλλακτικών απόψεων σχετικά με τη διένεξη γύρω από το όνομα του νέου κράτους. Φυσικά το θέμα δεν εξαφανίζεται από την ειδησεογραφία των μέσων πλην όμως δεν κατέχει την περίοπτη θέση που είχε ειδικά κατά το 1992. Με την αλλαγή της κυβέρνησης τον Οκτώβριο του 1993, και την επιβολή του εμπάργκο στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ) διαφάνηκαν από τη μεριά της πολιτικής ηγεσίας της χώρας οι διαθέσεις εξομάλυνσης της κρίσης. Προς την κατεύθυνση αυτή βάρυνε το γεγονός ότι λόγω των συγκυριών και των χειρισμών στην εξωτερική πολιτική η Ελλάδα βρέθηκε να έχει τεταμένες σχέσεις με όλες σχεδόν τις όμορες προς βορρά χώρες, κάτι που ασφαλώς αποδυνάμωσε τη θέση της στους διεθνείς οργανισμούς και την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Για την αναστροφή του κλίματος αυτού βοήθησε η συνεννόηση με την κυβέρνηση της Αλβανίας σχετικά με τα δικαιώματα της εκεί ελληνικής μειονότητας και των Αλβανών μεταναστών που εργάζονται νόμιμα ή παράνομα στην Ελλάδα. Βοήθησε όμως και η ύφεση στις σχέσεις με την ΠΓΔΜ, με επίτευξη προσωρινής συμφωνίας από την οποία ωστόσο έμεινε σε εκρεμότητα η ρύθμιση

της διεθνούς ονομασίας του γειτονικού κράτους. Η εκκρεμότητα αυτή δεν έχει ακόμη αρθεί και φαίνεται ότι τελικά, ύστερα από συνομιλίες τριών και πλέον ετών²⁴, η αναβλητικότητα της ελληνικής πλευράς να αποφασίσει και η εμμονή της στην ιδεολογία του πολιτιστικού εθνικισμού που έχει συμπυκνωθεί στη φράση «το όνομά μας είναι η ψυχή μας», θα κοστίσει πολύ περισσότερο από ό,τι η ίδια είχε υπολογίσει. Και θα κοστίσει περισσότερο δεδομένου ότι αφήνει τακτικό πλεονέκτημα στην εθνικιστική πολιτική της άλλης πλευράς να ολοκληρώσει τους στόχους της εφόσον ο χρόνος κυλά υπέρ αυτής.

3. Η ενδιάμεση συμφωνία με την ΠΓΔΜ στον ελληνικό τύπο

3.1. Η διεξαγωγή μιας έρευνας

Οπωσδήποτε όμως, η ενδιάμεση συμφωνία με την ΠΓΔΜ (14/9/95) υπήρξε σταθμός για την ανατοποθέτηση της Ελλάδας στο διεθνές της περιβάλλον. Συνέβη εν μέσω μιας κρίσιμης συγκυρίας του πολέμου στη Βοσνία και υπογράφηκε από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, το οποίο ως αντιπολίτευση είχε τηρήσει σκληρή εθνικιστική στάση στη βαλκανική πολιτική της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας, πριν και μετά την παραίτηση του κ. Σαμαρά από τη θέση του Υπουργού Εξωτερικών (Ιούλιος 1992).

Εν τω μεταξύ είχαν ήδη περισταλλεί οι εθνικιστικές κινητοποιήσεις σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη και από ορισμένες δημοσκοπήσεις φάνηκε ότι το κοινό ήταν έτοιμο να δεχθεί συμφωνία με την ΠΓΔΜ και για το όνομα. Αλλαγή νοοτροπίας, πραγματισμός ή κορεσμός; Ασφαλώς δεν μπορεί να δοθεί τελική απάντηση που να αφορά όλους ως προς το πόσο και ποιο από τα τρία συνέβαλε στην πραγματική ή, ως ένα βαθμό, πλασματική αλλαγή του κλίματος. Η αλλαγή αυτή πάντως φάνηκε και στον τρόπο που αντιμετωπίστηκε η εν λόγω συμφωνία από τον ελληνικό τύπο.

Έχοντας υπόψη ότι τα μέσα ενημέρωσης προσδιορίζουν σημαντικά την ημερήσια διάταξη του δημοσίου διαλόγου και ότι υφίσταται συχνά μια αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στο μέσο και το κοινό του, στις αρχές του 1996 σχεδιάσθηκε και πραγματοποιήθηκε στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών μια έρευνα²⁵ με θέμα τη στάση του ελληνικού τύπου απέναντι στην ενδιάμεση συμφωνία μεταξύ της ΠΓΔΜ

και της Ελλάδας. Στις σελίδες που ακολουθούν θα παρουσιασθούν οι βασικότερες πλευρές της ερευνητικής αυτής προσπάθειας και θα αναλυθούν τα αποτελέσματά της.

3.2. Στόχοι της έρευνας

Η υπό παρουσίαση έρευνα επικεντρώθηκε σε τέσσερις αλληλένδετους στόχους:

- α) Να προσδιορίσει την έμφαση, συχνότητα και τον τύπο δημοσιευμάτων, που έδωσαν οι ελληνικές εφημερίδες στο γεγονός της υπογραφής της ενδιάμεσης συμφωνίας στο πλαίσιο της «ημερήσιας διάταξης» της περιόδου Σεπτεμβρίου 1995.
- β) Να καταγράψει την εκ μέρους των διαφόρων εφημερίδων αξιολόγηση της είδησης, βάσει των πρωτοσέλιδων και των εσωτερικών τίτλων.
- γ) Να κατατάξει τα επιμέρους δημοσιεύματα με βάση το κανονιστικό πλαίσιο αναφοράς της σύνταξης, όπως αυτό ορίζεται από τη διάκριση ανάμεσα στην εθνοκεντρική και την πολυκεντρική αντίληψη περί έθνους και εθνικού συμφέροντος.
- δ) Να ελέγξει εάν και κατά πόσο η προσκόλληση των εφημερίδων σε κόμματα ή πολιτικές δυνάμεις²⁶ συνεπάγεται μια διαφοροποίηση στην αξιολόγηση της είδησης και στην κανονιστική της πλαισίωση.

3.3. Μεθοδολογία

Λαμβάνοντας υπόψη η ερευνητική ομάδα ότι είχε στη διάθεσή της συγκεκριμένα χρονικά περιθώρια και οικονομικούς πόρους προσπάθησε να συλλέξει την μεγαλύτερη δυνατή ποσότητα υλικού από το μεγαλύτερο δυνατό φάσμα των ελληνικών εφημερίδων με βασικά κριτήρια την πολιτική τοποθέτηση, την κυκλοφορία και τη γεωγραφική τους προέλευση. Έτσι, επελέγησαν οι εξής δεκατέσσερις εφημερίδες: *Το Βήμα*, *Τα Νέα*, *Ελευθεροτυπία*, *Ελεύθερος Τύπος*, *Καθημερινή*, *Μακεδονία*, *Ριζοσπάστης*, *Απογευματινή*, *Αυγή*, *Εποχή*, *Αδέσμευτος Τύπος*, *Αυριανή*, *Έθνος* και *Θεσσαλονίκη*.

Το ερευνητικό υλικό προήλθε από τις δυο κυριακάτικες εκδόσεις των παραπάνω εφημερίδων πριν την υπογραφή της συμφωνίας, από την έκδοση ανήμερα του γεγονότος, από τα φύλλα της επομένης του γεγονότος, και τέλος από τις δυο κυριακάτικες εκδόσεις μετά την υπογραφή της συμφωνίας²⁷. Πιο συγκεκριμένα,

το ερευνητικό υλικό αναφέρεται στις ημερομηνίες 3, 10, 14, 15, 17 και 24 Σεπτεμβρίου 1995. Το ερευνητικό υλικό που εξετάστηκε ανήλθε συνολικά σε 237 δημοσιεύματα.

Η επιλογή των κυριακάτικων εκδόσεων έγινε διότι στις ελληνικές κυριακάτικες εφημερίδες συμπυκνώνεται η πολιτική του κάθε συγκροτήματος με τη δημοσίευση αναλύσεων και περιεκτικών επισκοπήσεων. Ως εκ τούτου οι δυο εβδομάδες πριν από την υπογραφή της συμφωνίας δίνουν την ευκαιρία να καταγραφούν απόψεις που προετοίμαζαν και προανήγγειλαν το ρεύμα της κοινής γνώμης, ενώ οι δυο επόμενες κυριακάτικες εκδόσεις τεκμηριώνουν τον ειδησεογραφικό απόηχο των αντιδράσεων ως προς τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειες της συμφωνίας. Φυσικά, η καταγραφή των δημοσιευμάτων ανήμερα της συμφωνίας καθώς επίσης και της επομένης ημέρας, 14 και 15 Σεπτεμβρίου 1995 αντίστοιχα, αποτυπώνει ευθέως τα αντανακλαστικά του τύπου γύρω από το γεγονός.

Ως μονάδες ανάλυσης χρησιμοποιήθηκαν τα δημοσιεύματα και εξετάστηκαν και οι τίτλοι τους. Τα δημοσιεύματα κατηγοριοποιήθηκαν ως προς τον τύπο τους σε «κύρια άρθρα», «άρθρα γνώμης», «ρεπορτάζ» και «συνεντεύξεις». Επίσης, διακρίθηκαν σε «εθνοκεντρικά» και «πολυκεντρικά» σύμφωνα με τα κανονιστικά κριτήρια πλαισίωσης που προαναφέρθηκαν. Οι τίτλοι των δημοσιευμάτων χωρίστηκαν σε «πρωτοσέλιδους» και «εσωτερικούς» ανάλογα με τη θέση τους, και επιπλέον χαρακτηρίστηκαν βάσει του σχήματος «θετικοί», «αρνητικοί» και «ουδέτεροι» προς τη συμφωνία ανάλογα με τη σύνταξή τους.

Οι εφημερίδες *Το Βήμα*, *Τα Νέα*, *Ελευθεροτυπία*, *Μακεδονία*, *Έθνος* και *Θεσσαλονίκη* χαρακτηρίστηκαν ως «φιλοκυβερνητικές» και οι υπόλοιπες ως «αντικυβερνητικές», υπό την έννοια ενός κατ' αρχήν ισομορφισμού της «γραμμής» των εφημερίδων με την πολιτική των συμπολιτευόμενων και αντιπολιτευόμενων κομμάτων και τις διαιρετικές τομές του ελληνικού πολιτικού συστήματος²⁸.

Μετά τη συλλογή του πρωτογενούς υλικού, την εξέταση και το χαρακτηρισμό των δημοσιευμάτων, δημιουργήθηκε ένα δομημένο αρχείο των στοιχείων της έρευνας. Ο έλεγχος και η στατιστική επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων της έρευνας έγιναν με τη χρήση του στατιστικού πακέτου SPSS.

3.4. Αποτελέσματα

Συνολικά συλλέχθηκαν και ερευνήθηκαν 237 δημοσιεύματα, όλα του Σεπτεμβρίου 1995. Ο αριθμός αυτός δεν αντιστοιχεί μεν

στο σύνολο, αναφέρεται όμως στην πλειονότητα των δημοσιευμένων κειμένων της περιόδου δεδομένου ότι περιέχει όλα τα δημοσιεύματα των 14 υπό εξέταση φύλλων της 14ης και 15ης Σεπτεμβρίου 1995.

Ως προς τον τύπο τους, τα 237 αυτά δημοσιεύματα κατανέμονται ως εξής: επτά (ποσοστό 3%) είναι κύρια άρθρα που εκφράζουν απ' ευθείας τη θέση της διεύθυνσης της κάθε εφημερίδας. Επίσης, 63 δημοσιεύματα (ποσοστό 26.5%) είναι άρθρα γνώμης τα οποία εμφανίζονται κατ' εξοχήν στα κυριακάτικα φύλλα, 141 δημοσιεύματα (ποσοστό 59.5%) είναι ρεπορτάζ, και, τέλος, 26 (ποσοστό 11%) από τα ερευνηθέντα δημοσιεύματα είναι συνεντεύξεις πολιτικών κυρίως προσώπων για το μακεδονικό ζήτημα και τις συνέπειες της ενδιάμεσης συμφωνίας (βλ. πίνακα 1).

Δυο εβδομάδες πριν από την υπογραφή της συμφωνίας (3/9/95) οι κυριακάτικες εφημερίδες αφιερώνουν μόνο 6 δημοσιεύματα στο θέμα, ενώ μια εβδομάδα πριν (10/9/95) ο αριθμός ανεβαίνει κατακόρυφα στα 56. Η επικείμενη υπογραφή συνιστά θέμα υψηλού ειδησεογραφικού ενδιαφέροντος όσο πλησιάζει η καθορισμένη ημερομηνία. Την 14η Σεπτεμβρίου δημοσιεύονται 36, κυρίως ρεπορτάζ, και την αμέσως επόμενη εμφανίζονται άλλα 64 δημοσιεύματα (ρεπορτάζ και άρθρα γνώμης, ως επί το πλείστον)²⁹.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατανομή δημοσιευμάτων ανά τύπο και ημερομηνία έκδοσης

Τύπος δημοσιεύματος	Ημερομηνία έκδοσης δημοσιεύματος						
	3/9	10/9	14/9	15/9	17/9	24/9	Σύνολο
Κύριο άρθρο	-	1	2	2	2	-	7 3.0%
Άρθρο γνώμης	2	15	7	13	17	9	63 26.5%
Ρεπορτάζ	4	23	27	49	26	12	141 59.5%
Συνέντευξη	-	17	-	-	7	2	26 11.0%
Σύνολο	6	56	36	64	52	23	237
	2.5%	23.6%	15.2%	27.0%	21.9%	9.7%	100.0%

Την πρώτη Κυριακή (17/9/95) μετά το γεγονός το θέμα εξακολουθεί να καλύπτεται σημαντικά με 52 δημοσιεύματα, ενώ τα κυ-

ριακάτικα φύλλα της 24/9/95 περιορίζουν την κάλυψη στα 23 δημοσιεύματα. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι το θέμα δε συγκέντρωσε την αμέριστη προσοχή του τύπου. Και τούτο διότι την περίοδο εκείνη προεξάρχουσα θέση κατείχε ο επικείμενος ανασηματισμός της κυβέρνησης του Ανδρέα Παπανδρέου, οι εσωκομματικές έριδες του ΠΑΣΟΚ, η δημοσίευση, από μερίδα του τύπου, άσεμνων φωτογραφιών της συζύγου του πρωθυπουργού, η εμφάνιση του Ανδρέα Παπανδρέου στη Δ.Ε.Θ., και η περιπετειώδης επίσκεψή του στην Πάτμο. Ως εκ τούτου, η ενδιαμέση συμφωνία με την ΠΓΔΜ πέρασε σε δεύτερη μοίρα. Έτσι, την επόμενη μέρα της συμφωνίας οι ελληνικές ημερήσιες εφημερίδες έδωσαν διαφορετική έμφαση στο γεγονός εφόσον τα 64 σχετικά δημοσιεύματα κατανέμονται ως εξής: *Τα Νέα* 1 δημοσίευμα, η *Αυγή*, ο *Ριζοσπάστης* και ο *Ελεύθερος Τύπος* από 2 δημοσιεύματα, η *Μακεδονία* 3, η *Ελευθεροτυπία* και η *Αυριανή* 5, η *Θεσσαλονίκη* 7, η *Καθημερινή* και η *Απογευματινή* από 8 δημοσιεύματα, ενώ ο *Αδέσμευτος Τύπος* και το *Έθνος* αφιέρωσαν 10 και 11 δημοσιεύματα αντιστοίχως.

Είναι επίσης χαρακτηριστικό (βλ. πίνακα 2) ότι καθόλη τη διάρκεια του Σεπτεμβρίου 1995 μόνο 14 πρωτοσέλιδοι τίτλοι (ποσοστό 5.9%) αφιερώθηκαν στο θέμα και από αυτούς οι περισσότεροι εμφανίστηκαν την 14η και 15η Σεπτεμβρίου. Δυο και περισσότερα πρωτοσέλιδα αφιέρωσαν 5 από τις 14 εφημερίδες της έρευνας: *Ελευθεροτυπία* (14 και 24 Σεπ.), *Μακεδονία* (14, 15 και 17 Σεπ.), *Αυγή* (14 και 17 Σεπ.), *Αυριανή* (10 και 14 Σεπ.), και *Θεσσαλονίκη* (14 και 15 Σεπ.). Η ύφεση σε πρωτοσέλιδους τίτλους, σε σύγκριση με την έρευνα του 1994³⁰, οφείλεται α) στα πρωτεία που έλαβε ο εσωκομματικός ανταγωνισμός στο ΠΑΣΟΚ και β) στο γενικότερο κορεσμό του κοινού.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή δημοσιευμάτων ανά χαρακτηρισμό και θέση τίτλου

Χαρακτηρισμός τίτλου	Θέση τίτλου		Σύνολο
	Πρωτοσέλιδος	Εσωτερικός	
Θετικός	2	37	39 (16.5%)
Ουδέτερος	9	78	87 (36.7%)
Αρνητικός	3	108	111 (46.8%)
Σύνολο	14 (5.9%)	223 (94.1%)	237 (100.0%)

Το περιεχόμενο των πρωτοσέλιδων τίτλων κυμάνθηκε από αρνητικό (π.χ. «Αίσχος. Τα Δώσαμε όλα στα Σκόπια», *Αδέσμευτος Τύπος*, 14/9/95) έως θετικό και αισιόδοξο (π.χ. «Ανοίγουν οι Δρόμοι προς Βαλκάνια», *Καθημερινή*, 10/9/95). Από τους 14 πρωτοσέλιδους τίτλους οι περισσότεροι (9) ήταν ουδέτεροι, δυο θετικοί, και τρεις αρνητικοί³¹. Η εικόνα αλλάζει όμως όσον αφορά την αξιολόγηση των εσωτερικών τίτλων: από τους 223 τίτλους εσωτερικών δημοσιευμάτων οι 108 (ποσοστό 48.4%) ήταν αρνητικοί, 78 τίτλοι (ποσοστό 35%) ήταν ουδέτεροι, και 37 (ποσοστό 16.6%) αξιολογήθηκαν ως θετικοί.

Σε γενικές γραμμές δηλαδή παρουσιάσθηκε μια διαφορούμενη συνολική εικόνα: από τη μια πλευρά οι αρνητικοί τίτλοι (ποσοστό 46.8%) υπερέχουν, από την άλλη όμως οι θετικοί (ποσοστό 16.5%) αθροιζόμενοι με τους ουδέτερους (ποσοστό 35%) ανατρέπουν την αρνητική υποδοχή της συμφωνίας από τον τύπο, τουλάχιστον σε επίπεδο τίτλων. Οι εφημερίδες με τους πλέον αρνητικούς τίτλους ήταν ο *Ελεύθερος Τύπος*, η *Απογευματινή*, η *Αυριανή*, ο *Αδέσμευτος Τύπος*, ο *Ριζοσπάστης*, και η *Εποχή*³². Κατ' εξοχήν ουδέτερη στάση κράτησαν οι εφημερίδες *Το Βήμα*, *Η Καθημερινή*, *Μακεδονία*, *Έθνος*, και *Θεσσαλονίκη*, ενώ σαφώς θετική στάση τήρησε μόνο η *Αυγή* (από τα 12 δημοσιεύματα της οποίας οι τίτλοι των 6 ήταν θετικοί). Η *Ελευθεροτυπία* και η εφημερίδα *Τα Νέα* ισοσκελίσαν τους θετικούς με τους αρνητικούς τους τίτλους.

Ίδού τώρα ενδεικτικά μερικοί από τους εσωτερικούς τίτλους ανά εφημερίδα:

ΤΟ ΒΗΜΑ:

1. ΑΝΑΖΗΤΕΙΤΑΙ ΚΟΙΝΗ ΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΩΝ ΣΚΟΠΙΩΝ
2. ΠΩΣ ΦΘΑΣΑΜΕ ΣΤΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΜΕ ΤΑ ΣΚΟΠΙΑ
3. ΠΩΣ ΑΛΑΞΕ ΤΟ ΣΚΗΝΙΚΟ
4. Η ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΠΟΡΕΙ ΚΑΙ ΝΑ ΜΗ ΣΥΖΗΤΗΘΕΙ

ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΤΥΠΙΑ:

1. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΠΕΜΠΛΟΚΗ
2. ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΔΙΑΜΕΣΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ
3. ΤΟ ΠΛΗΡΕΣ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΣΥΜΦΩΝΙΑΣ ΜΕ ΤΑ ΣΚΟΠΙΑ
4. ΜΕ ΕΙΛΙΚΡΙΝΕΙΑ
5. ΜΗΝΕΣ ΣΚΟΠΙΑΝΟ
6. «ΕΠΙΘΕΣΗ» ΤΩΡΑ ΣΤΑ ΣΚΟΠΙΑ

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ:

1. ΤΙ ΤΟΥΣ ΦΤΑΙΕΙ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ;
2. Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΗΣ ΝΤΡΟΠΗΣ
3. ΤΟ ΣΚΗΝΙΚΟ ΗΤΑΝ ΣΤΗΜΕΝΟ ΑΠΟ ΤΟ 1993
4. ΑΛΗΘΕΙΕΣ . . . Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΗΣ ΑΠΟΤΥΧΙΑΣ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ:

1. Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ
2. Η ΑΝΑΠΟΦΕΥΚΤΗ ΣΥΝΕΠΕΙΑ
3. ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΑΡΘΡΑ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
4. ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ
5. ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΑΠΑΙΤΕΙ ΕΥΕΛΙΕΙΑ
6. ΘΕΤΙΚΕΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ
7. ΟΙ ΣΚΟΠΙΜΕΣ ΑΣΑΦΕΙΕΣ ΤΗΣ ΣΥΜΦΩΝΙΑΣ
8. Η ΕΛΛΑΔΑ ΧΩΡΙΣ ΟΠΛΑ ΣΤΗ ΜΑΧΗ ΓΙΑ ΤΟ ΟΝΟΜΑ
9. ΕΠΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΩΝ ΗΠΑ

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ:

1. ΚΙΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΣΚΟΠΙΑ ΑΝΑΜΕΝΕΙ Ο ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΝΟΜΑΣΙΑ
2. Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ
3. ΜΕΓΑΛΗ ΑΝΑΚΟΥΦΙΣΗ ΣΚΟΠΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ
4. ΟΛΟΚΛΗΡΗ Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΣΚΟΠΙΩΝ

ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ:

1. ΧΕΙΡΟΠΙΑΣΤΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΚΑΙΡΟΣΚΟΠΙΣΜΟΥ
2. Ο ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟΣ ΤΑΜΠΟΥΡΑΣ
3. ΑΡΓΑ Ή ΓΡΗΓΟΡΑ ΘΑ ΛΟΓΟΔΟΤΗΣΟΥΝ
4. ΠΕΡΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ, ΑΛΛΗΛΟΓΝΩΡΙΜΙΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ
5. ΣΥΝΟΜΙΛΙΕΣ ΧΩΡΙΣ ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΛΗΞΗΣ

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ:

1. ΠΑΙΡΝΟΥΝ ΘΑΡΡΟΣ ΤΑ ΣΚΟΠΙΑ
2. ΘΑ ΚΑΝΟΥΜΕ, ΘΑ ΔΕΙΞΟΥΜΕ . . . ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ
3. ΒΛΑΠΤΟΥΝ ΤΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ ΜΑΣ
4. ΑΠΟΙΚΙΑ ΤΩΝ ΗΠΑ
5. ΟΧΙ ΑΛΛΗ ΤΑΠΕΙΝΩΣΗ
6. ΟΙ ΠΡΟΔΟΜΕΝΟΙ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
7. ΤΑ ΔΩΣΑΜΕ ΟΛΑ, ΠΗΡΑΜΕ ΕΛΑΧΙΣΤΑ
8. ΠΗΓΑΜΕ ΣΕ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΚΗΔΕΜΟΝΑ
9. ΠΡΑΞΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΜΕΙΟΔΟΣΙΑΣ
10. Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΡΑΞΗ ΤΗΣ ΚΟΡΟΪΔΙΑΣ
11. ΟΙ . . . ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΕΝΟΙ
12. ΕΘΝΙΚΑ ΞΕΠΟΥΛΗΜΑΤΑ

Η ΑΥΓΗ:

1. ΑΝΑΓΚΑΙΑ Η ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΛΥΣΗ
2. ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΣΕ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΣΚΟΠΙΑ
3. ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ: ΚΑΛΙΟ ΑΡΓΑ ΠΑΡΑ ΠΟΤΕ
4. ΑΝΥΠΟΛΟΓΙΣΤΗ ΖΗΜΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΨΕΥΔΟΑΝΕΝΔΟΤΙΣΜΟ
5. Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΝΕΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

ΕΠΟΧΗ:

1. ΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΝΔΙΑΜΕΣΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ. Ο ΚΑΛΟΣ, Ο ΚΑΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΣΧΗΜΟΣ
2. ΕΝΑ ΒΗΜΑ ΜΠΡΟΣΤΑ ΑΛΛΑ ΚΑΘ' ΥΠΑΓΟΡΕΥΣΗ
3. Ο ΣΑΜΑΡΑΣ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΞΑΡΣΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΚΑΠΗΛΕΙΑΣ

ΑΔΕΣΜΕΥΤΟΣ ΤΥΠΟΣ:

1. ΣΕ ΠΟΙΟΥΣ ΑΝΗΚΕΙ ΤΕΛΙΚΑ Η ΕΛΛΑΔΑ;
2. ΘΑ ΕΧΟΥΜΕ ΣΥΜΦΟΡΕΣ
3. ΠΕΦΤΟΥΜΕ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΑΤΗ
4. Η ΠΡΟΔΟΣΙΑ
5. ΦΤΥΣΤΕ ΤΟΥΣ
6. ΕΘΝΙΚΗ ΣΚΛΑΒΙΑ
7. ΕΤΣΙ ΘΑΨΑΜΕ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
8. ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΤΤΑ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΠΡΟΔΟΣΙΑ
9. ΕΣΒΗΣΑΝ ΜΕ ΜΠΛΑΝΚΟ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
10. Η ΕΛΛΑΣ ΔΕΝ ΠΩΛΕΙΤΑΙ . . . ΠΡΟΣΦΕΡΕΤΑΙ!

ΑΥΡΙΑΝΗ:

1. ΣΥΡΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΥΣ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ
2. ΥΠΕΓΡΑΨΕ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΗΝ ΠΡΟΔΟΤΙΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ
3. ΠΑΝΗΓΥΡΙΖΕΙ Ο ΓΚΛΙΓΚΟΡΩΦ ΤΟ ΛΑΘΟΣ ΜΑΣ
4. ΠΑΜΕ ΣΕ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΠΑΚΕΤΟ ΜΕ ΤΟΥΡΚΙΑ. ΤΟ ΣΚΟΠΙΑΝΟ, ΟΙ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ Ο ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΣ ΦΙΛΟΣ

ΕΘΝΟΣ:

1. ΤΑ ΣΚΟΠΙΑ ΑΛΛΑΖΟΥΝ ΣΗΜΑΙΑ - ΣΥΝΤΑΓΜΑ
2. ΥΠΕΓΡΑΦΗ Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ «ΕΝΔΙΑΜΕΣΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ» ΣΤΗ ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ
3. ΤΙ ΠΡΟΒΛΕΠΕΙ Η «ΕΝΔΙΑΜΕΣΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ»
4. ΤΑ ΔΥΣΚΟΛΑ ΤΩΡΑ ΑΡΧΙΖΟΥΝ
5. Ο ΚΟΣΜΟΣ ΑΝΑΚΟΥΦΙΣΤΗΚΕ, Η ΕΞΟΥΣΙΑ ΣΥΝΕΧΙΖΕΙ ΤΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ
6. ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΓΚΛΙΓΚΟΡΩΦ ΣΕ ΑΝΔΡΕΑ
7. ΠΥΡΑ ΑΠΟ ΣΑΜΑΡΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ

ΤΑ ΝΕΑ:

1. ΤΟ ΑΥΡΙΟ ΤΗΣ «ΕΝΔΙΑΜΕΣΗΣ ΣΥΜΦΩΝΙΑΣ»
2. «ΝΕΑ ΣΕΛΙΔΑ ΜΕΤΑ ΤΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ»

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ:

1. ΥΠΟΓΡΑΦΤΗΚΕ Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ
2. ΤΙ ΠΡΟΒΛΕΠΕΙ Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ
3. ΣΤΡΟΦΗ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ
4. ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΕΙΔΩΝ
5. ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ
6. ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
7. ΚΑΛΩΣ ΤΟΥΣ ΓΕΙΤΟΝΕΣ

Από τους τίτλους και τα δημοσιεύματα που εξετάσαμε προέκυψαν, εκτός των άλλων, δυο στοιχεία:

α) Ένας σαφής αντιαμερικανισμός από εφημερίδες που παραδοσιακά πρόσκεινται σε πολιτικές δυνάμεις που θεωρούσαν ότι η Ελλάδα δεν μπορεί παρά να ανήκει στην Δύση και ότι εξ αυτού οι καλές σχέσεις με τις ΗΠΑ είναι αναγκαίες και αυτονόητες. Αυτό δείχνει ότι ο εθνικιστικός λόγος μπορεί να συναρθρωθεί ή και να αποδεσμευθεί από ετερόκλητα στοιχεία και να μετατοπίσει τα όρια των κοινωνικών και πολιτικών ταυτοτήτων. Ο εθνικιστικός αντιαμερικανισμός της Δεξιάς έρχεται να συναντήσει τον παραδοσιακό αντιαμερικανισμό της αριστεράς, μια και η εγκατάληψη της αντιιμπεριαλιστικής ρητορικής του ΠΑΣΟΚ αναπληρώθηκε από τον εθνικιστικό λόγο της Δεξιάς³³. Αυτό φάνηκε ακόμα καθαρότερα με το επεισόδιο στα νησιά Ίμια, όταν ο σοσιαλιστής πρωθυπουργός από του βήματος της Βουλής ευχαρίστησε την κυβέρνηση των ΗΠΑ για το διαμεσολαβητικό της ρόλο προκαλώντας τη μήνιν της δεξιάς κυρίως πτέρυγας του κοινοβουλίου.

β) Ακόμα κι όταν οι τίτλοι, αλλά και τα δημοσιεύματα, εκφράζονται θετικά για την ενδιάμεση συμφωνία, χρησιμοποιείται σχεδόν μονότονα ο όρος «Σκόπια» ή «Σκοπιανό». Μόνο η *Αυγή*, η *Εποχή* και η *Μακεδονία* αποτελούν εξαιρέσεις στον κανόνα. Η αποφυγή της χρήσης ακριβέστερων όρων όπως λόγου χάριν ΠΓΔΜ, FYROM, στο μακεδονικό ζήτημα, συνδηλώνει μια καθήλωση στο σημασιολογικό πεδίο του εθνικισμού, μια αδυναμία εν τέλει παραδοχής της πραγματικότητας και μια σύστοιχη παραγνώριση ενός πολλαπλώς και μονίμως επαναλαμβανόμενου λογικού σφάλματος: ότι δηλαδή το όνομα μιας χώρας δεν μπορεί να υποκαθίσταται από το όνομα της πρωτεύουσάς της. Δείχνει όμως και κάτι άλλο: ότι η μερίδα εκείνη του τύπου που αποδέχθηκε την ενδιάμεση συμφωνία ακολούθησε, και ακολουθεί, τα βήματα της κυβέρνησης στο ζήτημα του ονόματος και δεν τολμά να υιοθετήσει μια πιο ευέλικτη ονοματολογία και να αποφύγει συλλογιστικούς και ιστορικούς σολιψισμούς.

Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζουν τα αποτελέσματα της έρευνας όσον αφορά την κανονιστική πλαισίωση των δημοσιευμάτων. Από τα 237 δημοσιεύματα, τα 132 (ποσοστό 55.7%) συντάχθηκαν βάσει μιας πολυκεντρικής, ορθοπρακτικής, θεώρησης του έθνους και του εθνικού συμφέροντος, το οποίο λίγο ως πολύ κατανοείται υπό το πνεύμα της «ηθικής της ευθύνης». Τα υπόλοιπα 105 δημοσιεύματα (ποσοστό 44.3%) ακολούθησαν την εθνοκεντρική, αδιάλλακτη προσέγγιση της «ηθικής του φρονήματος». Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι από τα πολυκεντρικά δημοσιεύματα τα περισσότερα εμπίπτουν στον «τύπο» ρεπορτάζ (88 δημοσιεύματα,

ποσοστό 66.7%), σε κείμενα δηλαδή που σχολιάζουν την τρέχουσα επικαιρότητα και που έχουν τον πλέον ειδησεογραφικό χαρακτήρα και που αποτελούν τον κορμό του ερευνητικού μας υλικού. Όπως φαίνεται και από τον πίνακα 3 στους υπόλοιπους τρεις τύπους δημοσιευμάτων που μελετήθηκαν (κύρια άρθρα, άρθρα γνώμης και συνεντεύξεις) η εθνοκεντρική θεώρηση έχει το προβάδισμα, όχι όμως με μεγάλη διαφορά από την πολυκεντρική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατανομή δημοσιευμάτων ανά τύπο και κανονιστική πλαισίωση

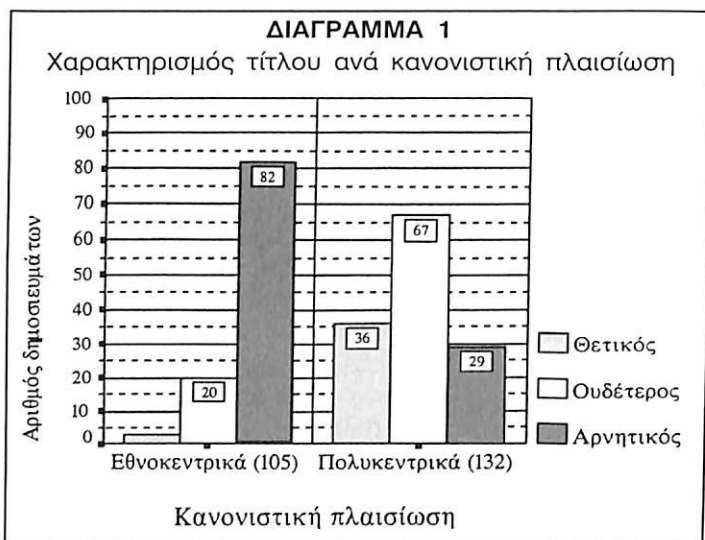
Τύπος δημοσιεύματος	Κανονιστική πλαισίωση δημοσιεύματος		Σύνολο
	Εθνοκεντρικό	Πολυκεντρικό	
Κύριο άρθρο	4	3	7 (3.0%)
Άρθρο γνώμης	34	29	63 (26.5%)
Ρεπορτάζ	53	88	141 (59.5%)
Συνέντευξη	14	12	26 (11.0%)
Σύνολο	105 (44.3%)	132 (55.7%)	237 (100.0%)

Το γεγονός λοιπόν ότι ο αριθμός των «ρεπορτάζ» είναι που επιβάλλει στην πλειοψηφική παρουσία των πολυκεντρικών δημοσιευμάτων, σημαίνει εξ αντιδιαστολής, ότι κατά βάση δεν έχει αλλάξει η εθνοκεντρική προσέγγιση του θέματος από τις εφημερίδες, στο βαθμό που τα κύρια άρθρα, τα άρθρα γνώμης και η φιλοξενία συνεντεύξεων εκφράζουν πιστότερα τη γραμμή των εκδοτικών συγκροτημάτων. Απεναντίας, το ρεπορτάζ αξιώνει μια ως επί το πλείστον ουδέτερη και ψύχραιμη δημοσιογραφική γραφή που συνάδει τεχνικά προς την πολυκεντρική θεώρηση του ζητήματος. Άρα από την άποψη αυτή μπορεί κανείς βάσιμα να υποθέσει ότι η μεταστροφή του ελληνικού τύπου απέναντι στο μακεδονικό και την ενδιάμεση συμφωνία με την ΠΓΔΜ είναι μάλλον απόρροια πραγματισμού παρά αλλαγής νοοτροπίας.

Ένα επιπλέον σημείο που χρήζει προσοχής είναι η σχέση των θετικών, ουδέτερων και αρνητικών τίτλων προς την εθνοκεντρική ή πολυκεντρική κανονιστική πλαισίωση των δημοσιευμάτων. Όπως προκύπτει από το διάγραμμα 1, στην περίπτωση των εθνοκεντρικών δημοσιευμάτων η εν λόγω σχέση είναι σαφής και αδιαμφισβήτητη: η συντριπτική πλειονότητα των εθνοκεντρικών δημοσιευμάτων τιτλοφορείται με αρνητικό τρόπο, ενώ μικρός αριθ-

μός συνοδεύεται από ουδέτερους τίτλους και τρία μόνο δημοσίευμα με θετικούς τίτλους.

Η εικόνα ωστόσο παραλλάσει ως προς τα πολυκεντρικά δημοσιεύματα: παρότι θα ανέμενε ίσως κανείς περισσότερους θετικούς τίτλους, κάτι τέτοιο δε συμβαίνει. Οι εφημερίδες τηρούν μια επιφυλακτική στάση επιλέγοντας ουδέτερους, κατά κύριο λόγο, αλλά και αρκετούς αρνητικούς τίτλους.³⁴ Φαίνεται δηλαδή πως ό,τι καταθέτουν υπό μορφή πολυκεντρικής προσέγγισης το αναιρούν σε επίπεδο εντυπώσεων. Προκύπτει έτσι μια διάθεση συγκρατημένου ορθολογισμού ως προς την αντιμετώπιση του προβλήματος, ένα μετέωρο και αναποφάσιστο βήμα ανάμεσα στο λόγο και την ιδεολογία.

Ακόμα κι όταν τα δημοσιεύματα τηρούν ψύχραιμη στάση –δημοσιεύματα που ως επί το πλείστον είναι ρεπορτάζ και όχι άρθρα γνώμης, κύρια άρθρα ή συνεντεύξεις πολιτικών και ειδικών–, μέσω της χρήσης αρνητικών και ουδέτερων τίτλων η αρχισυνταξία δείχνει πρωτίστως να αποστασιοποιείται και δευτερευόντως να αντιδρά με αρνητικό τρόπο. Εάν στα δεδομένα αυτά συνυπολογίσει κανείς και το ότι οι αρνητικοί τίτλοι υπερέχουν στο σύνολο (ποσοστό 46.8%), είναι δυνατόν να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι η εν γένει υποδοχή της ενδιάμεσης συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και ΠΓΔΜ ήταν διφορούμενη, συγκυριακή, αν όχι δε και ευκαιριακή.

Τούτο μάλιστα προκύπτει και από τα στοιχεία της έρευνας ό-

σον αφορά τη στάση των εφημερίδων σε σχέση με την πολιτική τους ταυτότητα. Όπως φαίνεται από τον πίνακα 4 δε σημειώνεται απλώς μια θετική συσχέτιση ανάμεσα στις φιλοκυβερνητικές εφημερίδες και τους θετικούς τίτλους, από τη μια, και στα αντικυβερνητικά φύλλα και τους αρνητικούς τίτλους, από την άλλη, κάτι που θα ήταν κατ' αρχήν αναμενόμενο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Κατανομή δημοσιευμάτων ανά χαρακτηρισμό τίτλου και πολιτική ταυτότητα

Χαρακτηρισμός τίτλου	Πίνακας 4α Ερευνητικές παρατηρήσεις Κυβερνητικές εφημερίδες		Πίνακας 4β Θεωρητική κατάσταση Κυβερνητικές εφημερίδες		Σύνολο
	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι	
Θετικός	23	16	14	25	39 (16.5%)
Ουδέτερος	53	34	33	54	87 (36.7%)
Αρνητικός	13	98	42	69	111 (46.8%)
Σύνολο	89 (37.6%)	148 (62.4%)	89 (37.6%)	148 (62.4%)	237 (100.0%)

Αυτό που προκύπτει είναι ότι ανάμεσα στις δεδομένες παρατηρήσεις της έρευνας (πίνακας 4α) και τη θεωρητικά αναμενόμενη κατάσταση (πίνακας 4β), όπως αυτή προσδιορίζεται από το στατιστικό τεστ χ-τετράγωνο, υπάρχει μια στατιστικά σημαντικότητα διαφοροποίηση. Αυτό σημαίνει ότι ένθεν και ένθεν οι εφημερίδες υπερθεμάτισαν σε θετικούς και αρνητικούς τίτλους, περισσότερο δε μάλιστα οι αντικυβερνητικές, εμμένοντας πεισματικώς στην παραδοσιακή τους λειτουργία στο πελατειακό κρατοκεντρικό πολιτικό σύστημα.

Παρόμοια εικόνα παρατηρείται και στη σχέση της πολιτικής ταυτότητας των εφημερίδων με την κανονιστική πλαισίωση των δημοσιευμάτων: οι φιλοκυβερνητικές υπερθεματίζουν, περισσότερο σε αυτήν την περίπτωση, σε πολυκεντρικά δημοσιεύματα σε αντίθεση προς τις αντικυβερνητικές (βλ. πίνακα 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Κατανομή δημοσιευμάτων ανά κανονιστική πλαισίωση
και πολιτική ταυτότητα

Κανονιστική πλαισίωση	Πίνακας 5α Ερευνητικές παρατηρήσεις Κυβερνητικές εφημερίδες		Πίνακας 5β Θεωρητική κατάσταση Κυβερνητικές εφημερίδες		Σύνολο
	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι	
Εθνοκεντρικό	22	83	39	66	105 (44.3%)
Πολυκεντρικό	67	65	50	82	132 (55.7%)
Σύνολο	89 (37.6%)	148 (62.4%)	89 (37.6%)	148 (62.4%)	237 (100.0%)

4. Συμπεράσματα

Η έρευνα αυτή είχε σκοπό να καταγράψει τη στάση που κράτησε ο ελληνικός τύπος στην ενδιάμεση συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και ΠΓΔΜ, μέσα από τη μελέτη των δημοσιευμάτων 14 εφημερίδων. Τα συμπεράσματά της μπορούν να συνοψισθούν στα ακόλουθα:

Δε δόθηκε πρωτεύουσα σημασία στο συγκεκριμένο γεγονός, κρίνοντας από τη συχνότητα των πρωτοσέλιδων τίτλων.

Συγκριτικά με το παρελθόν παρατηρείται μια σημαντική μετατόπιση της κανονιστικής πλαισίωσης των δημοσιευμάτων από μια αμιγώς εθνοκεντρική προσέγγιση σε μια πολυκεντρική θεώρηση που χαρακτηρίζει την πλειονότητα των δημοσιεύματων, τα οποία κατά κύριο λόγο ήταν ρεπορτάζ.

Και στο ζήτημα της ενδιάμεσης συμφωνίας με την ΠΓΔΜ οι ελληνικές εφημερίδες αναπαρήγαγαν το παραδοσιακό μοντέλο λειτουργίας τους ανάλογα με τη συμπολιτευτική ή αντιπολιτευτική τους τοποθέτηση.

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων παρατηρήθηκε ότι οι μετατοπίσεις στην κανονιστική θεώρηση των δημοσιευμάτων δεν απηχούν μια βαθύτερη και μόνιμη αξιακή μεταστροφή των εφημερίδων όσον αφορά το μακεδονικό ζήτημα και την εθνικιστική νοοτροπία που οξύνθηκε στη χώρα μας από τις αρχές του '90. Συνιστούν, αντίθετα, συγκυριακές μεταλλαγές που υπαγορεύονται από βραχυπρόθεσμους παράγοντες.

Σημειώσεις

1. Βλ. σχετικά Monroe Price, *Television, The Public Sphere, and National Identity*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1995, σελ. 5-11. και Gaye Tuchman, *Making News. A Study in the Construction of Reality*, The Free Press, Νέα Υόρκη, 1978, σελ. 209 επομ. Βλ. επίσης Edward Herman and Noam Chomsky, *Manufacturing Consent. The Political Economy of the Mass Media*, Vintage, Λονδίνο, 1994, σελ. 297-307.
2. Βλ. σχετικά Daniel Dayan and Elihu Katz, *Media Events. The Live Broadcasting of History*, Harvard University Press, 1992.
3. Ένα παράδειγμα για να φανεί η διαφορά: η δολοφονία του Κέννεντυ και η απ' ευθείας μετάδοσή της ήταν ένα ειδησεογραφικό γεγονός. Η απ' ευθείας μετάδοση της κηδείας του Κέννεντυ ήταν ένα γεγονός των μέσων. Η μετάδοση της συνέντευξης τύπου των υπηρεσιών ασφαλείας γύρω από τις συνθήκες της δολοφονίας ήταν ένα ψευδογεγονός - με την έννοια που χρησιμοποιεί τον όρο ο Boorstin (*The Image: a guide to pseudo events in America*, Harper and Row, Νέα Υόρκη, 1964).
4. Βλ. Daniel Dayan and Elihu Katz, *όπ.π.*, σελ. 196-197.
5. Βλ. Herbert J. Gans, *Deciding What's News. A Study of CBS evening news, NBC nightly news, Newsweek and Time*, Constable, Λονδίνο, 1979, σελ. 19-21, 42-52, 297-298.
6. Murray Edelman, *Politics as Symbolic Action*, Institute for Research on Poverty, University of Wisconsin, 1972, σελ. 12-13.
7. Βλ. σχετικά Marshall McLuhan, *Understanding Media. The Extensions of Man*, Ark Paperbacks, Λονδίνο, 1987, σελ. 170 κ.ε.
8. Επ' αυτού βλ. Clint C. Wilson II and Felix Gutierrez, *Minorities and Media. Diversity and the End of Mass Communication*, Sage Publications, Νέα Υόρκη, 1985. Βλ. επίσης Charles Husband, «General introduction: ethnicity and media democratization within the nation-state», στο: Charles Husband (επιμ.), *A Richer Vision. The Development of Ethnic Minority Media in Western Democracies*, UNESCO, John Libbey, Λονδίνο, 1994, σελ. 1-19.
9. Για το ζήτημα των πολλαπλών και ετερογενών εγκλήσεων των τηλεοπτικών κειμένων βλ. ενδεικτικά Dave Morley, «Texts, readers, subjects», στο: Stuart Hall et. al., *Culture, Media, Language*, Hutchinson, Λονδίνο, 1984 (ανατύπωση), σελ. 163-173. Βλ. επίσης Mimi White, «Ideological Analysis and Television», στο: Robert Allen (επιμ.), *Channels of Discourse, Reassembled. Television and Contemporary Criticism*, (2η έκδοση), Routledge, Λονδίνο, 1992, σελ. 161-202, και ιδιαίτερα τις σελ. 180 και 190-193.
10. Επ' αυτού βλ. Scott Lash & John Urry, *Economies of Signs and Space*, Sage Publications, Λονδίνο, σελ. 3-4, 12-30.
11. Για τα ζητήματα αυτά βλ. Νίκος Δεμερτζής, *Ο Λόγος του Εθνικισμού. Αμφίσημο Σημασιολογικό Πεδίο και Σύγχρονες Τάσεις*, εκδ. Σάκ-

κουλα, Αθήνα, 1996, σελ. 352-376, όπου και σχετική ανάλυση και βιβλιογραφία.

12. Βλ. Philip Schlesinger, «Media, the Political Order and National Identity», *Media, Culture and Society*, vol. 13, 1991, σελ. 297-308, και ειδικά σελ. 298.

13. Για τα θέματα αυτά βλ. Ralph Negrine and Stylianos Papathanasopoulos, *The Internationalization of Television*, Pinter Publishers, Λονδίνο, 1990, σελ. 159, 182.

14. Βλ. σχετικά Herbert J. Gans, *όπ.π.*, σελ. 253-268. Βλ. ακόμη Hernan and Chomsky, *όπ.π.*, σελ. 3-18 .

15. Για τη λειτουργία των αφηγηματικών τεχνικών και των ιδεολογικών στρατηγικών, βλ. ενδεικτικά Murray Edelman, *Constructing the Political Spectacle*, The University of Chicago Press, 1988 και John Thompson, *Ideology and Modern Culture*, Polity Press, 1990, σελ. 60-67. Βλ. επίσης Θάνος Λίποβατς - Νίκος Δεμερτζής, *Δοκίμιο για την ιδεολογία*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1994, σελ. 93 κ.ε.

16. Βεβαίως η στερεοτυπική αντιμετώπιση της Τουρκίας από τα ελληνικά ΜΜΕ δεν είναι χθεσινό γεγονός και αφορά μια βασική προκείμενη του ελληνικού εθνικισμού. Επειδή όμως ο εθνικισμός είναι σχεσιακό φαινόμενο, δεν υπάρχει δηλαδή ένας εθνικισμός από μόνος αλλά πάντοτε σε σχέση αντίθεσης ή διαφοράς με τους άλλους, τα τουρκικά μέσα επικοινωνίας υιοθετούν συστηματικά τις ίδιες στερεοτυπικές προσεγγίσεις της Ελλάδας.

17. Για την έννοια αυτή, βλ. Murray Edelman, *Political Language. Words that Succeed and Politics that Fail*, Academic Press, Νέα Υόρκη, 1977, σελ. 23-41. Η γλωσσική κατηγοροποίηση είναι ένας βασικός τρόπος για τη συγκρότηση του πολιτικού θεάματος, η κατανόηση του οποίου απαιτεί ένα είδος «διπλής ερμηνευτικής». Η ανάλυση του πολιτικού θεάματος και του πολιτικού λόγου συνιστά μια ερμηνεία ενός ήδη ερμηνευμένου κόσμου, την ανακατασκευή μιας κατασκευασμένης ρηματικής (discursive) διάταξης.. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι η πράξη της ερμηνείας και της κριτικής εκ μέρους των αναλυτών του πολιτικού λόγου κινείται σε έναν επιστημολογικά ουδέτερο χώρο.

18. Για τον Edelman οι κατεξουσιάσεις του πολιτικού λόγου έγκεινται ανέκαθεν σε μια διπλή λειτουργία: στην επιβεβαιωτική καθυσύχηση και στο διακριτικό εκφοβισμό του κοινού. Η διπλή αυτή λειτουργία άλλοτε κινητοποιεί και άλλοτε καθηλώνει τα υποκείμενα με στόχο την τελεουργική εννόηση και οργάνωση της πολιτικής και την άσκηση συμβολικής βίας. Βλ. μεταξύ άλλων Edelman, *The Symbolic Uses of Politics*, University of Illinois Press, Urbana, 1964, σελ. 12-13 κ.ε. Βλ. επίσης του ίδιου, *Politics as Symbolic Action*, *όπ.π.*, σελ. 3 κ.ε.

19. Ο «τηλεπατριωτισμός» μάλιστα κορυφώνεται τον Ιανουάριο του 1996 με το επεισόδιο στα νησιά Ίμια.

20. Για τη ταυτότητα της έρευνας και τα αποτελέσματά της βλ.

Αρμενάκης Α., Δεμερτζής Ν. κ.ά., «Το Μακεδονικό ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1991-Απριλίου 1993», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 89-90, Α' - Β', 1996, σελ. 188-231.

21. Για τη διαφορά ανάμεσα στην εθνοκεντρική (ethnocentric) και πολυκεντρική θεώρηση του έθνους βλ. σχετικά John Schwazmantel, *Socialism and the Idea of the Nation*, Harvester, Λονδίνο, 1991, σελ. 22-24, 194 κ.ε., Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton University Press, Princeton, 1993, σελ. 167, και Francis Fukuyama, «Comments on Nationalism and Democracy», στο Larry Diamond and Marc Plattner (επιμ.), *Nationalism, Ethnic Conflict, and Democracy*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη, 1994, σελ. 23-28. Βλ. επίσης Νίκος Δεμερτζής, *όπ.π.*, σελ. 112-116.

22. Σημειωτέον ότι μετά το 1974 ουδέποτε παρατηρήθηκαν παρόμοιες έκτασης και έντασης κινητοποιήσεις για το κυπριακό ή τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.

23. Για το συχνά κυκλικό τρόπο με τον οποίο καλύπτονται ορισμένα θέματα, βλ. Anthony Downs, «Up and Down with Ecology - the "issue-attention cycle"», *The Public Interest*, τεύχος 28, 1972, σελ. 38-50. Βεβαίως συμβαίνει ορισμένες φορές η μειωμένη κάλυψη ενός θέματος από τα ΜΜΕ να μη συνοδεύεται και από μειωμένη παρουσία του θέματος αυτού στις προτεραιότητες του κοινού, κάτι που ασφαλώς μετριάζει τις επιδράσεις της θεματολογίας των μέσων (agenda-setting effects). Οπωσδήποτε, δεν υπάρχει αιτιώδης συνάρτηση ανάμεσα στην ειδησεογραφική κάλυψη ενός θέματος και την κατεύθυνση, την ένταση, τη χρονική διάρκεια και το αξιακό βάρος της γνώμης του κοινού για αυτό. Για τη διαμόρφωση γνώμης παρεμβαίνουν πολλές μεταβλητές και ως εκ τούτου αποκλείεται η μονομερής εξήγηση.

24. Αμέσως μετά την εισδοχή του νέου κράτους στον ΟΗΕ (7/4/93) με το προσωρινό όνομα «Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας» ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις με τη μεσολάβηση των Βανς και Όουεν. Από τις αρχές του 1995, με τη μεσολάβηση του Νίμιτς, αρχίζουν να φαίνονται οι προοπτικές μιας συμφωνίας τουλάχιστον ως προς το σύγγραμμα και τη σημαία της γειτονικής δημοκρατίας. Το Σεπτέμβριο του 1995, με τη μεσολάβηση του Χόλμπρουκ, υπογράφηκε η ενδιάμεση συμφωνία («μικρό πακέτο») με τον όρο να άρει η Ελλάδα το εμπάργκο και να αρχίσουν αμέσως απ' ευθείας διαπραγματεύσεις για το θέμα του ονόματος.

25. Η έρευνα έγινε κατά το ακδημαϊκό έτος 1995-96 στο πλαίσιο του μαθήματος «Πολιτική Κουλτούρα, Κοινή Γνώμη και Επικοινωνία». Επιστημονικοί υπεύθυνοι: Νίκος Δεμερτζής και Αντώνης Αρμενάκης. Μέλη της ερευνητικής ομάδας οι φοιτητές/τριες του Τμήματος: Ιουλία Λειβαδίτη, Δήμητρα Μανιφάβα, Μπάμπης Μπαλτάς, Μάρω Σαββοπούλου και Ελευθερία Σκαρλάτου.

26. Είναι γνωστό ότι οι περισσότερες εφημερίδες στην Ελλάδα εξακολουθούν να χαρακτηρίζονται από μια πολιτική ταυτότητα αναγνώρισης, σε αντίθεση προς την πλειονότητα των τηλεοπτικών σταθμών που για λόγους τηλεθέασης τείνουν τα τελευταία χρόνια να απαγκιστρωθούν από τις, ορατές τουλάχιστον, κομματικές συνταυτίσεις και συμπλεύσεις.

27. Ως εκατέρωθεν αναπλήρωση ημερήσιας και κυριακάτικης έκδοσης εξελίφθησαν οι εφημερίδες *Τα Νέα* και *Το Βήμα*, εφόσον ανήκουν στο ίδιο εκδοτικό συγκρότημα.

28. Η *Αυριανή* χαρακτηρίστηκε «αντικυβερνητική» γιατί τη συγκεκριμένη περίοδο κρατούσε μια έντονα αντιπαπανδρεϊκή στάση.

29. Δεδομένου ότι η συμφωνία υπογράφηκε στη Νέα Υόρκη η διαφορά της ώρας δικαιολογεί το σχετικά περιορισμένο αριθμό δημοσιευμάτων την 14/9/95 και το σχεδόν υπερδιπλάσιο της επομένης μέρας.

30. Στην έρευνα του 1994 υπήρχαν 196 πρωτοσέλιδοι τίτλοι επί συνόλου 1883 δημοσιευμάτων (ποσοστό 10.4%).

31. Τα αρνητικά πρωτοσέλιδα ήταν της *Αυριανής* και του *Αδέσμευτου Τύπου*: «Αμερικανικό Τελεσίγραφο στην Αθήνα», «Παραιτούνται βουλευτές, καταγγέλλουν την προδοτική συμφωνία», και «Αίσχος. Τα δώσαμε όλα στα Σκόπια». Τα δυο θετικά πρωτοσέλιδα ανήκουν στην *Αυγή* και τη *Μακεδονία*: «“Εμπάργκο” στο Παρελθόν. Εξομαλύνονται οι Σχέσεις Ελλάδας-ΠΓΔΜ», και «Υπεγράφη η συμφωνία Ελλάδας και Σκοπίων σε πανηγυρικό κλίμα».

32. Η αρνητική στάση του *Ριζοσπάστη* δεν οφείλεται στη συμφωνία καθαυτή, αλλά στην αντίθεση στη συμμετοχή του αμερικανικού παράγοντα. Επίσης, τρεις στους τέσσερις τίτλους της *Εποχής* ήταν αρνητικοί.

33. Ενδεικτικός είναι ο πρωτοσέλιδος τίτλος του *Αδέσμευτου Τύπου* (6/9/95): «Δεν πουλιέται η Μακεδονία. Έξω Αμερικάνε Παπανδρέου».

34. Να υπενθυμίσουμε ότι μέρος των αρνητικών τίτλων ανήκει σε αριστερές εφημερίδες, (π.χ. *Αυγή*, *Εποχή*) οι οποίες υιοθετούν μια ολόπλευρα πολυκεντρική προσέγγιση καυτηριάζοντας παράλληλα με αρνητικούς τίτλους τους τακτικούς χειρισμούς της τότε κυβέρνησης.

Εξουσία και επικοινωνία: Τεχνολογικές και τεχνοκρατικές ρυθμίσεις στο μαγικό κόσμο των ΜΜΕ

Ιωάννης Χ. Καμαριανός*

Περίληψη

Η εξουσία και ο κοινωνικός έλεγχος αποτελούν ένα από τα κεντρικά σημεία κοινωνικού προβληματισμού και επιστημονικής μελέτης. Σκοπός του συγγραφέα είναι να καταδείξει πως οι νέες οργανωτικές δομήσεις ενισχύουν τα φαινόμενα αυτά στα πλαίσια της συνεχόμενης κοινωνικής μεταλλαγής. Οι επιστημονικές ανακαλύψεις και οι νέες τεχνολογίες έχουν μεταμορφώσει ριζικά την μορφή και την ουσία του πολιτισμικού λόγου καθιστώντας την αρχική αισιοδοξία για κοινωνίες ισότητας "εικονική πραγματικότητα».

1. Στα κύματα της τεχνολογικής επανάστασης

Οι Η.Π.Α., η Ευρώπη, η Ασία, έχουν γίνει το κυρίως πεδίο οικονομικών αλλά και ευρύτερων πολιτιστικών συγκρούσεων, ενός ανελέητου ανταγωνισμού που ουσιαστικά κρύβει το υπόβαθρο όπου θα στηριχθεί η πολιτισμική κυριαρχία του νικητή. Ο τελικός νικητής θα στήσει την αψίδα του κυρίαρχου στο σταυροδρόμι των λεωφόρων της πληροφορίας. Οι εξελίξεις αυτές στο χώρο της πληροφορικής είναι σαφέστατα αντιληπτές κυρίως στο χώρο των μέσων επικοινωνίας.

* Διδάκτορας Κοινωνιολογίας.

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να καταδείξει την άμεση διασύνδεση της επιστήμης, της γνώσης, της πληροφορικής, της εξειδίκευσης, με την εξουσία. Αυτό που έγινε στον αιώνα μας ήταν ο διαχωρισμός ανάμεσα σε επιστημονική-τεχνική πρόοδο και ηθική πρόοδο. Η ευθύνη δεν ανήκει στην επιστήμη αλλά στον πολιτικό λόγο¹.

Συχνά εθελουφλούμε στο γεγονός πως το τεχνοκρατικό πνεύμα έχει επηρεάσει την πολιτική εξίσου με την οργάνωση των επιχειρήσεων. Η διάσταση αυτή του πολιτικού λόγου, ενός λόγου που διαχέεται και μορφοποιεί τις κοινωνικές μεταλλαγές και εξελίξεις, καθιστά αναγκαία τη μελέτη του φαινομένου στην ουσιαστικότερη εκφάνσή του, την επικοινωνιακή διάσταση. Η εξειδικευμένη τεχνολογική απασχόληση είναι δομημένη σε κώδικες συμβολικής αλληλόδρασης που με τη σειρά τους αποτελούν μορφοποιητικούς παράγοντες. Αποτέλεσμα της πρωτογενούς αυτής αλληλόδρασης είναι η επικράτηση του τεχνοκρατικού πνεύματος ως πυρήνα του αντίστοιχου ηθικού-πολιτικού πολιτισμού². «Το θέαμα», αυτοστιγμή ταυτίζεται με τον κοινωνικό χρόνο, καθίσταται η εντυπωσιακότερη έκφραση της κοινωνίας. Το εντυπωσιακό αποτέλεσμα καλύπτει το γεγονός πως πρόκειται για παράγωγο συγκεκριμένης και διόλου ουδέτερης χρήσης οργάνων, που τελικά ως συγκεκριμένος λόγος και τεχνική επηρεάζουν την συνολική αυτοκίνηση της κοινωνίας.

Είναι αντιληπτό πως οι σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες δε βρίσκουν την ικανοποίησή τους στις μαζικές επικοινωνιακές τεχνικές αλλά αναπτύσσονται και κορυφώνονται εξαιτίας των τεχνικών αυτών. Οι ανθρώπινες επαφές δεν μπορούν πια να ικανοποιηθούν παρά μόνο με τους κώδικες και τη λογική των ΜΜΕ. Το φαινόμενο είναι τεράστιας σημασίας³. Η εκδοτική βιομηχανία έχει σταδιακά συγκλίνει με την ηλεκτρονική βιομηχανία και την πληροφορική. Η διαδικασία εξελίσσεται στο χώρο της τεχνολογίας, με σημαντικές επιπτώσεις και στο χώρο της ιδιοκτησίας. Η τεχνολογία των ΜΜΕ συνδέεται άμεσα και στενά με τον χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων, τον προγραμματισμό, την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη. Οι κοινωνικές συνέπειες των τεχνολογικών αλλαγών, προκαλούν σημαντικές αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία, αλλάζοντας καθοριστικά το περιβάλλον μας⁴.

Σταδιακά περάσαμε σε ένα στάδιο ωρίμανσης της τεχνολογίας, όπου και στις εφημερίδες η ηλεκτρονική επανάσταση αναδεικνύεται ως καθοριστικός παράγοντας. Τα νέα φαινόμενα αποκτούν σημασία, επηρεάζουν την αναδιάρθρωση του κεφαλαίου, όπως την ε-

νίσχυση του ρόλου των μικρών εξειδικευμένων επιχειρήσεων. Είναι πια φανερό σε όλους, πως η χρήση της ηλεκτρονικής και των δορυφόρων, συνέθεσαν ένα φαινόμενο σημαντικό· τη σταδιακή σύγκλιση των ΜΜΕ ευρύτερα με τις τηλεπικοινωνίες και την ηλεκτρονική βιομηχανία. Ίσως για πρώτη φορά η τεχνολογία συμπορεύεται κατά αυτόν τον τρόπο προς την παγίωση μίας οικουμενικής οργάνωσης. Ακόμα και διαφορετικά στάδια της παραγωγής μίας εφημερίδας είναι δυνατό να υλοποιηθούν σε διαφορετικούς χώρους. Οι New York Times τυπώνονται σε πέντε διαφορετικές μονάδες και η εφημερίδα Wall Street Journal σε δεκαεπτά. Ενώ με τη χρήση των δυνατοτήτων που παρέχει η δορυφορική τεχνολογική υποδομή μία εφημερίδα μπορεί να εμφανιστεί ταυτόχρονα σε διαφορετικές αγορές από την χώρα έκδοσης⁵. Ο πραγματικός χώρος χάνει την αξία του, ο χώρος είναι πια «εικονικός», άυλος, αχρονικός και απρόσωπος, όπως και οι επαφές στα πλαίσιά του. Η ατομική επωνυμία και η ευθύνη χάνονται. Η αναδιάρθρωση των σχέσεων των πολιτών συμβαίνει σε παγκόσμιο επίπεδο.

2. Τεχνοκρατική οργάνωση και επικοινωνία

Η επικοινωνία, το θέαμα, η ενημέρωση έχουν ανάγκη από τους ειδικούς, την εξελιγμένη τεχνολογική υποδομή, το marketing, τις «μετρήσεις κοινού». Η «βιομηχανία της πληροφόρησης» έχει ανάγκη πια την τεχνολογία. Επιστημονικό προσωπικό, επαγγελματικές ενώσεις, ομάδες εξουσίας, καλούνται να συμβάλλουν στην εδραίωση του προγραμματισμού. Η συμβολή των υπολογιστών έφερε επαναστατικές αλλαγές και ευκαιρίες ανάπτυξης στον κόσμο του θεάματος, δημιουργώντας και αυξάνοντας τα μεγέθη, η διαχείριση των οποίων επιβάλλει αισθητές αναδιρθρώσεις των διευθυντικών στρωμάτων και μεθοδεύσεων⁶. Η μελέτη συνεπώς των επιπτώσεων των τεχνολογικών εφαρμογών και χρήσεων δεν μπορεί να μη συνδεθεί και με τη μελέτη των οργανωτικών και διευθυντικών διαδικασιών. Από την άλλη η μελέτη των οργανωτικών δομήσεων και η καταγραφή των ρυθμιστικών παραγόντων δεν είναι δυνατό να μη συσχετιστεί με τις επιπτώσεις των τεχνολογικών εφαρμογών και χρήσεων.

Οι σύγχρονες τεχνικές επικοινωνίας και πληροφορικής, καθώς και οι αντίστοιχες μεθοδεύσεις οργάνωσης και διεύθυνσης, συμβάλλουν στη μεταλλαγή των μορφών εξουσίας και ελέγχου. Είναι

κοινή παραδοχή πως οι νέες συνθέσεις, αλλά και οι αντιπαραθέσεις στα πλαίσια των οργανωτικών δομών, είναι αναπόφευκτο να συμβούν έστω κι αν σήμερα είναι μη νοητές. Εξελιγμένα μέσα και τρόποι παραγωγής μορφοποιούν και μορφοποιούνται στα όρια της αναδιοργάνωσης της καπιταλιστικής ώριμης βιομηχανικής και τεχνολογικής πραγματικότητας. Η επιβίωση των ΜΜΕ σήμερα εξαρτάται από τη δυνατότητά τους για παραγωγικότητα και αποτελεσματικότητα⁷. Όσο πιο επιτακτικά τίθενται αυτοί οι δύο στόχοι της «βιομηχανίας του θεάματος», τόσο πιο αναγκαία γίνεται η σύζευξη οργάνωσης και τεχνοκρατίας. Η σύζευξη αυτή απλώνεται, τόσο στο πεδίο της παραγωγής, όσο και στο πεδίο της διεύθυνσής της. Το κατά πόσο γίνεται διάκριση μεταξύ παραγωγής και διεύθυνσης⁸, εξαρτάται από τις κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές συνθήκες. Τεχνοκρατική διοίκηση των ΜΜΕ ουσιαστικά σημαίνει κυριαρχία μέσα από τη γνώση και την τεχνολογία. Η τεχνολογία ως πράξη είναι αναγκαία σήμερα για την επίτευξη των άμεσων στόχων παραγωγής, αντίθετα με τη γραφειοκρατία ως συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης της επικοινωνιακής διεργασίας.

Έτσι το μη-αναγκαίο καθίσταται αναπόφευκτο. Δεν μπορούμε να υποθέσουμε πως η τεχνολογία επιβάλλει την τεχνοκρατία ή το αντίθετο. Η αναγκαιότητα της συγκεκριμένης δόμησης διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα πολλών παραγόντων. Όμως οι τεχνολογικές εφαρμογές με στόχο τη σημαντική παραγωγή και αποτελεσματικότητα, αναπόφευκτα προσδιορίζουν τα ανάλογα μεγέθη και την ισχύ της ιεραρχικής έστω καλυμμένης διεύθυνσης⁹. Οι τεχνολογικές μεταλλαγές στις γραφειοκρατικές βάσεις δεν μπορούν, παρά να έχουν ως εκκίνηση τη βελτίωση και να καταλήγουν στη στήριξη ήδη παγιωμένων καταστάσεων και πρακτικών. Σε επίπεδο ελίτ δεν υπάρχει λόγος αλλαγής. Η γραφειοκρατική δόμηση συνεχίζει να έχει τη στήριξή της.

Η τεχνολογία σε καμία περίπτωση δεν απαιτεί γραφειοκρατία. Αντίθετα η γραφειοκρατία για να μεγιστοποιήσει την ισχύ και τον έλεγχο της έχει ανάγκη από την τεχνολογία. Τα ηγετικά στελέχη θα ήθελαν να μας πείσουν ότι η διευθυντική ολιγαρχία αποτελεί ένα αναπόσπαστο συστατικό της σύγχρονης κοινωνίας¹⁰. Η τεχνολογία των ΜΜΕ έχει διευκολύνει σε μεγάλο βαθμό τη διάχυση του πνεύματος που διαμορφώνεται με την άσκηση κοινωνικού ελέγχου, τόσο πάνω στους πολίτες-δέκτες, όσο και στους υπαλλήλους της. Μία κοινωνία που χρησιμοποιεί τεχνολογία, πρωτόγονη ή ανεπτυγμένη, δε χρειάζεται οπωσδήποτε να είναι και γραφειοκρατική κοινωνία. Τα καθήκοντα μίας μηχανής είναι υποχρεωτικά

αποσπασματικά και επαναληπτικά, ενώ τα καθήκοντα των τεχνικών δεν είναι απαραίτητα τέτοια. Όσο περισσότερο δε ανεπτυγμένη είναι η τεχνολογία, τόσο ευκολότερα μπορεί να διευθετηθεί η εργασία. Όμως η εξουσιαστική ανισότητα φαίνεται να ενυπάρχει στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία, όπου η μάχη για κέρδος και δύναμη γίνεται εμφανής. Η νέα τεχνολογία δεν έχει αλλάξει μόνο τη σχέση εργασίας, αλλά και συνολικά τον τρόπο κοινωνικής δράσης, συμμετοχής και ανταγωνισμού, στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό στίβο. «Η αύξηση της παραγωγικότητας συνοδεύεται από έναν καλπάζοντα περιορισμό της ανθρώπινης συμμετοχής στη δημιουργία της. Πρόκειται τελικά για μια απόρριψη του πολίτη από τη διαδικασία της παραγωγής»¹¹.

Ο «νέος αυταρχισμός» έχει μία ηγετική ελίτ στο πηδάλιο¹², η οποία φροντίζει με τρόπο αποτελεσματικό για τις ανάγκες των κοινών ανθρώπων σε ένα οικονομικό περιβάλλον με δεδομένες δυνατότητες¹³. Οι οργανωτικές δομές ακολούθησαν τη νέα αλλαγή. Η πρώτη μορφοποίηση της οργανωτικής δόμησης που επέφερε ο καπιταλισμός και ο αποικιακός, οικονομικός ανταγωνισμός μεταλλάσσεται. Οι σκοποί όμως παραμένουν ίδιοι: Έλεγχος εργατικής ρύθμισης, νομιμοποίηση των νέων εξουσιαστικών δομών της νέας σχέσης ανθρώπου με άνθρωπο ή ανθρώπου με το περιβάλλον¹⁴. Μέθοδοι και διαδικασίες εφαρμόζονται πρακτικά από ειδικούς που αξιολογούν και συντονίζουν. Στόχος η επίτευξη καθορισμένων σκοπών. Όλα λειτουργούν κάτω από αυτή την τεχνοκρατική λογική της ρύθμισης. Η σύγχρονη τεχνολογία που εισάγεται απαιτεί ισχυρές διευθυντικές αρχές. Η αναγκαιότητα της γραφειοκρατίας βρίσκεται ακόμη στον καπιταλισμό που συνεχίζει να είναι πρόσφορη, λογική βάση στην ανάγκη για ανάπτυξη της σύγχρονης τεχνολογίας και συνεπώς για εξειδικευμένες τεχνικές γνώσεις¹⁵.

Η τεχνολογία της πληροφορίας στα χέρια των μεγάλων ή μικρών επιχειρήσεων, συνδέεται αναγκαία με τη γραφειοκρατική οργάνωση. Η αναγκαία ορθολογικότητα της τεχνολογίας παρέχει στον κοινωνικό έλεγχο σημαντικά σημεία στήριξης, μετατρέποντας σήμερα τη σκέψη πολλών, λόγω έλλειψης εναλλακτικών προτάσεων που η ίδια έχει προκαλέσει, σε αναπόφευκτη οργανωτική δόμηση κάθε προσπάθειας. Αυτά όμως ούτε ο παλιός γραφειοκράτης μπορεί να τα συλλάβει, δημιουργώντας εσωτερικές εντάσεις και αντιθέσεις στην οργάνωση. Αιτία είναι η ανατροπή παραδοσιακών βασικών κανόνων συμπεριφοράς, που αποτελούσαν στηρίγματα εξουσιασμού στις παλιές γραφειοκρατίες. Η καφκική τυπολατρία κι η τυφλή εκτέλεση εντολών δεν ταιριάζουν στο σύγ-

χρονο τεχνοκράτη και κυρίως σε αυτόν που είναι ενταγμένος στις σύγχρονες οργανώσεις μαζικής επικοινωνίας και ενημέρωσης. Απώτερος και μόνος σκοπός είναι η επιτέλεση της απόδοσης και της αποτελεσματικότητας. Η μέτρηση του κόστους και του ωφέλους της παραγόμενης υπηρεσίας απαιτούν νέες μεθόδους.

Η διορατικότητα της σκέψης του Weber βοηθά στην ανάλυση της σύγχρονης πραγματικότητας και στη διαχρονική προσέγγιση του εξουσιαστικού ελέγχου και του γραφειοκρατισμού. Η μελέτη του γραφειοκρατικού φαινομένου στα ΜΜΕ οδηγεί αναπόφευκτα στη μελέτη του κοινωνικού ελέγχου στα πλαίσια μίας τεχνολογικής κοινωνίας σε παγκόσμιο επίπεδο, που προσδιορίζει σημαντικά τις αρχές και τα χαρακτηριστικά των πολιτιστικών υποσυστημάτων, των οποίων οι μηχανισμοί ΜΜΕ αποτελούν μέρος. Η ιεραρχημένη οργάνωση συνεχίζει να είναι κύρια μορφή κοινωνικής οργάνωσης καθώς κάθε μορφή οργάνωσης εξαρτά την ύπαρξή της από τον ανεπτυγμένο καπιταλισμό. Αυτό βέβαια δε σημαίνει και την παγίωση της μορφής αυτής της οργάνωσης, αφού οι κοινωνικές ανάγκες στις οποίες ανταποκρίνεται δεν είναι καθολικές και μόνιμες. Αντιθέσεις συμφερόντων, τάξεων, ομάδων και στρωμάτων, κυρίαρχων ή μη, είναι αυτές που τελικά θα προσδιορίσουν και τη μορφή της οργάνωσης, αφού από την πάλη και τη σύγκρουση θα πηγάσουν λογικές και πρακτικές, που θα δομήσουν το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον.

Ο κοινωνικός έλεγχος για τη διατήρηση της ύπαρξης του οργανισμού και της αποτελεσματικής λειτουργίας του από τη μία και η συμπεριφορά-ές των ομάδων στα πλαίσια του μηχανισμού από την άλλη, προσδιορίζονται και εξαρτώνται από το πλαίσιο των κοινωνικών πολιτικών κανόνων που τον περιβάλλουν, αλλά και από τις τεχνικές δυνατότητες που έχουν αναπτυχθεί στη συγκεκριμένη κοινωνία.

Οι δυνάμεις του προγραμματισμού της κοινωνίας, μας είχαν κάνει να πιστέψουμε πως αν και δεν μπορούμε να προβλέψουμε άμεσα το ρου της κοινωνικής πορείας, είναι τουλάχιστον δυνατό να τον εντάξουμε σε πλαίσια, να τον καναλιζάρουμε στο απώτερο μέλλον. Συσσωρευμένη εμπειρία και γνώση, κάνει εφικτό τον έλεγχο των κοινωνικών μεταβολών. Ολόκληρη η σύγχρονη σκέψη στηρίζεται στην αξιωματική παραδοχή πως ο σύγχρονος πολιτισμός στηρίζεται στις δυνάμεις της ελεγχόμενης κοινωνικής αλλαγής που προχωρά με γνώμονα τον ορθολογισμό. Μετά το «θάνατο του Θεού» η τεχνολογία προβάλλει ως η απελευθερωτική δύναμη του ανθρώπου που ταλανίζεται ανάμεσα στο προβλεπτό και στο απρόβλεπτο, το

ελέγξιμο και το ανεξέλεγκτο. Η τεχνολογία, «ως η σύγχρονη μεταφυσική του μηδενισμού, γίνεται οδηγός της πολιτικής»¹⁶. Η απόλυτη μεθόδευση του μέγιστου και επιθυμητού αποτελέσματος είναι τώρα εφικτή. Η επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος οδηγεί στον αποτελεσματικό έλεγχο της φύσης και της κοινωνίας. Το πρόβλημα όμως παραμένει και αφορά στον έλεγχο, κοινωνικό και πολιτικό, της άρθρωσης των εφαρμογών, των σχέσεων και των λειτουργιών της επιστημονικής και της τεχνολογικής προόδου.

Η τεχνολογία των ΜΜΕ έχει ασφαλώς το μερίδιό της στην ευθύνη για τη μορφή της κοινωνικής οργάνωσης. Η νέα στροφή προς μία νέα τεχνολογική επανάσταση στα ΜΜΕ οφείλεται στις εκπληκτικές κατακτήσεις της πληροφορικής επιστήμης. Οι επιπτώσεις της ήταν καθοριστικές για την αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά και για την εξοικονόμηση και επανεπένδυση χρόνου, με την αυστηρότερη εκλογίκευση των οργανωτικών δομών. Είναι όμως δύσκολο να απομονώσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά ως αποτελέσματα της τεχνολογίας. Στις νέες εποχές που έρχονται, σε ένα κόσμο που μεταλλάσσεται και μετασχηματίζεται, οι ρόλοι διαφοροποιούνται και οι θέσεις χάνουν την αποτελεσματικότητά τους¹⁷.

Η γραφειοκρατία εμφανίζεται ως το μόνο καλοστηριγμένο πλαίσιο ένταξης ψυχολογικής ασφάλειας, σταθερής καθοδηγητικής προοπτικής και συμπυκνωτικής συμφιλίωσης κυρίαρχων και κυριαρχούμενων. Τα ΜΜΕ, ως υλικότητα της τεχνολογίας γίνονται οδηγός της πολιτικής διαδικασίας. Ριζοσπαστισμός, κινήματα, επαγγελματικά συμφέροντα, εκφράζονται στους μαζικούς διαύλους της επικοινωνίας. Θέσεις και αντιθέσεις ομοιογενοποιούνται, καθώς μορφοποιούνται σε μία λογική. Το θέαμα επιτυγχάνεται πάση θυσία, αφού είναι αποδοτικό. Η ρήξη είναι παθολογικό σύμπτωμα. Όλα υπηρετούνται στο όνομα του «κοινού», «εθνικού σκοπού», τον οποίο οι ανάγκες της κοινωνίας της τεχνολογίας επιζητούν¹⁸. Το μέσο επικοινωνίας προβάλλει το υγιές, το συμφέρον. Η αποδοχή των ρυθμίσεων και της λογικής τους είναι τρόπος για την ένταξη σε αυτήν την «ορθή δύναμη», κάθε διαφοροποίηση είναι «αντιδραστική».

Τα αποτελέσματα της αποδοχής αυτής είναι ιδιαίτερα εμφανή όταν τα ΜΜΕ επιδρούν εκσυγχρονιστικά σε κοινωνίες παραδοσιακές. Στις περιπτώσεις αυτές μπορούμε να αναφερθούμε στα ΜΜΕ ως τους σημαντικότερους παράγοντες τοπικής μεταλλαγής. Στο χώρο αυτό η παραδοσιακή γραφειοκρατία, όπως τη γνωρίσαμε, μεταλλάσσεται σε τεχνοκρατία, καθώς η τεχνολογία βασίζεται στην επιστήμη, κατακτώντας τη δυναμική ενός κοινωνικού φορέα

που γεννιέται στα επιστημονικά εργαστήρια και οδηγεί την κοινωνία στην παραγωγή¹⁹. Ο εκσυγχρονισμός της ταυτίζεται με την παραγωγικότητα και την αύξηση των οικονομικών μεγεθών.

Η επικράτηση του γραφειοκρατικού λόγου είναι αποτέλεσμα του περιορισμού της ενεργητικής συμμετοχής του πολίτη και της έλλειψης σύνδεσης με την κοινωνική πραγματικότητα. Ο περιορισμός της άμεσης συμμετοχής του ατόμου στα κοινά δια της παρουσίας του, επιτυγχάνεται μέσα από την επιβολή συμμετοχής δια του δικτύου πληροφοριών που θα είναι εκ των προτέρων διαμορφωμένο από ένα ορθολογικό πνεύμα ρύθμισης, το οποίο θα είχε εντάξει το μήνυμα στα πλαίσια της αγοράς²⁰. Όπως η δημοκρατική διαδικασία της ψήφου μετέφερε τη δύναμη από τους «τοπικούς άρχοντες» στους κομματικούς μηχανισμούς, που μπορούσαν μέσω των εκδηλώσεων να επηρεάζουν σε εθνικό επίπεδο, έτσι και η δυνατότητα λήψης του μηνύματος στον ιδιωτικό χώρο διαμέσου της εφημερίδας, του ραδιόφωνου, της τηλεόρασης και σήμερα του δικτύου αλληλόδρασης, μετέφερε τις δυνατότητες επιρροής. Βέβαια οι σχεδιαστές του ολοκληρωτικού ελέγχου της κοινωνίας ή της οικογένειας δεν μπόρεσαν και δε θα μπορούσαν ποτέ να προβλέψουν απόλυτα ή να ελέγξουν τις αντιδράσεις των παραγόντων εκείνων που θα έκαναν τα σχέδιά τους αποτελεσματικά²¹. Δεν πρέπει όμως να υποτιμήσουμε τις τεχνολογικές εκείνες δυνατότητες που κάνουν εφικτή την ύπαρξη και τον πολλαπλασιασμό των αισθητήρων των αντιδράσεων που επιτρέπουν ένα ικανοποιητικό ορθολογικό ενδιαφέρον, το μέγεθος και την ποιότητα των οποίων ο ανθρώπινος νους αδυνατεί να εκτελέσει.

Σταδιακά η αγορά διαφοροποιείται και ανεξαρτητοποιείται από τον κοινωνικό χώρο και χρόνο και υποτάσσεται σε μία άλλη διάσταση με νέους κοινωνικοοικονομικούς όρους. Η δημιουργία της νέας αυτής αγοράς και η επικράτηση σε αυτή του ρυθμιστικού λόγου-κανόνα, θα στερήσει από το άτομο τις δυνατότητες δημιουργικής δράσης του στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, αφού έχει προηγηθεί λεπτομερής σχεδίαση, αφαιρώντας του έτσι την ιδιότητα του πολίτη και του επιχειρηματία. Αυτό θα στερήσει όχι μόνο τα άτομα από τη βασική τους ιδιότητα, τη δημιουργία, αλλά και την κοινωνία από την πολυμορφία, την πολυσχιδία, τα πολλαπλά ερεθίσματα. Κατ' αντιστοιχία θα δημιουργηθούν πλαίσια καταστάσεων και σχεδιασμών ανάλογα των πενταετών πλάνων στην πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. ή των σχεδιασμών που αποτελούσαν την πολιτική του New Deal του προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών Φρ. Ρούσβελτ²².

3. Μαζική κοινωνία και τεχνοκρατία

Συμπερασματικά, η τεχνοκρατία σε περιβάλλον όπου αξιοποιούνται σωστά όλες οι δυνατότητες που προσφέρει η τεχνολογία, όχι μόνο δεν είναι αναγκαία, αλλά αντίθετα εξαιτίας της ανορθολογικότητάς της είναι αρνητική, είτε πρόκειται για χειρονακτική/τεχνική είτε για υπαλληλική εργασία.

Πολλοί είναι αυτοί που στηρίζουν τις ελπίδες τους για την εξάλειψη της αλλοτρίωσης στη χρήση της τεχνολογίας. Τους θιασώτες της τεχνολογίας χαρακτηρίζει εξαρχής η πίστη πως η τεχνολογία θα ανοίξει δρόμο προς μία εκλογίκευση της προόδου τους. Είναι το μέσο για να θέσουν υπό ορθολογικό έλεγχο τη φύση, τη γνώση, την ίδια την κοινωνική οργάνωση. Η μαζική επικοινωνία και κατ' επέκταση η μαζική κοινωνία θα καταργηθεί με τη δυνατότητα διαπροσωπικής επαφής μέσω των δυνατοτήτων δικτύωσης, η πληροφορία θα διαχυθεί παντού ελεύθερη από στεγανά σκοπιμοτήτων και η απελευθέρωση του πολίτη από τα γραφειοκρατικά δεσμά, την ανωνυμία και την αποπροσωποίηση, θα είναι βέβαια. Η αισιοδοξία αυτή θυμίζει τη βάση των μελετητών των αρχών και των μέσων του αιώνα, όπως του C.H. Cooley και του R. Blanner, αντίστοιχα²³.

Άλλωστε οι τρέχουσες αντιλήψεις για την τεχνολογική κοινωνία της πληροφόρησης, αποτελούν την τελευταία έκδοση μίας ευρύτερης επικοινωνιακής προβληματικής, που χρονολογείται τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1960. Οι πρώτοι και ίσως οι διασημότεροι θεωρητικοί που σχηματοποίησαν την επικοινωνιακή αυτή προβληματική, ήταν ο Marshal McLuhan²⁴ και ο Hans Enzensberger²⁵. Οι μελετητές αυτοί ευαγγελίζονταν πως η ανάπτυξη της τεχνολογίας θα απελευθέρωνε τον εργάτη από τους ρυθμούς εργασίας και το οχτάωρο. Η τεχνολογία θα επέτρεπε την παραγωγή υψηλής ποιότητας προϊόντων με τον ελάχιστο κόπο, απαλλάσσοντας τον εργάτη από τις επαναλαμβανόμενες κινήσεις που τον εξουθενώνουν, την αυταρχικότητα της διεύθυνσης κ.λπ. Η ιδεολογία της νέας τεχνολογίας εκφράζει ένα νέο επιστημονικό διαφωτισμό, που επιτυγχάνει την ανεξαρτησία τους από πολιτικές, οικονομικές, και ιδεολογικές εξαρτήσεις. Οι προσεγγίσεις που θεωρούν πως ο εργαζόμενος απλά αντιδρά σε «οργανωτικές νόρμες και τακτικές» σε συνδυασμό με τη θέση πως στη δημοσιογραφία, στο χώρο των ΜΜΕ η τεχνολογία και η αναλογούσα οργανωτική δομή είναι ουδέτεροι παράγοντες, παράγουν και αναπαράγουν το γραφειοκρατισμό στο χώρο αυτό.

Εμείς θα θέλαμε να τονίσουμε, σε αντίθεση με πολλά από όσα γράφτηκαν κατά την ανάλυση της σχέσης τεχνολογίας μαζικής επικοινωνίας και δημοκρατίας ότι οι σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις από μόνες τους δεν μπορούν να καθορίσουν το χαρακτήρα μιας κοινωνίας, που θα προέλθει από το ριζικό μετασχηματισμό του επικοινωνιακού χώρου. Η σύγχρονη κοινωνία της τεχνολογίας δεν είναι μία κοινωνία διαχείρισης και διαχειριστών. Η τεχνική μπορεί να αποτελέσει βασικό μορφοποιητικό παράγοντα ενός πολιτισμού που θα ενδιαφέρεται για αξίες, ηθική και ιδανικά, και όχι για μεθοδεύσεις, βελτιώσεις και αντιμετώπιση προβλημάτων, που αποσκοπούν δογματικά στη μεγιστοποίηση των αποδόσεων.

Ο δημοσιογραφικός λόγος διακρίνεται για τη μεθοδολογία της οικονομίας του, τη στρατηγική του και όχι για το όραμα και τη δυναμική του. Ο επικοινωνιακός χώρος, αδύναμος να συμβάλει στη δημιουργία, αυτοαναγορεύεται τιμητής θεαμάτων αρένας, όπου κυριαρχεί η πάλη προσώπων και οργανωμένων συμφερόντων κι όχι η πολιτική ή η τέχνη. Ο δημοσιογράφος, με περισσή επιστημονικότητα και συχνότερα «επιστημοσύνη», προτείνει λύσεις για την αύξηση της παραγωγικότητας και συνταγματικές ερμηνείες. Δεσμεύσεις, προκαθορισμοί, στεγανά μένουν άρρηκτα από τις αδύναμες πιέσεις της φαντασίας. Καθώς η δημιουργία έχει υποκατασταθεί από την πρακτική, τα αποτελέσματα είναι φανερά σε όλα τα επίπεδα. Η γλώσσα υποβιβάζεται σε κωδικούς, χωρίς δημιουργική ικανότητα, δίχως νοηματική λειτουργία και σε απλή χρηστική κατανόηση²⁶.

Ο κύριος όγκος πληροφοριών και ειδήσεων αφορά εργαλειακά θέματα, όπως αυξήσεις μισθών, αύξηση φορολογίας, ενώ σπάνια η είδηση αφορά στις εργασιακές σχέσεις ή τη φύση της εργασίας, την πορεία και τον προσανατολισμό ή και την ίδια την έννοια της ανάπτυξης και του προγραμματισμού. Η ποιοτική βελτίωση δεν έχει θέση απέναντι στην ποσοτική αύξηση των εισοδημάτων και των δυνατοτήτων κατανάλωσης. Η ποσοτική πλευρά της καθημερινότητας έλκει όλο το ενδιαφέρον. Συμφέροντα και πρακτικές παραμένουν πίσω από το πέπλο της μυθοπλασίας. Η εμμονή στις διαδικαστικές-οικονομίστικες πλευρές των διεκδικήσεων συσκοτίζουν ακόμα περισσότερο τα πράγματα, αφού παραπέμπουν σε δομές μειωμένης σημασίας.

Έτσι, η επικοινωνία στο δημοκρατικό μας πολίτευμα περιορίζεται στη δημοσιοποίηση και στον προβληματισμό, με σκοπό την παρέμβαση σε δευτερεύουσες δομές του κοινωνικού γίγνεσθαι. Οι εναλλακτικές θεωρήσεις όπου δεν παρουσιάζονται, είναι αδύ-

ναμες μπροστά σε ήθη και πρακτικές που έχουν μείνει στο απυρόβλητο και δομούν στέρεα τις υπάρχουσες μορφές κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης. Η απουσία εναλλακτικών προτάσεων συνεπάγεται την κατάρρευση της ελευθερίας της κρίσης και της έκφρασης. Η ευκολία της παθητικής αποστασιοποίησης, του κονφορμισμού, του ιδιωτισμού και της δημοκρατικής ανελευθερίας του μονοδιάστατου ανθρώπου του Herbert Marcuse, πλήττει το ίδιο, τόσο το δημοσιογράφο/πομπό, όσο και το δέκτη/θεατή. «Ενώ η ελευθερία ακόμη και σαν ενδεχόμενο καταπολεμάται, ταυτόχρονα υπάρχει μία συρροή ελευθεριών που δυναμώνουν την καταπίεση»²⁷. Η επίδραση της τεχνολογίας στις κοινωνικές σχέσεις και στον τρόπο ζωής των ανθρώπων εξαρτάται και διαμεσολαβείται από την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής και από τον τρόπο που η κοινωνία οργανώνει και χρησιμοποιεί τις τεχνολογικές γνώσεις και δεξιότητες.

Ανάλογη με αυτή την ουτοπία είναι και η αισιοδοξία στο χώρο της επικοινωνίας. Στη βάση της σύγχρονης δημοκρατίας βρίσκονται οι μεταλλαγές που επιφέρουν οι γραφειοκρατικοί μηχανισμοί των ΜΜΕ. Σήμερα συνειδητοποιούμε την ύπαρξη και την εγκαθίδρυση μίας νέας εξουσίας έξω από το πολιτικό, το οικονομικό το κοινωνικό, πέρα από τις νόρμες της νομικής και της αισθητικής. Αναλογιζόμενος κανείς τις μεταλλαγές που επιφέρουν οι γραφειοκρατικοί μηχανισμοί στη σύγχρονη κοινωνία μπορεί με ευκολία να συμπεράνει ότι τα ΜΜΕ, πέρα από προϊόντα του κοινωνικοπολιτικού συστήματος, έχουν διαμορφώσει και τους όρους για την ανάπτυξή τους, αναδεικνυόμενοι οι ίδιοι οι μηχανισμοί ως αυτόνομοι και αυτοδιαμορφούμενοι.

Η μέχρι σήμερα εμπειρία από την εφαρμογή και χρήση των νέων ΜΜΕ, επιβεβαιώνει την κυριαρχία των δομών που ανέκαθεν χαρακτήριζαν τη «μαζική» επικοινωνία. Τα νέα τεχνολογικά συστήματα παρουσιάζουν μεγαλύτερα δείγματα συγκέντρωσης στην παραγωγή και στον έλεγχο μηνυμάτων από ό,τι τα παλιότερα. Οι επιπτώσεις της διείσδυσης της τεχνολογίας στον τύπο και τα υπόλοιπα παραδοσιακά μέσα μαζικής επικοινωνίας, οδήγησαν στην αναδιάρθρωση των τελευταίων και στην αλλαγή της δομής και της λειτουργίας τους. Η νέα τεχνολογία οδηγεί στην εμφάνιση διαφορετικών μέσων με νέα χαρακτηριστικά και ιδιότητες διαφορετικές από τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες των προηγούμενων, από τη συνένωση των οποίων προκύπτουν. Για παράδειγμα η καλωδιακή τηλεόραση προσφέρει την δυνατότητα αμφίδρομης επικοινωνίας, τη δυνατότητα, με άλλα λόγια, της αλληλεπίδρασης μετα-

ξύ πομπού και δέκτη. Κλασικό είναι το παράδειγμα εφαρμογής της κοινοτικής τηλεόρασης, δηλαδή της προσπάθειας για τη δημιουργία συλλογικών μέσων που θα αποτελούσαν μία συλλογική δηλαδή διάσταση στην επικοινωνιακή διαδικασία μέσω της σύζευξης της νέας τεχνολογίας (βίντεο και καλωδιακή) και των υφιστάμενων κοινοτικών οργανώσεων. Συγκεκριμένα δημιουργήθηκαν κοινοτικές τηλεοράσεις σε μία σειρά από πόλεις και χωριά, δηλαδή ένα πλήρως εξοπλισμένο τηλεοπτικό στούντιο, για την παραγωγή προγραμμάτων και με τη μόνιμη παρουσία ενός τεχνικού. Η πρόσβαση στο στούντιο ήταν απόλυτα ελεύθερη. Ο καθένας μπορούσε να πάει και να παράγει με τη βοήθεια του τεχνικού κάποιο πρόγραμμα, το οποίο στη συνέχεια μπορούσε να προβληθεί από τον τοπικό σταθμό. Οι διοργανωτές της κοινοτικής αυτής τηλεόρασης απέβλεπαν στην αναζωογόνηση της δημοκρατίας μέσω των νέων μέσων, στη δημιουργία μίας νέας πολιτικής κουλτούρας, ενός εναλλακτικού συστήματος εξουσίας. Αλλά η ιδέα μίας τηλεόρασης που θα αντικατόπτριζε μία ολόκληρη κοινότητα με το να είναι προσιτή σε όλα της τα μέλη, δεν επέζησε στο τεστ της εμπειρίας: το πείραμα κατέρρευσε. Τα ποσοστά ακροαματικότητας των τοπικών σταθμών ήταν φτωχά, ενώ ο βαθμός συμμετοχής στη διοίκηση και στη παραγωγή προγραμμάτων ήταν ακόμη χαμηλότερος²⁸. Το πραγματικά επαναστατικό και ποιοτικά νέο στοιχείο των νέων μέσων είναι οι δυνατότητες που εμπεριέχουν για αμφίδρομη επικοινωνία, οι οποίες συμβάλλουν στην ποιοτική απομαζικοποίηση της επικοινωνίας.

Συχνά τα απογοητευτικά ως αρνητικά αποτελέσματα της χρήσης της τεχνολογίας αποδίδονται στο μη-ικανό βαθμό τελειοποίησης του τεχνολογικού επιτεύγματος και όχι στους σκοπούς στους οποίους χρησιμοποιείται για να ικανοποιήσει. Η νέα τεχνολογία όμως δεν μπορεί να λειτουργήσει μεμονωμένα, αποκομμένη από τη λειτουργία του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού συστήματος. Η εξέλιξη και συνεπώς η λειτουργία των νέων επικοινωνιακών οργανισμών, όπως αυτοί θα δημιουργηθούν από τη διείσδυση των νέων τεχνολογιών, θα κριθεί από τις ανάγκες που θα δημιουργηθούν, αλλά και από την ευελιξία που θα υπάρξει στα όρια ατομικής ελευθερίας στη χρήση τους.

Η σύγχρονη τεχνολογία και επικοινωνία δίνει στο ανώνυμο άτομο την ψευδαίσθηση της ολοκλήρωσης της φαντασιακής συλλογικότητας του πανανθρώπινου όλου. Το άτομο αισθάνεται ενταγμένο στις κυρίως ιεραρχικές οργανωτικές διασυνδέσεις.

Παρόμοια ήταν και η εμπειρία και ανάλογων πειραματισμών

για τη δημιουργία μίας ανοιχτής κοινοτικής τηλεόρασης ή συλλογικών επικοινωνιακών μέσων. Αυτή η αδράνεια του λαϊκού παράγοντα δεν οφείλεται, μόνο, όπως υποστηρίζει ο Enzensberger, στην πολιτική σύγχυση της ηγεσίας του, αλλά στις αντικειμενικές συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των λαϊκών μαζών, οι οποίες με κανένα τρόπο δεν ενθαρρύνουν ή μάλλον αντικειμενικά δεν επιτρέπουν την ενασχόληση με τέτοιου είδους δραστηριότητες. Η ανάπτυξη και εξάπλωση τέτοιου είδους εναλλακτικών σχημάτων, η εκπλήρωση με άλλα λόγια της υπόσχεσης που αναμφίβολα εμπειριέχει η τεχνολογική επανάσταση των καιρών μας, προϋποθέτει και απαιτεί κάτι πολύ ευρύτερο από επιμέρους κινήματα και κινητοποιήσεις για μία ελεύθερη ραδιοφωνία ή μία κοινοτική τηλεόραση. Προϋποθέτει και απαιτεί ένα διαφορετικό τρόπο ζωής και κοινωνικής συναναστροφής, μία αναδιάρθρωση των υφισταμένων κοινωνικών δομών²⁹.

Στον πολιτισμό της τεχνολογικής κοινωνίας, του θεάματος και της εικόνας, η κοινωνική διαχείριση κυριαρχεί στηριζόμενη σε μία «τεχνικο-εργαλειακή σκέψη». Η σύγκρουση δε γίνεται πια στο πεδίο της δημιουργίας των εντυπώσεων, αλλά της διακήρυξης των αντιθέτων. Ο χώρος αυτός είναι κανονιστικά ρυθμισμένος, προκλητικά εντυπωσιακός, όπου οργανωμένα talk-shows ενισχύουν συμφέροντα, χρησιμοποιώντας μεθόδους πειθούς ως το βαθμό της χειραγώγησης, όπου ο σκοπός με το πρόσχημα της ενημέρωσης «αγιάζει τα μέσα». Η πάλη κατά των αντιπάλων γίνεται «υπέρ του θεατή», αλλά και στην πραγματικότητα «εναντίον του». Έτσι στη θέση της παραδοσιακής κοινωνικοπολιτικής συνδιαλλαγής ο επικοινωνιακός λόγος καθίσταται αυτόνομος, δημιουργώντας με την επικούρηση της τεχνοκρατίας, της επιστήμης και της διανοήσης το δικό του εξουσιαστικό λόγο, μέσα από τη γραφή, το λόγο, και την εικόνα, σύμφωνα με το πνεύμα της διαχειριστικής διαδικαστικής λογικής. Όραμα και δημιουργία καθίστανται φενάκη, καθώς με πνεύμα επιστημονισμού προτείνονται λύσεις για την οικονομική κρίση, την αύξηση της παραγωγικότητας, την πτώση του πληθωρισμού, την ερμηνεία συνταγματικών θεμάτων ή τις εκπαιδευτικές πολιτικές, όπου η έκφραση του οράματος έχει λίγα ραδιοφωνικά ή τηλεοπτικά δευτερόλεπτα ή μερικές γραμμές εφημερίδας στη διαθεσή της. Έτσι δημιουργούνται προϋποθέσεις και καθοριστικές δεσμεύσεις που πηγάζουν από το λόγο αυτό για το πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι. Η νοηματική ακολουθία χάνεται, καθώς οι δεσμεύσεις επιβάλλουν την πτώση και την προσαρμογή της δημιουργίας σε συμβιβαστική διαχείριση. Η εκ των προτέρων κωδικο-

ποιημένη τεχνική σημασιοδότησης του μηνύματος υποβαθμίζει την ουσία του γεγονότος και η είδηση ακρωτηριάζεται. Το ίδιο το μέσο αυτοαναδεικνύεται ως μήνυμα κυρίαρχο, ολοκληρωτικό. Στον ολοκληρωτισμό αυτό του κώδικα και όχι της ουσίας, του μέσου-μηνύματος ή του μηνύματος-γεγονότος, υποτάσσεται κάθε προσπάθεια.

Τελικά, η εμπειρία αμφισβητεί την αρχική υπεραισιοδοξία. Το άτομο, ανώνυμο, είναι απελευθερωμένο από χώρο και χρόνο και από τα δεσμά της κοινωνικότητας, ώστε αν δεν υπάρξει κάποιο σύστημα πρόληψης και καταστολής ή κάποιος μηχανισμός ελέγχου, θα οδηγηθεί σε ένα κόσμο όπου ηθική και δίκαιο δε θα υπάρχουν, μία κοινωνία-ζούγκλα θα επικρατήσει. Ελεύθεροι θα μπορούν να δρουν προγραμματιστές, τεχνοκράτες, διαφημιστές, έμποροι, μοναχικά άτομα, μυστικές υπηρεσίες αλλά και μαφιόζοι³⁰. Το τέλος της ελευθερίας θα σημάνει ένα διαρκή δίχως όρια ανταγωνισμό για την κυριαρχία στο χειρισμό της πληροφορίας. «Λογικές της αποτελεσματικότητας», «αγοραία ηθική» θα οδηγήσουν στον αδυσώπητο αγώνα εναντίον όλων. Η ύπαρξη μίας «δημοκρατίας της πληροφορίας» έχει ανάγκη την οργάνωσή της, που θα τη βοηθήσει να προστατευθεί, αλλά και να προστατεύσει. Ούτε αναρχία, ούτε άτεγκτος αυταρχισμός. Είναι ανάγκη να οριστούν οι κανόνες και οι νόρμες δημόσιας και ιδιωτικής δράσης. Να περιοριστεί η κοινωνική παρέκκλιση και σύγκρουση. Η επικοινωνία μέσω των ΜΜΕ απλά δεν μπορεί πλήρως να καταργηθεί³¹.

Το σύγχρονο ορθολογικό πνεύμα επιβάλλει τις πολύπλοκες τεχνολογίες ως πιο αποδοτικές, ενώ το τεράστιο κόστος της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων, που δεν είναι άλλο από μόλυνση, ανεργία, παθητικοποίηση, αλλοτρίωση, επωμίζεται ο κοινωνικός χώρος. Οι σχεδιαζόμενες νέες τεχνολογικές προοπτικές πρέπει να σχεδιαστούν με σεβασμό στην ατομική ανθρώπινη αξία. Μόνο έτσι μπορούμε σαν κοινωνία να απαλλαγούμε από την αγχόνη των γραφειοκρατικών επιδόσεων κάθε είδους. Διαφορετικά κάθε είδους αλλαγή υπό αυτές τις συνθήκες θα καταλήγει σε συμβιβαστικές ή ακόμα ακριβέστερα σε βελτιωτικές διαδικασίες των κυρίαρχων καταστάσεων. Είναι φανερό πως στην περίπτωση των ΜΜΕ μπορεί κανείς να υποστηρίξει, πως ο νέος τεχνοκρατικός λόγος που εκφράζουν, χρησιμοποιεί και αναδεικνύεται μέσα από τις οργανωτικές δομές παλαιού τύπου.

Οι ίδιες οι εταιρείες τηλεπικοινωνιών, ψυχαγωγίας ή ηλεκτρονικών υπολογιστών, μορφοποιούν και τις νέες επικοινωνιακές προσπάθειες. Η ευόδωση νέων προσπαθειών στον επιχειρηματικό στί-

βο γίνεται ολοένα και δυσκολότερη, εξαιτίας της αύξησης της συγκέντρωσης κεφαλαίου. Η εξουσία της γνώσης είναι υπαρκτή, ενώ οι αποφάσεις για το μέλλον του τι θα γίνει ή του τι θα ειπωθεί και τι όχι, παίρνονται από διευθυντικές ομάδες του συστήματος. Η επιστημονική και τεχνική έρευνα και ανάπτυξη έχει μετατραπεί σε μία διαδικασία που σε μεγάλο βαθμό συντελείται στο εσωτερικό και υπό τον έλεγχο των μεγάλων επιχειρήσεων. Κάθε καινοτομία δεν είναι τίποτε άλλο, παρά γέννημα της «θύελλας μίας δημιουργικής καταστροφής» που κρύβει ο συνεχής και αδυσώπητος ανταγωνισμός των μεγάλων επιχειρήσεων για την πρωτοπορία στην τεχνολογική αλλαγή. Απώτερος στόχος δεν είναι το κέρδος. Είναι η επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών, της υπεροχής έναντι του άλλου και της κατάκτησης μίας ανώτερης οργάνωσης³².

Οι εναλλακτικές προτάσεις, όπου αυτές υπάρχουν, κινούνται στα όρια του κονφορμισμού και του ιδιωτισμού. Η τεχνοκρατία οδηγεί στην υποβάθμιση της αξίας των εξειδικεύσεων και στην ταυτόχρονη αύξησή τους. Η στενότητα της γνώσης στο χειρισμό του συγκεκριμένου τεχνολογικού συστήματος, εγκλωβίζει και αποδυναμώνει τη φαντασία της εναλλακτικής θεώρησης του κοινωνικού προβλήματος, που στην καλύτερη περίπτωση απλά καταγράφεται. Την αδυναμία αυτή της τεχνολογίας, η οργάνωση την καλύπτει με τεχνοκρατικές μεθοδεύσεις διαχείρισης. Η αυξανόμενη τεχνολογική πολυπλοκότητα θα καταστήσει ακόμα και την παρέμβασή μας αχρείαστη (όπως π.χ. την απλή παρέμβαση του πατήματος ενός πλήκτρου για να ανοίξει ο δέκτης), υποβαθμίζοντάς μας τελικά ως βιολογικές υπάρξεις και εθίζοντάς μας στην παθητικότητα του μην-κινείστε, μη-σκέπτεστε. Η εξουσία της τεχνολογίας καθίσταται καθημερινά όλο και περισσότερο μη αμφισβητήσιμη.

4. Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, η τεχνολογική επανάσταση μπορεί να οδηγήσει στην απελευθερωτική αλλαγή της οργάνωσης, αλλά και στον αυστηρότερο έλεγχο. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η τεχνολογική δύναμη είναι μία ανεξάρτητη δύναμη μεταβολής. Πιστεύουμε όμως πως το είδος της μεταλλαγής που η τεχνολογία θα επιφέρει, θα εξαρτηθεί από τις χρήσεις και την επιθυμία προσανατολισμού

προς μία χαλαρότερη ή αυστηρότερη μορφή ελέγχου. Η αλλαγή στην οργάνωση δεν είναι απλά ζήτημα μίας εντολής κάποιων υπεύθυνων. Η επαναδιοργάνωση πιθανά σημαίνει έναν επαναπροσδιορισμό του προσανατολισμού προς την ισχύουσα ορθολογικότητα, τις νέες κοινωνικές διαδικασίες, τις νέες διαστάσεις της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου.

Η ανάπτυξη ακόμη και σε βαθμό παντοδυναμίας της τεχνολογίας, δεν είναι σε θέση να προσφέρει τη λύση εάν δε γίνει εφικτό να υπερπηδηθούν συμφέροντα και μεθοδεύσεις εξουσιαστικής συγκεντρωποίησης που θα στέκονται πάντα εμπόδιο στις ανθρώπινες σχέσεις. Η «τεχνολογική κοινωνία της πληροφορίας» εν δυνάμει διαθέτει τεράστιες δυνατότητες, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την απλοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας προς όφελος του πολίτη, προς μία επανανακάλυψη της κοινωνικής δικαιοσύνης και ηθικής της πολιτικής δράσης, όπου θα υπερισχύσει ή αντιπροσωπευτική λογική μεταξύ ίσων.

Υπάρχει όμως και ο άλλος δρόμος της αυταρχικής, ιεραρχικής πρακτικής του ελέγχου και της χειραγώγησης ή και της επίσυρσης κυρώσεων. Στην περίπτωση αυτή οι δυνάμεις της τεχνολογίας θα χρησιμοποιηθούν για λογαριασμό της ή των ηγεμονικών ομάδων. Και στις δύο περιπτώσεις οι τεχνοκράτες, είτε «δημόσιοι υπάλληλοι» θα είναι αυτοί είτε «δημοσιογράφοι», θα είναι παρόντες και υπεύθυνοι για αυτή την τροπή των πραγμάτων. Η ευθύνη αυτή καταδεικνύει την ιδιαιτερότητα των ανθρώπων που διαχειρίζονται την πληροφορία. Η εκπαίδευση, η ταξική σύνθεση και η εξειδίκευση του δυναμικού αυτού, απαιτούν τη μελέτη ώστε η προοπτική παρέμβασης να είναι εφικτή.

Προκατασκευασμένες τεχνικές και έλλειψη εναλλακτικών προτάσεων, αποκλείουν κάθε δημοκρατικό πολίτευμα από την προσδιοριστική παρέμβαση και το οδηγούν στην περιθωριακή σύμβαση³³. Η φύση και το αίσθημα ανικανοποίητου χαρακτηρίζουν τάσεις και πρακτικές του σύγχρονου πολιτικού ανθρώπου. Αισθήματα αξιοπιστίας και ματαιότητας το κυριεύουν στον αγώνα υλοποίησης των διανθρώπινων αξιών. Κρίση και λογική είναι νοητικές λειτουργίες αχρείαστες κατά την επικοινωνία του «μονοδιάστατου ανθρώπου».

Η πολυδιαφημισμένη λοιπόν επιστημονικο-τεχνολογική επανάσταση δε σημαίνει αυτόματα κανένα σχηματισμό νέων κοινωνιών και την υπέρβαση του καπιταλισμού. Είναι βέβαια αναμφισβήτητη η ποιοτική αλλαγή, όμως οι παραγωγικές σχέσεις ουσιαστικά παραμένουν όμοιες. Η τεχνολογία δεν μπορεί από μόνη της να οδηγήσει σε κοινωνικό σύστημα συμμετοχής, δικαιοσύνης και ισότητας³⁴.

Το πρόβλημα στο κατώφλι του 21ου αιώνα δεν εστιάζεται στο αν συντρέχουν ή όχι οι προϋποθέσεις μιας συνεύρεσης του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού με το κοινωνικό και μάλιστα της διάχυσης της τεχνολογικής γνώσης στο κοινωνικό γίνεσθαι, αλλά «στην προοπτική μιας ιδεολογικής επεξεργασίας του δημοκρατικού προτάγματος από την οποία ο σύγχρονος κόσμος απέχει αισθητά»³⁵.

Η λύση είναι φανερό πια πως δε βρίσκεται μόνο στην υπέρβαση της μαζικής επικοινωνίας που ήδη επιτυγχάνεται. Η μαζική επικοινωνία ήταν μία χρονικά περιορισμένη, αναγκαιότητα. Το πρόταγμα στην κοινωνικοποίηση της νέας γενιάς δε θα πρέπει να είναι «πώς θα προλάβει την εξέλιξη» –αγώνας μάταιος– καθώς η τεχνολογική αλλαγή θα συνεχίζεται καλπάζουσα, αλλά στόχος θα πρέπει να είναι η συμμετοχή στον εκ των προτέρων προσανατολισμό της πολιτισμικής αλλαγής μέσα από από διαδικασίες όπου το τεχνοκρατικό πνεύμα δε θα έχει θέση στον πολιτικό λόγο και στην κοινωνία της επόμενης χιλιετίας.

Σημειώσεις

1. Ν. Μπόμπιο, «Επιστήμη, εξουσία, και ελευθερία», επιμ. Γιακλέτση Θ., εφ. *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα, 18 Σεπτ. 1997, σελ. 18-19.
2. Γ. Κοντογιώργης, «Δημοκρατία στην τεχνολογική κοινωνία», στο *Βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τ. 18, Μάρτιος 1996, σελ. 16-22.
3. «Βέβαια, ... ενώ η τεχνική ως τύπος ορθολογικότητας και ως τύπος πράξης παρουσιάζεται ενιαία σε πλανητικό επίπεδο, παραλλάσσει πολύ έντονα το πολιτισμικό περιεχόμενο των ενεργειών που συγκροτούν την ευρύτερη σφαίρα κατανάλωσης» (Π. Κονδύλης, «Το χάσμα ανάμεσα στην τεχνική και τον ορθολογισμό», *Καθημερινή*, 25/2/1996, σελ. 30). Για περισσότερα δεξ του ιδίου Π. Κονδύλης, *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991, κυρίως το IV μέρος που αναφέρεται στη μαζική Δημοκρατία, σελ. 311-322.
4. Δες Γ. Πλειός, *Κινούμενη Εικόνα και καλλιτεχνική επικοινωνία*, Δελφίνι, Αθήνα, 1993, σελ. 232.
5. Για την Ελλάδα δεξ Ν. Λεάνδρος, *Μαζικά έντυπα επικοινωνίας στην Ελλάδα*, Δελφίνι, Αθήνα, 1992, σελ. 58-65.
6. Ακόμα δεξ Α. Γιαννόπουλος, «Το Χόλλιγουντ Γίνεται Ψηφιακό», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 20/8/1995, σελ. 36. Η συνάφεια μεταξύ της Σίλικον Βάλλεϋ και των κινηματογραφικών εταιρειών είναι σήμερα στενότατη, αφού εταιρείες ηλεκτρονικών αγοράζουν μετοχές σε τηλεοπτικούς σταθμούς όπως για παράδειγμα η Microsoft του Γκέϊντς που συμμετέχει στις προσπάθειες του ιδιοκτήτη του CNN Τέντ Τερνερ, αλλά και των ιαπωνικών

εταιρειών ηλεκτρονικών όπως η Ματσουσίτα κ.ά. Τα ΜΜΕ είναι πια στη λεωφόρο της τεχνολογικής εξέλιξης. Είναι συνείδηση ότι το μέσο ταυτίζεται με το μήνυμα. (Δες «Turner and Microsoft, odd couple», *The Economist*, 19 Αυγούστου 1995, σελ. 58. Φτιάχνουμε ένα μήνυμα που διαφημίζει ένα μέσο και χρησιμοποιούμε το μέσο για να διαφημίσουμε το μήνυμα. Μια συνταγή αέναης ανατροφοδότησης» (Σιντ Τζάνις, Διευθυντής Marketing της SONY σχολιάζοντας την παραγωγή ενός φιλμ από την εταιρεία του για το Internet, στο Α. Γιαννόπουλος, «Το Χόλλιγουντ γίνεται ψηφιακό», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 20/8/1995, σελ. 36).

7. D. McQuail, «Western Europe: Mixed Model under Threat?», στο J. Dowling, A. Mohamadi, A. Sreberny-Mohamadi, *Questioning the Media*, Sage, London, 1990, σελ. 125-138.

8. G. Morgan, *Riding the waves of change*, San Francisco, Jossey-Bass, 1991. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουν και οι A. Sorge και άλλοι «Microelectronics and Manpower», στο *Manpower in Manufacturing*, Gower, Albershot, 1985 σε έρευνα που έκαναν στη Μ. Βρετανία και στη Γερμανία. Οι μελετητές αυτοί κατέληξαν πως οι γερμανικές επιχειρήσεις κάνουν μικρότερη διάκριση μεταξύ διοίκησης και παραγωγής από τις βρετανικές επιχειρήσεις μεταξύ των λειτουργιών σχεδιασμού και εκτέλεσης. Για το θέμα αυτό δες Ν. Λέανδρος, *όπ.παρ.*, σελ. 81.

9. Π. Τερλεξής, *Διευθυντικές Ολιγαρχίες, Γραφειοκρατία, Κράτος και Κοινωνική Οργάνωση*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1996, σελ. 334.

10. Στο ίδιο, σελ. 390.

11. Γ. Κοντογιώργης, «Δημοκρατία στην τεχνολογική κοινωνία», στο *Βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τ. 18, Μάρτιος 1996, σελ. 17.

12. Η. Θερόμος, «Εξουσιαστική δομή και κοινωνικός έλεγχος», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τ.1, 1989, σελ. 64-82.

13. Στ. Ρουσσέας, *Καπιταλισμός και Καταστροφή*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1982, σελ. 163.

14. Για τη σχέση επικοινωνίας-εξουσίας και περιβάλλοντος δες Ρομπέρτο Μπίσιο, «Κυβερνοχώρος και Δημοκρατία», *Νέα Οικολογία*, Φεβρουάριος 1993, σελ. 24-27.

15. Βλέπε, Π. Τερλεξής, *Γραφειοκρατικός Νόμος*, Παπαζήσης, Αθήνα, σελ. 56-57.

16. Εδώ το στοιχείο του «Θείου» εκλαμβάνεται ως απρόβλεπτη παρέμβαση, αυθεντία. Δες Δ. Μαρκής, «Το τέλος της φιλοσοφίας και η επιστημονικοποίηση της πολιτικής», στο *Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Φιλοσοφία και πολιτική*, Καρδαμίτσας, Αθήνα, 1982, σελ. 66.

17. Άντυ Μίλλερ-Μαγκούν, «Η κοινωνία των πληροφοριών», στο *Διεθνές Συμπόσιο Μαζικά Μέσα Επικοινωνίας, Προς την κοινωνία των Πληροφοριών – Ευρωπαϊκή Διάσταση*, Αθήναι, 6-8 Οκτ. 1995.

18. Δ. Μαρκής, «Το τέλος της Φιλοσοφίας και η επιστημονικοποίηση της πολιτικής», στο *Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Φιλοσοφία και Πολιτική*, Καρδαμίτσας, Αθήνα, 1982, σελ. 66.

19. A. Gouldner, *The Dialectic Ideology and Technology*, Oxford University Press, N.Y., 1976, σελ. 39.

20. Ο προβληματισμός είναι έντονος για τη λογική που θα επικρατήσει και το χαρακτήρα πρόσβασης στο δίκτυο. Πέρα από τις πιυχές του θέματος που έχουμε αναφέρει, ιδιαίτερα έντονη είναι η συζήτηση για το κόστος της πρόσβασης που θα δημιουργήσει «ελίτ ενημερωμένων πολιτών, οι οποίοι θα μπορούν να πληρώσουν την πρόσβαση σε ανάλογης ποιότητας δίκτυα, αλλά και ενός τεράστιου όγκου μεταναστών ανέργων και άστεγων, οι οποίοι είναι εξαρχής αποκλεισμένοι».

21. Για την βεμπεριανή θέση στη σχέση δημοκρατίας και γραφειοκρατίας δες: Π. Τερλεξής, *Διευθυντικές Ολιγαρχίες, Γραφειοκρατία, Κράτος και Κοινωνική Οργάνωση*, όπ.παρ., σελ. 75 και 102-114.

22. Στο ίδιο, σελ. 66. Ο David Beetham παραπέμπει για τα πλάνα αυτά στους κλασικούς όπως τον L. Von Mises, *Socialism*, New Haven, 1944, F.A. Hayek, *Collectivist Economic Planning*, London, 1935, Hegedus A., *Socialism and Bureaucracy*, London, 1976.

23. Cooley H.C., «Η σημασία της επικοινωνίας», στο Κ. Λιβιεράτος, Τ. Φραγκούλης (επιμ.), *Το Μήνυμα του Μέσου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1989, R. Blanner, *Alianation and Freedom*, University of Chicago Press, Chicago, 1967, σελ. 141. Θα ήταν ενδιαφέρουσα η σύγκριση των σύγχρονων ουτοπιστών της τεχνολογίας όπως του Alvin Toffler με τα γραπτά του C.H. Cooley, όπου προβάλλει σε όλο της το εύρος την επανάσταση της επικοινωνίας που το 19ο αιώνα φτιάχνει το νέο κόσμο. Κάτω από την ομπρέλα αυτή ο Cooley σκεπάζει όλο το φάσμα των ανθρωπίνων επαφών από την επικοινωνία ως τις συγκοινωνίες.

24. Θυμίζω πέρα από τη διάσημη φράση του McLuhan «το μέσο είναι το μήνυμα» και αυτό που είχε παρατηρήσει στο έργο του ο M. McLuhan, *Understanding Media*, «Το περιεχόμενο οιαδήποτε μέσου είναι πάντα κάποιιο άλλο μέσο» «The content of any medium is always another medium» (M. McLuhan, *Understanding Media*, Mc Graw Hill, N.Y., 1964, σελ. 23). Το έργο αυτό έχει κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις Κάλβος, 1989, στη σειρά *Τεχνολογία, Πολιτισμός*, σε μετάφρ. του Σπύρου Μάνδρου.

25. H.M. Enzensberger, *Για μία Θεωρία των Μέσων Επικοινωνίας*, Επίκουρος, Αθήνα, 1981.

26. Βλέπε, Γ. Βέλτσος, *Κοινωνία και Γλώσσα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1976, σελ. 76.

27. H. Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, Gutenberg, Αθήνα, 1978, σελ. 243.

28. M. Σεραφετινίδου, *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, Gutenberg, Αθήνα, σελ. 483.

29. Στο ίδιο.

30. Κ. Τσουκαλάς «Δικαιώματα παρακολούθησης», εφ. *Το Βήμα*, 6 Νοεμβρίου 1994, σελ. Α61. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η διάσημη υπόθεση του Kevin Mitnick και του Tsutomu Shimomura (Ts. Shimomura, J.

Markoff, *Takedown*, Hyperion, 1995, όπως αναφέρεται στο Α. Γαλδάδας, «Παγιδευμένος στο δίκτυο», *Το Βήμα*, 18/2/1996, σελ. 36). Οι Κ. Porper - J. Condry θα προτείνουν «δομές και μηχανισμούς που θα στηρίξουν μια άλλη ηθική της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της δημοκρατικής λειτουργίας. Κ. Porper - J. Condry, *Τηλεόραση κίνδυνος για τη Δημοκρατία*, μετάφρ. Άγγελος Φιλιπάτος, Νέα Σύνορα, 1997.

31. Η κοινωνική οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας που στηρίζεται στην τεχνολογία οδηγεί σε μία εξορθολογισμένη, αυταρχική κοινωνία, θα υποστηρίξει ο Σ. Ρουσσέας στο έργο του: Στ. Ρουσσέας, *Καπιταλισμός και καταστροφή*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1982, σελ. 28-29.

32. Ίσως αντιπροσωπευτικότερο γέννημα αυτής της «θύελλας δημιουργικής καταστροφής» σήμερα να είναι το Internet. Οι απαρχές του βρίσκονται στις μυστικές υπηρεσίες πληροφοριών που λειτουργούν ως τεράστιες οργανώσεις. Οι σύγχρονες προσπάθειες περιορισμού της χρήσης του Internet είναι άκρως ενδεικτικές. Την 1 Φεβρουαρίου 1996, ψηφίστηκε από τον Πρόεδρο των ΗΠΑ, το νομοσχέδιο για τις τηλεπικοινωνίες (communications decendency act) Βασικός σκοπός του νομοσχεδίου είναι η λογοκρισία του δικτύου ώστε να περιοριστούν φαινόμενα όπως η πορνογραφία. (Ν. Διαμαντόπουλος, «Μαύρες σημαίες στο δίκτυο», *Ελευθεροτυπία*, 18/2/1996, Info, σελ. 5). Για το ίδιο θέμα δεξ τα σχόλια του Νίκου Δήμου στο «Σημειώσεις για μία εβδομάδα», *Ελευθεροτυπία*, 11/2/1996, σελ. 17, όπου παραπέμπει στην *Ελευθεροτυπία*, της 9/2/1996. Η ιλιγγιώδης ανάπτυξη του Internet έχει θορυβήσει τους πάντες. Οι Αμερικανοί αξιωματούχοι παραδέχονται ότι τώρα πια είναι πιο εύκολο να εισβάλλεις στα δίκτυα των κομπιούτερ του Πενταγώνου, παρά στον εναέριο χώρο των Η.Π.Α. Κάτι τέτοιο αποτελεί σήμερα πραγματική καταστροφή, αν αναλογιστεί κανείς ότι ο αμερικανικός στρατός είναι ο πλέον εξαρτώμενος από την πληροφορική. Το δίκτυο γεννήθηκε στα 1968, για τις ανάγκες αυτές του αμερικανικού στρατού. Τότε οι Αμερικανοί στρατιωτικοί αποφάσισαν ότι στα μέσα του ψυχρού πολέμου η προώθηση του ηλεκτρονικού αυτού συστήματος εξασφάλιζε την απρόσκοπτη λειτουργία ακόμη και σε πυρηνική συμπλοκή. Οι χιλιάδες υπολογιστές του αμερικανικού στρατού χρησιμοποιούν σήμερα το δίκτυο.

33. Ν. Τσόμσκυ, *Προπαγάνδα και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Πρίσμα, Αθήνα, 1992.

34. Κ. Τσουκαλάς, «Οι ανισότητες στην πληροφόρηση», εφ. *Βήμα*, 19 Οκτ. 1997, Αθήνα, σελ. 39-41.

35. Γ. Κοντογιώργης, «Δημοκρατία στην τεχνολογική κοινωνία», στο *Βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τ. 18, Μάρτιος 1996, σελ. 19.

Η βρετανική πολιτική 1979-1994: Το «νέο ηγεμονικό σχέδιο» και μια νέα κατανόηση του «βοναπαρτισμού»

Κώστας Δικαίος*

Περίληψη

Το άρθρο προσεγγίζει δεδομένα από δημοσκοπήσεις και εκλογολογικά στοιχεία και προσπαθεί να τα αναλύσει σε ένα πλαίσιο ταξικών συγκρούσεων και εναλλασσόμενων ταξικών συμμαχιών. Κύριος στόχος είναι να προσφέρει μια νέα κατανόηση των όρων «βοναπαρτισμός» και ηγεμονία, και να τις συνδέσει με εμπειρική τεκμηρίωση. Για τον λόγο αυτό χρησιμοποιεί τις εξελίξεις στην βρετανική πολιτική ως περιπτωσιολογική μελέτη.

1. Εισαγωγή

Οι αλλαγές και ανακατατάξεις στη βρετανική πολιτική σκηνή αποτελούν ένα από τα πιο πολυσυζητημένα θέματα της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης αλλά και πολιτικής πραγματικότητας, διαμάχης και προπαγάνδας, καθώς θεωρούνται είτε προάγγελος της υπό εξέλιξη κοινωνίας, είτε υποδείγματα για μία νέα πολιτική και κοινωνία, είτε παραδείγματα προς αποφυγή. Το άρθρο αυτό θα αποφύγει όσο μπορεί τις αξιολογικές κρίσεις, και θα αποπειραθεί μία όσο το δυνατόν πιο πολιτικοεπιστημονική προσέγγιση του προβλήματος, προσεγγίζοντας διάφορες σχολές και μεθοδολογίες.

Η σημαντικότερη διαμάχη και αντιπαράθεση στην Μαρξιστική σχολή της βρετανικής πολιτικής βρίσκεται στο εάν ο Θατσερι-

* Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης.

σμός αποτελεί ένα νέο ηγεμονικό σχέδιο (ή έστω ορθότερα το σχέδιο προς μία νέα ηγεμονία), ή αν θα έπρεπε να αναλυθεί ως μία «προσέγγιση των δύο εθνών» ή ως ένα πλέγμα πολιτικών «αυταρχικού λαϊκισμού». Επιπροσθέτως, στην σχολή των εκλογικών μελετών και της ψηφολογίας, ερευνητές έχουν έντονες διαφωνίες ανάμεσά τους για αρκετό καιρό γύρω από μία πιθανή αλλαγή της εκλογικής συμπεριφοράς της εργατικής τάξης και των επιπτώσεών της για το Εργατικό Κόμμα. Παρά τις αναφορές μας σε συγγραφείς όπως οι Butler και Kavanagh, Heath, Jowell and Curtice; και Crewe, και στις εκλογές του 1983, 1987, στις Ευρω-εκλογές του 1989, διάφορες τοπικές και επαναληπτικές εκλογές, τις εκλογές της 9/4/92 και τέλος τις Ευρω-εκλογές του 1994 αυτό το άρθρο δεν αποπειράται ούτε μία ανάλυση του εκλογικού αποτελέσματος των τελευταίων γενικών-κοινοβουλευτικών εκλογών (1992), ούτε της ασυμβατότητάς του με τις προεκλογικές δημοσκοπήσεις. Επίσης δεν επιθυμεί να εξετάσει το πρόβλημα των αλλαγών στην εκλογική συμπεριφορά ορισμένων τάξεων ή της αλλαγής της ταξικής δομής της βρετανικής κοινωνίας (Heath et al. εναντίον του Crewe). Απλά προσπαθεί να επισημάνει συγκεκριμένες τάσεις στις πολιτικές τοποθετήσεις και να τις εξηγήσει από μία μαρξιστική μεθοδολογική σκοπιά χρησιμοποιώντας ένα ευρύ φάσμα πληροφοριών αντλημένο από την ψηφολογία και τις δημοσκοπήσεις ως την ανάλυση πολιτικών (policy analysis). Το άρθρο επιθυμεί να συνεισφέρει στην συζήτηση χρησιμοποιώντας στοιχεία και ανάλυση από την «εκλογολογική σχολή» και να επιστρέψει στην μαρξιστική με το να επαναεισαγάγει τον όρο «βοναπαρτισμός».

Το άρθρο έχει τρεις στόχους: κατ' αρχήν στο επίπεδο της μαρξιστικής πολιτικής ανάλυσης να προσφέρει μία νέα κατανόηση των όρων «βοναπαρτισμός» και «ηγεμονία» η οποία να σχετίζεται περισσότερο με μία μεθοδολογική παρά με μία ιστορική προσέγγιση των όρων. Αποπειράται να δει τον βοναπαρτισμό σαν ένα σύνολο εναλλασσόμενων ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών παρά σαν μία ορισμένη μορφή κράτους. Δεύτερον, επιθυμεί να προχωρήσει σε ένα εμπειρικό έλεγχο αυτής της θεωρίας. Για να πετύχει αυτό εξετάζει, τρίτον, τις πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις στην Μεγάλη Βρετανία ως μία περιπτώσιολογική μελέτη. Υποστηρίζει ότι και ο Θατσερισμός πρέπει να εξεταστεί ως ένα σύνολο ταξικών συγκρούσεων και εναλλασσόμενων συμμαχιών που καταλήγουν σε μία μορφή «ανεστραμμένου βοναπαρτισμού» μετά το 1989 (κατ' αρχήν) και μετά το 1992 σαφέστερα. Αντίθετα με τις προηγούμενες προσεγγίσεις που έχουν κρατήσει την μαρξιστική

προσέγγιση από την μια μεριά και την ψηφολογία και τις δημοσκοπήσεις από την άλλη, χωριστές, το άρθρο μας αναφέρεται σε αλλαγές στην σύγχρονη βρετανική πολιτική, και προσεγγίζει τις δημοσκοπήσεις και τα ψηφολογικά δεδομένα προσπαθώντας να τα δει μέσα σε ένα πλαίσιο ταξικών συγκρούσεων και μεταβαλλόμενων ταξικών συμμαχιών. Αυτό το «πάντρεμα», που αναφέρεται στο δεύτερο σκοπό της εργασίας, αποτελεί μία βασική μεθοδολογική προϋπόθεση και θέση του άρθρου για την ανάγκη μίας επανασύνδεσης αφηρημένων εννοιών με την εμπειρική πραγματικότητα, παρά για μια προσπάθεια «ένταξης» της πραγματικότητας στις έννοιες αυτές. Το άρθρο αποτελείται από πέντε μέρη. Το πρώτο μέρος είναι μια γενική επισκόπηση των μέχρι τώρα κύριων προσεγγίσεων στο Θατσερισμό, και εξετάζει την ορολογία που θα χρησιμοποιηθεί αργότερα. Το δεύτερο μέρος εισάγει τον «Βοναπαρτισμό» ως όρο της εργασίας· το τρίτο τις αλλαγές στην Βρετανία κατά τα τελευταία χρόνια· το τέταρτο αναφέρεται στα όρια αυτών των αλλαγών και του προγράμματος νέας ηγεμονίας των Συντηρητικών, εξετάζοντας την αντίσταση και δυσανεξία στις πολιτικές των κυβερνήσεων Thatcher και Major. Τέλος, το πέμπτο μέρος προσφέρει μερικά συμπεράσματα και προτείνει μία νέα κατανόηση των όρων «βοναπαρτισμός» και «ηγεμονία», που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και εκτός των αναλύσεων της Βρετανικής πολιτικής.

2. Σύντομη επισκόπηση των κύριων αναλύσεων του Θατσερισμού

Αν και όπως λένε οι Jessop et al., 1988, σελ. 5, ο Θατσερισμός δεν έχει μία μοναδική έννοια αλλά λίγο ως πολύ τόσες όσοι οι ερευνητές που τον έχουν προσεγγίσει, μπορούμε να αναφερθούμε σε δύο κύριες μαρξιστικές προσεγγίσεις του «φαινομένου» αυτού της σύγχρονης βρετανικής πολιτικής.

Σύμφωνα με τους S. Hall και M. Jacques ο Θατσερισμός κατάφερε να παρουσιάσει εαυτόν ως «ο κόσμος» και να ενορχηστρώσει μία απάντηση στις πολιτικές (policies), και στις τοποθετήσεις και στάσεις των δεκαετιών του εξήντα και εβδομήντα, που αποτελείτο (η απάντηση) «από φιλελευθερισμό της ελεύθερης αγοράς, μαζί με συνεκτικό πατριωτικό Συντηρητισμό. "Ελεύθερη αγορά, ισχυρό κράτος, σιδερένιοι καιροί"», και νόμος και τάξη (S.

Hall and M. Jacques, στο Hall and Jacques, 1983, σελ. 10). Όπως παρατηρεί ο Hall αυτή η προσέγγιση έχει τις ρίζες της στη θεωρία του Gramsci, ενώ στην ανταπάντησή του στους Jessop et al (κάτι που θα εξεταστεί αμέσως μετά) υπεστήριξε ότι ποτέ δεν απειραράθει μία γενικότερη εξήγηση του Θατσερισμού (Hall, στο Jessop et al., 1989, σελ. 99) και ότι δεν εθεώρησε τον Θατσερικό Αυταρχικό Λαϊκισμό ως μία νέα ηγεμονία αλλά περισσότερο ως ένα σχέδιο για την επίτευξη μίας νέας ηγεμονίας (ibid, σελ. 103 and Hall, 1988, σελ. 7). Ο Bob Jessop (και οι Kevin Bonnett, Simon Bromley και Tom Ling) όταν πρωτοπαρουσίασαν την προσέγγιση «των δύο εθνών» βρήκαν πολλά θετικά στοιχεία στα επιχειρήματα του Hall, αλλά προσεπάθησαν να ερευνησουν μία διαφορετική εξήγηση του Θατσερισμού. Βασικό αίτημα της προσέγγισης αυτής είναι να περιοδολογηθεί ο Θατσερισμός «με όρους σχετικούς με την περίπλοκη διαλεκτική σχέση μεταξύ δομής και στρατηγικής» και να προτείνει ότι ο Θατσερισμός πέρασε από τρεις φάσεις. Η προσέγγιση των δύο εθνών έχει περισσότερη συγγένεια με τις φάσεις δύο (από τον Μάιο του 1979 ως τον πόλεμο των Falkland) και τρία (από το 1983 και μετά). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, ο Θατσερισμός κατάφερε να δημιουργήσει μία κοινωνία δύο επιπέδων χωρισμένη ανάμεσα στο «Βορά» και τον «Νότο». Αν και ο όρος σχετίζεται με την γεωγραφία, με την Νοτιο-ανατολική Αγγλία (εκτός ορισμένων περιοχών του Λονδίνου) να ευημερεί, και την Βόρειο Αγγλία, την Σκωτία (ειδικά την Δυτική Σκωτία) και την Ουαλλία να αντιμετωπίζουν φτώχεια και ένδεια, στην πραγματικότητα πρόκειται για έναν διαχωρισμό που τέμνει την Βρετανική κοινωνία στο σύνολό της, ανάμεσα σε παραγωγικούς και μη παραγωγικούς, ειδικευμένους και ανειδίκευτους, εργαζομένους και ανέργους-συνταξιούχους και όλους αυτούς που εργάζονται σε θέσεις μη κερδοφόρες κατά τις επιταγές της κεφαλαιοκρατικής λογιστικής. Εφόσον αυτές οι πολιτικές ζημιώνουν το «δεύτερο έθνος» νομοτελειακά συμπληρώνονται από πολιτικές που είναι αυταρχικές, καταπιεστικές καθώς και από πολιτικές ισχυρής αστυνόμευσης και ενίσχυσης των δικτυικών μηχανισμών (Jessop et al., 1988, σελ. 88-89).

Παρά την αντιδικία που προέκυψε μεταξύ των δύο προσεγγίσεων, οι δύο πλευρές συμφωνούν ότι μία άλλη πλευρά των ετών του Θατσερισμού ήταν η κυριαρχία των χρηματομεσιτικών ιδρυμάτων του λονδρέζικου «City» τόσο σε οικονομικούς όσο και σε πολιτικούς όρους· και ότι οι ακολουθούμενες κυβερνητικές πολιτικές ευνόησαν τους οργανισμούς αυτούς και οδήγησαν σε βιομη-

χανική παρακμή¹. Ο Andrew Gamble στην συνεισφορά του στην συζήτηση («Free Economy and the Strong State») προσπαθεί να φέρει τις δύο προσεγγίσεις κοντύτερα την μία στην άλλη και υποστηρίζει ότι ο Θατσερισμός πρέπει να εξεταστεί ως το σχέδιο μίας νέας ηγεμονίας (άρα συμφωνεί με τον Hall), αλλά συμπληρώνει ότι υπάρχει μία τάση προς την δημιουργία «δυσωθών» επίσης. Σύμφωνα με τον Gamble είναι σημαντικό για τον Θατσερισμό να υπάρχει ένα ισχυρό κράτος για να αστυνομεύει και να προστατεύει την ελεύθερη αγορά.

Βεβαίως δεν ήταν μόνο η μαρξιστική σχολή που απειρασιάει να αναλύσει το Θατσερικό φαινόμενο. Οι Heath, Curtice και Jowell στο «How Britain Votes» (1985) εξετάζουν τις κοινωνικές και τις πολιτικές παραμέτρους της αλλαγής στην εκλογική συμπεριφορά, και υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει ελάττωση της ταξικής ψήφου και αλλαγή των πολιτικών θέσεων της εργατικής τάξης (μόνον), αλλά αυτό που συνέβη ήταν περισσότερο μία ταυτόχρονη στροφή προς τα δεξιά του όλου πολιτικού φάσματος. Μολαταύτα, η εργατική τάξη παρέμεινε ανέπαφη από την αλλαγή, κυρίως σε σύγκριση με τις ανώτερες τάξεις (σελ. 134). Επίσης αυτό που έχει συντελεστεί είναι περισσότερο μία «κοινωνική» αλλαγή στη δομή της βρετανικής κοινωνίας, με τις διαφορές μεταξύ των τάξεων να παραμένουν διακριτές (σελ. 39), παρά μία ευρεία αλλαγή πολιτικών απόψεων της εργατικής τάξης (σελ. 36). Αυτή η δομική αλλαγή δύναται να εξηγήσει το ήμισυ της πολιτικής αλλαγής, ενώ το υπόλοιπο εξηγείται από τις στάσεις των κομμάτων (σελ. 10), τις πολιτικές που ακολουθούν, την ηγεσία, την επιτυχία ή μη στην διακυβέρνηση, την ενότητα κτλ. Αυτοί είναι σημαντικοί αλλά όχι θεμελιώδεις παράγοντες (σελ. 99). Οι Heath, Curtice και Jowell επισήμαναν ότι όταν οι ψηφοφόροι προσέρχονται στις εκλογές δεν εκφράζουν μία ετυμηγορία για τα πεπραγμένα της κυβερνήσεως αλλά επίσης ψηφίζουν αντιμαχόμενες φιλοσοφίες (σελ. 6). Για το ζήτημα της ταξικής ψήφου ξεχωρίζουν ανάμεσα στην σχετική και την απόλυτη και υποστηρίζουν ότι οι Εργατικοί παρέμειναν ένα ταξικό κόμμα το 1983 (σελ. 29), και ότι δεν υπάρχει λόγος να χρησιμοποιούμε όρους όπως το τέλος της ταξικής ψήφου (σελ. 171). Κατά τους συγγραφείς το όλο ερώτημα του τέλους της ταξικής ψήφου οφείλεται σε μία εσφαλμένη κατανόηση του όρου «τάξη», ενώ η ορθή απάντηση προσφέρεται από μία κατανόηση της κοινωνίας ως δομής 5 τάξεων. Ο διαχωρισμός που κάνουν ανάμεσα σε «ανώτερους έμμισθους», «μη-χειρώννακτες επαναλαμβανόμενης εργασίας», «μικροαστούς», «εργοδηγούς και τεχνίτες» και

«εργατική τάξη», είναι κοντύτερα σε μία μαρξιστική προσέγγιση καθώς δεν επικεντρώνει στα επίπεδα εισοδήματος τα οποία είναι δυνατόν να καλύπτουν παραπάνω από μία τάξη, αλλά σε οικονομικά συμφέροντα τα οποία είναι διαφορετικά λόγω παράλληλων ωφελημάτων (*fringe benefits*), σταθερότητας της απασχολήσεως, βελτίωσης προσωπικών συνθηκών ζωής και εργασίας κτλ.. Ο διαχωρισμός αυτός είναι μία από τις πιο σημαντικές συνεισφορές του βιβλίου, καθώς συνδέει την κοινωνική τάξη με την πολιτική πράξη. Με αυτόν τον τρόπο οι Heath et al. υποστηρίζουν ότι υπερβαίνουν τους διαχωρισμούς που βασίζονται στην ειδικευση, δίνοντας βάρος στην εποπτεία ή την αυτοαπασχόληση (σελ. 14-20). Μολαταύτα, αυτή η προσέγγιση δεν έχει γίνει ευρέως αποδεκτή και το πρόβλημα της ασυμβατότητας μεταξύ της εκλογολογικής και «σφυγμομετρικής» σχολής και της μαρξιστικής παραμένει.

Έντονη κριτική στην προσέγγιση αυτή έγινε από τον Ivor Crewe (1986) που παρατήρησε ότι παρά την μείωση του αριθμού των ψήφων που εκέρδισαν οι Εργατικοί, το ζήτημα είναι ότι λιγότερα μέλη της εργατικής τάξης ψήφισαν υπέρ των εργατικών το 1983 παρά το 1945, και αποκαλεί την γενική μείωση κάτι το άσχετο. Επίσης, αναφέρει ότι είναι ασαφές αν οι Heath et al αναφέρονται στην «δική τους» εργατική τάξη, ή σε αυτήν της Βρετανικής Στατιστικής Υπηρεσίας (σελ. 624).

Στην ανταπάντησή τους οι Heath, Jowell και Curtice (1987) παρετήρησαν ότι δεν είχαν προτείνει την απουσία «απόλυτης» ταξικής εκλογικής αποστασίας, αλλά μόνο μίας «σχετικής», και ότι το ήμισυ της εξηγήσεως για τις δυσκολίες των Εργατικών θα έπρεπε να είναι «κοινωνιολογικό» (αλλαγή στην δομή της κοινωνίας) και το άλλο ήμισυ «πολιτικό» (σελ. 263, σελ. 277), ενώ δίνουν στοιχεία για την ύπαρξη και μη εξαφάνιση αριστερών θέσεων και τοποθετήσεων μέσα στην εργατική τάξη (σελ. 276).

Σε μία πιο πρόσφατη συνεισφορά στην συζήτηση οι Butler και Kavanagh (1992) επικεντρώνουν στις εκλογές του Απριλίου 1992, προσφέροντας έναν πλούτο πληροφοριών για την περίοδο ως τις εκλογές και τις σφυγμομετρήσεις στην έξοδο από το εκλογικό τμήμα (*exit rolls*). Η εκλογική συμπεριφορά μπορεί να επηρεαστεί από μία πλειάδα διαφορετικών παραγόντων, και μολονότι η νίκη των Συντηρητικών στις 9/4/92 είναι αναμφισβήτη, από ότι δείχνουν οι δημοσκοπήσεις δεν είναι σαφές ότι το εκλογικό σώμα βρίσκεται σε συμφωνία με τις πολιτικές τους. Οι Butler και Kavanagh υποστηρίζουν ότι υπήρχε επιθυμία από την πλευρά του εκλογικού σώματος να θέσουν τέλος στην διακυβέρνηση της χώ-

ρας από τους Συντηρητικούς. Μολαταύτα, υπήρχε έντονη έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους Εργατικούς, λόγω φόβων για υψηλότερη φορολογία, εσω-κομματικές έριδες και έλλειψη διοικητικής ικανότητας (σελ. 21). Η εικόνα που είχε δοθεί για το Εργατικό Κόμμα και τον τότε αρχηγό του μέσα από τον πόλεμο των λαϊκών εφημερίδων (σελ. 180 επ.), και της αρνητικής προπαγάνδας των Συντηρητικών (σελ. 104 επ.), επηρέασαν το αποτέλεσμα, παρά τα όποια όρια του πρώτου (σελ. 208-209). Αντίθετα για τους Συντηρητικούς, η αλλαγή του προσώπου του Πρωθυπουργού και κομματικού αρχηγού, αυτό που έχει ονομαστεί ο παράγων του «γεμάτου φροντίδα John» (σελ. 30) είχε ένα κάποιο θετικό αποτέλεσμα. Ξέχωρα όμως από το περιεχόμενο της εκλογικής αντιπαράθεσης δεν πρέπει να υποβαθμίσουμε τις σημαντικότητες και τεράστιες διαφορές στους διαφημιστικούς μηχανισμούς που είχε διαθέσιμους το κάθε κόμμα (σελ. 116), καθώς και τους προϋπολογισμούς τους, παράγοντες οι οποίοι οπωσδήποτε επηρεάζουν το εκλογικό αποτέλεσμα.

Η διαμάχη στην εκλογολογική σχολή είναι εξίσου έντονη με αυτή ανάμεσα στον «Αυταρχικό Λαϊκισμό» και τα «Δύο Εθνη». Μολαταύτα μας φαίνεται στενότερη καθότι υπερ-επικεντρώνει σε μία μόνο έκφανση της πολιτικής συμπεριφοράς και δραστηριότητας (την ψηφοφορία) και κάνει περιορισμένες αναφορές σε άλλες πολιτικές στάσεις και τοποθετήσεις (όπως π.χ. στις εθνικοποιήσεις, τα εργατικά συνδικάτα, τις απεργίες, τα κοινωνικά κινήματα κτλ). Όπως αναφέραμε νωρίτερα, αυτό το άρθρο αποπειράται να φωτίσει μερικές πολιτικές στάσεις και τοποθετήσεις του πληθυσμού και να τις εξηγήσει από μία μαρξιστική μεθοδολογική σκοπιά. Μία από τις πιο πρόσφατες αναλύσεις κάποιων πολιτικών του Θατσερισμού γίνεται από τον Mariusz Mark Dobek που αναλύει μία διαφορετική (μη-μαρξιστική) άποψη στο άρθρο του «Privatisation as a Political Priority: the British Experience» (*Political Studies*, vol. XVI, No 1, March 1993). Κατά τον Dobek οι πολιτικές των ιδιωτικοποιήσεων πρέπει να αιτιολογηθούν μέσω της επιθυμίας του Συντηρητικού Κόμματος να διευρύνει την εκλογική του βάση για να παραμείνει στην εξουσία. Καθώς οι πολιτικοί θέλουν να μεγιστοποιούν την ισχύ τους «οποιαδήποτε υπάρχει μία διαμάχη μεταξύ των πολιτικών και των οικονομικών στόχων της ιδιωτικοποίησης, θα δοθεί προτεραιότητα στους πολιτικούς στόχους» (Dobek, 1993, σελ. 25). Άρα, ξέχωρα από τη συνθηματολογία για την ατομική ευθύνη και την ελευθερία, οι Συντηρητικοί δεν είπαν την πολιτική αλήθεια, ότι αποσκοπούσαν «στη διεύρυνση των κοινωνικών ομά-

δων που έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να ψηφίσουν το Συντηρητικό Κόμμα» (σελ. 26). Με αυτόν τον τρόπο, προωθώντας τη «δημοκρατία των ιδιοκτητών», προσπαθούσαν να αλλάξουν πολιτικές θέσεις και στάσεις. Στην συνέχεια του άρθρου του ο Dobek αναφέρεται στην ιδιωτικοποίηση των δημόσιων επιχειρήσεων και στην πώληση των ενοικιαζομένων δημοτικών κατοικιών (στους ενοίκους τους) και συνδυάζει την κατοχή μετοχών και την ιδιοκτησία της κατοικίας με την εκλογική συμπεριφορά. Το άρθρο προσφέρει ένα πλούτο πληροφοριών και συσχετισμών, στον οποίο θα ξανααναφερθούμε εγείροντας μερικές επιφυλάξεις (από μία μαρξιστική σκοπιά) στο τελευταίο μέρος αυτού του άρθρου.

Επιστρέφοντας στο Μαρξιστικό χώρο, ο Colin Hay («Housing Policy in Transition», στο *Capital and Class*, 46, Spring 1992) κάνει κριτική στον Hall και στον Gramsci αναφέροντας ότι το σφάλμα τους έγκειται σε μία στενή κατανόηση του όρου «ηγεμονία» και «ηγεμονικό σχέδιο» και (για τον Hall) σε μία μη κριτική εφαρμογή του όρου του Gramsci. Υποστηρίζει ότι το άρθρο του βασίζεται σε μία κριτική επανασύσταση της Γκραμισιανής ηγεμονίας, την οποία επεκτείνει σε τρία διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης. Την «μακρο» ή «ταξική ηγεμονία» η οποία είναι η θεσμοποίηση της συναινετικής υποταγής του προλεταριάτου στην αστική τάξη, που αποτελεί ένα δεσμευτικό παράγοντα μακροχρόνιας πολιτικής και κοινωνικής σταθερότητας του συστήματος. Την «μέσο» ή «εκλογική ηγεμονία» η οποία σχετίζεται με την κυριαρχία των κομματικών ιδεολογιών, τις εκλογικές προθέσεις και την επέκταση της εκλογικής βάσης των κομμάτων και την «μικρο» ή τοπική ηγεμονία ή οποία έχει να κάνει με τους «μικρο-πληθυσμούς» και την συγκρότηση ανεπίσημων ιδεολογικών σχέσεων σε τοπικό επίπεδο. Το άρθρο εξετάζει τις πολιτικές κατοικίας των κυβερνήσεων Θάτσερ με σκοπό να ερευνήσει την «ηγεμονία» ως αναλυτικό εργαλείο. Υποστηρίζει ότι η επιτυχία του Θατσερισμού ήταν η ικανότητά του να ενώσει τα δύο επίπεδα (μικρο και μέσο) της ηγεμονίας του. Παρομοίως, αυτό το άρθρο επιθυμεί να προτείνει ένα αρκετά ευρύτερο ορισμό για τον όρο «βοναπαρτισμός» (και σε λιγότερη έκταση για την «ηγεμονία») όχι ως μία συγκεκριμένη ταξική συμμαχία, αλλά περισσότερο ως μία μέθοδο πολιτικής ανάλυσης που συμπεριλαμβάνει την σημασία των ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών σε μία μορφή λιγότερο ιστορικά-συγκεκριμένη και περισσότερο «αφηρημένη-θεωρητική». Σε αυτή την προσέγγιση με τον όρο «ηγεμονία» εννοούμε «την ικανότητα να ενοποιούμε μέσω της ιδεολογίας και να διατηρούμε ενωμένο ένα κοινωνικό σύνολο που

αντίθετα δεν είναι ομοιογενές, αλλά χαρακτηρίζεται από βαθύτερες ταξικές αντιφάσεις. Μία τάξη είναι ηγεμονεύουσα, ιθύνουσα και κυρίαρχη ως τότε που μέσω της πολιτικής, ιδεολογικής πολιτιστικής δράσης της κατορθώνει να κρατάει ενωμένη μια ομάδα από ετερογενείς δυνάμεις και εμποδίζει να ξεσπάσουν οι αντιθέσεις που υπάρχουν ανάμεσα σε αυτές τις δυνάμεις» όπως προτείνει ο Γκρρρί².

Μία οσοδήποτε σύντομη προσέγγιση στον όρο «τάξη» είναι αναγκαία για να εξετάσουμε ζητήματα ηγεμονίας και βοναπαρτισμού στο πλαίσιο της εμπειρικής ανάλυσης και των εκλογολογικών μελετών. Από μία μαρξιστική σκοπιά υπάρχουν δύο «κύριες» τάξεις. Η ταξική θέση πρέπει να συνεπάγεται από την σχέση του ατόμου με τα μέσα παραγωγής, την θέση του στις σχέσεις παραγωγής και την ταξική του συνείδηση. Προσεγγίσεις που σχετίζουν την ταξική θέση με την κοινωνική υπόσταση (status), το εισόδημα, την περιοχή κατοικίας, την ικανότητα δαπανών κτλ., ανήκουν περισσότερο στη συμπεριφοριστική και λιγότερο στη μαρξιστική σχολή, και παρά το γεγονός ότι είναι μερικές φορές χρήσιμες είναι ασύμβατες με την Μαρξιστική ανάλυση και τον όρο τάξη, ενώ ο όρος κοινωνικό στρώμα είναι πλέον κατάλληλος.

Ο τρόπος του προσδιορισμού των τάξεων από την εκλογολογική σχολή δεν είναι συμβατός με την Μαρξιστική ορολογία και μεθοδολογία. Το πιο σημαντικό μεθοδολογικό σημείο όσο αφορά αυτό το άρθρο είναι ότι τα περισσότερα στοιχεία τα οποία θα εξετάσουμε αναφέρονται σε έξι «τάξεις» οι οποίες δε σχετίζονται ευκρινώς με την δική μας μεθοδολογική προσέγγιση. Στις εμπειρικές πηγές μας υπάρχουν κατά κύριο λόγο έξι τάξεις:

- α) Ανώτεροι επαγγελματίες (μηχανικοί, γιατροί, δικηγόροι, ανώτεροι λογιστές κτλ).
- β) Εργοδότες και διευθυντές.
- γ) Μεσαία στελέχη μη χειρόνακτες.
- δ) Ειδικευμένοι χειρόνακτες και αυτοαπασχολούμενοι μη ανώτεροι επαγγελματίες (C2).
- ε) Ημειδικευμένοι χειρόνακτες και προσφέροντες προσωπικές υπηρεσίες.
- στ) Ανειδίκευτοι χειρόνακτες.

Κατά την άποψή μας αυτές οι κατηγορίες αποτελούν κοινωνικο-οικονομικές ομαδοποιήσεις και όχι τάξεις. Προτιμούμε αυτόν τον όρο για δύο λόγους: α) στην (Βρετανική) στατιστική επετηρίδα αναφέρονται ως «κοινωνικοοικονομικές ομάδες» (κάτι στο οποίο συμ-

φωνούν και οι Heath et al.) και β) θα προτιμούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «τάξη» σύμφωνα με την μαρξιστική μεθοδολογία.

Οι Heath, Jowell and Curtice (1985, σελ. 14-16) απορρίπτουν αμφότερες τις προσεγγίσεις των «δύο» τάξεων, έχοντας κάποιο δίκαιο για την σχέση της με την εκλογολογική σχολή, και το σχήμα της κοινωνικής στρατιγραφίας, και προτείνουν το διαχωρισμό σε πέντε τάξεις που αναφέραμε νωρίτερα. Έχοντας υπ' όψιν μας τα προβλήματα μιας αυθαίρετης λύσης, αποκαλούμε τις στρωματώσεις (ε) και (στ) «εργατική τάξη» και παρακολουθούμε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις πολιτικές τοποθετήσεις των στρωμάτων γ και δ (που στην βρετανική βιβλιογραφία παρουσιάζονται και ως C1 και C2) οι οποίες σε μαρξιστικούς όρους περιλαμβάνουν τόσο την μικροαστική τάξη, όσο και τμήματα της εργατικής με «μεταλλασσόμενη» ταξική συνείδηση.

Αλλαγές συνείδησης, συμφερόντων και υποτιθεμένων συμφερόντων οδηγούν σε αέναα μεταλλασσόμενες ταξικές συμμαχίες· το επόμενο μέρος θα εξετάσει μερικές από αυτές τις αλλαγές μέσω της έννοιας του «βοναπαρτισμού».

3. Βοναπαρτισμός

Στο τμήμα αυτό θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στην έννοια του Βοναπαρτισμού, καθώς ενδιαφερόμαστε για την συγκρότηση και επανασυγκρότηση των ταξικών συμμαχιών, όχι μόνο μέσω της ιδεολογίας αλλά επίσης μέσω συγκεκριμένων πολιτικών (policies) και πολιτικών (political) στόχων. Δυστυχώς όμως, οι ταξικές συμμαχίες δεν προσφέρουν απτά αποδεικτικά στοιχεία. Οι ταξικές συμμαχίες δεν δημοσιοποιούνται με την υπογραφή συμβάσεων από αντιπροσώπους των εκάστοτε τάξεων κατά την διάρκεια κάποιας τελετής. Το να αναφερθεί κανείς σε μία ταξική συμμαχία είναι περισσότερο ζήτημα ερμηνείας και ανάλυσης πράξεων ατόμων και κατά κύριο λόγο ομάδων (είτε μέσω μίας αυθαίρετης ομαδοποίησης είτε «καλύτερα» μέσω της παρακολούθησης Συνδικάτων και άλλων ομάδων πίεσης) που υποστηρίζουν ή αντιμάχονται άλληλα. Οι ταξικές συμμαχίες συγκροτούνται με έναν τέτοιο υπόρρητο τρόπο. Η κυρίως σύγκρουση και πάλη είναι πάντα μεταξύ των δύο κυρίως τάξεων, της αστικής και του προλεταριάτου.

Στην εξέλιξη της ταξικής πάλης οι «άλλες τάξεις» αισθάνονται ότι η θέση τους (ή τα υπάρχοντά τους) απειλούνται από την μία

τάξη ή την άλλη, σε εξάρτηση από την δύναμη, τη δυνατότητα επιβολής και τους στόχους της καθεμιάς καθώς και από το πιθανό αποτέλεσμα της εκάστοτε διαμάχης. Έτσι, συμμαχούν με οποιαδήποτε τάξη πιστεύουν ότι θα εξυπηρετήσει καλύτερα, ή τουλάχιστον θα βλάψει λιγότερο, τα συμφέροντά τους³. Φυσικά κάθε μια από τις δύο κύριες τάξεις μπορεί να μεταβάλλει το πρόγραμμά της για να πετύχει μία συγκεκριμένη συμμαχία, γεγονός που μπορεί να προξενήσει ενδοταξικές συζητήσεις και διαμάχες. Αυτή η μεθοδολογική τοποθέτηση φανερώνει μία ακόμη φορά την προβληματική σχέση ανάμεσα στην αφηρημένη-θεωρητική μαρξιστική σχολή και στην εφηρμοσμένη-εμπειρική «εκλογολογική». Στην πρώτη περίπτωση η ταξική συμμαχία είναι ζήτημα ερμηνείας και ανάλυσης μίας πλειάδας ζητημάτων, ενώ στην δεύτερη υπάρχει ανάγκη άμεσων ευκόλως μετρήσιμων αποδεικτικών στοιχείων όπως κομματικές συμμαχίες, ή ευκόλως αναγνωριζόμενη και δεδηλωμένη συμπεριφορά ψηφοφόρων κτλ. Η όπως λένε και οι Heath et al. (1985, σελ. 170) «το συμπέρασμα που βγάζει κανείς από μία εμπειρική έρευνα εξαρτάται από την θεωρητική του τοποθέτηση. Τα γεγονότα δεν μιλούν ποτέ από μόνα τους και πάντα υπάρχει το πρόβλημα της αιτιακής ερμηνείας». Το υπόλοιπο αυτού του άρθρου θα επικεντρώσει περισσότερο σε μία μαρξιστική ερμηνεία και ανάλυση υπαρχόντων στοιχείων, παρά στο να αναζητήσει εμπειρικά αποδεικτικά στοιχεία.

Η μορφή του κράτους που επιθυμεί η αστική τάξη εξαρτάται από την ισχύ της σε σχέση και σύγκριση με την δύναμη των άλλων τάξεων (MECW, vol. 10, σελ. 142 για την υποστήριξη των αστών στην μοναρχία) και από τις δημιουργηθείσες ταξικές συμμαχίες, ενώ η μορφή του κράτους αλλάζει με την αλλαγή των ταξικών συμμαχιών (Marx, σελ. 136, και Gramsci, 1988, σελ. 242).

Στο έργο από το οποίο προέρχεται ο όρος «Βοναπαρισμός», την «Δεκάτη-όγδοη Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη» ο Μαρξ παρατηρεί ότι κατά την διάρκεια της αστικής δημοκρατίας που ακολούθησε την αστική μοναρχία του Λουδοβίκου Φίλιππου, η απάντηση του προλεταριάτου (η «εξέγερση του Ιούνη») συνετρίβη και:

«Η αστική δημοκρατία νίκησε. Είχε με το μέρος της την αριστοκρατία του χρήματος, τη βιομηχανική αστική τάξη, τις μεσαιές τάξεις, τους μικροαστούς, το στρατό, το κουρελοπρολεταριάτο που ήταν οργανωμένο σαν κινητή φρουρά, τους διανοούμενους, τους παπάδες, και τον πληθυσμό της υπαίθρου. Με το μέρος του παρισινού προλεταριάτου δεν ήταν κανένας άλλος εκτός από αυ-

τό το ίδιο. Πάνω από 3.000 εξεγερμένοι σφάχτηκαν μετά τη νίκη και 15.000 εξορίστηκαν χωρίς δίκη. Μ' αυτήν την ήττα το προλεταριάτο περνά στο πίσω μέρος της επαναστατικής σκηνης» ... και αλλάζει τις συμμαχίες του ανάλογα και σύμφωνα με τις ανάγκες των κοινωνικών στρωμάτων που βρίσκονταν από πάνω του (Κ. Μαρξ, «Η Δεκάτη-ογδοη Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», *Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1979, σελ. 22, και MECW, vol. 11, σελ. 110).

Από την δική μας σκοπιά, όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, ο «Βοναπαρτισμός» δεν πρέπει να εξεταστεί απλά και μόνο ως το προσωρινό καθεστώς που αναβάλλει την λύση των ταξικών συγκρούσεων, στο οποίο ένα συγκεκριμένο άτομο επιλέγεται στην αρχή λόγω ενός κενού εξουσίας, ή απλά ως ο «περιορισμός» της πολιτικής διαπάλης στο εσωτερικό των θεσμών, αλλά ως το επίπεδο της ταξικής πάλης και των ταξικών συμμαχιών ο οποίες οδηγούν στην αναβολή της λύσης και την επιλογή του συγκεκριμένου ατόμου. Επίσης ο Βοναπαρτισμός δεν πρέπει να προσεγγιστεί ως μία συγκεκριμένη ταξική συμμαχία, ή ως το καθεστώς που εκπροσωπεί τα συμφέροντα και τις προλήψεις των μικρών συντηρητικών μαζών, οι οποίες βρίσκονται έξω από τον κεφαλαιοκρατικό καταμερισμό εργασίας όπως τονίζει ο Μαρξ στις τελευταίες παραγράφους του βιβλίου.

Οι περισσότερες ερμηνείες του Βοναπαρτισμού (ειδικά στην ελληνική βιβλιογραφία)⁴ έχουν επικεντρωθεί στην άρση των δημοκρατικών δικαιωμάτων και την αυταρχική και δικτατορική μορφή του κράτους (ελληνική έκδοση, σελ. 77 επ., MECW, σελ. 140 επ.) και στην περιστασιακή αυτονομία των επιλογών του καθεστώτος από την ταξική διαπάλη: «Η απλή δύναμη του ημερολογίου, ο ωροδείκτης, σήμανε στις 28 του Μάη την ολοκληρωτική του (του συνασπισμού ορεινών και πούρων δημοκρατών) διάλυση» (ελληνική έκδοση, σελ. 109, MECW, σελ. 164). Αν και είναι σαφές ότι για τον Μαρξ η «ανεξαρτησία» του κράτους κατά την διάρκεια της διακυβέρνησης του δεύτερου Βοναπάρτη είναι θεμελιώδους σημασίας (ελληνική έκδοση, σελ. 134, MECW, σελ. 186) θέλουμε να δώσουμε περισσότερη προσοχή στις συνθήκες και εξελίξεις που οδήγησαν στον «Βοναπαρτισμό», παρά σε συγκεκριμένες πλευρές του. Πιστεύουμε ότι αυτό που είναι μέγιστης σημασίας δεν είναι μόνο η πάλη και σύγκρουση ανάμεσα σε κόμματα (ή κομμάτια κομμάτων), και ενός προσώπου εναντίον τους και εναντίον των θεσμών. Ούτε είναι η επιλογή υπέρ ενός ατόμου (Bonaparte αντί του Cavagnac) που κατέληξε στην επιβολή της δικτατορίας, αλλά αντίθετα το όλο πλαίσιο και οι ιστορικές εξελίξεις της ταξικής πάλης

που του «επέτρεψαν» να συμβεί. Άρα, αυτό που είναι πρώτιστης σημασίας δεν είναι οι περιορισμένες διαμάχες, αλλά αυτές οι ίδιες οι ταξικές συγκρούσεις που έχουν οδηγήσει στον περιορισμό της διαμάχης μέσα σε ορισμένα όρια.

Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τον Gramsci, η συγκρότηση των ταξικών συμμαχιών είναι δυνατόν να πάρει την μορφή της απορρόφησης μίας τάξης σε άλλες «είναι ακριβώς αυτή η εκπληκτική λύση που έκανε το Risorgimento δυνατό, στην μορφή (και με τους περιορισμούς) που επετεύχθει σαν μια "επανάσταση" χωρίς "επανάσταση", ή σαν μία "παθητική επανάσταση"» (Gramsci, 1988, σελ. 250). Αυτές οι συμμαχίες (και ακόμη περισσότερο οι δεσμοί της αστικής τάξης) με συγκεκριμένα πολιτικά κόμματα και οργανισμούς διαφέρουν τόσο από χώρα σε χώρα όσο και από εποχή σε εποχή μέσα στην ίδια χώρα (Gramsci, 1971, σελ. 155-157) ενώ σε περιπτώσεις ισορροπίας «όλων των δυνάμεων» είναι πιθανό να φτάσουμε στον «Καισαρισμό» που είναι μέρος της εξέλιξης μίας ηγεμονίας. Ο Gramsci πιστεύει ότι αυτός ο «ενοποιητικός» ρόλος δεν ανήκει σε μία ηρωική προσωπικότητα, αλλά σε ένα πολιτικό κόμμα⁵.

Μετά από αυτήν την θεωρητική προσέγγιση, το άρθρο θα στραφεί στη συνέχεια στην εμπειρική εξέταση της βρετανικής πολιτικής, αποσκοπώντας στην εμπειρική τεκμηρίωση των παραδοχών του. Το τρίτο μέρος προσφέρει μία σύντομη προσέγγιση των εξελίξεων στην σύγχρονη Βρετανία, και το τέταρτο εξετάζει περισσότερο ή λιγότερο σαφή στοιχεία για τα όρια της αστικής ηγεμονίας.

4. Γενική επισκόπηση της σύγχρονης βρετανικής πολιτικής

Υπάρχει ένας αριθμός από ζητήματα σύγχρονης βρετανικής πολιτικής τα οποία πρέπει να εξεταστούν μέσα από μία σκοπία ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών⁶. Κατά πάσα πιθανότητα η φορολογία και οι κρατικές δαπάνες αποτελούν το πρωτεύον, καθώς είναι μία από τις βασικές κρατικές λειτουργίες και δίνει στοιχεία για την διανομή και ανακατανομή του εισοδήματος. Αντίθετα με την πιθανή πρώτη εντύπωση, οι μετά το 1979 κυβερνήσεις δεν προέβησαν σε μία δραστική μείωση της συνολικής φορολογίας και του συνολικού κρατικού εισοδήματος. Μολαταύτα, έκαναν σημαντικές αλλαγές τόσο στον τρόπο αντλήσεως του κρατικού ει-

σοδήματος, όσο και στην κατανομή των κρατικών δαπανών. Οι πλέον σημαντικές αλλαγές στην άντληση του κρατικού εισοδήματος έγκεινται στις αλλαγές του βάρους της φορολογίας εισοδήματος υπέρ των ευποροτέρων τάξεων του πληθυσμού με την δυσανάλογη μείωση των ποσοστών φορολογίας⁷ και στις αλλαγές και αυξήσεις στην έμμεση φορολογία, όπως στους φόρους πολυτελείας, καταναλώσεως και τέλος στον φόρο προστιθέμενης αξίας, που για πρώτη φορά υπερέβησαν τους άμεσους ως μέρος του κρατικού εισοδήματος⁸.

Επίσης, η κατανομή των κρατικών δαπανών⁹, παρουσίασε σημαντικές αλλαγές μετά το 1979, με τις δαπάνες για την εκπαίδευση να μειώνονται και τις αμυντικές να αυξάνουν ως το 1988 οπότε και οι αλλαγές στην διεθνή σκηνή επέτρεψαν μία μείωση, ενώ υπήρξε οριακή αύξηση το 1989 και 90. Αλλά και άλλοι τομείς των κρατικών δαπανών παρουσίασαν αλλαγές, με τις πολιτικές «Δημοσίας Τάξεως» να παρουσιάζουν αυξήσεις¹⁰, όπως και οι δαπάνες «Κοινωνικών Ασφαλίσεων»¹¹, ενώ οι δαπάνες κατοικίας παρουσιάζουν μείωση. Ποικίλα κρατικά επιδόματα που βοηθούσαν κατά κύριο λόγο τους ολιγότερο εύπορους «πάγωσαν» ή καταργήθηκαν (επίδομα ενοικίου, επίδομα τέκνων, αλλαγές στο δικαίωμα επιδόματος ανεργίας κτλ).

Πιο συγκεκριμένα, οι αλλαγές στις πολιτικές κατοικίας έχουν πολλές πτυχές. Υπήρξε σημαντική μείωση των κρατικών δαπανών για την κατασκευή «δημοτικών κατοικιών»¹², απαγόρευσε στους δήμους να δίνουν επίδομα ενοικίου στους ενοίκους «τους», μείωσε το επίδομα ενοικίου για αυτούς που νοίκιαζουν από ιδιώτες και από το 1980 έδωσε στις οικογένειες το «δικαίωμα αγοράς» του δημοτικού σπιτιού αν έμεναν σε αυτό πάνω από τρία χρόνια (Housing Act, 1980). Στόχος ήταν η μείωση των κρατικών δαπανών και στο ιδεολογικό επίπεδο (και το επίπεδο προπαγάνδας) η συγκρότηση μίας κοινωνίας «νοικοκυραίων με δικό τους κεραμίδι πάνω από το κεφάλι τους». Αυτή η πολιτική είχε σημαντικά αποτελέσματα καθώς το 1990 το 66% των νοικοκυριών ζούσε σε ιδιόκτητες κατοικίες σε σύγκριση με το 64% το 1988 και το 49% το 1971, οπότε και πρωτάρχησε η αύξηση του ποσοστού που επιταχύνθηκε με την αλλαγή του νομικού πλαισίου. «Η αύξηση του ποσοστού αυτή την περίοδο οφείλεται στην αύξηση αυτών που έχουν αγοράσει το σπίτι με στεγαστικό δάνειο υποθηκεύοντάς το (mortgage). Στη δεκαετία 1979-89 το ποσοστό νοικοκυριών με στεγαστικό δάνειο αυξήθηκε από το 30% στο 42%, το ποσοστό των ενοίκων δημοτικών κατοικιών μειώθηκε από το 34% στο 24%

και το ποσοστό των ενοικιαστών από ιδιώτες από το 8% στο 4%» (General Household Survey, HMSO, London, 1991).

Οι Forrest και Murrie (1988, σελ. 25) υποστηρίζουν ότι η ιδεολογία και προπαγάνδα για την δημοκρατία των ιδιοκτητών υφίστανται από το 1945. Ο Curtice (1987) και ακολουθώντας τον ο Dobek (1993) παρατηρούν ότι παρότι οι ιδιοκτήτες-νοικοκυραίοι έχουν περισσότερες πιθανότητες να ψηφίσουν Συντηρητικούς, δεν υπάρχει συγκεκριμένη σχέση αιτίου και αποτελέσματος μεταξύ των δύο καθώς τα άτομα αυτά θα είχαν περισσότερες πιθανότητες να ψηφίσουν Συντηρητικούς ακόμη και όταν ενοικίαζαν την κατοικία τους. Άρα, είναι πιθανή μία «υποταγή» της ψήφου στους Συντηρητικούς το 1983, το 1987 και (ίσως) το 1992. Μολαταύτα, υπάρχουν δύο σημαντικά στοιχεία τα οποία και πρέπει να αναφερθούν. Πρώτον, όπως αναφέρει και ο Curtice (1987) η έρευνα για το ζήτημα αυτό είναι προς το παρόν ανεπαρκής. Και δεύτερον, κατά την άποψή μας τα όρια των συμμαχιών δεν ήταν μόνο ιδεολογικά, αλλά σχετίζονται και με πολιτικές επιλογές των κυβερνήσεων. Άρα, τα όρια της παρούσας εκλογικής «υποταγής» (και πιθανώς μίας ταξικής συμμαχίας) πρέπει να ερευνηθούν μέσα από την προοπτική του πώς έγιναν κατανοητές οι πολιτικές υψηλών επιτοκίων δανεισμού και πόσο επηρέασαν τις στάσεις θέσεις και συμπεριφορά των ιδιοκτητών-νοικοκυραίων.

Για μία άλλη όψη του ζητήματος «ιδιωτικοποίηση» ο Dobek παρατηρεί ότι «Η αύξηση βοηθήθηκε από διάφορες πολιτικές των κυβερνήσεων Θάτσερ. Από τις πλέον σημαντικές ήσαν οι μειώσεις φόρων που υποβοηθούσαν την κατοχή μετοχών από τους εργαζομένους σε μία εταιρεία, (...) και τα φορολογικά ωφελείματα για ατομικούς επενδυτές» (Dobek, 1993, σελ. 33). Όπως παρατηρούν οι David Steel και David Heald (1984), οι Συντηρητικές κυβερνήσεις ήσαν σε θέματα αρχής υπέρ μιας ιδιωτικοποίησης χωρίς όρια, ενώ τα όρια ετίθεντο από το εκλογικό σώμα. Παρά το γεγονός ότι μερικές από τις εταιρείες που ιδιωτικοποιήθηκαν πουλήθηκαν σε μικρο-μετόχους ή και σε εργαζομένους τους, ο αριθμός των μικρομετόχων παραμένει άγνωστος, ενώ οι μέτοχοι-εργαζόμενοι δεν έχουν μία δική τους «φωνή» στις εργασιακές σχέσεις των εταιρειών τους. Παρά την σημασία της κατοχής μετοχών από μέλη της εργατικής τάξης για την σχολή του συμπεριφορισμού, από μία μαρξιστική σκοπιά η κατοχή μετοχών πρέπει να θεωρείται ως μία μορφή προσωπικής επένδυσης παρόμοια με την ύπαρξη ενός τραπεζικού λογαριασμού. Η ιδιότητα του μετόχου δε μετατρέπει τον εργάτη σε αστό, καθώς δεν έχει ως αποτέλεσμα την σημα-

ντική άντληση υπεραξίας (τόσης ώστε να αποτελεί την κύρια πηγή εισοδήματος), ή τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας.

Και με αυτές τις πολιτικές οι Συντηρηρητικοί προσεπάθησαν να διευρύνουν την εκλογική τους πελατεία, και είναι πιθανό ότι (όπως είπαμε και παραπάνω για τους ιδιοκτήτες-νοικοκυραίους) οι μικρομέτοχοι να ψήφισαν Συντηρητικούς στις εκλογικές αναμετρήσεις από το 1983 και μετά. Μολαταύτα (και πάλι όπως με τους ιδιοκτήτες-νοικοκυραίους) είναι πιθανό ότι οι εκλογείς αυτοί ήταν περισσότερο πρόθυμοι να ψηφίσουν Συντηρητικούς πριν γίνουν μικρομέτοχοι. Δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες για μία μακροχρόνια και ευρεία αλλαγή πολιτικών στάσεων και θέσεων από τους νέους «μικρο-μετόχους προλετάρους» για να μάς οδηγήσουν στο να προτείνουμε ότι έχει γίνει μία αλλαγή ταξικών συμμαχιών. Ή όπως λέει και ο (νεο-φιλελεύθερος) C. Veljanovski (1987) στις τελευταίες παραγράφους του βιβλίου του, τα πιθανά πολιτικά όρια της ιδιωτικοποίησης δεν είναι οι υπό κρατική ιδιοκτησία εταιρείες αλλά το κοινωνικό κράτος.

Θα κλείσουμε το μέρος αυτό με μία σύντομη αναφορά σε πολιτικές αντιπαράθεσης και σύγκρουσης. Μετά το 1979 έγινε μία οξεία, σκληρή και ολομέτωπη επίθεση στην θεσμοθετημένη δύναμη της εργατικής τάξης, και διάφορων επαγγελματικών ομάδων. Οι κυβερνήσεις Θάτσερ ήταν αποφασισμένες να διαλύσουν την παράδοση που ήθελε «beer and sandwiches at number 10»¹³ των μέσων της δεκαετίας του εβδομήντα, και να εφαρμόσουν ισχυρό έλεγχο των συνδικάτων. Η επίθεση άρχισε ήδη από το 1980 με τον νόμο «Employment Act; 42/1980 of the Book of Statutes» που εισήγαγε την μυστική ψηφοφορία για απεργία, την εκλογή των στελεχών και αντιπροσώπων και περιόρισε την αυτόματη και υποχρεωτική εγγραφή των εργαζομένων στο συνδικάτο (το λεγόμενο «closed shop»). Η «Employment Act; 46/1982 of the Book of Statutes» ήταν ένας νόμος που βοήθησε την μη εγγραφή στα συνδικάτα καθώς θεσμοθέτησε ότι η απόλυση λόγω μη συμμετοχής σε συνδικάτο ήταν άδικη. Επίσης περιόρισε την έννοια της «εργασιακής διαφοράς» και ήρε την απαλλαγή των συνδικάτων από αστικές ευθύνες και αποζημιώσεις που προκύπτουν από απεργίες¹⁴. Ο Philip Basset (1986, σελ. 117) παρατηρεί ότι στην Βρετανία δεν υπάρχει θεσμοθετημένο δικαίωμα απεργίας· υπήρχε μόνον απαλλαγή ως προς τις δικαστικές διώξεις για απεργίες, και είναι ακριβώς αυτή η απαλλαγή που έγινε αντικείμενο επιθέσεως από την κυβέρνηση των Συντηρητικών^{15,16}.

Το επόμενο μέρος θα εξετάσει την αντίδραση της Βρετανικής

κοινωνίας στις αλλαγές αυτές, ενώ τέλος το πέμπτο μέρος θα αποπειραθεί να δει αυτές τις αλλαγές και αντιδράσεις από μία θεωρητική σκοπιά σχετική με μια μαρξιστική προσέγγιση ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών.

5. Αντίδραση και δυσαρέσκεια: Τα όρια του βοναπαρτισμού και της αστικής ηγεμονίας

Θα ξεκινήσουμε αυτό το μέρος, από εκεί που αφήσαμε το προηγούμενο, δηλαδή από μία εξέταση των Εργατικών Συνδικάτων. Η συνολική μείωση μελών των μεγάλων συνδικάτων του δημόσιου τομέα (του σχετιζόμενου με το κοινωνικό κράτος) κατά την δεκαετία 1981-91 ήταν 5,29%, πολύ μικρότερη από αυτήν των συνδικάτων του βιομηχανικού-κατασκευαστικού τομέα με κυριότερο παράδειγμα το TGWU¹⁷, που έχασε το 33,54% των μελών του¹⁸. Υπήρξαν όμως και συνδικάτα που αυξήσανε τον αριθμό των μελών τους όπως η NALGO¹⁹ που παρουσίασε αύξηση μελών κατά 2.84% μεταξύ 1981-91, ενώ το RCN²⁰ που παρουσιάζει μία συνεχή αύξηση και καταλήγει με 48.73% περισσότερα μέσα στην δεκαετία. Από την άλλη μεριά όμως το συνδικάτα που καλύπτουν τους εργαζομένους στο Βρετανικό Εθνικό Σύστημα Υγείας έχασαν μέσα στην δεκαετία το 7,59% των μελών τους με την NUPE²¹ να παρουσιάζει μείωση κατά 21.33%. Τέλος, εδώ πρέπει να παρατηρηθεί ότι το 1993 η NALGO, NUPE και COHSE ενώθηκαν σε ένα φορέα την UNISON.

Φυσικά, ο αριθμός των μελών είναι μία από τις παραμέτρους της ισχύος ενός συνδικάτου· πρέπει να ληφθούν επίσης υπ' όψη ο δυναμισμός, η πίστη και νομιμοφροσύνη των μελών, τα αιτήματα, οι δομές και η οργάνωση κλπ. Γι' αυτό πρέπει να αναφερθούμε στις απεργίες στον ιδιωτικό (στην Ford)²² το 1988-89 και την Timex το 1993, και δημόσιο τομέα, (NALGO, NUR, RMT το καλοκαίρι της δυσαρέσκειας 1989, την απεργία των ασθενοφόρων το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου, που είχε ευρύτατη υποστήριξη) οι οποίες επέδειξαν ότι υπάρχει ακόμη υποστήριξη των συνδικάτων από τον πληθυσμό ο οποίος επιθυμεί το «μη» αφανισμό τους. Ο έλεγχος και η μείωση της θεσμοποιημένης δύναμης της εργατικής τάξης ήταν ένας από τους σκοπούς των κυβερνήσεων Θά-

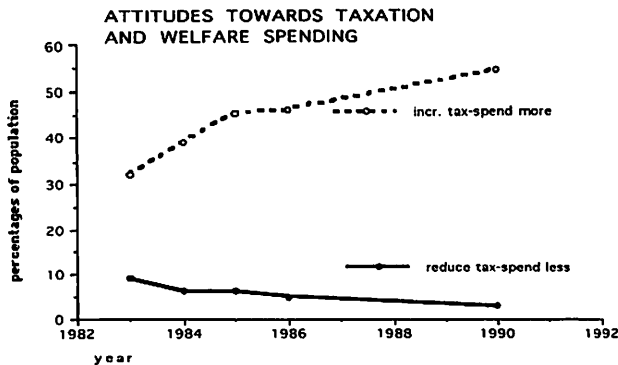
τσερ και της αστικής επίθεσης κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και μετά. Στο σημείο αυτό, θα στραφούμε στις επιθυμίες και προσπάθειες των κυβερνήσεων Θάτσερ να δημιουργήσουν συγκεκριμένες συμμαχίες με άλλες τάξεις ή με τμήματα άλλων τάξεων. Αυτές οι απόπειρες αντιμετώπισαν ορισμένα όρια και αντιφάσεις και σε μερικές περιπτώσεις κατέληξαν στην συγκρότηση των ακριβώς αντίθετων συμμαχιών από αυτές που είχαν αρχικά σχεδιαστεί και επιθυμηθεί.

Η απόπειρα της συγκρότησης μιας νέας συμμαχίας μέσω της δημιουργίας της κοινωνίας των «ιδιοκτητών-νοικυραίων» αντιμετώπισε σημαντικά εμπόδια και προβλήματα. Οι πολιτικές των υψηλών επιτοκίων δανεισμού προεξένησαν δυσκολίες στους «ιδιοκτήτες-νοικοκυραίους» που είχαν υποθηκεύσει τα αγορασθέντα σπίτια τους. Σε μερικές περιπτώσεις τα σπίτια κατασχέθηκαν από τους τραπεζικούς οργανισμούς που είχαν δώσει το δάνειο, ενώ σε άλλες το σπίτι απλώς πουλήθηκε. Επίσης πολλοί είχαν να μειώσουν το επίπεδο διαβίωσης (διακοπές, αλλαγή ιδιωτικού αυτοκινήτου) για να δυνηθούν να αποπληρώσουν το δάνειο. Τέλος υπάρχουν και περιπτώσεις που η αξία του σπιτιού μειώθηκε λόγω της οικονομικής κρίσης και της παλαιότητας, ενώ τα χρέη παρέμειναν ψηλά και μεγαλύτερα από την «νέωτερη» αξία του σπιτιού²³. Έτσι, οι εξειδικευμένοι χειρωνακτες, οι υπάλληλοι γραφείου και οι μικροαστοί οι οποίοι ήταν οι κύριες ομάδες της «υπο διαμόρφωσιν» κοινωνίας και είχαν αποδεχθεί περιστασιακά την πολιτική συμμαχία με τους οργανισμούς του χρηματομεσιτικού κεφαλαίου και την αστική τάξη γενικότερα, μέσω του (εκλογικού) δεσμού με τους Συντηρητικούς²⁴, είναι πιθανό να άρχισαν να ξανασκέπτονται την πολιτική τους στάση. Για μας υπάρχει μία αντίφαση ανάμεσα στην επιδίωξη της νομιμοποίησης και των ταξικών συμμαχιών από την μία πλευρά, και τις ίδιες τις ανάγκες των χρηματομεσιτικών οργανισμών (το λεγόμενο «City»), που η κυβέρνηση ήθελε να υποστηρίξει, από την άλλη. Πιστεύουμε ότι παρόμοια αποτελέσματα είχε και ο νόμος «ναυαρχίδα» των κυβερνήσεων Θάτσερ ο γνωστός κεφαλικός φόρος (Poll Tax). Το σύστημα αυτό της μη-αναλογικής, αλλά ισόποσης για όλους, συνεισφοράς στα έξοδα δήμων και νομαρχιών²⁵ ενόχλησε μέλη αυτών των τάξεων (αλλά και της αστικής) που είτε δεν μπορούσαν να πληρώσουν το φόρο, είτε τον θεωρούσαν κοινωνικά κατάφορα άδικο· και τους οδήγησε στο να λάβουν μέρος στις επιτροπές αντίδρασης και (από μία σκοπιά μεθοδολογικού σχολιασμού) να (ξανα)γυρίσουν στις παλιές τους συμμαχίες καθώς ένιωσαν ότι οι νέοι και εφήμεροι σύμμαχοί τους τους επρόδωσαν.

Αφήνοντας τις πολιτικές σύγκρουσης ανάμεσα στην κυβέρνηση και την κοινωνία, θα στραφούμε τώρα στις πολιτικές του κράτους κοινωνικών παροχών και στις προσπάθειες των Συντηρητικών να επιφέρουν αλλαγές καθώς και στην αντίδραση του εκλογικού σώματος στις πολιτικές αυτές. Όπως παρατηρεί ο Peter Taylor-Gooby (1987), σε σχέση με αυτές τις πολιτικές η ταξική σχέση και οι πολιτικές θέσεις και τάσεις που μπορούν να την δημοσιοποιήσουν είναι ένα περίπλοκο ζήτημα: «Το δικαίωμα στις κοινωνικές παροχές, έχει τοποθετήσει την παροχή υπηρεσιών υγείας καθώς και άλλων κοινωνικών παροχών μεταξύ της διανομής καθ' εαυτής και του δικαιώματος εξασκήσεως προνομίων έναντι της ισότητας. Αυτός ο συμβιβασμός ανάμεσα στην ταξική διαίρεση της κοινωνίας και το αίτημα κάλυψης αναγκών είχε γίνει αποδεκτός μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Τώρα πια (1987) υπάρχουν σημάδια ότι αυτή η στάση και πίστη έχει ρήγματα. Ένα κόμμα υποσχόμενο περιορισμό των κοινωνικών δαπανών, ιδιωτικοποίηση και εξοικονόμηση πόρων εξελέγη με σημαντικές πλειοψηφίες το 1979 το 1983 και το 1987» (Taylor Gooby, στο British Social Attitudes Survey, 1987, σελ. 1) και ξανά με σαφώς μειωμένη όμως το 1992.

Από την άλλη πλευρά όμως, όσο αφορά τις ίδιες τις τοποθετήσεις στάσεις και πίστεις, έχει επανέλθει μία προτίμηση προς την πολιτική αναδιανομής και ισότητας.

SOURCE: BSAS 1987 and 1990

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Η ερώτηση αφορά σε στάση, πίστη και τοποθέτηση έναντι του ζητήματος φορολογίας και κοινωνικών δαπανών. Οι απαντήσεις είναι σε ποσοστά του πληθυσμού κατ' έτος. Η στικτή γραμμή αναφέρεται σε αύξηση της φορολογίας και των δαπανών και η συνεχής σε μείωση αντίστοιχα.

Το πρόβλημα τόσο για την ανάλυσή μας όσο και για τα κόμματα της αριστεράς στην Βρετανία βρίσκεται στο ότι παρά την υποστήριξη της ιδέας της αναλογικής φορολογίας σε ένα επίπεδο αρχών, τα 2/3 των πολιτών πιστεύουν ότι βρίσκονται σε υψηλή φορολογική κατηγορία (στο ίδιο, σελ. 13). Παρόμοια είναι τα στοιχεία και για την περίοδο 1987-92 και τις εκλογές εκείνης της χρονιάς (Butler και Kavanagh, 1992, σελ. 4 και σελ. 147).

Το Εθνικό Σύστημα Υγείας είναι ίσως η βασικότερη και ουσιαστικότερη παράμετρος του κοινωνικού κράτους και ένα θεμελιώδες ζήτημα της βρετανικής πολιτικής. Όπως αναφέρει ο Bosanquet (BSAS, 1988, σελ. 97) η υποστήριξη για ένα (B-)ΕΣΥ που θα καλύπτει εξίσου όλον τον πληθυσμό είναι υψηλή ανάμεσα σε όλα τα κοινωνικά στρώματα είτε με βάση μια «επαγγελματική» διαίρεση, είτε με μία «εισοδήματος». Ακόμη και ψηφοφόροι των Συντηρητικών ήταν εναντίον ενός (B-)ΕΣΥ μόνο για τους απόρους ενώ οι υπόλοιποι θα πλήρωναν χαμηλότερους φόρους. Όπως έγραψαν επιγραμματικά οι Butler και Kavanagh (1988) «τα στοιχεία της έρευνας υποστηρίζουν ελάχιστα ότι το εκλογικό σώμα απεδέχθη με όλη του την ψυχή την Θατσερική επανάσταση στα κοινωνικά ζητήματα. Οι εκλογείς προτιμούσαν τους Εργατικούς από τους Συντηρητικούς στα ζητήματα που αφορούσαν τις θέσεις εργασίας, την παιδεία και την υγεία. Μια δημοσκόπηση της MORI για τους TIMES την ημέρα των εκλογών (1987) βρήκε ελάχιστη υποστήριξη για μερικές από τις ριζοσπαστικές προτάσεις των Συντηρητικών. Οι έρευνες έδειξαν επίσης προτίμηση για υψηλότερες δαπάνες για δημόσιες υπηρεσίες, έστω κι αν αυτό σήμαινε περισσότερους φόρους, παρά για μείωση των φόρων που θα συνοδευόταν από αντίστοιχη μείωση δαπανών». Παρόμοια στοιχεία βρέθηκαν την περίοδο μετά το 1989²⁶ και στις εκλογές της 9/4/92 (Butler and Kavanagh, 1992, σελ. 46-47).

Νεώτερα στοιχεία επιβεβαιώνουν και ενισχύουν τα προηγούμενα και υποβοηθούν την άποψη για αλλαγή τάσεων, στάσεων και πίστεων ανάμεσα στις ανώτερες τάξεις. Στην εκλογική κονίστρα αυτό εκφράστηκε με τη συντριβή των Συντηρητικών στις Ευρω-εκλογές του 1994. Το 27,8% που απέσπασαν ή, ορθότερα, που περιέσπασαν είναι ένα από τα χαμηλότερα εκλογικά ποσοστά του κόμματος τουλάχιστον για την μεταπολεμική περίοδο. Επιπροσθέτως, σε μία πρόσφατη δημοσκόπηση για τους SUNDAY TIMES της 26 Ιουνίου 1994, ανάμεσα στις τάξεις Α, Β, και C1, οι απαντήσεις ήταν αποκαλυπτικές. Σημαντικά ποσοστά (35% περίπου) φοβούνται ότι θα χάσουν την δουλειά τους στους επόμενους 12

μήνες, ενώ το 24% αντιμετώπισε ανεργία στο άμεσο κοινωνικό περιβάλλον τους τελευταίους 12, και οι συνθήκες δουλειάς έχουν χειροτερέψει. «Η κρίση του 1990-92 έκανε για τις ανώτερες τάξεις, ότι η προηγούμενη της αρχής της δεκαετίας του 1980 είχε κάνει για τους χειρώνακτες». Στο επίπεδο των κρατικών πολιτικών, η εμπιστοσύνη στις κρατικά παρεχόμενες υπηρεσίες είναι χαμηλή (Παιδεία 35%, Υγεία -NHS 42% με 41% να έχει εμπιστοσύνη), ενώ το 20% έχει πέσει θύμα κλοπής. Τέλος το 33% πιστεύει ότι θα έχει να πληρώσει ψηλότερους φόρους²⁷. Όπως παρατήρησε το κύριο άρθρο της επίσης έγκυρης Independent on Sunday μία εβδομάδα μετά (3/7/94) «όλες οι όψεις της ζωής των ανωτέρων τάξεων που οι Συντηρητικοί ήθελαν να ενισχύσουν "ιδιωτική εκπαίδευση, ιδιωτική ασφάλιση υγείας, ιδιωτικές συντάξεις" απαιτούν μακροχρόνιες οικονομικές δεσμεύσεις και, συνεκδοχικά, την σιγουριά εισοδήματος και προσωπικού κεφαλαίου. Με την απουσία τους, οι ανώτερες τάξεις, επιστρέφουν στις κρατικά παρεχόμενες υπηρεσίες και τις βρίσκουν θλιβερά διαβρωμένες: σχολεία με ανεπαρκή χρηματοδότηση, το NHS σε κατάσταση αναταραχής, το επίπεδο των συντάξεων λίγο πάνω από το επίπεδο διαβίωσης (...) Οι εκλογείς [στην νέα δεκαετία] πιθανώς θα θεωρήσουν τις λέξεις "αγορά" και "επιλογή" τόσο αποκρουστικές όσο ήταν άλλοτε η "εθνικοποίηση"». Εκεί, η Independent on Sunday βρίσκει την χρυσή ευκαιρία για το νέο ηγέτη των Εργατικών. Και εμείς θα συμπληρώσουμε για την συγκρότηση νέων ταξικών συμμαχιών (ή λόγω αυτής).

Οι Συντηρητικοί βεβαίως δεν είναι το μόνο κόμμα στην πολιτική σκηνή. Μία σύντομη αναφορά στο Εργατικό Κόμμα που έχει μετά από πολλές εσωτερικές διαμάχες και δυσκολίες αλλάξει τη θέση του σε μία σειρά από σημαντικά ζητήματα από τον ρόλο των συνδικάτων την φορολογία και τις εθνικοποιήσεις ως την Ευρώπη και τα πυρηνικά όπλα. Από ένα παλιού τύπου σοσιαλιστικό κόμμα μετατρέπεται σε ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό, και σύμφωνα με τους Butler και Kavanagh η αλλαγή αυτή είναι ανάλογη με αυτήν του SPD στα 1959. Το Εργατικό Κόμμα ώφειλε να γίνει πιο συμπαθές στο ευρύτερο εκλογικό σώμα χωρίς να χάσει τους παραδοσιακούς υποστηρικτές του. Μία ανάλυση «αλά» Dobek θα μπορούσε να πει ότι σκοπός είναι η επιθυμία διατήρησης των εδρών από τους νυν κατέχοντες και «ει δυνατόν» η εκλογή μερικών φίλων τους έτσι ώστε να βρεθούν όλοι μαζί στα κυβερνητικά έδρανα. Μία τέτοια προσέγγιση είναι επαρκής για να εξηγήσει τις προσωπικές επιλογές ορισμένων πολιτικών

(politicians). Εμείς όμως πιστεύουμε ότι πρέπει να εξεταστεί ως μία επιδίωξη αλλαγής ταξικών συμμαχιών από την εργατική τάξη και το κόμμα της. Εκεί ακριβώς ωφείλονται και οι έντονες συγκρούσεις μέσα στο Εργατικό Κόμμα καθώς η αλλαγή ταξικών συμμαχιών απαιτεί την θυσία «ιερών» αρχών και επιδιώξεων της παραδοσιακής εργατικής τάξης και των ιδεολογικών της συμμάχων.

6. Συμπεράσματα και προτάσεις προς συζήτηση

Αντίθετα με τις συμμαχίες του τέλους της δεκαετίας του εβδομήντα και των αρχών της δεκαετίας του 1980, όπου οι μεσαίες τάξεις, οι μικροαστοί και (εν μέρει) οι ειδικευμένοι εργάτες συνεμάχησαν με την αστική τάξη, τουλάχιστον στο εκλογικό επίπεδο με το να ψηφίζουν υπέρ των Συντηρητικών, με σκοπό τον έλεγχο της ισχύος των συνδικάτων και την μείωση του πληθωρισμού, συνεκρότησαν μία συμμαχία με την εργατική τάξη για την υποστήριξη του κράτους κοινωνικών παροχών σε πρώτη φάση (από το 1982) και σε αντίθεση με τη συνολική μεταμόρφωση του συστήματος της μεταπολεμικής συναίνεσης αργότερα (στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές της τρέχουσας).

Αυτό το επίπεδο των ταξικών συμμαχιών είναι δυνατό να ονομαστεί ως «ανεστραμμένος Βοναπαρτισμός»²⁸, μια και οι «μεσαίες τάξεις» έχουν «συνάψει» συμμαχία με το προλεταριάτο, με σκοπό να υπερασπιστούν συγκεκριμένα συμφέροντα όπως το κράτος κοινωνικών παροχών και ακόμη περισσότερο το (B-)ΕΣΥ, και να αντισταθίσουν την απόλυτη κυριαρχία της πολιτικής κονίστρας την οποία απειράθει να επιτύχει η αστική τάξη. Όπως αναφέραμε και νωρίτερα, η συγκρότηση ταξικών συμμαχιών είναι κατά την μαρξιστική προσέγγιση ζήτημα μείζονος σημασίας.

Οι Συντηρητικοί αποπειράθηκαν να σταθεροποιήσουν τάσεις και να διευρύνουν την εκλογική τους βάση, καθώς και να διατηρήσουν την διεύρυνση αυτή· επιπροσθέτως, προσπάθησαν να μεταβάλουν όχι μόνο τις εκλογικές συνήθειες τμημάτων της εργατικής τάξης και των μικροαστών, αλλά να αλλάξουν και τις πολιτικές τους στάσεις και θέσεις, με την εισαγωγή των πολιτικών της ιδιοκατοίκησης και της κατοχής μικρών μεριδίων μετοχών, με άλλα λόγια προσεπάθησαν να δημιουργήσουν μία νέα ταξική συμμαχία άγνωστη στην προ του 1979 Βρετανική πολιτική σκηνή. Ξέ-

χωρα από αυτά τα ίδια τα όρια της, αυτή η προσπάθεια παρουσίασε έλλειψη συνοχής όπως υποδεικνύουν οι πολιτικές των υψηλών επιτοκίων δανεισμού και η απουσία βελτιωμένων εργασιακών σχέσεων και εργασιακής ασφάλειας για τους εργαζόμενους-μετόχους.

Άρα, παρά τις ασυνέπειες και την έλλειψη συνοχής του σχεδίου των Συντηρητικών, ο Hay έχει δίκιο να προτείνει ότι χρειαζόμαστε μία ευρύτερη κατανόηση της «ηγεμονίας» ως όρου. Η διαφωνία μας όμως είναι ότι συνεχίζει να βλέπει την «ηγεμονία» σε μία μορφή στενά συνδεδεμένη με το Γκραμισιανό κείμενο και όχι ως έννοια πολιτικής ανάλυσης μέσω της εξέτασης της σχέσης ανάμεσα στην συγκρότηση μίας νέας ταξικής συμμαχίας και την ιδεολογία, μια και παραμένει στην εξέταση της «ηγεμονίας» μόνον ως ένα σχέδιο της αστικής τάξης και όχι ως ένα στοιχείο πολιτικών εξελίξεων και ταξικών συγκρούσεων. Ο Dobek έχει εξ ίσου δίκιο ότι η ιδιωτικοποίηση έχει ένα ισχυρό πολιτικό στοιχείο και διάσταση. Μολαταύτα έχουμε ισχυρές επιφυλάξεις σε δύο σημεία. Πρώτον, δεν εξετάζει τα πολιτικά όρια της ιδιωτικοποίησης και τα σημαντικά ιδεολογικά προβλήματα και ζητήματα που περιβάλλουν τον εθνικό ή ιδιωτικό έλεγχο των διαφόρων κρατικών πολιτικών που αναλύει. Ακόμη περισσότερο, αποτυγχάνει να προσφέρει μία γενική και ολόπλευρη ανάλυση των πολιτικών γεγονότων παραμένοντας μόνον σε ένα επίπεδο «περιγραφής προσωπικών φιλοδοξιών» των κοινοβουλευτικών ως «μεγιστοποιητές της δύναμής τους». Αν και καταρχήν δεν έχουμε λόγω να διαφωνήσουμε με μία τέτοια ιδέα, η ανάλυση του Dobek δε μας εξηγεί για ποιούς λόγους οι πολιτικοί (politicians) επιλέγουν αυτές τις πολιτικές (policies) της ιδιωτικοποίησης και γιατί αυτές οι πολιτικές είχαν σχετική επιτυχία και υποστηρίχθηκαν από τμήματα του πολιτικού συστήματος και του εκλογικού σώματος. Το άλλο μειονέκτημα της ανάλυσης του Dobek είναι ότι παραβλέπει (ή τουλάχιστον ότι δεν αναφέρει) άλλες σημαντικές πολιτικές των κυβερνήσεων μετά το 1979, όπως τις αλλαγές στο σύστημα φορολογίας, τις περικοπές δαπανών κλπ. Τα προβλήματα αυτά μπορούν να ξεπεραστούν μέσω μιας επιστροφής στην κλασική Μαρξική θεωρία και του «βοναπαρτισμού», ο οποίος όμως πρέπει να επαναπροσεγγιστεί από μία νέα οπτική γωνιά.

Πιστεύουμε ότι η σπουδαιότητα αυτών των σημαντικών επιχειρημάτων του Marx (στη «18η Μπρουμερ», και στον «Εμφύλιο Πόλεμο») και του Gramsci (στο «Μακιαβέλλι» και σε άλλα «χειρόγραφα της φυλακής») δεν έγκειται στην ανάλυση των συγκεκριμέ-

νων ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών που κατάστησαν το πραξικόπημα του Ναπολέοντα του μικρού δυνατό, και την ήττα του γαλλικού προλεταριάτου στο Παρίσι του 1848 «αναπόφευκτη», αλλά στη σημασία των ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών για τη συγκρότηση πολιτικών λύσεων (policies) και πολιτικών διαμαχών (politics)²⁹. Οι ταξικές συμμαχίες πρέπει να εξεταστούν ως στοιχείο και επίπεδο των ταξικών συγκρούσεων, και οι αλλαγές ταξικών συμμαχιών είναι ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που διαμορφώνουν τη μορφή του κράτους και το σύνολο των κανόνων που το διέπουν.

Οι έννοιες του «Βοναπαρτισμού», «Καισαρισμού» και της «Ηγεμονίας» δεν πρέπει να προσεγγιστούν απλά ως η κυριαρχία της αστικής τάξης με την βοήθεια της μικροαστικής του κουρελοπρολεταριάτου και της μικρής και απομονωμένης αγροτιάς επί της εργατικής τάξης. Αντίθετα, πρέπει να προσεγγιστούν ως η δύναμη των ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών και ως η σημασία της αέναης αλλαγής τους, οι οποίες μπορούν ακόμη και να εμποδίζουν την αστική τάξη από το να επιλέγει ορισμένες πολιτικές. Θέλουμε να προτείνουμε ότι μία μαρξιστική ερμηνεία της ιστορίας και της πολιτικής (politics) δεν πρέπει να είναι απλά και μόνο μία προσπάθεια να «εντάξουμε» γεγονότα «μέσα» σε όρους και έννοιες που πρότεινε ο Marx. Απεναντίας πρέπει να είναι μία προσπάθεια να χρησιμοποιήσουμε τα ίδια «εργαλεία» πολιτικής ανάλυσης με τον Marx και να προσπαθήσουμε να αναλύσουμε και να κατανοήσουμε τις πολιτικές εξελίξεις. Οι περιπτώσεις του «Βοναπαρτισμού» και της «ήττας του Ιούνη» είναι απλές μοναχά περιγραφές πολιτικών γεγονότων και ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών γραμμένες από τον Marx. Το να κάνουμε το «βοναπαρτισμό» εργαλείο για να κατανοήσουμε πολιτικές αλλαγές, είναι το να ανυψώσουμε ένα συγκεκριμένο πολιτικό γεγονός σε μέθοδο ανάλυσης. Η ορθή μέθοδος οφείλει να είναι η προσέγγιση των ταξικών συγκρούσεων και αλλασσομένων ταξικών συμμαχιών και όχι η περιγραφή του επιπέδου τους στη Γαλλία κατά τα μέσα του δεκάτου-ενάτου αιώνα. Άρα δε θα πρέπει να κοιτάμε μόνο για ένα «βοναπαρτιστικό» κράτος ή για ένα «σχέδιο νέας ηγεμονίας» ή για μια διαίρεση «Βορά/Νότου», αλλά περισσότερο για τις ταξικές συμμαχίες που επιδιώκονται και εξελίσσονται και τα αποτελέσματά και τον αντίκτυπό τους.

Στη Βρετανία, η συμμαχία των μεσαίων τάξεων με την εργατική γύρω από συγκεκριμένες πολιτικές του κράτους κοινωνικών παροχών όπως το NHS δεν έσπασε ποτέ, ενώ για άλλες πολιτικές

του κράτους κοινωνικών παροχών και για κρατικές πολιτικές γενικότερα παρουσίασε αρκετές αλλαγές από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 (με τον χειμώνα της δυσαρέσκειας και την εκλογική νίκη των Συντηρητικών να σηματοδοτούν μία «ψηφοδοτική συμμαχία» με την αστική τάξη): οι αλλαγές γίνονται σαφέστερες μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980 που παρουσιάζεται και μία ασυμφωνία δημοσκοπήσεων και εκλογικών αποτελεσμάτων (ειδικά το 1987 και 1992). Οι ενδείξεις αλλαγών (δημοσκοπήσεις, επαναληπτικές εκλογές) έχουν επιταθεί τα τελευταία δύο χρόνια με επιστέγασμα τις ευρω-εκλογές 1994. Αυτή η επανασυγκρότηση των ταξικών συμμαχιών, έχει μια διπλή σημασία.

Πρώτον, η κυβέρνηση δεν έχει την απαραίτητη υποστήριξη τόσο στο ιδεολογικό όσο και στο διοικητικό επίπεδο να βάλει σε εφαρμογή τις νέες ιδέες και να τις μετατρέψει σε πολιτικές λόγω του προσωπικού και των χρηστών (και κυρίως της σε μεγάλο βαθμό συμπύκνωσης των δύο) του κοινωνικού κράτους όπως προτείνουν οι Goodin και LeGrand, στο «Not Only the Poor». Και δεύτερον αντιμετωπίζει αντίδραση τόσο από αυτές τις ομάδες όσο και από το ευρύτερο πολιτικό φάσμα και σε άλλες γενικότερες πολιτικές όπως ο κεφαλικός φόρος, η διεύρυνση του ΦΠΑ, η ιδιωτικοποίηση της ύδρευσης, της ηλεκτροδότησης, των σιδηροδρόμων κ.ά.

Δεν υπάρχει μεγάλη διαφορά αν για να περιγράψουμε αυτές τις αλλαγές χρησιμοποιήσουμε τον όρο «ανεστραμμένος βοναπαρτισμός» ή αν κατανοήσουμε τον «βοναπαρτισμό» και την «ηγεμονία» με τον ευρύτερο δυνατό τρόπο. Τα όρια των κυβερνητικών επιλογών των Συντηρητικών για την μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους και των κρατικών πολιτικών γενικότερα τίθενται από τα όρια της ταξικής συμμαχίας μεταξύ της αστικής τάξης, των μέσο-και μικροαστών και τμημάτων της εργατικής (κυρίως των ειδικευμένων), και από τις αλλαγές των στάσεων και συμμαχιών που πυροδοτήθηκαν τόσο από τις επιδιωχθείσες πολιτικές και την αντιφατικότητά τους, όσο και από τα όρια των αρχικών συμμαχιών. Οι αλλαγές αυτές τώρα έχουν έρθει σαν «μπούμερανγκ» κατά των Συντηρητικών. Η δημοσκόπηση μετά τη έξοδο από το εκλογικό τμήμα (exit-poll) από την NOP για το ITN στις 9-4-92 ήταν η πρώτη ένδειξη μιας τέτοιας αλλαγής θέσεων και στάσεων η οποία όμως αλλαγή δεν ήταν αρκετή για να δώσει την νίκη στους Εργατικούς (Butler και Kavanagh, 1992, σελ. 279). Οι δημοσκοπήσεις, οι επαναληπτικές, δημοτικές και «ευρω» εκλογές μετά το 1992 ενισχύουν την άποψη μιας τέτοιας αλλαγής. Η κυβέρνηση μπορεί να επιμείνει στην προσπάθεια να επιτύχει αλλαγές στις λειτουργ-

γίες των πολιτικών του κοινωνικού κράτους και τις κρατικές πολιτικές εν γένει. Είναι ακόμη πιθανότερο ότι οι επιλογές αυτές θα εγκριθούν από το κοινοβούλιο. Αυτό όμως δε σημαίνει και νομιμοποίησή τους από την κοινωνία. Αντίθετα πιστεύουμε ότι θα ενισχύσει και θα σταθεροποιήσει μία ταξική (επανα)συμμαχία μεταξύ των μεσαίων τάξεων, της μικροαστικής των ειδικευμένων εργατών και των ανειδίκευτων.

Εν κατακλείδι, παρά τις προτάσεις του για τη βρετανική πολιτική και τις εξελίξεις των συγκρούσεων και συμμαχιών στο Ηνωμένο Βασίλειο, σε μία συνολική και περισσότερο μεθοδολογική προσέγγιση το άρθρο αυτό επιθυμεί να προτείνει μία ευρύτερη έννοια για την κατανόηση της «ηγεμονίας» από αυτήν που έχει χρησιμοποιηθεί στη βρετανική πολιτικοεπιστημονική συζήτηση, και κυρίως του «βοναπαρτισμού» στην ελληνική. Πιστεύουμε ότι η προσέγγιση αυτή είναι περισσότερο μεθοδολογική και λιγότερο μία απόπειρα «εφαρμογής» μαρξιστικών «κειμένων» και ιστορικών όρων στα σημερινά πολιτικά προβλήματα. Επίσης, χρησιμοποιεί στοιχεία και προσεγγίσεις της ψηφολογίας και των δημοσκοπήσεων για να ελέγξει και να υποστηρίξει τα επιχειρήματα και τις προτάσεις του. Αποπειράται δηλαδή το δέσιμο και τον συγκερασμό δύο φαινομενικά αντιθετικών μεθοδολογιών. Ο αναγνώστης ας κρίνει αν αντί να επιτύχουμε το συγκερασμό υποπέσαμε σε σύγχυση.

Σημειώσεις

1. Κύριο άρθρο των *Financial Times*, 25/6/90. Μια τέτοια προσέγγιση υπονοεί την σύγκρουση μεταξύ του συνδέσμου Βρετανών Βιομηχάνων και του *City* σε πολλές και διάφορες πολιτικές, από τις πολιτικές επιτοκίων ως τις νομισματικές. Για έναν αντίλογο στην προσέγγιση της «τμηματοποίησης του κεφαλαίου» βλέπε Simon Clarke, στο *Capital and Class*, τεύχος 5.

2. «Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι». Η δική μας παράθεση από τον Γ. Πάσχο, «Πολιτική Δημοκρατία και Κοινωνική Εξουσία», 1980. Ο Μ. Τρικούκης (1985, σελ. 60) λέει ότι ο όρος ηγεμονία προϋπήρχε στην σοβιετική μαρξιστική φιλολογία και στην δουλειά του Λένιν πριν από τον Γκράμσι, που πρωτογνώρισε τον όρο κατά την επίσκεψή του στην ΕΣΣΔ. Κατά τον Hay (1992, σελ. 30) το κλειδί στο αναλυτικό εργαλείο του Γκράμσι είναι η αντίληψή του για την «ηγεμονία» με την οποία επέδειξε ότι μία κυρίαρχη τάξη για να διατηρήσει την υπεροχή της πρέπει να πα-

ρουσίσει τις ηθικές, πολιτικές και πολιτισμικές της αξίες ως τον κανόνα της κοινωνικής συμπεριφοράς επιτυχώς. Παρά την προέλευση του όρου από τα γραπτά του Πλεχάνωφ, η ριζοσπαστική επανεπεξεργασία του όρου από τον Γκράμσι χρωστάει περισσότερο στην παραδοσιακή διχοτόμηση μεταξύ «καταναγκασμού» και «συναίνεσης» που υπάρχει στην ιταλική πολιτική σκέψη από τον Μακιαβέλλι, παρά στον Μαρξισμό.

3. Για μια πιο λεπτομερή ανάλυση της άποψης ότι οι ταξικές συμμαχίες αποτελούν μορφή της ταξικής πάλης, βλέπε Χαραλάμπης, 1985, σελ. 52-56.

4. Βλέπε Κώστας Βεργόπουλος, στο Δ. Χαραλάμπης (επιμέλεια) 1984, σελ. 22-25. Επίσης Χαραλάμπης, 1985, σελ. 40 επ., σχετικά με την αυτονομία του κράτους και της πολιτικής (σελ. 100 επ.) και την άρση των ελευθεριών. Για τον περιορισμό της ταξικής πάλης μέσα σε συγκεκριμένη περιοχή της πολιτικής κονίστρας στην μετα-πολεμική Ελλάδα, στο ίδιο, σελ. 180 επ., ενώ σχετικά σημασία των ταξικών συμμαχιών, σελ. 72-74 και της ταξικής πάλης, σελ. 185. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Χαραλάμπης παρά τη μεθοδολογική του προσέγγιση δε χρησιμοποιεί τον όρο «βοναπαρτισμός».

5. Στη βιβλιογραφία της ελληνικής πολιτικής, βλ. Χαραλάμπης, 1985, κυρίως σελ. 47 επ. και 85 επ.

6. Για μία χρονολογική προσέγγιση των γεγονότων 1987-92, δες Kavanagh and Butler, 1992, σελ. 4 επ.

7. Ο David Heald (1983, σελ. 286) λέει ότι «υπάρχει ένα παράδοξο. Ο φόρος εισοδήματος είναι ένας αναλογικός και δίκαιος φόρος λόγω των ελαχίστων ορίων του και των διαβαθμίσεων των ποσοστών φορολογίας ανάλογα με το εισόδημα. Αλλά (...) πρόσφατες αυξήσεις στα φορολογικά έσοδα είχαν ως αποτέλεσμα κατάφορες αδικίες».

8. Annual Income and Expenditure (Central Statistical Office Blue Book). HMSO, London (Επετηρίδα Κρατικών Εσόδων και Δαπανών· Βρετανική Στατιστική Υπηρεσία), διάφορα έτη.

9. Annual Income and Expenditure (Central Statistical Office Blue Book). HMSO, London (Επετηρίδα Κρατικών Εσόδων και Δαπανών· Βρετανική Στατιστική Υπηρεσία), διάφορα έτη.

10. Αυτή η κατανομή δαπανών μπορεί να εξηγηθεί με δύο τρόπους. Στον τομέα της ιδεολογίας οι Συντηρητικοί εφήρμοσαν την ιδεολογία της Νέας Δεξιάς και ειδικότερα του J. M. Buchanan (1986, σελ. 167), που υποστηρίζει ότι ο μόνος λόγος φορολογίας είναι η παροχή (από το κράτος) της διακρίσεως μεταξύ των «σών και των μών». Σε ένα πιο πραγματικό επίπεδο, υπήρξε εντυπωσιακή αύξηση της εγκληματικότητας κυρίως κατά της περιουσίας (αλλά και βιαιοπραγίες)· εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συζήτηση για τα αίτια της αύξησης της εγκληματικότητας είναι από τις πλέον έντονες στη σύγχρονη βρετανική πολιτική και κομματική αντιπαράθεση.

11. Η αιτία εδώ δεν είναι ιδεολογική, αλλά η ψηλή ανεργία που απαιτούσε έξοδα για τα ανάλογα επιδόματα.

12. Κάτι αντίστοιχο (αλλά όχι παρόμοιο) με τις ελληνικές «εργατικές κατοικίες». Οι «δημοτικές κατοικίες» (council houses) ανήκουν στον δήμο ο οποίος τις ενοικιάζει με χαμηλό κόστος επί μακρά χρονικά διαστήματα ακολουθώντας μία σειρά από κοινωνικά κριτήρια για την επιλογή των ενοίκων.

13. Μπύρα και σάντουιτς στην πρωθυπουργική κατοικία του αριθμού 10 στην Ντάουνινγκ στριτ, ονομάστηκε η τακτική συνεργασία μεταξύ του Εργατικού πρωθυπουργού και των εκπροσώπων των μεγάλων συνδικάτων.

14. Μία άλλη πλευρά αυτού του νόμου είναι η προσπάθεια ένταξης και ταξικών συμμαχιών με την απόπειρα δημιουργίας των «μετόχων-εργαζομένων» η οποία αναφέρθηκε στις προηγούμενες παραγράφους.

15. Δες επίσης R. Lewis, 1986, σελ. 10, 52, 76, 183, 191, 202, 212-213 και Hoover and Plant, 1989, σελ. 182.

16. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθούμε στην γνωστή απεργία των ανθρακορύχων του 1984-85, ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της περιόδου του Θατασερισμού, που κατέληξε σε ήττα του NUM και της εργατικής τάξης γενικότερα.

17. Transport and General Workers Union. Συνδικάτο μεταφορών και «γενικών» εργατών.

18. Annual Report of the Certification Officer, διάφορες χρονολογίες έκδοσης.

19. National Association of Local Government Officials που καλύπτει τα συμφέροντα των εργαζομένων στην τοπική αυτοδιοίκηση. Η συγκεκριμένη αύξηση μπορεί (και πρέπει) να θεωρηθεί περιστασιακή διακύμανση καθώς το 1982 η NALGO είχε τον χαμηλότερο αριθμό μελών για την δεκαετία και το 1983 τον υψηλότερο.

20. Royal College of Nurses. Αυτός ο οργανισμός βρίσκεται στα όρια μεταξύ συδικάτου και επαγγελματικής ενώσεως-επιμελητηρίου των νοσηλευτών/τριών.

21. National Union of Public Employees, Εθνική Ένωση Δημοσίων Υπαλλήλων, η οποία όμως δεν καλύπτει μόνο εργαζομένους στο NHS όπως η Confederation of Health Service Employees (COHSE) που είχε απώλειες 12,55%.

22. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι οι συμβάσεις και συμφωνίες για μισθολογικές αυξήσεις σε αυτή την αυτοκινητοβιομηχανία αποτελούν σημείο αναφοράς (σχεδόν δεσμευτικό) και για την υπόλοιπη βιομηχανία.

23. Αυτό είναι το λεγόμενο «negative equity trap». Ο ιδιοκτήτης αδυνατεί να αποπληρώσει το δάνειο και το τοκοχρεωλύσιο από τα έσοδά του, ενώ η αξία του σπιτιού έχει μειωθεί τόσο που και η πώλησή του είναι ανεπαρκής για την αποπληρωμή του χρέους.

24. Αυτός ο «δεσμός» πρέπει να εξεταστεί σε συνδυασμό με τις απόπειρες να ελεγχθούν τα εργατικά συνδικάτα μετα τον χειμώνα της δυσαρέσκειας (winter of discontent) του 1979, και στο πολιτικό επίπεδο με

την αποδιοργάνωση και τις εσωτερικές διαμάχες που αντιμετώπισαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης κατά την περίοδο 1978-85.

25. Που στη Βρετανία καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος των κρατικών λειτουργιών όπως τα σχολεία και την πυροσβεστική.

26. Σφυγμομέτρησεις Independent NOP16/9/89; Independent, Newsnight NOP 7/1/92, Independent NOP, 12/1/92, Independent NOP 21/2/92 όταν η πλειοψηφία του κόσμου άρχισε να υποστηρίζει τους Εργατικούς παρά τους φόβους για υψηλότερη φορολογία εισοδήματος και πίστευαν ότι οι Συντηρητικοί θα αύξαναν τον ΦΠΑ και θα δημιουργούσαν οικονομικά προβλήματα στην υγεία και εκπαίδευση; Independent NOP 26/3/92 όταν ο κόσμος ήταν υπέρ ενός κατώτατου ημερομισθίου.

27. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν μεγαλύτερη απαισιοδοξία για τις νεότερες ηλικίες με εξαίρεση τις συντάξεις.

28. K. Marx «The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte», in MECW, vol. 11, σελ. 109, 110, και 194, όπου αναφέρεται σε συγκεκριμένες συμμαχίες. Όπως παρατηρήσαμε νωρίτερα, δίνουμε περρισσότερη σημασία και προσοχή στις ταξικές συμμαχίες που «επιτρέπουν» την προσωρινή αυτονομία του πολιτικού και τον περιορισμό των ελευθεριών και δημοκρατικών δικαιωμάτων από την δικτατορία μίας «περίεργης» προσωπικότητας, παρά στην δικτατορία καθ' εαυτήν.

29. Οι λέξεις εδώ πρέπει να διαβαστούν περισσότερο με τη αγγλική τους έννοια παρά με την απόπειρα χρήσης ενός αντίστοιχου όρου στα ελληνικά.

Βιβλιογραφία

Ξένη βιβλιογραφία

Annual Income and Expenditure (the Central Statistical Office Blue Book), HMSO London, διάφορες χρονολογίες.

Annual Report of the Certification Officer, διάφορες χρονολογίες.
Basset Phillip, *Strike Free, New Industrial Relations in Britain*, Mac Millan, London, 1986.

British Social Attitudes Survey, διάφορες χρονολογίες.
Buchanan James, *Liberty, Market and the State*, Wheatsheaf books, Brighton, 1986.

Butler David and Kavanagh Denis, *The British General Election of 1987*, MacMillan, London, 1988.

Butler David and Kavanagh Denis, *The British General Election of 1992*, MacMillan, London, 1992.

Clarke Simon, «Capital, Fraction of Capital and the State», στο *Capital and Class*, 5.

- Crewe Ivor, «On the Death and Resurrection of Class Voting: Some Comments on How Britain Votes», *Political Studies*, vol. XXXIV, No 4, December 1986.
- Crowing James and Radke Terry, «The old and new policies of taxation. Thatcher and Reagan in historical perspective», στο *Socialist Register*, 1987.
- Curtice John, «Must Labour Lose?», στο *New Society*, 19 June 1987.
- Dobek Mariusz Mark, «Privatisation as a Political Priority: the British Experience», *Political Studies*, vol. XVI, No 1, March 1993.
- Forrest R. and Murrie A., *Selling the Welfare State: The Privatisation of Public Housing*, London, 1988.
- Gamble Andrew, *The Free Economy and the Strong State*, MacMillan, London, 1988.
- Goodin Robert and LeGrand Julian, *Not Only the Poor. The Middle Classes and the Welfare State*, Allen and Unwin editions, London, 1987.
- Gramsci Antonio, «Selection from the Prison Notebooks» (edited by Heare Q. and Novell-Smith G.), *Lawrence and Wishart*, London, 1971 (reprinted 1976).
- Gramsci Antonio, «Selection From Political Writings 1910-1920», *Lawrence and Wishart*, London, 1977.
- Gramsci Antonio, «The Modern Prince», *Lawrence and Wishart*, London, 1957.
- Hall Stuart and Jacques Martin (editors), «The Politics of Thatcherism», *Lawrence and Wishart*, London, 1983.
- Hall Stuart, *The great Moving Right Show*, στο Hall S. and Jacques M., 1983.
- Hay Colin, «Housing Policy in Transition», in *Capital and Class*, 46, Spring 1992.
- Heald David, «Public Expenditure», *Martin Robertson and co ltd*, Oxford, 1983.
- Health A., Jowell R. and Curtice J., «How Britain Votes», *Pergamon Press*, Oxford, 1985.
- Health A., Jowell R. and Curtice J., 1987, «Trendless Flactuation: a Reply to Crewe», in *Political Studies*, vol., XXXV, No 2, June 1987.
- Hoover Kenneth and Plant Raymond, «Conservative Capitalism in Britain and the United States; a Critical Appraisal», *Routledge*, London and New York, 1989.
- Jacques Martin, *Thatcherism; Breaking Down of the Impass*, στο Hall S. and Jacques M., 1983.

- Jessop Ling, Bromley and Bonnet, «Popular Capitalism, Flexible Accumulation and Left Strategy», *New Left Review*, vol. 165.
- Jessop, Bonnet, Bromley and Ling, «Thatcherism», *Polity Press*, Cambridge, 1988.
- Lewis Roy (editor), «Labour Law in Britain», *Basil Blackwell*, Oxford, 1986.
- Marx Karl, «The Class Struggles in France 1848-1850», στο Marx Engels, *Collected Works*, vol. 10, *Lawrence and Wishart*, 1978 («Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία», Στοχαστής, Αθήνα, 1976).
- Marx Karl, «The Eighteenth Brumaire of Lois Bonaparte», στο Marx Engels *Collected Works*, vol. 11, *Lawrence and Wishart*, London 1979, («Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1979).
- Steel David and Heald David (1984), *Privatising Public Enterprises: Options and Dilemmas*, RIPA, London, 1984.
- Veljanovski Cento, «Selling the State: Privatisation in Britain», *Weidenfeld and Nicolson*, London, 1987.
- Βρετανικές εφημερίδες κυρίως «The Times» και «The Independent», διάφορες ημερομηνίες.

Ελληνική βιβλιογραφία

- Βεργόπουλος Κώστας, «Το Κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό», στο Δ. Χαραλάμπης (επιμ.), *Το Κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό*, Αθήνα, Εξάντας, 1985.
- Δ. Χαραλάμπης (επιμ.), *Το Κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό*, Αθήνα, Εξάντας, 1985.
- Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η Δομή της Εξουσίας στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1985.
- Πάσχος Γιώργος, *Πολιτική Δημοκρατία και Κοινωνική Εξουσία*, Παράτηρητής, Θεσσαλονίκη, 1980.
- Τρικούκης Μάκης, *Πολιτική και Φιλοσοφία στο Γκράμσι*, Εξάντας, Αθήνα, 1985.

Η μεταβλητότητα της αναπαράστασης εννοιών στη μακρόχρονη μνήμη: Μια αναπτυξιακή προσέγγιση

Αικατερίνη Μαριδάκη-Κασσωτάκη*

Περίληψη

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν η μελέτη της μεταβλητότητας της αναπαράστασης ονοματικών και αφηρημένων εννοιών σε νήπια, παιδιά, εφήβους και ηλικιωμένους. Το θέμα αυτό διερευνήθηκε με βάση τους ορισμούς που έδιναν τα παραπάνω άτομα σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα σε ορισμένο αριθμό ονοματικών και αφηρημένων εννοιών. Από τα αποτελέσματα της έρευνας προέκυψε ότι οι αναπαραστάσεις ονοματικών και αφηρημένων εννοιών νηπίων, παιδιών, ενηλίκων και ατόμων της τρίτης ηλικίας χαρακτηρίζονται από μεταβλητότητα. Οι διαπιστώσεις αυτές ενισχύουν ανάλογα συμπεράσματα προηγούμενων ερευνών και διευρύνουν πρόσφατες θεωρίες σχετικές με τη δομή και λειτουργία της μακρόχρονης μνήμης.

Η μεταβλητότητα της αναπαράστασης των εννοιών βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των γνωστικών ψυχολόγων τα τελευταία χρόνια. Έρευνες που έγιναν σε ενήλικους και παιδιά κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η αναπαράσταση συγκεκριμένων εννοιών στη μακρόχρονη μνήμη μεταβάλλεται από τη μια χρονική στιγμή στην άλλη και εξαρτάται από το πλαίσιο μέσα στο οποίο γίνεται η ανάκλησή τους (Barsalou, 1987, 1989, 1993. Barsalou and Medin, 1986. Barsalou and Sewell, 1984. Barsalou, Sewell and Ballato, 1986. Barsalou, Spindler, Sewell, Ballato and Gendel, 1987. Bellezza 1984a, b, c. Maridaki-Kassotaki, 1993).

* Επίκουρη Καθηγήτρια στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Στα πλαίσια των ερευνών αυτών η εννοιολογική μεταβλητότητα εξετάστηκε με δύο διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Σύμφωνα με την πρώτη το θέμα αυτό διερευνήθηκε με βάση το βαθμό ομοιότητας σειράς υποκείμενων εννοιών προς την ιδεατή εικόνα της υπερκείμενης έννοιας (prototype), η οποία προέκυψε από τις κρίσεις τυπικότητας (typicality judgements) που έγιναν από διάφορα άτομα για τις έννοιες αυτές. Τα κύρια ευρήματα που προήλθαν από τις έρευνες που πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με τη διαδικασία αυτή, ήταν τα εξής: α) τα ίδια άτομα ιεραρχούν τα ίδια είδη μιας υπερκείμενης έννοιας με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα (Barsalou, 1989. Barsalou et al., 1987) και β) διαφορετικά άτομα εκφράζουν διαφορετικές κρίσεις τυπικότητας για τις ίδιες υποκείμενες έννοιες. Σύμφωνα με τη δεύτερη προσέγγιση, η μεταβλητότητα της αναπαράστασης των εννοιών εξετάστηκε με βάση το περιεχόμενο ορισμών που έδιναν ομάδες ενηλίκων και παιδιών σε διάφορες συγκεκριμένες έννοιες σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα. Ο βαθμός μεταβλητότητας των εννοιών αυτών προσδιορίστηκε με βάση το βαθμό συμφωνίας των ορισμών που διατυπώνονταν σε διαφορετικές φάσεις από τα ίδια άτομα για τις ίδιες έννοιες. Σχετικές έρευνες έδειξαν ότι τα ίδια υποκείμενα δε χρησιμοποιούσαν σε διαφορετικούς χρόνους τα αυτά χαρακτηριστικά για να ορίσουν την ίδια έννοια (Barsalou and Medin, 1986. Barsalou et al., 1987. Bellezza, 1984c. Maridaki-Kassotaki, 1993).

Με βάση τις διαπιστώσεις που προέκυψαν από τις παραπάνω εμπειρικές μελέτες, ο Barsalou, οι εργασίες του οποίου κατέχουν δεσπόζουσα θέση ανάμεσα σε εκείνες που επιδίωξαν να διερευνήσουν τα παραπάνω θέματα, διατύπωσε την άποψη ότι η δομή της μακρόχρονης μνήμης χαρακτηρίζεται από ρευστότητα (Barsalou, 1987, 1989, 1993). Σύμφωνα με την άποψη αυτή οι έννοιες, οι οποίες αποθηκεύονται στη σημασιολογική μνήμη έχουν μεταβλητή και όχι σταθερή και στατική δομή, όπως υποστήριζαν παλαιότερες θεωρίες (π.χ. κλασική θεωρία των εννοιών). Οι πληροφορίες τις οποίες χρησιμοποιούν τα άτομα για να ορίσουν μια έννοια είναι διάχυτες στη μακρόχρονη μνήμη με τη μορφή ποικίλων εννοιολογικών σχημάτων, τα οποία βρίσκονται σε συνεχή αλληλεπίδραση. Κάθε φορά που παρίσταται ανάγκη να ορίσει ένα άτομο μια έννοια ανακαλεί από τη μακρόχρονη μνήμη ορισμένα μόνο χαρακτηριστικά της και στη συνέχεια αναπαριστά την έννοια αυτή στη βραχύχρονη μνήμη.

Οι έννοιες αποτελούν, σύμφωνα με την παραπάνω άποψη, προσωρινούς νοητικούς σχηματισμούς, οι οποίοι διαμορφώνονται

στη βραχύχρονη μνήμη με βάση πληροφοριακά στοιχεία που ανασύρονται από τη μακρόχρονη μνήμη για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες επικοινωνίας των ατόμων σε μια δεδομένη χρονική στιγμή ή τις ανάγκες κατανόησης ή ερμηνείας της υπαρκτής ή νοητής πραγματικότητας (βλ. Μαριδάκη-Κασσωτάκη, 1997). Η επιλογή των στοιχείων αυτών επηρεάζεται από διάφορους εξωγενείς και ενδογενείς παράγοντες όπως πλαίσιο ανάκλησης, ψυχολογική κατάσταση των ατόμων, συχνότητα χρήσης τους κ.ά. Τα γνωρίσματα που χρησιμοποιούνται συχνά από το ίδιο άτομο για να ορίσουν μια έννοια σε διαφορετικές χρονικές στιγμές αποτελούν τον πυρήνα (core) της έννοιας αυτής. Όσο ο πυρήνας μιας έννοιας παραμένει διαχρονικά αμετάβλητος τόσο μειώνεται η πιθανότητα αύξησης της μεταβλητότητας, η οποία χαρακτηρίζει την αναπαράστασή της στη μνήμη.

Η παραπάνω θεωρητική προσέγγιση όπως και άλλες σχετικές θεωρίες, οι οποίες έκαναν παρόμοιες υποθέσεις στηριζόμενες σε δεδομένα, τα οποία προέρχονταν από διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις (βλ. Rosch, 1983. Rosch and Mervis, 1975.) έθεσαν σε σοβαρή αμφισβήτηση τη κλασική θεωρία των εννοιών, η οποία είχε αποτελέσει το θεωρητικό υπόβαθρο πολλών ερευνητικών μελετών μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70. Σύμφωνα με την κλασική θεωρία των εννοιών, οι έννοιες αποτελούν αμετάβλητα και σταθερά (well-bounded) εννοιολογικά σύνολα, τα οποία ανακαλούνται ως αδιαίρετη ολότητα από τη μακρόχρονη μνήμη κατά την αναπαράσταση της αντίστοιχης έννοιας.

Μέχρι σήμερα δεν έχει διερευνηθεί εάν το φαινόμενο της μεταβλητότητας της αναπαράστασης εννοιών εμφανίζεται και σε άλλες έννοιες, οι οποίες αποθηκεύονται στη σημασιολογική μνήμη (semantic memory) όπως και οι συγκεκριμένες έννοιες αλλά είναι διαφορετικές από αυτές ως προς το εννοιολογικό τους περιεχόμενο. Παραδείγματα τέτοιων εννοιών αποτελούν οι ονοματικές και οι αφηρημένες έννοιες. Οι ονοματικές έννοιες αποτελούν επινοήματα του ανθρώπου για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες επικοινωνίας μιας ομάδας ατόμων (π.χ. θεός, ειδήσεις, φυλακή, κλπ.) (Keil, 1989). Είναι επίσης και οι έννοιες που αναφέρονται σε ομάδες λέξεων που ικανοποιούν κάποια κριτήρια (π.χ. ρήμα, ουσιαστικό, κ.ά.) (βλ. Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 1992, σελ. 98).

Δεν έχει επίσης μέχρι σήμερα ερευνηθεί εάν η εννοιολογική μεταβλητότητα, η οποία χαρακτηρίζει τις αναπαραστάσεις συγκεκριμένων εννοιών παιδιών και ενηλίκων εμφανίζεται σε άτομα άλλων ηλικιών.

Τα παραπάνω θέματα αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας

έρευνας, η οποία αποσκοπεί στο να εξετάσει εάν άτομα της τρίτης ηλικίας διαφέρουν από νήπια, παιδιά, εφήβους και ενήλικους ως προς το βαθμό μεταβλητότητας της αναπαράστασης ονοματικών και αφηρημένων εννοιών. Επιπρόσθετος στόχος της έρευνας είναι να ελέγξει εάν ο βαθμός μεταβλητότητας που χαρακτηρίζει τις αναπαραστάσεις αφηρημένων εννοιών διαφέρει από το βαθμό μεταβλητότητας των αναπαραστάσεων ονοματικών εννοιών.

Με βάση τις διαπιστώσεις που έχουν προκύψει από τις έρευνες που προαναφέρθηκαν ότι οι αναπαραστάσεις συγκεκριμένων εννοιών παιδιών και ενηλίκων χαρακτηρίζονται από μεταβλητότητα, είναι δυνατόν να προβλέψουμε ότι οι αναπαραστάσεις ονοματικών και αφηρημένων εννοιών των ατόμων που πήραν μέρος στην έρευνά μας θα χαρακτηρίζονται επίσης από μεταβλητότητα.

Αν δεχτούμε ότι το πλήθος των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων με τα οποία αναπαρίσταται μια έννοια διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στον προσδιορισμό του βαθμού μεταβλητότητας της έννοιας αυτής, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε επίσης ότι οι ονοματικές έννοιες, οι οποίες είναι πλουσιότερες σε εννοιολογικό περιεχόμενο από τις αφηρημένες έννοιες επειδή αναπαρίστανται με περισσότερα γνωρίσματα από αυτές (βλ. και Markman, 1989) χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη εννοιολογική μεταβλητότητα από ό,τι οι αφηρημένες έννοιες.

Μέθοδος

Υποκείμενα

Στην έρευνα πήραν μέρος 122 άτομα. Αυτά ήταν κατανομημένα σε τέσσερις ομάδες διαφορετικής ηλικίας. Η πρώτη ομάδα αποτελούνταν από 30 νήπια ηλικίας 4-5 ετών (Μ.Ο. = 4.4, τ.α. = 0.35), η δεύτερη ομάδα από 32 παιδιά ηλικίας 8-9 ετών (Μ.Ο. = 8.6, τ.α. = 0.38), η τρίτη ομάδα από 31 άτομα ηλικίας 20-21 ετών (Μ.Ο. = 20.6, τ.α. = 0.37), και η τέταρτη ομάδα από 30 άτομα ηλικίας 60-75 ετών (Μ.Ο. = 70.5, τ.α. = 3.41). Τα άτομα αυτά προέρχονταν από την Αθήνα, τα Χανιά και το Ηράκλειο Κρήτης και ήταν στην πλειονότητά τους από τη μεσαία κοινωνική τάξη.

Υλικό - διαδικασία

Οι ονοματικές έννοιες, την αναπαράσταση των οποίων εξετά-

σαμε, είναι οι ακόλουθες: θείος διακοπές, νησί, φυλακή, ταχυδρόμος, εκκλησία. Οι αφηρημένες έννοιες τις οποίες χρησιμοποιήσαμε είναι: *ελευθερία, φιλία, ευτυχία, ελπίδα, αγάπη, λύπη*. Οι ονομαστικές έννοιες που χρησιμοποιήσαμε έχουν ήδη χρησιμοποιηθεί από άλλους ερευνητές στα πλαίσια ερευνών που είχαν στόχο τη μελέτη του τρόπου κατανόησής τους από παιδιά που έχουν ως μητρική γλώσσα την Αγγλική (βλ. Keil, 1989).

Η εξέταση των νηπίων και των παιδιών έγινε με τη μέθοδο της συνέντευξης κατά τη διάρκεια παιχνιδιού, το οποίο επινοήθηκε για το σκοπό της έρευνας. Το παιχνίδι αυτό αποσκοπούσε στο να παρακινήσει τόσο τα νήπια όσο και τα παιδιά να ορίσουν τις παραπάνω έννοιες χρησιμοποιώντας όλες τις πληροφορίες που γνωρίζουν για αυτές. Τα υποκείμενα παροτρύνθηκαν από την ερευνήτρια να δώσουν τις απαντήσεις τους σε δυο «πλαστικά κουκλάκια», τα οποία, σύμφωνα με τους όρους του παιχνιδιού, ήταν «εξωγήινα όντα» και επιθυμούσαν να μάθουν τι σημαίνουν οι προς εξέταση έννοιες. Η εξέταση των υπόλοιπων υποκειμένων της έρευνας έγινε επίσης με τη μέθοδο της συνέντευξης, κατά την οποία τόσο οι ενήλικοι όσο και τα άτομα της τρίτης ηλικίας κλήθηκαν να ορίσουν κάθε μία από τις προς εξέταση έννοιες θεωρώντας ότι οι ορισμοί που δίνουν απευθύνονται σε άτομα που δεν έχουν καμία γνώση σχετικά με τις έννοιες αυτές. Ο διαθέσιμος χρόνος για τις απαντήσεις ήταν ίδιος για όλα τα υποκείμενα που πήραν μέρος στην έρευνα (40-45 λεπτά). Όλα τα υποκείμενα εξετάστηκαν δύο φορές. Μεταξύ πρώτης και δεύτερης φοράς μεσολάβησε σε όλες τις περιπτώσεις το ίδιο χρονικό διάστημα (15 ημέρες).

Αποτελέσματα και συζήτηση

Οι απαντήσεις των ατόμων που πήραν μέρος στην έρευνα αναλύθηκαν σύμφωνα με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου (content analysis). Η μικρότερη γνωστική μονάδα, η οποία δεν μπορούσε να αναλυθεί σε επιμέρους γνωρίσματα θεωρήθηκε ως χαρακτηριστικό γνώρισμα, στο οποίο δόθηκε ορισμένος κωδικός αριθμός. Τα δεδομένα που διαμορφώθηκαν με τον παραπάνω τρόπο εισήχθησαν σε ηλεκτρονικό υπολογιστή και αναλύθηκαν στατιστικά με τη βοήθεια του στατιστικού προγράμματος SPSS.

Για τον προσδιορισμό του βαθμού μεταβλητότητας της αναπαράστασης των εννοιών χρησιμοποιήθηκε η στατιστική τεχνική του

δείκτη συνάφειας κοινών στοιχείων (Common Element Correlation) (βλ. McNemar, 1969). Ο δείκτης αυτός υπολογίζει το βαθμό συμφωνίας των ορισμών που διατυπώνονται από ένα άτομο για την ίδια έννοια σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και υπολογίζεται με βάση τον ακόλουθο τύπο:

$$\frac{K}{\sqrt{N_1 \times N_2}}, \text{ όπου } K \text{ ο αριθμός των γνωρισμάτων που υπάρχουν}$$

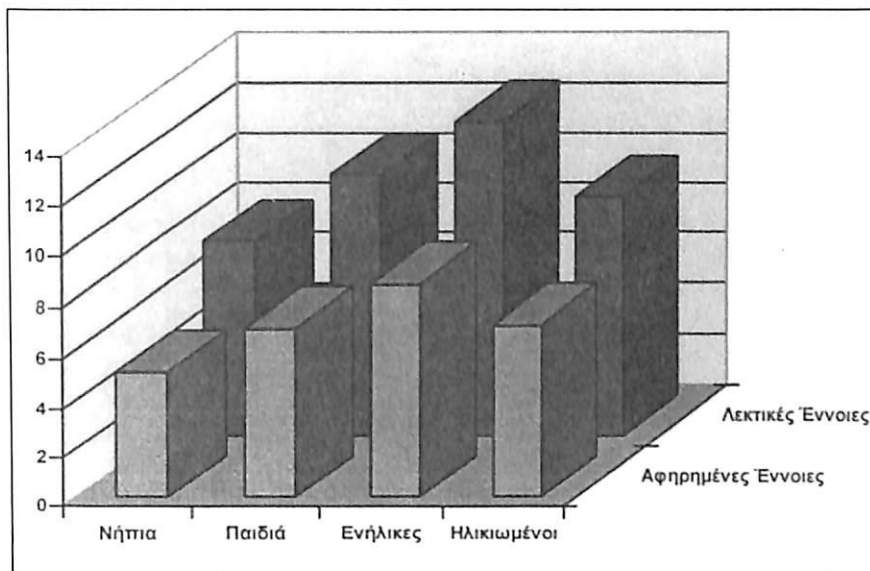
κοινά στους ορισμούς ενός ατόμου για την ίδια έννοια σε δύο διαφορετικές στιγμές, N_1 και N_2 ο αριθμός των γνωρισμάτων με τα οποία ένα άτομο ορίζει την ίδια έννοια κατά τον πρώτο και δεύτερο χρόνο εξέτασης αντίστοιχα.

Το Σχήμα 1 παρουσιάζει με μορφή ραβδογραμμάτων τους μέσους όρους των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων που τα υποκείμενα της έρευνας χρησιμοποίησαν για να ορίσουν τόσο τις ονομαστικές όσο και τις αφηρημένες έννοιες.

Όπως φαίνεται στο Σχήμα 1, ο αριθμός των γνωρισμάτων με τα οποία τα υποκείμενα της έρευνας όρισαν τις παραπάνω έννοιες, αυξάνει συστηματικά από την ηλικία των 4 ετών έως την ηλικία των 20 ετών και παρουσιάζει μείωση στα άτομα της τρίτης ηλικίας. Οι συγκρίσεις των μέσων όρων των γνωρισμάτων με βάση τη μέθοδο πολλαπλών συγκρίσεων του Scheffé έδειξαν ότι τα άτομα ηλικίας 20 ετών υπερέχουν από τα παιδιά και τους ηλικιωμένους ως προς τον αριθμό των γνωρισμάτων που περιέλαβαν στους ορισμούς που έδωσαν τόσο στις ονομαστικές όσο και στις αφηρημένες έννοιες και στους δύο χρόνους εξέτασης. Από τις συγκρίσεις φάνηκε επίσης ότι οι ορισμοί των νηπίων περιείχαν λιγότερο αριθμό γνωρισμάτων από ό,τι οι ορισμοί των ατόμων των υπολοίπων ομάδων [$F(3,119) = 21.6, p < .0001$ $F(3,119) = 14.7, p < .0001$ για τις ονομαστικές και αφηρημένες έννοιες αντίστοιχα και $p < .05$ για τις συγκρίσεις με βάση το κριτήριο Scheffé].

Στο Σχήμα 1 φαίνεται επίσης καθαρά ότι οι ονομαστικές έννοιες ορίστηκαν από τα άτομα όλων των ηλικιών με περισσότερα γνωρίσματα από ό,τι οι αφηρημένες έννοιες. Η σύγκριση των μέσων όρων με βάση το κριτήριο t-test επιβεβαίωσε την παραπάνω παρατήρηση [$t(122) = 6.7, p < .001$].

Για τον εντοπισμό των διαφορών μεταξύ των γνωρισμάτων που χρησιμοποιήθηκαν στον πρώτο και το δεύτερο χρόνο εξέτασης χρησιμοποιήθηκε επίσης το κριτήριο t-test. Από τη σύγκριση βρέθηκε ότι όλα τα υποκείμενα χρησιμοποιούσαν στους ορισμούς που έδιναν και για τις δύο εννοιολογικές κατηγορίες περισσότερα

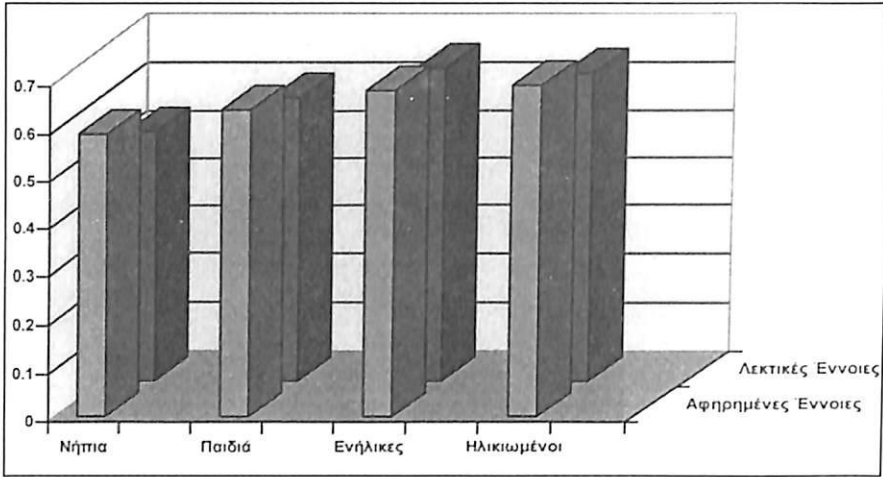
ΣΧΗΜΑ 1

Μέσοι όροι γνωρισμάτων ονοματικών και αφηρημένων εννοιών από τα υποκείμενα όλων των ομάδων και στους δυο χρόνους εξέτασης.

χαρακτηριστικά γνωρίσματα τον πρώτο χρόνο εξέτασης από ότι το δεύτερο [$t(29) = 2,03, p < .05, t(31) = 3.7, p < .001, t(30) = 3.5, p < .001, t(29) = 6.9, p < .0001$ για τις ονοματικές έννοιες κατά τη νηπιακή, παιδική, εφηβική και τρίτη ηλικία αντίστοιχα και $t(29) = 5.8, p < .0001, t(31) = 2.8, p < .001, t(30) = 3.7, p < .001, t(29) = 7.39, p < .0001$ για τις αφηρημένες έννοιες κατά τη νηπιακή, παιδική, εφηβική και τρίτη ηλικία αντίστοιχα].

Στο Σχήμα 2 παρουσιάζονται με μορφή ραβδογράμματος οι μέσοι όροι των βαθμών συμφωνίας των ατόμων όλων των ηλικιών ως προς τους ορισμούς που έδωσαν για τις ονοματικές και αφηρημένες έννοιες διαχρονικά, οι οποίοι κυμαίνονται μεταξύ 0.52 και 0.69. Οι βαθμοί αυτοί δείχνουν την ύπαρξη μεταβλητότητας στις αναπαραστάσεις των εννοιών που εξετάζουμε. Αξίζει να σημειωθεί ότι ανάλογες τιμές έχουν αναφερθεί και σε προγενέστερες σχετικές έρευνες για τη μεταβλητότητα αναπαράστασης συγκεκριμένων εννοιών (βλ. Barsalou, 1987, 1993. Maridaki-Kassotaki, 1993).

Στο σχήμα φαίνεται επίσης η ανοδική κλιμάκωση των βαθμών συμφωνίας με την πρόοδο της ηλικίας.

ΣΧΗΜΑ 2

Μέσοι όροι βαθμών συμφωνίας κατά εννοιολογική ομάδα και ηλικία

Οι στατιστικά σημαντικές διαφορές που εντοπίστηκαν με την απλή ανάλυση της διακύμανσης (ANOVA) έδειξαν ότι τόσο για τις ονοματικές όσο και για τις αφηρημένες έννοιες τα νήπια είχαν χαμηλότερο βαθμό συμφωνίας από ό,τι οι ενήλικοι και τα ηλικιωμένα άτομα. Ο βαθμός αυτός συμφωνίας δε διέφερε σημαντικά από το βαθμό συμφωνίας των παιδιών ηλικίας 8 ετών [$F(3,119) = 18.3$, $p < .001$ και $p < .05$ για τις συγκρίσεις των μέσων όρων με βάση το κριτήριο Scheffé].

Το βασικό εύρημα της έρευνας, όπως έδειξαν οι αναλύσεις των αποτελεσμάτων που παρουσιάσαμε παραπάνω, είναι ότι οι αναπαραστάσεις ονοματικών και αφηρημένων εννοιών νηπίων, παιδιών, ενηλίκων και ηλικιωμένων χαρακτηρίζονται από μεταβλητότητα. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνει τις σχετικές υποθέσεις μας αλλά και ενισχύει τα αποτελέσματα προγενέστερων ερευνών, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, σύμφωνα με τα οποία οι αναπαραστάσεις παιδιών και ενηλίκων χαρακτηρίζονται από μεταβλητότητα. Η παρούσα έρευνα διευρύνει επίσης τα αποτελέσματα των μελετών αυτών δείχνοντας ότι: α) το φαινόμενο της μεταβλητότητας χαρακτηρίζει τις αναπαραστάσεις ονοματικών και αφηρημένων εννοιών, και β) οι αναπαραστάσεις ονοματικών και αφηρημένων εννοιών χαρακτηρίζονται από μεταβλητότητα και κατά την τρίτη ηλικία. Οι διαπιστώσεις αυτές, οι οποίες τονίζουν την αναπτυξιακή διάσταση του φαινομένου της μεταβλητότητας αναπαρά-

στασης των εννοιών, συμπληρώνουν τη θεωρία του Barsalou για τη δομή της μακρόχρονης μνήμης προσθέτοντας ότι η μεταβλητότητα χαρακτηρίζει τις αναπαραστάσεις ατόμων όλων των ηλικιών (νηπιακή, παιδική, εφηβική, μέση και τρίτη ηλικία), αλλά και επιπρόσθετες εννοιολογικές κατηγορίες (ονοματικές και αφηρημένες έννοιες), οι οποίες συγκρατούνται στη σημασιολογική μνήμη.

Το δεύτερο βασικό εύρημα της έρευνας είναι ότι οι αναπαραστάσεις ονοματικών εννοιών δε χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη μεταβλητότητα από ό,τι οι αναπαραστάσεις αφηρημένων εννοιών, όπως είχαμε προβλέψει. Σύμφωνα με την πρόβλεψή μας, εάν η μεταβλητότητα προσδιορίζεται από το πλήθος των γνωρισμάτων με τα οποία αναπαρίσταται μια έννοια τότε οι ονοματικές έννοιες, οι οποίες, όπως επιβεβαιώθηκε από τα αποτελέσματα της έρευνας, αναπαρίστανται με περισσότερα γνωρίσματα από ό,τι οι αφηρημένες έννοιες, θα έχουν μεγαλύτερη μεταβλητότητα από ό,τι οι αφηρημένες. Η έρευνα όμως έδειξε ότι ο αριθμός των γνωρισμάτων με τα οποία αναπαρίσταται μια έννοια δεν επηρεάζει τη μεταβλητότητα αναπαράστασής της στη μνήμη, αφού, σύμφωνα με τις διαπιστώσεις που προέκυψαν, δεν υπάρχουν διαφορές ως προς το βαθμό μεταβλητότητας της αναπαράστασης των παραπάνω εννοιών.

Ποια είναι, όμως, η φύση των γνωρισμάτων με τα οποία αναπαρίστανται οι ονοματικές και οι αφηρημένες έννοιες στη μνήμη; Αναφέρονται τα γνωρίσματα αυτά σε λειτουργικά χαρακτηριστικά ή σε φυσικές ιδιότητες των εννοιών αυτών; Μεταβάλλεται η φύση τους με την ηλικία και το βαθμό μεταβλητότητας της αναπαράστασης της έννοιας με την οποία συνδέονται; Ποια είναι η φύση των γνωρισμάτων που αποτελούν τον πυρήνα μιας έννοιας; Θεωρούμε ότι οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα καθώς και περαιτέρω διερεύνηση του φαινομένου της μεταβλητότητας σε μεγαλύτερο αριθμό εννοιών διαφορετικού εννοιολογικού περιεχομένου θα μας βοηθήσουν στο να κατανοήσουμε σε βάθος τον τρόπο διαμόρφωσης και αναπαράστασης των εννοιών από την παιδική έως την τρίτη ηλικία.

Βιβλιογραφία

Barsalou L. W., «The instability of graded structure: Implications for the nature of concepts», in Neisser U. (ed), *Concepts and*

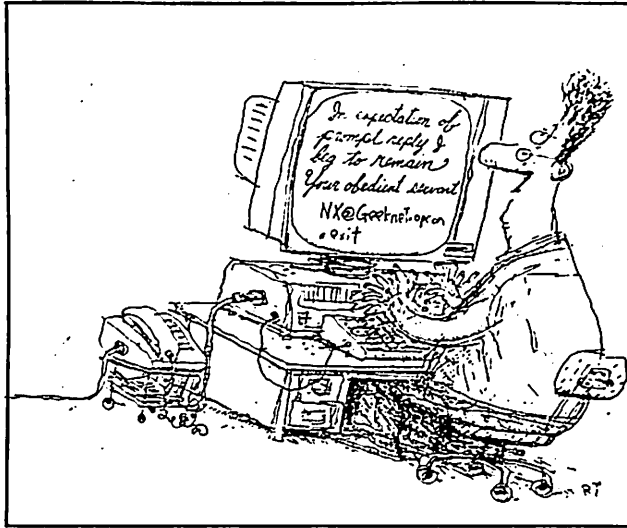
- Conceptual Development: Ecological and Intellectual Factors in Categorization*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, σελ. 101-140.
- Barsalou L. W., «Intraconcept similarity and its implications for interconcept similarity», in Vosniadou S. and Ortony, A. (eds.), *Similarity and Analogical Reasoning*, New York, Cambridge University Press, 1989, σελ. 76-121.
- Barsalou L. W., «Flexibility, structure, and linguistic vagary in concepts: Manifestations of a compositional system of perceptual symbols», in Collins A. F., Gathercole S. E., Conway M. A. and Morris P. E. (eds.), *Theories of Memory*, Hove, UK, Lawrence Erlbaum Associates, 1993.
- Barsalou L. W. and Sewell D. R., «Constructing representations of categories from different points of view», *Emory Cognition Project Report*, 2, Emory University, 1984.
- Barsalou L. W. and Medin D. L., «Concepts: Static definitions or context dependent representations?», *Cahiers de Psychologie Cognitive*, 6(2), 1986, σελ. 187-202.
- Barsalou L. W., Sewell D. R. and Ballato S. M., «The instability of categories as measured by graded structure», *Emory University Report*, Atlanta, G. A., 1986.
- Barsalou L. W., Spindler J. L., Sewell D. R., Ballato S. M., Gendel E. M., «The instability of category representations: II. As measured by property generation», *Emory University Report*, Emory University, Atlanta, G. A. 1987.
- Bellezza F. S., «Reliability of retrieval from semantic memory: Common categories», *Bulletin of the Psychonomic Society*, 22, 1984a, σελ. 324-326.
- Bellezza F. S., «Reliability of retrieval from semantic memory: Information about people», *Bulletin of the Psychonomic Society*, 22, 1984b, σελ. 511-513.
- Bellezza F. S., «Reliability of retrieval from semantic memory: Noun meanings», *Bulletin of the Psychonomic Society*, 22, 1984c, σελ. 377-380.
- Μαριδάκη-Κασσωτάκη Α., *Η διαμόρφωση συγκεκριμένων εννοιών: Ψυχολογική προσέγγιση*, Γρηγόρης, Αθήνα, 1997.
- Maridaki-Kassotaki K., *Conceptual instability in children and adults*, Unpublished doctoral dissertation, Lancaster University, UK, 1993.
- Markman E. M., *Categorisation and naming in children: Problems of induction*, Cambridge, England, MIT Press, 1989.

- McNemar A., *Psychological statistics* (4th ed.), New York, Wiley, 1969.
- Rosch E. and Mervis C. B., «Family resemblances: Studies in the internal structure of categories», *Cognitive Psychology*, 7, 1975, σελ. 573-605.
- Rosch E., «Prototype classification and logical classification: The two systems», in Scholnick, E. K. (ed.), *New trends in conceptual representation: Challenges to Piagets theory*, Hillsdale, N.J., Lawrence Erlbaum Associates, 1983, σελ. 77-98.

Ο ΤΥΠΟΣ

ΧΡΥΣΟΥΝ ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΕΝΩΣΕΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ

● ΕΜΕΙΣ ΘΑ ΠΕΡΙΜΕΝΟΥΜΕ ΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ● ΚΡΙΝΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΒΙΑ... ΑΒΙΑΣΤΑ ● ΣΥΝΕΔΡΙΟ: ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ Μ.Μ.Ε. ● Η ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ● ΧΡΕΙΑΖΕΤΑΙ Ή ΟΧΙ Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ; ● ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΟΣ ΕΝΑΓΚΑΛΙΣΜΟΣ: Η ΕΚ ΓΕΝΕΤΗΣ ΑΣΘΕΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΤ ● ΣΑΡΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ Π. Τ. V. ● ΑΡΧΕΣ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΥΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΣΗΕΑ ● Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ● Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΩΣ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΣ ● ΑΝΑΓΚΑΙΑ Η ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ ● ΤΟ ΛΕΞΙΚΟ ΜΙΑΣ ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΗΣ ΕΚΠΟΜΠΗΣ ● ΕΝΑΣ ΜΗΝΑΣ ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ... ● ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ

ΕΤΟΣ 80-ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' ΑΡ. ΤΕΥΧΟΥΣ 90-ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1997

Magnus Hirschfeld: Ο παραγνωρισμένος πρωτοπόρος της σεξολογικής επιστήμης*

Βύρας Παναγιώτης**, Νέστορος Ιωάννης***

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό γίνεται μια αναφορά στο επιστημονικό έργο και στην κοινωνική δράση του Γερμανού ψυχιάτρου *Magnus Hirschfeld* που θεωρείται θεμελιωτής της σύγχρονης σεξολογίας. Το άρθρο επικεντρώνεται σε μια επίσκεψη του ερευνητού στην Ελλάδα.

Εισαγωγή

Η εργασία αυτή είναι μια επετειακή αναφορά στο επιστημονικό και κοινωνικό έργο του *Magnus Hirschfeld*. Τη μνήμη του, ως εδραιωτή της σύγχρονης σεξολογίας, πλαισιώνουν τόσο τα εγκώμια των υποστηρικτών όσο και οι επικρίσεις των αντιπάλων. Παρά τη διφορούμενη αυτή στάση στους ακαδημαϊκούς κύκλους, η καταστροφή του *Ινστιτούτου Σεξολογικής Επιστήμης* και των σχετικών αρχείων, από τους Ναζί, υπήρξε μη ανακτήσιμη απώλεια για την πρόοδο της σεξολογικής έρευνας. Αυτό εξηγεί ίσως και την πρόσφατη αναβίωση του ενδιαφέροντος για τα επιτεύγματα του *Hirschfeld* και την επιχειρούμενη ανάδειξη και αξιολόγηση της ε-

* Αφιέρωμα στον *Magnus Hirschfeld* για τα εκατό χρόνια από την ίδρυση της Επιστημονικής και Ανθρωπιστικής Επιτροπής το 1897.

** Υποψήφιος Διδάκτορας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

*** Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

πιστημονικής και κοινωνικής του συμβολής. Επίκεντρο της παρούσας αφιέρωσης είναι οι αντιδράσεις που προκάλεσε μια επίσκεψη του ερευνητού στην Ελλάδα το 1932. Στόχος αυτής της παρουσίασης είναι να προβληθούν ορισμένα σημεία σχετικά με τη δράση του τύπου στη σταδιοδρομία του Hirschfeld και τη στάση του ιδίου ως στρατευμένου επιστήμονος.

Η ζωή και το έργο

Στις αρχές του 20ού αιώνα ο Γερμανός ψυχίατρος και συγγραφέας Magnus Hirschfeld ήταν γνωστός στον ιατρικό κόσμο για τις σεξολογικές του εργασίες σχετικά με το «τρίτο φύλο» και κυρίως για τις πολιτικές του δραστηριότητες με στόχο την κοινωνική μεταρρύθμιση (Wolff, 1986). Στα 1897 είχε ιδρύσει την *Επιστημονική και Ανθρωπιστική Επιτροπή (Scientific Humanitarian Committee)*, η οποία αποτέλεσε το πρώτο σύγχρονο κίνημα στην Ευρώπη για την προάσπιση των ομοφυλοφίλων. Αντικείμενο της *Επιτροπής* ήταν η επιστημονική διερεύνηση του φαινομένου ομοφυλοφιλίας από βιολογικής, ιατρικής, εθνολογικής, νομικής και ηθικής πλευράς, με πνεύμα ανθρωπισμού και με σκοπό την αλλαγή της κοινής γνώμης ως προς το φαινόμενο αυτό και τις κοινωνικές του συνέπειες.

Η *Επιτροπή* εργάστηκε για τους ακόλουθους στόχους: 1. Συζήτηση στη γερμανική βουλή με σκοπό την κατάργηση της παραγράφου 175 του ποινικού κώδικα που θεωρούσε εγκληματικές τις ερωτικές πράξεις μεταξύ ανδρών. 2. Ενημέρωση του κοινού σχετικά με τη φύση της ομοφυλοφιλίας. 3. Ευαισθητοποίηση των ομοφυλόφιλων ατόμων ώστε να οργανωθούν πολιτικά και να διεκδικήσουν από μόνοι τους δικαιώματα.

Πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου η *Επιτροπή* κατ' επανάληψη παρουσίασε στο κοινοβούλιο διάφορα αιτήματα για παραγραφή της νομοθεσίας που ποινικοποιούσε την ανδρική ομοφυλοφιλία. Τα αιτήματα είχαν την υποστήριξη του σοσιαλο-δημοκρατικού κόμματος, του φεμινιστικού κινήματος και πλήθους Γερμανών διανοουμένων οι οποίοι τα προσυπέγραψαν (Albert Einstein, Hermann Hesse, Thomas Mann, Rainer Maria Rilke, Stefan Zweig). Υπογραφές από εξέχουσες προσωπικότητες είχαν συλλεγεί και από το εξωτερικό (Emil Zola, Lev Tolstoi).

Η Επιτροπή ανέπτυξε σημαντική επιστημονική δράση θέτοντας σε κυκλοφορία την *Επετηρίδα Ενδιάμεσων Καταστάσεων Φύλου* (*Yearbook for Sexual Intermediaries*) και το *Περιοδικό Σεξολογικής Επιστήμης* (*Journal of Sexual Science*). Οι εκδόσεις αυτές θεωρούνται ως το πρώτο καθαρά επιστημονικό βήμα για τη μελέτη της ομοφυλοφιλίας. Ανάμεσα στις δημοσιευμένες εργασίες περιλαμβάνονται άρθρα από τους πιο έγκυρους ερευνητές της εποχής στον ψυχιατρικό τομέα (Ernst Haeckel, Havelock Ellis, Richard von Krafft-Ebing, Iwan Bloch, August Forel, Sigmund Freud, Alfred Adler, Wilhelm Steckel).

Το κατ' εξοχήν καινοτομικό έργο του Hirschfeld συνίσταται στη δημιουργία του *Ινστιτούτου Σεξολογικών Επιστημών* στο Βερολίνο και της *Παγκόσμιας Ένωσης για τη Σεξουαλική Μεταρρύθμιση*. Το *Ινστιτούτο* ιδρύθηκε στα 1919 και ήταν ένας μοναδικός στο είδος του οργανισμός πολλαπλών αρμοδιοτήτων. Διέθετε θεραπευτήριο, μουσείο, βιβλιοθήκη και εκπαιδευτικό κέντρο. Στα 12 χρόνια λειτουργίας του επέτελεσε σημαντικό εκπαιδευτικό, ερευνητικό και θεραπευτικό έργο (Herzer, 1992). Στα 1921 με πρωτοβουλία του Hirschfeld και υπό την αιγίδα του *Ινστιτούτου* άρχισε να οργανώνεται στο Βερολίνο η *Ένωση* στα πλαίσια του πρώτου διεθνούς συνεδρίου για τη σεξουαλική μεταρρύθμιση. Η ίδρυση της *Ένωσης* ανακοινώθηκε επισήμως στα 1928, κατά το 2ο διεθνές συνέδριο σεξουαλικής μεταρρύθμισης στην Κοπεγχάγη, από τους M. Hirschfeld, H. Ellis και A. Forel. Στόχος της *Ένωσης* ήταν η δημιουργία κοινωνικής προόδου μέσω ορθών ανθρωπίνων σχέσεων, γνώσης και δικαιοσύνης. Ανάμεσα στις άμεσες προτεραιότητες *Ένωσης* ήταν η προώθηση της ισότητας των δύο φύλων (ψήφος στις γυναίκες), η προστασία της μητρότητας (νομική διευθέτηση των αμβλώσεων και της πορνείας) και η εφαρμογή της ευγονικής (οικογενειακός προγραμματισμός και συμβουλευτική γάμου). Παραρτήματα της *Ένωσης* λειτούργησαν αμέσως σε διάφορες χώρες και μέχρι τη διάλυσή της έφτασε να αριθμεί περισσότερα από 100.000 μέλη.

Αυτού του είδους οι δραστηριότητες, στη μεσοπολεμική Γερμανία, αποτελούσαν επικίνδυνο στόχο εξαιτίας του ανερχόμενου ναζισμού. Ο Hirschfeld ήταν εβραϊκής καταγωγής και σοσιαλιστής. Επιπλέον ήταν δηλωμένος υπέρμαχος των ομοφυλοφίλων. Είχε αναλάβει προσωπικά την υποστήριξη πολλών δικαστικών υποθέσεων, ως ειδικός για σεξουαλικά θέματα και είχε κινητοποιήσει την κοινή γνώμη σχετικά με τις συνέπειες της ισχύουσας νομοθεσίας (περιπτώσεις εκβιασμών, αυτοκτονίες κ.λπ.). Από τη σκοπιά των

Ναζί ο Hirschfeld αποτελούσε την έκφραση όλων των κακών, πολιτικών, κοινωνικών και ψυχολογικών.

Παράλληλα με τη ρευστή πολιτικο-οικονομική κατάσταση και τις κοινωνικές αναταραχές, που χαρακτηρίζουν την περίοδο, σοβαρές διαφωνίες και ανταγωνισμοί άρχισαν να προκύπτουν ανάμεσα στα ηγετικά στελέχη του *Ινστιτούτου*, της *Επιτροπής* και της *Ένωσης*, καθώς επίσης και τεράστια οικονομικά προβλήματα. Για τους λόγους αυτούς στα 1930 ο Hirschfeld αποφάσισε να εγκαταλείψει την Ευρώπη σχεδιάζοντας μια μακρά περιοδεία προς αναζήτηση περισσότερης ασφάλειας καθώς και νέων οπαδών και πόρων. Όπως είχε προβλέψει, οι εμφανίσεις του παντού γίνονταν αντικείμενο τεράστιου ενδιαφέροντος, τόσο από τους ειδικούς όσο και από το ευρύ κοινό. Ιδιαίτερη απήχηση είχαν οι διαλέξεις του για την υγιεινή της σεξουαλικής ζωής στις μάζες του εργατικού κόσμου και στις γυναικείες οργανώσεις. Ξεκινώντας από τις Ηνωμένες Πολιτείες και κατευθυνόμενος πάντα προς τα δυτικά έκανε τελικά τον γύρο του κόσμου παρουσιάζοντας τις ανακαλύψεις του σε σχέση με τη σεξολογία και συλλέγοντας υλικό για περαιτέρω έρευνα.

Μετά από 2 χρόνια ο Hirschfeld έφτασε ξανά στην Ευρώπη με προορισμό την Γερμανία. Οι υπάρχουσες πηγές αναφέρουν ως τελευταίο σταθμό της περιοδείας την Ελλάδα, χωρίς όμως να προσφέρουν άλλες πληροφορίες σχετικά (Hirschfeld, 1933). Πρόσφατες δημοσιεύσεις περιγράφουν αυτή την επίσκεψη με περισσότερες λεπτομέρειες (Vygas, 1997). Από την εξέταση του τύπου της εποχής προκύπτουν ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

Ο ελληνικός τύπος

Στις 20 Μαρτίου 1932 η «Βραδυνή», σε πρωτοσέλιδο δημοσίευμά της με τίτλο «Ένας διάσημος σοφός στις Αθήνας», έγραφε τα εξής:

Παρεπιδημεί από δύο ημερών προερχόμενος εξ Αιγύπτου ο περίφημος Γερμανός καθηγητής και υγειονομικός σύμβουλος εν Βερολίνω κ. Μάγκνους Χίρσφελντ, ιδρυτής και διευθυντής του Ινστιτούτου Σεξολογικής Επιστήμης δια την έρευναν των ζητημάτων που σχετίζονται καθ' οιονδήποτε τρόπον με την φυλετικήν ζωήν των όντων, με τον γενετήσιον και τον ερωτικόν παράγοντα. Ο Δρ. Χίρσφελντ ο οποίος έ-

δωσε χθες μίαν διάλεξιν εις την αίθουσαν της ιατρικής εταιρείας επιχειρεί από ενός και ημίσεος έτους ταξίδιον αναψυχής και μελέτης ανά τον κόσμο. Επεσκέφθη δε μέχρι τούδε την Αμερικήν, Ιαπωνίαν, τας Φιλιππίνας, την Ιάβαν, την χερσόνησον της Μαλαισίας, τας Ινδίας, την Παλαιστήνην, Συρίαν και Αίγυπτον. Κατά το διάστημα της περιουδείας του ο Δρ. Χίρσφελντ έδωσε 153 διαλέξεις εις διάφορα πανεπιστήμια κατά δε την εις Αλεξάνδρειαν επίσκεψίν του ωμίλησεν εις το νοσοκομείον της αυτόθι ελληνικής κοινότητος. Ο Δρ. Χίρσφελντ είναι ο τύπος του Γερμανού σοφού, φιλοφρονέστατος, γεμάτος ζωήν και σφρίγος. Ομιλιτής δεξιότατος, συναρπάζει το ακροατήριόν του είτε αποτελείται τούτο εξ επιστημόνων και ειδικών, είτε εξ ανθρώπων απλώς ενδιαφερομένων δια γενικά ζητήματα. Παραθέτομεν μερικές πληροφορίας περί του Γερμανού σοφού ο οποίος με την καθαρώς επιστημονικήν ιδιότητα του ερευνητού συνδυάζει και την ιδιότητα σημαντικού σκαπανέως πολιτισμού και υπερμάχου της κοινωνικής και δικαιονομικής αναμορφώσεως, ιδίως εις τα ζητήματα σχέσεων των δύο φύλων. Ο Δρ. Χίρσφελντ εγεννήθη εις την Γερμανίαν το 1868. Υιός ιατρού, ανετράφη εις αυστηρόν οικογενειακόν περιβάλλον μετά των 7 αδελφών του. Κατ' αρχάς εσπούδασε γλωσσολογίαν, ακολούθως δε ιατρικήν και φυσικάς επιστήμας εις Στρασβούργον, Μόναχον και Βιέννην, υπήρξε δε μαθητής διάσημων επιστημόνων. Το 1896 ο νεαρός τότε Χίρσφελντ ασκών το επάγγελμα του ψυχιάτρου έθετε τας βάσεις της μέλλουσης επιδόσεώς του εις την επιστημονικήν έρευναν της όλης ερωτικής ζωής από βιολογικής, εθνολογικής, ιατρικής και κοινωνικής απόψεως. Το 1908 εδημοσίευσε μνημειώδη εργασίαν υπό τον τίτλο «Μεθοδολογία της σεξολογικής επιστήμης» όπου εγένετο λόγος περί του σχεδίου ιδρύσεως ινστιτούτου μελετών ως και βιολογικού μουσείου. Η πραγματοποίησις του σχεδίου αυτού εγένετο δυνατή το 1919 ότε ετελέσθησαν τα εγκαίνια του Ινστιτούτου Σεξολογικής Επιστήμης του οποίου σκοπός είναι ο περιεχόμενος εις το επιστημονικόν και ανθρωπιστικόν έμβλημα του Δρος. Χίρσφελντ: η δια της αντικειμενικής αναζητήσεως και διερευνήσεως της αληθείας ανακούφισις των πασχόντων, αρωγή προς τους δυστυχούντας και διωκομένους, παραμυθία προς τους αδικομένους και επανόρθωσις δικαίου. Τούτον είναι εν άκρα συντομία το έργον του διακεκριμένου σοφού τον οποίον φιλοξενούν κατ' αυτάς αι Αθήναι. Επιστήμων μεγάλος, ο οποίος αφιέρωσε την ζωήν του εις την θετικήν εξυπηρέτησιν του ανθρώπου,

εις την εκρίζωσιν των προλήψεων και εις την θεραπείαν των κοινωνικών κακών επί τη βάσει των νεωτέρων αντιλήψεων και δεδομένων της επιστήμης, ο Δρ. Χίρσφελντ θεωρείται ως εις εκ των διαπρεπεστέρων εκπροσώπων της συγχρόνου επιστημονικής διανοήσεως.

Στις 22 Μαρτίου 1932 η «Εστία», από τη στήλη των αναγνωστών, δημοσίευσε τα ακόλουθα:

Με μιαν ωραιότητα και παλλομένην από αγανάκτησιν επιστολήν ο υποναύαρχος κ. Γ. Τσάκωνας εφιστά την προσοχήν μιας επί του αξιουθρηνήτου θεάματος το οποίον παρουσίασαν κατ' αυτάς μερικά εφημερίδες με την τυμπανοκρουστικήν διαφήμισιν κάποιου Γερμανού δήθεν καθηγητού κ. Μάγκνους Χίρσφελντ. Ο δήθεν καθηγητής αυτός, ο οποίος κατεβίβασε την επιστήμην εις κατώτατον επίπεδον, εμφανίζεται ως ο Αίνσταιν της σεξολογίας, μέγας διδάσκαλος του έρωτος και ούτω καθεξής. Όσοι γνωρίζουν κάπως τα γερμανικά πράγματα δεν αγνοούν ποία περίεργα είδη διαφθοράς καλύπτονται υπό τον διαφανή πέπλον της δήθεν σεξολογικής επιστήμης και του Ινστιτούτου το οποίον ίδρυσεν ο κύριος αυτός εις το Βερολίνον. Εν πάσει περιπτώσει, η ελληνική επιστήμη και δημοσιογραφία αντί να υποδεχθούν με ενθουσιασμόν τον «μέγαν διδάσκαλον του έρωτος» θα μπορούσαν να τον ειδοποιήσουν ότι εις τον τόπον μας δεν προωδεύσαμεν ακόμη τόσον πολύ ώστε να έχομεν ανάγκη των υπόπτων φώτων του.

Στις 25 Μαρτίου 1932 η «Βραδυνή» επανέρχεται στο θέμα με ολόκληρη στήλη στην 3η σελίδα που φέρει τον τίτλο «Περί σεξουαλικής επιστήμης, εξ αφορμής μιας επιθέσεως». Το άρθρο αναφέρει τα εξής:

Κανείς έως σήμερον εκτός των αντισημιτικών κύκλων του Βερολίνου δεν εξεδηλώθη εναντίον της αδιασείστου επιστημονικής αξίας του κ. Χίρσφελντ, όστις κατέχει μιαν εξαιρετικήν θέσιν μεταξύ του επιστημονικού κόσμου ολοκλήρου της Ευρώπης. Παρά ταύτα εις ναύαρχος δι' επιστολής προς απογευματινήν συνάδελφον καταφέρεται εναντίον του αποκαλώντας αυτόν μέγαν διδάσκαλον του έρωτος και δήθεν καθηγητήν. Το τοιούτον ανεστάτωσε τους επιστημονικούς κύκλους των Αθηνών οι οποίοι παρακολουθούν το έργον του διακεκριμένου σοφού όστις εθυσίασεν όλην την ζωήν του εις την έρευναν. Η «Βραδυνή», επιθυμούσα να έχη μιαν υπεύθυνον γνώμην περί της αξίας του κ. Χίρσφελντ, απετάθη εις διαφόρους από τους πλέον διακεκριμένους επιστήμονας

της πρωτευούσης. Όλοι σχεδόν μας ωμίλησαν με ενθουσιασμόν υπέρ της προσωπικότητος και του έργου του. Ιδού αίφνης δύο γνώμαι.

Ο κ. Πορτοκάλης εις σχετικήν ερώτησίν μας απήντησεν ως εξής: «Ως ιατρός και πρόεδρος της ιατροχειρουργικής εταιρείας, εις την οποίαν έκανε χθες ο Γερμανός καθηγητής μιαν ωραίαν διάλεξιν, δεν έχω παρά να δηλώσω ότι τα αναφερθέντα συνδέονται στενώς μετά των ζητημάτων της βιολογίας και ψυχιατρικής και δεν αποτελούν ει μη θέμα γνωστόν της όλης ιατρικής επιστήμης».

Ο γνωστός νευρολόγος και ψυχίατρος κ. Τσιμινάκης μας είπε τα εξής σχετικώς: «Ο. Μ. Χίρσφελντ είναι εις εκ των διαπρεπεστέρων συγχρόνων επιστημόνων και ερευνητών των ζητημάτων της σεξολογίας και γνωστός εις την παγκόσμιον βιβλιογραφίαν. Είναι ερευνητής του ζητήματος αυτού από των αρχαιοτάτων χρόνων, γνωρίζων τα σχετικά και κάτοχος της ελληνικής ιστορίας όσον ολίγοι. Αλλά εκτός του ερευνητού είναι και ιατρός όστις δια πειραμάτων και παρατηρήσεων συνεισφέρει τα μέγιστα προς θεραπείαν των σχετικών παθολογικών καταστάσεων. Απορώ δε πώς η εφημερίς "Εστία" δημοσίευσε την επιστολήν ενός ναυάρχου, ουδεμίαν σχέσιν έχοντος προς την επιστήμην, πριν ει εξετάση οιονδήποτε ιατρόν σπουδάσαντα εν Ευρώπη, διότι όλοι εν Ευρώπη γνωρίζουν ποίος είναι ο Μ. Χίρσφελντ».

Την ίδια μέρα, 25 Μαρτίου 1932, η «Εστία» από τη στήλη των αναγνωστών δημοσίευσε την ακόλουθη επιστολή του ίδιου του Hirschfeld:

«Ελπίζω ότι θα μου παράσχητε το δικαίωμα, ως εις ξένον υποστάντα επίθεσιν, να απαντήση εις όσα εγράφησαν εις την αξιότιμον εφημερίδα σας. Ο ναύαρχος κ. Τσάκωνας, ο οποίος εστράφη εναντίον μου, προφανώς επληροφορήθη εμμέσως ή αμέσως από τους κύκλους εκείνους εναντίον των αντιλήψεων των οποίων εις τα σεξουαλικά ζητήματα εστράφη από τεσσαράκοντα ήδη ετών η εργασία όλης της ζωής μου. Ας τονίσω μόνον ολίγα σημεία αποδεικνύοντα το άστοχον των βεβαιώσεων του κ. Τσάκωνα. Το Ινστιτούτο Σεξολογικών Επιστημών παρελήφθη υπό της Πρωσοικής κυβερνήσεως ως κοινωφελές ίδρυμα κατόπιν επισταμένης εξετάσεως. Αυτό δεν θα συνέβαινεν ασφαλώς αν είχε τον αναφερόμενον υπό του κ. Τσάκωνα χαρακτήρα. Χιλιάδες ιατρών από όλα τα μέρη του κόσμου, μεταξύ των οποίων και Έλληνες συνάδελφοι, επισκέφθησαν από του 1919 το Ινστιτούτο τον οποίον ανεγνωρίσθη ως ίδρυμα ερεύνης, διδασκαλίας και θεραπείας. Η εκτίμησις αυτή προς το έργον προκύπτει και

από το γεγονός ότι πρότινος προσεκλήθην υπό πολυαρίθμων πανεπιστημίων και επιστημονικών οργανώσεων εις περιοδείας και διαλέξεις περί της σεξολογικής επιστήμης. Επί πεντακοσίας ημέρας περιήλθον πολλάς χώρας και αι Αθήναι αποτελούν τον τελικόν σταθμόν του ταξιδίου μου. Όσον αφορά τον χαρακτηρισμόν μου ως "Αϊνστάϊν της σεξολογίας" διεμαρτηρήθην και εγώ πάντοτε εναντίον της συγκρίσεώς μου με τον ιδρυτήν της θεωρίας της σχετικότητας. Φυσικά ο χαρακτηρισμός αυτός δεν προέρχεται από εμέ, αλλά ανευρίσκεται δια πρώτην φοράν εις το βιβλίον του Αμερικανού Viereck (Glimpses of the great) ο οποίος εξέλεξε αυτόν τον χαρακτηρισμόν λόγω της απόψεως, της υποστηριζομένης παρ' εμού (επί τη βάσει των νόμων της κληρονομικότητος), κατά την οποίαν κάθε άνθρωπος δεν είναι απολύτως αλλά σχετικώς μόνον αρσενικός ή θηλυκός. Είμαι πεπεισμένος ότι ο κ. ναύαρχος θα έφθανεν εις εντελώς διαφορετικήν άποψιν εάν ενεβάθυνεν εις εν των έργων μου ή επεσκέπτετο το Ινστιτούτον μου. Λυπούμαι διότι αναγκάζομαι να προβώ εις αυτήν την διασαφήνισιν ακριβώς εις την Ελλάδα, της οποίας πάντοτε εξετίμησα τον υψηλόν πολιτισμόν και την φιλοξενείαν».

Ακολουθεί ένα σχόλιο με τίτλο «Δεν έχομεν ανάγκην» από τον συντάκτη:

Νομίζομεν ότι και μόνον η ανάγνωσις της επιστολής αυτής αρκεί δια να αποδείξη πόσον είχε δίκαιον ο κ. Τσάκωνας όταν, ως τίμιος Έλλην, διεμαμαρτύρητο δια τον θόρυβον γύρω από τον κ. Χίρσφελντ. Κανείς δεν θα ετόλμα βεβαίως να αρνηθή εις την επιστήμην το δικαίωμα και το καθήκον να ερευνά και τα χειρότερα ακόμη παθολογικά συμπτώματα της ανθρωπότητος. Όταν όμως η έρευνα αυτή εξέρχεται των στενών του επιστημονικού εργαστηρίου ορίων, όταν επεκτείνεται εις τον τύπον και την δημοσιότητα, όταν λαμβάνει τον χαρακτήρα ευρυτάτης ιουδαϊκής προπαγάνδας προς κλονισμόν μιας εκ των βάσεων της χριστιανικής ηθικής, τότε δικαιούται και οφείλει ο καθείς να διαμαρτυρηθή και να τονίση τον κίνδυνον. Τας περιέργους θεωρίας του περί της σχετικότητος των δύο φύλων και περί της ελευθερίας των παντοίων ερώτων, δύναται ο κ. Χίρσφελντ να αναπτύξη εκεί όπου έκαμε και την προπαγάνδαν του –την ευτυχώς αποκρουσθείσαν από την τιμίαν Γερμανίαν– δια την κατάργησιν του άρθρου 175 του ποινικού κώδικος. Η ελληνική κοινωνία –καθυστερημένη και οπισθοδρομική αν θέλετε, αλλά τιμία πάντως– δεν έχει ανάγκην τοιούτων θεωριών.

Ανθρωπιστής επιστήμονας

Τα δημοσιεύματα στον ελληνικό τύπο δημιουργούν την εντύπωση πως η παρουσία του Hirschfeld στην επιστημονική σκηνή υπήρξε ένα φαινόμενο με μεγάλη ακτινοβολία. Για αυτό θα ήταν και αναμενόμενο μια τέτοια παρουσία να εξακολουθεί τουλάχιστο να παραμένει ζωντανή. Ωστόσο, σήμερα ούτε καν το όνομα του Hirschfeld δεν μνημονεύεται στα σεξολογικά κείμενα αναφοράς. Επιπλέον, κανένα από τα μεγάλα εγκυκλοπαιδικά λεξικά (*Britannica*, *Americana*, *Grand Larousse*, *Judaica*) δεν δίνουν πληροφορίες για τη ζωή ή το έργο του.

Πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Hirschfeld αναμφίβολα εθεωρείτο μια αυθεντία σε σεξολογικά θέματα αφού υπήρξε ο πρώτος σύγχρονος ερευνητής που εφάρμοσε επιστημονικές μεθόδους για τη μελέτη της σεξουαλικής ζωής. Η έγκυρη εγκυκλοπαίδεια *Der Grosse Brockhaus* του 1931 περιγράφει στο αντίστοιχο λήμμα τον Hirschfeld ως: «εξέχοντα ειδικό επί των σεξουαλικών διαταραχών της ψυχικής σφαίρας» (Brockhaus, 1931).

Κυριότερο σύγγραμμά του θεωρείται η *Σεξολογία (Geschlechtskunde)*. Είναι μια μοναδική στο είδος της εργασία σε 5 τόμους που πραγματεύεται την ψυχοσεξουαλική ιστορία του ανθρωπίνου γένους (Hirschfeld, 1930).

Η διατριβή του επί της *Σεξουαλικής Παθολογίας σε 3 τόμους* υπήρξε υποδειγματικό ιατρικό κείμενο αναφοράς και βιβλίο ύλης στα γερμανικά πανεπιστήμια (Hirschfeld, 1921). Ήταν η πρώτη συστηματική έκθεση των σεξουαλικών διαταραχών με καθαρά επιστημονικά κριτήρια. Ήδη από το 1903 είχε πραγματοποιήσει την πρώτη στο είδος της επιστημονική μελέτη επί του πεδίου αποδεικνύοντας πως 2.2% των Γερμανών ήταν ομοφυλόφιλοι. Η αίσθηση και οι αντιδράσεις που προκάλεσε αυτή η μελέτη είχε ως αποτέλεσμα την προσαγωγή του Hirschfeld σε δίκη από την οποία ωστόσο απαλλάχτηκε λόγω του επιστημονικού χαρακτήρα της έρευνας (Hirschfeld, 1904).

Το μνημειώδες σύγγραμμά του *Ομοφυλοφιλία Ανδρών και Γυναικών* στηρίζεται στην παρατήρηση 10.000 κλινικών περιπτώσεων (Hirschfeld, 1914). Η κολοσσιαία αυτή συνάθροιση γνώσης (1.068 σελίδες) έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τον επιστημονικό κόσμο. Ανάμεσα στις εγκωμιαστικές κριτικές περιλαμβάνεται και μια αναλυτική παρουσίαση του Bleuler.

Ο Hirschfeld υπήρξε ο πρώτος συστηματικός μελετητής του φαινομένου της παρενδυσίας, όρος που επινοήθηκε από τον ίδιο.

Το έργο του *Die Transvestiten* παρά την αμφισβητούμενης αξίας αισθητική του παρουσία, λόγω διαφόρων εικονογραφήσεων και φωτογραφιών, είναι μια καθαρά επιστημονική προσέγγιση στο θέμα (Hirschfeld, 1910).

Η τύχη της φήμης του Hirschfeld χαρακτηρίζεται από μεταπτώσεις που συνδέονται άρρηκτα με τις πολιτικές εξελίξεις και την ιστορία της χώρας του. Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη Γερμανία επικράτησε μια περίοδος δημοκρατικής διακυβέρνησης που τη διακρίνει η οικονομική αστάθεια και πολιτική αβεβαιότητα. Ο πλούτος και η χλιδή συνυπήρχαν με την ανέχεια και την εξαθλίωση, η πρωτοπορία και η δημιουργικότητα με την ελευθεριότητα και τα έκλυτα ήθη. Η κατάργηση της λογοκρισίας στον τύπο κατέστησε δυνατή και θεμιτή κάθε μορφή αναζήτησης και πειραματισμού στα γράμματα και τις τέχνες με αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων πρωτοποριακών τάσεων και μορφών έκφρασης και μια πρωτοφανή λογοτεχνική και καλλιτεχνική δραστηριότητα. Το Βερολίνο εξελίχτηκε σε απaráμιλλο πόλο έλξης για κάθε λογής αναζητητές και δημιουργούς. Η ελευθερία του λόγου για τα έργα τέχνης δημιούργησε ένα κλίμα ανοχής και αδιαφορίας που ευνοούσε την ανάπτυξη μιας «ομοφυλόφιλης κουλτούρας» (Fernandez, 1989). Ομοφυλόφιλοι καλλιτέχνες και συγγραφείς από όλη την Ευρώπη συνέρρεαν στη γερμανική πρωτεύουσα η οποία, πριν από την άνοδο του ναζισμού στην εξουσία, αποτελούσε προορισμό του συρμού. Η ιδιαίτερη αυτή κουλτούρα αναπτύχθηκε μέσα σε μια ψυχολογική ατμόσφαιρα ευφορίας και δημιουργικότητας με τη διάδοση φιλελεύθερων απόψεων για την ομοφυλοφιλία, την κυκλοφορία εξειδικευμένων περιοδικών, και μια άνευ προηγουμένου παραγωγική δημιουργία από θεατρικά έργα, κινηματογραφικές ταινίες, νυκτερινή δραστηριότητα σε αποκλειστικά bar, cafe και cabaret και ειδικά επιστημονικά συνέδρια (Oosterhuis, 1992) Μια πολύ ζωντανή εικόνα του παρακμιακού αυτού κλίματος δίνεται από τον νεαρό τότε Isherwood. Ο συγγραφέας ζούσε στο Βερολίνο εκείνη την περίοδο και ήταν σε επαφή με τον Hirschfeld και το *Ινστιτούτο*. Όταν επισκέφτηκε το σχετικό μουσείο έγραψε για τα διάφορα αντικείμενα βασανιστηρίων και ηδονής που ήσαν εκτεθειμένα, τις αλυσίδες για την άσκηση σαδομαζοχιστικών ερωτικών πράξεων, τις δαντέλες και τα γυναικεία εσώρουχα που φορούσαν κάτω από τις στρατιωτικές τους στολές ορισμένοι άκρως αρρενωποί στην όψη Πρώσσοι αξιωματικοί κ.λπ. (Isherwood, 1977). Το *Ινστιτούτο* ήταν ένα τουριστικό αξιοθέατο που προσέλκυε χιλιάδες επισκέπτες τους οποίους οδηγούσε εκεί

η περιέργεια, το επιστημονικό ενδιαφέρον ή η αναζήτηση θεραπείας.

Ο Hirschfeld δεν είχε συμβατικές απόψεις περί ψυχοθεραπείας. Αυτό που ως επί το πλείστο προσέφερε στους ασθενείς του αντιστοιχεί περίπου στη σημερινή κλινική συμβουλευτική. Συνομιλώντας μαζί τους επί ώρες ανέπτυσσε φιλικές σχέσεις που αποσκοπούσαν κυρίως στην απενοχοποίηση των ασθενών. Οι επιστημονικές του θεωρίες για την ομοφυλοφιλία είχαν μια καθαρά βιολογική βάση. Σε αντίθεση με την ψυχανάλυση αντιμετώπιζε την ομοφυλοφιλία ως φυσιολογική παραλλαγή του ερωτικού ενστίκτου και όχι ως αναπτυξιακή ανωμαλία. Στα συγγράμματά του εξέθετε ένα περίπλοκο σύστημα ταξινόμησης της ερωτικής επιθυμίας το οποίο περιλάμβανε ένα ενδιάμεσο «τρίτο» φύλο. Σύμφωνα με την ταξινόμηση αυτή η ομοφυλοφιλία ήταν μια από τις διαβαθμίσεις στην εκδήλωση της ερωτικής επιθυμίας (Hirschfeld, 1903).

Οι θεωρίες αυτές δεν ήταν γενικά αποδεκτές από τους συγχρόνους του. Αναδρομικά ωστόσο, δείχνουν μια ευαισθησία στην αντίληψη και μια διαισθητική κατανόηση του γεγονότος ότι ο σεξουαλικός προσανατολισμός εκδηλώνεται ως ένα συνεχές ανάμεσα σε δύο πόλους. Στο σημείο αυτό ο Hirschfeld προηγήθηκε του Kinsey κατά μισόν αιώνα.

Ο Hirschfeld εφαρμόζε ανορθόδοξες μεθόδους και στην άσκηση της κλινικής ιατρικής. Η θεραπευτική του προσέγγιση στόχευε στην αρμονική ανάπτυξη σωματικής και ψυχικής ευεξίας μέσω μιας υγιεινής διατροφής και ενός φυσικού τρόπου ζωής. Με το βαρυσήμαντό του όνομα και παρουσιαστικό και τις ρομαντικές του θεωρίες ο Hirschfeld ήταν ένας ταγμένος ανθρωπιστής. Απτόητος από αντιξοότητες, συνέχιζε να εργάζεται ως την ώριμη ηλικία με αξιοθαύμαστο σθένος, ψυχικό και σωματικό. Παρά τις διάφορες επιθέσεις εναντίον της κοινωνικής του δράσης και της σωματικής του ακεραιότητας εξακολουθούσε να δημιουργεί προαπριζόμενες τις πεποιθήσεις και τα ιδανικά του.

Επιστήμη και προπαγάνδα

Από τις αναφορές στον ελληνικό τύπο συμπεραίνεται πως ο Hirschfeld διέθετε σαφή αντίληψη του πόσο χρήσιμη μπορεί να είναι η δημοσιότητα. Επίσης διαφαίνεται μια επιδεξιότητά του στο να χειρίζεται τυχόν αμφισβητήσεις προς όφελός του. Δεν είναι

γνωστό τι είδους προσβάσεις είχε στην Ελλάδα, ούτε ποιος τον είχε προσκαλέσει, αλλά είναι φανερό πως είχε προηγηθεί κάποια επαφή με τα μέσα ενημέρωσης και πως ένα μέρος τουλάχιστον του τύπου είχε πληροφορηθεί έγκαιρα και με λεπτομέρειες για το έργο του. Ο σχεδόν ευκαιριακός χειρισμός της παρουσίας του Hirschfeld στην Αθήνα δημιουργεί υπόνοιες για την ύπαρξη ενός δικτύου από συμπαθούντες, έτοιμους να του προετοιμάσουν το έδαφος, ίσως και να προκαλέσουν κάποια αίσθηση. Η αντίδραση από μέρους του Hirschfeld στις χωρίς σημασία κατηγορίες ενός ναυάρχου κρίνεται ως εντελώς δυσανάλογη της υποτιθέμενης προσβολής στο επιστημονικό του κύρος. Αδιευκρίνητο παραμένει εξάλλου και το κίνητρο για τις παταγώδεις ανακοινώσεις στον τύπο.

Το γεγονός ότι αρκετοί Έλληνες επιστήμονες είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη και δεχτεί τις επιδράσεις των πολιτιστικών ρευμάτων της εποχής δεν εξηγεί από μόνο του την ενθουσιώδη υποδοχή που επιφυλάχτηκε στον Hirschfeld. Ωστόσο, παρόμοιου τύπου υποδοχές ήταν παντού ο κανόνας για τις εμφανίσεις του Hirschfeld. Ο κ. Τσιμινάκης είχε σπουδάσει στη Γερμανία και γνώριζε το έργο του Hirschfeld πολύ καλά. Πριν από τον θάνατό του, στη δεκαετία του '80, δώρισε τη συλλογή του από βιβλία (ίσως και εκθέματα από το Ινστιτούτο) στη νευρολογική κλινική του Ευαγγελισμού της οποίας υπήρξε διευθυντής. Τα έγγραφα αυτά βρίσκονται σήμερα αποθηκευμένα λόγω έλλειψης χώρου και δεν είναι δυνατή η πρόσβαση για ερευνητικούς σκοπούς. Είναι άγνωστο ποιος άλλος μπορεί να ήταν μέρος ενός υποτιθέμενου «δικτύου» συμπαθούντων. Το άρθρο της «Βραδυνής» δείχνει πως ο (ανώνυμος) συντάκτης είχε επίγνωση της αίσθησης που θα προκαλούσε η είδηση της άφιξης του Hirschfeld, ίσως μάλιστα και να την επιδίωκε, πρακτική άλλωστε συνηθισμένη στην άσκηση της δημοσιογραφίας.

Ο Hirschfeld είχε δημιουργήσει μια νέα επιστήμη για την προώθηση της οποίας χρειαζόταν διδακτικό υλικό το οποίο έπρεπε να περιλαμβάνει έντυπα, ταινίες και όποιο άλλο μέσο μπορούσε να προσφέρει η εποχή του (Hirschfeld, 1934). Συγγραφέας πολυγραφότατος, ήταν έτοιμος να χρησιμοποιήσει κάθε διαθέσιμο μέσο ώστε να πετύχει τους σκοπούς του. Από τον τρόπο που χειρίστηκε την επίθεση εναντίον του στον τύπο είναι φανερό πως ο Hirschfeld είχε επίγνωση των μεθόδων της δημοσιογραφίας. Θα πρέπει ωστόσο να τονιστεί πως ένας ανεξέλεγκτος ανταγωνισμός στη μεσοπολεμική Γερμανία με τον καλπάζοντα πληθωρισμό και

την αυξανόμενη ανεργία μπορούσε να υπαγορεύει τακτικές όχι πάντα θεμιτές για την επίτευξη έστω και ευγενών στόχων. Ο Hirschfeld έχοντας χάσει όλα τα εισοδήματά του στη διάρκεια της δημοκρατίας της Βαϊμάρης διατηρούσε ως μόνη πηγή εσόδων που του απέμενε τα συγγραφικά δικαιώματα για τα βιβλία του, άφθονα τότε ακόμη. Η στρατηγική του Hirschfeld δε φαίνεται να απέκλειε και την εκμετάλλευση των μέσων ενημέρωσης, κυρίως του τύπου αλλά και του κινηματογράφου, για να εξυπηρετηθούν τα σχέδιά του. Αυτό θα τον βοηθούσε να φέρει το μήνυμά του πιο κοντά στους ιθύνοντες και στον απλό κόσμο για να πετύχει ευκολότερα την κατάργηση της νομοθεσίας σχετικά με την ομοφυλοφιλία. Στην Ελλάδα όπως και παντού όπου είχε δώσει διαλέξεις μπορούσε να προκαλεί μεγάλη εντύπωση στο ακροατήριό του με τις φωτογραφικές διαφάνειες που χρησιμοποιούσε για να κάνει τις παρουσιάσεις του πιο ζωντανές.

Το τέλος

Ο Hirschfeld δεν επέστρεψε ποτέ στην πατρίδα του. Αμέσως μετά την άφιξή του στην Αθήνα τού κατέστη σαφές από τους συνεργάτες του ότι ακόμη και η ζωή του διέτρεχε κίνδυνο στο Βερολίνο. Για αυτό αποφάσισε να παραμείνει στην Ελλάδα για 2 εβδομάδες και στη συνέχεια κατευθύνθηκε αρχικά στη Βιέννη. Είχε σχεδιάσει από πριν να καταφύγει στις ΗΠΑ αν η πολιτική κατάσταση στη Γερμανία εξελισσόταν δυσμενώς. Το φιλελεύθερο πνεύμα του Νέου Κόσμου και οι μεγάλες ευκαιρίες που πρόσφερε στον κάθε αναζητητή τον είχαν εντυπωσιάσει. Εξάλλου, από την περιοδεία του στις ΗΠΑ περίμενε να κερδίσει μεγάλα χρηματικά ποσά τα οποία χρειαζόταν. Στο μεταξύ τον απασχολούσε η διοργάνωση της 5ης παγκόσμιας συνδιάσκεψης της Ένωσης που ήταν προγραμματισμένη να γίνει στο Παρίσι τον ίδιο χρόνο. Ακόμη και στην εξορία μπορούσε να απολαμβάνει τη ζωή του καθώς τα δύο σημαντικότερα για αυτόν ζητήματα, η Ένωση και το *Ινστιτούτο*, παρέμεναν άθικτα.

Ωστόσο, τα σχέδιά του αυτά δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ. Η περιοδεία στις ΗΠΑ ακυρώθηκε και η συνδιάσκεψη της Ένωσης στο Παρίσι ματαιώθηκε. Η εξέλιξη των γεγονότων ήταν ραγδαία. Στις αρχές του 1933 ο Hitler ανέλαβε την εξουσία νομιμοποιώντας αμέσως την αντισημιτική δράση των Ναζί σε όλη τη χώρα. Οι εκ-

πρόσωποι της εβραϊκής κοινότητας άρχισαν να διώκονται επισήμως σε όλους τους τομείς. Οι επιχειρήσεις εκκαθάρισης ήταν εντονότερες κυρίως στην πρωτεύουσα και ο Hirschfeld ήταν από τους βασικούς στόχους.

Στις 6 Μαΐου 1933 μια ομάδα από σπουδαστές της γυμναστικής ακαδημίας επετέθη στο *Ινστιτούτο* καταστρέφοντάς το ολοσχερώς. Τα αρχεία, τα χειρόγραφα, τα βιβλία και οι ταινίες συσσωρεύτηκαν μαζί με άλλα δείγματα «έκφυλης» λογοτεχνίας για να καούν με επισημότητα λίγες μέρες αργότερα ενώ μια ορχήστρα έπαιζε πατριωτικούς ύμνους. Μαζί με τους 10.000 τόμους από το *Ινστιτούτο* που εξαφανίστηκαν εκείνη τη μέρα το σημαντικότερο κοινωνικό κίνημα χειραφέτησης που είχε ποτέ οργανωθεί στον κόσμο έσβησε από την ιστορία (Foucault, 1990).

Ο Hirschfeld πέθανε στη Γαλλία 2 χρόνια αργότερα. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του είχε προσφέρει συμβουλευτική σε 30.000 ανθρώπους. Το έργο του παραμένει τεράστιο. Οραματιστής και άνθρωπος της δράσης όχι μόνο προκάλεσε βαθιές επιστημονικές και κοινωνικές τομές αλλά άνοιξε το δρόμο για τους κατοπινούς ερευνητές της σεξουαλικότητας στην εποχή μας και προετοίμασε το έργο του Kinsey.

Μετά από την καταστροφή των βιβλίων του ορισμένα κείμενά του σώζονται σήμερα κυρίως σε βιβλιοθήκες χωρών που δεν είχαν καταληφθεί από τους Ναζί. Τα πιο σημαντικά από τα έργα του δεν έχουν ακόμη μεταφραστεί από τα γερμανικά σε άλλες γλώσσες. Μόνο ένα έργο του υπάρχει σε ελληνική μετάφραση (Hirschfeld, 1962).

Σε σχέση με το σοβαρό πλήγμα που δέχτηκε η σεξολογία, από την απώλεια του *Ινστιτούτου* στο Βερολίνο και την εξαφάνιση όλων των ερευνητικών αρχείων και εγγράφων, ένα πλήγμα ακόμη σοβαρότερο φαίνεται να αφορά στην υστεροφημία του Hirschfeld. Πρόκειται για το σκεπτικισμό που μπορεί να προκαλέσει η διαπίστωση για τις μεθόδους που υιοθέτησε ως επιστήμων και που περιλαμβάνουν σαφείς διασυνδέσεις με τον τύπο. Αυτό φαίνεται να επαληθεύει την κριτική που ασκήθηκε εναντίον του ότι χρησιμοποίησε την επιστήμη για σκοπούς προπαγάνδας. Δεν απομένουν πολλά τεκμήρια της επιστημονικής του ευρεσιτεχνίας προς απόδειξη του αντιθέτου για αυτό και κάθε στοιχείο σχετικό με τη ζωή και το έργο του είναι σημαντικό για μια αποκατάσταση της αλήθειας.

Συμπέρασμα

Μέρος της ανασυγκρότησης του έργου του Hirschfeld περιλαμβάνει και την αναζήτηση μαρτυριών από τα μέσα ενημέρωσης καθώς και άλλες έμμεσες πηγές που προσδίδουν σε μια τέτοια εργασία χαρακτήρα σχεδόν αρχαιολογικό (Vyras, 1996). Ταυτόχρονα αρκετά σημεία παραμένουν αβέβαια και ασαφή προκαλώντας ενδεχομένως και αμφιβολίες σε ορισμένους ερευνητές ακόμη και για το δικαίωμα της σεξολογίας να συγκαταλέγεται ανάμεσα στις επιστήμες.

Με όλες τις επιφυλάξεις ωστόσο, ο Hirschfeld παραμένει ένας πρωτοπόρος και ταυτόχρονα γνήσιο τέκνο της εποχής του. Όπως πολλοί επιστήμονες στις αρχές του αιώνα είχε ευγονικές αντιλήψεις για τη χρησιμότητα της επιστήμης. Δηλαδή θεωρούσε πως ήταν δυνατό να επιτευχθεί ο εξευγενισμός του ανθρώπινου γένους με βάση τους νόμους της βιολογίας και της κληρονομικότητας. Οι σεξολογικές του θεωρίες ήσαν αποκλειστικά βασισμένες πάνω σε βιολογικές αρχές. Ωστόσο, παρά τους περιορισμούς μιας τέτοιας προοπτικής στις επιστημονικές του υποθέσεις και παρά την αμφισβήτηση σχετικά με την εγκυρότητα των μέσων που χρησιμοποίησε για να τις προωθήσει, οι κοινωνικοί αγώνες του Hirschfeld τον διαφοροποιούν από τους συγχρόνους του αναδεικνύοντάς τον σε ένα σκαπανέα της σεξουαλικής μεταρρύθμισης και σε έναν ακλόνητο εργάτη για την υλοποίηση ιδανικών στόχων κοινωνικής προόδου και ευημερίας.

Βιβλιογραφία

- Der Grosse Brockhaus*, Brockhaus, Leipzig, 1931.
Fernandez D., *Le rapt de Ganymede*, Grasset, Paris, 1989.
Foucault M., *The history of sexuality*, Random House, New York, 1990.
Herzer M., *Magnus Hirschfeld*, Campus Verlag, Frankfurt, 1992.
Hirschfeld M., *Der Urnische Mensch*, Max Spohr, Leipzig, 1903.
Hirschfeld M., «Das Ergebnis der statistischen Untersuchungen ueber den Prozentsatz der Homosexuellen», *Yearbook for Sexual Intermediaries*, VI, Max Spohr, Leipzig, 1904, σελ. 109-178.
Hirschfeld M., *Die Transvestiten*, A. Pulvermacher, Berlin, 1910.

- Hirschfeld M., *Homosexualitaet des Mannues und des Weibes*, Louis Marcus, Berlin, 1914.
- Hirschfeld M., *Sexualpathologie*, Louis A. Marcus and E. Webers Verlag, Bonn, 1921.
- Hirschfeld M., *Geschlechtskunde*, Julius Puttmann, Stuttgart, 1930.
- Hirschfeld M., *Die Weltreise eines Sexualforschers*, Boezberg, Brugg, 1933.
- Hirschfeld M., *Sexual history of the World War*, Panurge Press, New York, 1934.
- Hirschfeld M., *Το άγνωστο φύλο* (μετάφραση Κ. Μεραναίου), εκδόσεις Μαρή, Αθήνα, 1962.
- Isherwood C., *Christopher and his kind*, Eyre Methuen, London, 1977.
- Oosterhuis H. (ed.), *Homosexuality and male bonding in pre-Nazi Germany*, Haworth Press, New York, 1992.
- Vyras P., «Neglected defender of homosexuality», *Journal of Sex and Marital Therapy*, 22 (2), 1996, σελ. 121-129.
- Vyras P., «Magnus Hirschfeld in Greece», *Journal of Homosexuality*, 34 (1), 1997.
- Wolff C., *Magnus Hirschfeld*, Quartet books, London, 1986.

Ο Ενρίκο Μπαζ παίζει και κερδίζει

*Olivier Revault d' Allones**

Περίληψη

Να εισάγει φαντασία στην αυστηρότητα, ανανέωση στην παράδοση φανταστικό στο πραγματικό. Να υποχρεώνει την επαγωγική σκέψη να συνυπάρξει με την αχαλίνωτη ευαισθησία, την τάξη με το αυθόρμητο, τον κανόνα με την υπέρβαση, την ειρωνεία με το σοβαρό, αυτό που είναι νόμος με εκείνο που δεν είναι, αυτό είναι το πρόγραμμα που καθόρισε ο Ενρίκο Μπαζ όταν ανέλαβε να δημιουργήσει τα τριάντα δύο κομμάτια σκακιού.

I

Όπως όλα τα παιχνίδια, το σκάκι έχει τη δική του ιστορία, που αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης επιφανών ειδικών. Με πολύ περιληπτικό τρόπο, διακρίνουμε τρεις περιόδους:

1) Την περίοδο του *Σαχ τουράνγκα* ή του πρωτόγονου παιχνιδιού, που εκτείνεται από την επινόηση του σκακιού μέχρι τον 6ο μ.Χ. αιώνα. Παιζόταν με τέσσερα άτομα, και οι παίκτες έριχναν ένα ζάρι, που έδειχνε το κομμάτι που έπρεπε να μετακινηθεί. Η Βασίλισσα και ο Τρελλός μπορούσαν να κινηθούν κατά ένα μόνο τετράγωνο, ενώ τα πιόνια δεν κέρδιζαν διαγωνίως αλλά ευθεία μπροστά. Μόνο το Άλογο είχε ήδη αυτή τη χαρακτηριστική κίνηση που διατηρείται και στις μέρες μας.

2) Την περίοδο του *Σαχ τρανζ* ή του μέσου παιχνιδιού, που εκτείνεται από τον 6ο μέχρι το 16ο αιώνα. Οι παίκτες ήταν μόνο δύο και τα κομμάτια τα μετακινούσαν χωρίς τη βοήθεια ζαριού.

* Ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου της Σορβόνης.

Αυτό είναι σημαντικό, γιατί το σκάκι γίνεται πλέον ένα καθαρά εγκεφαλικό παιχνίδι, όπου κάθε επίδραση του τυχαίου έχει αποκλειστεί.. Αυτού του άδικου τυχαίου, που υπάρχει κίνδυνος να βλάψει τους ιδιοφυείς και να ευνοήσει τους λιγότερο ικανούς.

Ξεκινώντας από την Ινδία, το σκάκι εξαπλώθηκε, στην αρχή της περιόδου τρανζ προς την Κίνα και την Ιαπωνία, καθώς και προς την Ευρώπη, περνώντας από την Κωνσταντινούπολη.

3) Τη σύγχρονη περίοδο, όπου η δύναμη της Βασίλισσας και του Τρελλού αυξάνεται, τα πιόνια μπορούν να κερδίσουν διαγωνίως, νέες κινήσεις (ροκέ) επιτρέπονται, κ.λ.π.. Το παιχνίδι γίνεται πολύ πιο εγκεφαλικό, η απόλυτη κινητικότητα της Βασίλισσας και του Τρελλού υποχρεώνει την πρόβλεψη πιο πολυάριθμων κινήσεων και, με λίγα λόγια, η σκέψη των παικτών απαιτείται, άρα κι εκπαιδεύεται, με έναν τρόπο πολύ πιο γόνιμο.

Τέλος, ας επισημάνουμε ότι η δημιουργία νέων κομματιών από τον Ενρίκο Μπαζ, δεν αλλάζει σε τίποτα τους κανόνες του παιχνιδιού. Ωστόσο, αυτή η δημιουργία βρίσκεται εδώ για να μας υπενθυμίσει ότι η διανοητική εργασία δεν παρεμποδίζεται καθόλου από την άσκηση της καλλιτεχνικής ευαισθησίας, αντιθέτως γίνεται εντονότερη.

II

Γιατί ο Ενρίκο Μπαζ δε θα έπρεπε να δημιουργήσει τα κομμάτια του σκακιού; Ο μουσικός Άρνολντ Σένμπεργκ σχεδίασε και ζωγράφησε μία τράπουλα, γύρω στα 1910, όπου βρίσκαμε επιδράσεις από τον Γιούγκεντστιλ, τον Κλίμτ, τον Σίλε, τον Χόφμαν και τον Μόζερ. Ας επισημάνουμε εδώ, για τους ιστορικούς της τέχνης που παθιάζονται με το παιχνίδι των επιδράσεων, ότι στα κομμάτια σκακιού του Ενρίκο Μπαζ, διακρίνουμε την επίδραση του Ενρίκο Μπαζ.

III

Ο Κένταυρος Χείρων ήταν σοφός και μορφωμένος, σε αντίθεση με τους ομοίους του, που ήταν άγριοι και μανιασμένοι.. Ο Χείρων λοιπόν, υπήρξε δάσκαλος με κύρος, που είχε μαθητές άτομα αξιόλογα όπως τον Ασκληπιό, τον Αχιλλέα, τον Ηρακλή, τον Ιάωνα και τον Παλαμήδη (με αλφαβητική σειρά). Αυτός ο τελευταίος, ο Παλαμήδης που πέθανε όπως ξέρουμε, επειδή έπεσε θύμα

μίας καθόλου ένδοξης πλεκτάνης του Οδυσσέα, είχε αφομοιώσει τόσο καλά τα μαθήματα του Χείρωνα, ώστε του απέδιδαν την εφεύρεση πολλών πραγμάτων, χρησίμων ή καταστροφικών, όπως την επινόηση ορισμένων γραμμάτων της αλφαβήτου, του χρήματος, των ζαριών καθώς και του παιγνιδιού με τα κότσια κι εκείνου της ντάμας.

Έφτασαν να του αποδώσουν –αλλά είναι σίγουρα λάθος– ακόμη και την επινόηση του σκακιού. Λέγεται μάλιστα ότι ο Παλαμήδης, που έπληττε μπροστά στη σκηνή του, περιμένοντας την αναχώρηση της εκστρατείας εναντίον της Τροίας, είχε σχεδιάσει πάνω στην άμμο ένα είδος σκακιέρας και, βάζοντας μερικά χαλίκια για πιόνια, διευθέτησε, τουλάχιστον χοντρικά, την κίνηση των κομματιών και τους βασικούς κανόνες του παιγνιδιού. Είναι σίγουρα ψευδές, γιατί γνωρίζουμε –τουλάχιστον αυτό λένε οι Κινέζοι– ότι το σκάκι υπήρχε στην Ανατολή πολλούς αιώνες πριν από τον περίφημο Τρωικό πόλεμο, ίσως μάλιστα και χιλιετίες πριν.

Αντίθετα, είναι απολύτως βέβαιο ότι το έτος 1988 της λεγόμενης χριστιανικής εποχής, νέες φιγούρες κομματιών σκακιού δημιουργήθηκαν από έναν Ιταλό καλλιτέχνη, ονόματι Ενρίκο Μπαζ.

IV

Γνωρίζετε πόσοι είναι οι πιθανοί συνδυασμοί μίας παρτίδας σκακιού, που θα εξελισσόταν από την πρώτη μέχρι τη δέκατη κίνηση; Εκατόν εξηταεννιά δισεκατομμύρια δισεκατομμυρίων δισεκατομμυρίων, που μπορεί να γραφτεί $1,69 \times 10^{29}$. Αλλά είναι ακόμη πιο ιλιγγιώδες αν γράψουμε

169.000.000.000.000.000.000.000.000.000

Αυτό σημαίνει ότι αν περνούσατε ολόκληρη τη ζωή σας παίζοντας σύντομες παρτίδες, από την πρώτη μέχρι τη δέκατη κίνηση δε θα είχατε στην πραγματικότητα καμία πιθανότητα να παίξετε δύο φορές την ίδια κίνηση, εκτός εάν βέβαια, κατά κάποιο τρόπο το κάνατε επίτηδες.

V

Όλοι γνωρίζουν ότι ο Μαρσέλ Ντυσάν, ανάμεσα στις άλλες τέχνες που εξάσκησε έπαιζε συχνά και πολύ σκάκι. Μιλήσαμε για άλλες τέχνες γιατί οι Κινέζοι θεωρούν ότι το σκάκι είναι τέχνη.

Απ' ό,τι φαίνεται, ήταν το 1924, όταν ήταν τριανταεπτά χρόνων, που ο Ντυσάν είδε να εκρήγνυνται η κλίση του για το σκάκι, η οποία θα τον οδηγούσε να κερδίσει πολλούς αγώνες πρωταθλήματος. Θα εξετάσουμε, όταν έρθει η ώρα, διάφορα εικαστικά έργα του Ντυσάν που έχουν σχέση με το σκάκι. Ας αναφέρουμε, προσωρινά ότι σχεδίασε την αφίσα του γαλλικού πρωταθλήματος Σκακιού, που έγινε στη Νίκαια, από τις 2 μέχρι τις 11 Σεπτεμβρίου 1925. Το σχέδιο εκείνης της αφίσας, αποφεύγοντας βέβαια την απλή απεικόνιση ενός ή περισσοτέρων κομματιών, δείχνει μία κατολίσθηση κύβων με εναλλασόμενες άσπρες και μαύρες πλευρές, λες και τα τετράγωνα της σκακιέρας είχαν ενωθεί για να πάρουν όγκο και για να ξεφύγουν από την παραδοσιακή επιπεδότητά τους.

Αλλά και σε ορισμένα άλλα έργα του, ο Μαρσέλ Ντυσάν απεικονίζει κομμάτια σκακιού. Κατασκεύασε μάλιστα μία σκακιέρα μόνος του, με τετράγωνα που είχαν μήκος πλευράς 87,5 χιλιοστά και η οποία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί κανονικά, αν ο Ντυσάν δεν αποφάσιζε να την κρεμάσει στον τοίχο. Αυτό έγινε στο Παρίσι το 1930.

VI

Λέγεται επίσης, και είναι Άραβες ιστορικοί που μεταφέρουν αυτά τα γεγονότα ότι τρεις χιλιάδες χρόνια πριν από την Ηγερία, βασιλεύε στο δέλτα του Γάγγη ένας νεαρός βασιλιάς που ήταν ταυτόχρονα πολύ σκληρός και πολύ αδέξιος στη διοίκηση του βασιλείου του. Έδινε πρόθυμα εντολή να θανατώνουν όσες παλλακίδες τολμούσαν να του δώσουν συμβουλές. Ο λαός ήταν καταβεβλημένος, η αυλή τρομοκρατημένη, και οι υποθέσεις πήγαιναν από το κακό στο χειρότερο.

Τότε λοιπόν, ένας βραχμάνος που λεγόταν Σίσα, διαπιστώνοντας ότι τα μαθήματα που έπρεπε να πάρει ο βασιλιάς δε θα μπορούσαν να προέρχονται παρά μόνο από τον ίδιο το βασιλιά, αφού εξολόθρευε όλους εκείνους που διακινδύνευαν να του τα δώσουν άμεσα, συνέλαβε την ιδέα να δημιουργήσει το σκάκι. Σε αυτό το παιγνίδι έπρεπε να υπάρχει ένας βασιλιάς ο οποίος ενώ θα ήταν το πιο σημαντικό κομμάτι, δε θα είχε μεγάλη βοήθεια στην επίθεση, ούτε καν στην προσωπική του άμυνα, και θα είχε επιτακτική ανάγκη των αξιωματικών και των στρατιωτών του. Για αυτό τον λόγο, το παιγνίδι ονομάστηκε αρχικά «το παιγνίδι του

βασιλιά» (που λεγόταν, στη γλώσσα εκείνης της εποχής κι εκείνης της περιοχής Σαχ Ιράκ). Σάχ σημαίνει «βασιλιάς», και έτσι ήταν δυνατόν, στην αρχή, να θεωρηθεί το παιγνίδι φόρος τιμής στον υπέρτατο άρχοντα, και το παιγνίδι έγινε γρήγορα δημοφιλές, σε σημείο που και ο ίδιος ο βασιλιάς θέλησε να το μάθει. Ο βραχμάνος Σίσα ανέλαβε το καθήκον να του διδάξει τους κανόνες, κι αυτό δεν ήταν στην πραγματικότητα παρά ένα πρόσχημα για να του δώσει μαθήματα που η αλαζονεία και η κακία του τον εμπόδιζαν να τα λάβει με διαφορετικό τρόπο.

Ο πρίγκηπας κατάλαβε τελικά, μέσα από τη συμβολική αξία του σκακιού, ότι η δύναμη του υπέρτατου άρχοντα δεν μπορούσε να προέρχεται παρά μόνο από την αγάπη και την αφοσίωση του λαού του: άλλαξε λοιπόν εντελώς συμπεριφορά, χαρακτήρα, πολιτική, κι έγινε ένας ευτυχισμένος και αξιοθαύμαστος βασιλιάς. Δεν είναι άνευ σημασίας να γνωρίζουμε ότι η προέλευση του σκακιού βασίζεται στο στοχασμό σχετικά με την πολιτική φιλοσοφία.. Ορισμένα πνεύματα θα δουν μάλιστα, σε αυτή την επινόηση του βραχμάνου Σίσα, ένα προσχέδιο μαθήματος δημοκρατίας, μιας και η σταθερότητα της εξουσίας δεν μπορεί να προέρθει παρά μόνο από τη λαϊκή αποδοχή. Έτσι, τουλάχιστον ας πούμε: ήταν ένα μάθημα περιορισμένης μοναρχίας.

Βέβαια, αυτός ο θρύλος είναι εντελώς ψεύτικος, κι αυτό είναι που δημιουργεί, σε μεγάλο ποσοστό, την αλήθεια του.

VII

Το 1912, στο Νειγύ (Γαλλία), ο Μαρσέλ Ντυσάν εκτελεί μία ελαιογραφία σε καμβά σχήματος 114,5 επί 128,5 εκατοστά, και την ονομάζει ο Βασιλιάς και η Βασίλισσα περιτριγυρισμένοι από γρήγορα Γυμνά (Le Roi et la Reine entourés des Nus Vites). Αυτός ο πίνακας βρίσκεται τώρα στο Μουσείο Τέχνης της Φιλαδέλφειας στις Η.Π.Α.

Και μόνον ο τίτλος δείχνει ότι, δώδεκα χρόνια πριν γίνει ένας υψηλού επιπέδου σκακιστής, ο Ντυσάν άφηνε τη φαντασία του να οργιάζει, να συγκεντρώνεται γύρω από κομμάτια σκακιού.

Διακρίνεται, σε αυτόν τον πίνακα του 1912, μία γραφιστική τεχνική, που εμφανίζεται με διάφορες μορφές στο δημιουργό, και η οποία βασίζεται στη διαίρεση του χώρου σε ασύμμετρες γεωμετρικές μορφές, πιο συχνά σε τρίγωνα, και δίνει την αίσθηση του βάθους χαράζοντας, για τα πιο απομακρυσμένα σημεία της σύν-

θεσης, όλο και πιο μικρά πολύγωνα, κρατώντας τα μεγάλα τρίγωνα για τις πρώτες θέσεις: δηλαδή συνολικά, εκείνο που έδειχναν ήδη ο Βαζούρι και ο Λεονάρδος. Αυτός ο πίνακας του Ντυσάν φαίνεται ότι είναι η κατάληξη μίας σειράς προσχεδίων και σχεδίων, η αρχή των οποίων ανάγεται στο 1911.

Στο Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης του Παρισιού, υπάρχει ένας άλλος πίνακας του Ντυσάν: πρόκειται για τους σκακιστές, μία ελαιογραφία μεγέθους 50 επί 61 εκατοστά. Αυτό το έργο χρονολογείται επίσης από το 1911, πράγμα που αφήνει να υποθεθεί ότι πρόκειται για μία στιγμή ή για έναν παράλληλο τομέα αναζητήσεων, που επικυρώνεται από τα προσχέδια και τα σχέδια που μόλις αναφέραμε. Επιπλέον, πάντα στο Μουσείο Τέχνης της Φιλαδέλφειας, υπάρχει ένα πορτραίτο σκακιστή (ελαιογραφία), 108X101 εκατοστά, που χρονολογείται επίσης από το Δεκέμβριο του 1911. Επίσης, σε ορισμένες σπουδές με μελάνι και με ακουαρέλα, που έγιναν τον Οκτώβριο του 1911, φαίνονται καθαρά κομμάτια σκακιού. Το ερώτημα που τίθεται λοιπόν είναι να μάθουμε τι εμφανίστηκε πρώτα στο πνεύμα του Ντυσάν: το παιχνίδι του σκακιού ή οι μορφές των κομματιών και της σκακιέρας; Ίσως ούτε το ένα ούτε το άλλο, αλλά μία τρίτη έννοια που τους είναι κοινή: η αυστηρότητα των μορφών, των συνδυασμών, των διαδρομών. Γνωρίζουμε ότι ο Μαρσέλ Ντυσάν είχε μια προτίμηση για τα μαθηματικά και για οτιδήποτε είχε μαθηματική δομή.

Ας μην ξεχνάμε ότι εκείνη την εποχή, τα κομμάτια του σκακιού δεν είχαν ακόμη την πολύχρωμη, ελεύθερη και πολύμορφη εμφάνιση, αυτή τη μποέμικη χροιά που τους έδωσε ο Ενρίκο Μπαζ.

VIII

Στην πολύ γνωστή ταινία *Διάλειμμα* των Ρενέ Κλαίρ και Φρανσίσ Πικάμπια, εμφανίζεται κάπου ο Μαρσέλ Ντυσάν να παίζει σκάκι, στο Παρίσι, το 1924, στη λωφόρο Σανζ-Ελυζέ. Παίζει με τον Μαν Ρέυ, ο οποίος έφτιαξε επίσης ένα σκάκι, το 1927. Η παρτίδα (όπου δεν φαίνονται καθαρά τα κομμάτια και οι κινήσεις) τελειώνει στην ταινία, μέσα σε μία γενική πλημμύρα.

IX

Ο Μαξ Έρνστ, σκάλισε σε ξύλο τα κομμάτια του σκακιού, στο

Λονγκ Άιλαντ το 1942, δεν προκαλεί λοιπόν έκπληξη το γεγονός ότι πολλά από τα γλυπτά του μοιάζουν, με τον δικό τους τρόπο, με μεγενθυμένα κομμάτια από το σκάκι του.

Υπάρχει, πρώτα από όλα το έργο με τίτλο *Ο Βασιλιάς παίζοντας με τη Βασίλισσα*, το 1944. Είναι από μπρούντζο, ύψους 100 εκατοστών, όπου βλέπουμε μια φιγούρα με πολύ απλοποιημένο κεφάλι και σώμα, της οποίας το μέτωπο είναι διακοσμημένο με κέρατα σε στυλ μινώταυρου, και τα μπράτσα της, αδύνατα κι ανοιχτά, ακουμπάνε στο τραπέζι που βρίσκεται μπροστά της: εκεί, δύο πολύ απλοποιημένα χέρια, μοιάζουν να κινούν τις υπόλοιπες φιγούρες του σκακιού. Μια Βασίλισσα βέβαια, πολύ μικρή σε σχέση με το Βασιλιά, αποτελούμενη από τρεις όγκους με κυκλική τομή, σαν στοιβαγμένες αυγοθήκες. Το δεξί χέρι του Βασιλιά παίζει πράγματι με αυτή τη Βασίλισσα και κοντά στο αριστερό του χέρι, δύο άλλες φιγούρες, που μοιάζουν με πιόνια, και έχουν δομή όμοια με εκείνη της Βασίλισσας, αλλά είναι βέβαια πολύ μικρότερες, συμπληρώνουν την ηθελημένη αναφορά στα κομμάτια του σκακιού. Δεν υπάρχει βέβαια περίπτωση να παίζει κανείς σκάκι με αυτό το γλυπτό του Μαξ Ερνστ, πρώτα από όλα γιατί τα τρία ή τέσσερα κομμάτια είναι εννιαία, σε ένα και μοναδικό κομμάτι χαλκού, κι ύστερα επειδή το όλο σύμπλεγμα ζυγίζει γύρω στα εκατόν πενήντα κιλά.

Ισχύει βέβαια το ίδιο και για τα άλλα γλυπτά του Μαξ Ερνστ, που βρίσκονται στον κήπο του σπιτιού του στο Σειγιάν. Το ένα είναι τριπλό και ονομάζεται *Teaching Body for a School of Killers*. Κατασκευάστηκε στη Βιέννη, το 1967. Πρόκειται για τρεις «φιγούρες» που μοιάζουν πολύ με εκείνες του σκακιού, μέσα από τη διαφορά των ομοιοτήτων τους, το συμπαγή και σταθερό χαρακτήρα τους, αλλά η αλληγορία ενισχύεται αναμφισβήτητα από το γεγονός ότι αυτές οι φιγούρες είναι παρατεταγμένες κατά μήκος μιας σειράς θάμνων, όπως τα κομμάτια του σκακιού, πριν από την αρχή του παιγνιδιού. Παρά τον τίτλο που του έδωσε ο καλλιτέχνης, αυτό το «διδασκτικό σώμα» μοιάζει να είναι μάλλον ευγενικό και ελάχιστα διατεθειμένο να διδάξει το έγκλημα, ακόμη κι αν θεωρείτο, όπως υποστήριζε ο Τόμας ντε Κουίνσεϋ, ως μια εκ των καλών τεχνών. Εκτός αν κρύβουν τη σκληρότητά τους κάτω από μια φαινομενική αγαθότητα, πράγμα πιθανό και μέσα στο πνεύμα του Μαξ Ερνστ.

Το άλλο γλυπτό που βρίσκεται στον κήπο του Σειγιάν ονομάζεται ο *Αιγόκερως* και χρονολογείται από το 1948. Απεικονίζει μια αρσενική φιγούρα, κάτι μεταξύ μινώταυρου και βασιλιά σκακιού, και α-

ριστερά του βρίσκεται ένα είδος βασίλισσας· αλλού αυτές οι ομοιότητες δεν είναι απόλυτα εμφανείς. Η κατάσταση, σε αυτή την περίπτωση, είναι κάπως παράδοξη, με την έννοια ότι ο Μαξ Ερνστ δημιουργεί γλυπτά που δεν είναι κομμάτια σκακιού, αλλά που μοιάζουν, στο επίπεδο της μορφής, με τις φιγούρες που βλέπουμε πάνω σε μια σκακιέρα, ενώ ο Ενρίκο Μπαζ δημιουργεί εμφανώς κομμάτια σκακιού που δε μοιάζουν καθόλου με εκείνα που συνήθως βλέπουμε. Αλλά αυτό δεν είναι η καλλιτεχνική δημιουργία; Να φτιάξουμε δηλαδή τον κόσμο διαφορετικά από ό,τι είναι μέχρι σήμερα;

Δεν αγνώω το γεγονός ότι ο Σαλβαδόρ Νταλί χρησιμοποίησε σε διάφορους πίνακές του κομμάτια σκακιού, αλλά δε θα τους αναφέρω εδώ, γιατί δε θέλω να έχω καμία σχέση με κάποιον που στήριξε το φασιστικό καθεστώς στην Ισπανία, και ο οποίος είχε το θράσος να πάει να πει τσάι στο σπίτι του στρατηγού Φράνκο, την εποχή που ο Πικάσσο ζωγράφιζε τη Γκουέρνικα.

Θυμάστε την ιστορία του Σίσα, του βραχμάνου που επινόησε, από ό,τι λένε, το παιγνίδι του σκακιού. Όταν λοιπόν ο βασιλιάς, χάρη στα μαθήματα του μοναχού, έγινε ένας καλός άρχοντας, θέλησε να δείξει την ευγνωμοσύνη του στο Σίσα:

- Ζήτησέ μου ό,τι θέλεις, και θα σου το δώσω.
- Μεγαλειότατε, απάντησε ο βραχμάνος, δώστε μου σιτάρι.
- Πόσο θέλεις;
- Είναι πολύ απλό Μεγαλειότατε. Βάλτε έναν κόκκο σιταριού στο πρώτο τετράγωνο της σκακιέρας, δύο κόκκους στο δεύτερο, στο τρίτο το διπλό της προηγούμενης ποσότητας, δηλαδή τέσσερις κόκκους, στο τέταρτο τη διπλή ποσότητα του προηγούμενου, δηλαδή οκτώ κόκκους, και συνεχίστε έτσι, διπλασιάζοντας τον αριθμό των κόκκων του προηγούμενου τετραγώνου, μέχρι το εξηκοστό τέταρτο και τελευταίο τετράγωνο της σκακιέρας.

Ο Βασιλιάς ένωσε έκπληξη από το τόσο απλό αίτημα, αλλά θέλησε να κρατήσει την υπόσχεσή του κι έστρωσε στη δουλειά τους μαθηματικούς της αυλής του. Από τους υπολογισμούς προέκυψε ότι η απαιτούμενη ποσότητα του σιταριού ισοδυναμούσε με την ετήσια παραγωγή της Ινδίας (εκείνη την εποχή) για είκοσι ολόκληρα χρόνια. Θα χρειαζόταν λοιπόν στις 16.384 πόλεις της χώρας η καθεμιά από τις οποίες διέθετε 1.024 σιταποθήκες, να τοποθετήσουν 174.762 μεζούρες και μετά σε κάθε μεζούρα να τοποθετήσουν 32.768 κόκκους σιταριού.

Αυτό το ανέκδοτο μπορεί να εκληφθεί σαν το υπέρτατο που έδωσε ο βραχμάνος στο βασιλιά, για να τον κάνει να καταλάβει

πόσο επικίνδυνο είναι για την εξουσία να δίνει υποσχέσεις που δεν μπορεί να κρατήσει... Αλλά, όλα αυτά είναι πολύ παλιές ιστορίες, που δεν έχουν καμία σχέση με τον σύγχρονο κόσμο.

Χ

Σύμφωνα με μια παράδοση, που θα μπορούσε να ήταν αρκετές χιλιετίες παλιά τα κομμάτια του σκακιού φορούν, αν μπορούμε να πούμε στολή. Οι δύο βασιλιάδες και οι δύο βασίλισσες, οι τέσσερις πύργοι, οι τέσσερις τρελλοί, τα τέσσερα άλογα και τα δεκάξι πιόνια έχουν, είτε είναι λευκά είτε μαύρα, την ίδια μορφή και το ίδιο μέγεθος κι αυτό ισχύει τόσο για τα κομμάτια που φτιάχνονται στο χέρι όσο και για εκείνα που κατασκευάζονται βιομηχανικά. Το παιγνίδι μοιάζει λοιπόν με δύο στρατούς που είναι ομοιόμορφα ντυμένοι, παρατεταγμένοι ο ένας απέναντι στον άλλο πριν από την μάχη, ενώ στη συνέχεια σκορπίζονται στο πεδίο της μάχης όταν οι δύο στρατηγικές αρχίζουν να συγκρούονται.

Δεν είναι άσχετο το γεγονός ότι ο Ενρίκο Μπαζ προτείνει εδώ μια ολοκληρωμένη αναθεώρηση αυτής της παράδοσης. Επεξεργάζεται, κατά κάποιον τρόπο, τα κομμάτια ένα προς ένα. Ακόμη και οι δύο πύργοι του ίδιου χρώματος, για παράδειγμα, δεν έχουν τίποτε κοινό. Αν ακολουθήσουμε τη στρατιωτική ορολογία, στο σκάκι του Μπαζ δεν έχουμε να κάνουμε πλέον με τριάντα δύο στρατιώτες αλλά με τριάντα δύο άτομα, το καθένα από τα οποία είναι διαφορετικό από τα άλλα, κι έτσι δεν πρόκειται πια για στρατό αλλά για στρατιώτες δίχως στολή, για ομάδες αναρτών, για λαϊκό στρατό. Ή πάλι για κάποια ορδή, από εκείνες που κυκλοφορούσαν το Μεσαίωνα, για μισθοφόρους, ληστές, νομάδες ή πρόσφυγες. Ή πάλι, γιατί όχι, για έναν περιφερόμενο θίασο, όπου κάποιος παίζει τον Ματαμόρ, κάποιος άλλος τον Πανταλόν, κάποιος τρίτος τον εκπαιδευτή πιθήκων και πάει λέγοντας. Θα πρέπει λοιπόν να μελετήσουμε, μία προς μία, τις τριάντα δύο φιγούρες που δημιούργησε ο Ενρίκο Μπαζ και θα το κάνουμε. Αλλά ήδη υποψιαζόμαστε ότι ο καλλιτέχνης μας δεν είχε παρά ελάχιστο πάθος για τη στρατιωτική στολή και ζωή. Σε ό,τι αφορά αυτό το συγκεκριμένο θέμα, ο Ενρίκο Μπαζ επανέρχεται για να πειστούμε, αρκεί να ξαναδούμε τη σειρά των Στρατηγών, που είχε δημιουργήσει παλιότερα, και όπου ξεδιπλώνεται όλη η κανετική του διάθεση και η εκδικητική του ειρωνεία, προς εκείνους που οδηγούν αυτό που ονομάζουμε στρατούς «μας».

XI

Ο Ενρίκο Μπαζ δε θέλησε επίσης να ακολουθήσει την παλιά παράδοση, σύμφωνα με την οποία τα δεκάξι κομμάτια πρέπει να είναι μαύρα, ή σκούρου χρώματος, και τα άλλα δεκάξι λευκού ή ανοιχτού χρώματος. Ωστόσο, για να μπορεί να παίξει κανείς, πρέπει να μπορεί να ξεχωρίσει με την πρώτη ματιά σε ποιο στρατόπεδο ανήκει κάθε κομμάτι: ο Μπαζ αποφάσισε λοιπόν να χρησιμοποιήσει απλά υλικά για το λευκό στρατό, και χρώματα (μπλέ, πορτοκαλί, ροζ, όπως επίσης πράσινο και διάφορα καφέ) για το μαύρο στρατό.

XII

Αν οι στρατηγοί συμμετέχουν στις στρατιωτικές παρελάσεις της νίκης (αλλά ποτέ σε εκείνες που εξάλλου δεν υπάρχουν, της ήττας), αντιθέτως οι στρατιώτες σκοτώνονται: θα αρχίσουμε λοιπόν από τα Πιόνια, και από τα μαύρα, δηλαδή από τα οκτώ πιο πολύχρωμα κομμάτια.

Πρώτη διαπίστωση: τουλάχιστον τρεις από αυτές τις φιγούρες είναι γυναίκες, ενώ για τις υπόλοιπες πέντε υπάρχει αμφιβολία. Δύο από τα κομμάτια αυτής της σειράς έχουν ωοειδές πρόσωπο. Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι μια κίτρινη γυναίκα με έντονα βαμμένα μπλέ μάτια και με πολύ χρωματισμένα κόκκινα χείλη. Ένα μακρύ λευκό πέπλο, ίσως τα μαλλιά της, κρέμεται πίσω από το κεφάλι της, και η λεπτότητα του κορμιού της θυμίζει μανεκέν ή επιτηδευμένη στάρλετ, ενώ μια άλλη φιγούρα με μακρόστενο πρόσωπο, βαμμένη ροζ με πράσινες κηλίδες, θυμίζει μάλλον αγρότισσα, μια κοπέλλα ευγενική αλλά απλοϊκή κι έκπληκτη. Μέσα στα στρατεύματα που συγκεντρώνει ο Ενρίκο Μπαζ περιλαμβάνονται περίπου όλοι οι άνθρωποι.

Τα λευκά Πιόνια είναι στο σύνολό τους πιο απασθή, πιο αυστηρά από τα μαύρα. Το ένα περνιέται για κοντραμπάσο ή για στοιχείο αρχιτεκτονικής, το άλλο, με τα μεγάλα αυτιά του σε σχήμα ημισελίνου, για τοτεμική κολώνα, ένα τρίτο, ίσως το πιο παράδοξο της σειράς, περνιέται για βασιλιάς, αφού φοράει στο κεφάλι του μια κορώνα. Μήπως είναι ο γιος του λευκού Βασιλιά, που ήρθε για να κάνει την πρώτη του εκπαίδευση στο πεζικό; Ξεκινώντας από κάθε κομμάτι σκακιού του Ενρίκο Μπαζ μπορεί κανείς έτσι να ονειρευτεί, να ερμηνεύσει, να συζητήσει, να αλλάξει γνώ-

μη, να κάνουμε να γυρίσει πάλι πίσω και να ονειρευτεί Ξανά. Εδώ έχουμε ταυτόχρονα με ένα σκάκι και με τριάντα δύο γλυπτά ειρωνικά αυτόνομα αλλά και μυστικά συνδεδεμένα μεταξύ τους.

XIII

Αν είχα τριάντα δύο φορές τον πίνακα Μαύρο τετράγωνο, του Ελεγονώρθ Κέλλιν, και τριάντα δύο φορές τον πίνακα Λευκό τετράγωνο, του Κάζιμρ Μάλεβιτς, θα τους τοποθετούσα στο πάτωμα σε σχήμα σκακιέρας, για να βάλω πάνω τους τα κομμάτια του Ενρίκο Μπαζ.

Η σκακιέρα των πρωτοποριών, οι τομές που επιχειρήθηκαν από τους καλλιτέχνες αυτού του αιώνα, με λίγα λόγια, αυτός ο «μοντερνισμός» που τόσο δυσκολευόμαστε να καθορίσουμε, όλα αυτά θα πετάγονταν μπροστά στα μάτια μας. Θα εμφανίζονταν επίσης όλες οι διαφορές που υπάρχουν στο ίδιο το εσωτερικό αυτού του μοντερνισμού, γιατί ο Μπαζ είναι οριστικά ένας παραστατικός ζωγράφος. Αυτό είναι που ο Ντυμπυφέ δεν κατόρθωσε ποτέ να καταλάβει.

XIV

Δεν πρέπει να ξεχάσουμε εδώ την περίπτωση του Πώλ Κλέε, γιατί παρόλο που μόνο ένα έργο του έχει τη μορφή σκακιέρας, βρίσκουμε σε πολλούς άλλους πίνακές του αναφορές στο σκάκι ή σε κάποιο πράγμα που ο Ενρίκο Μπαζ προσπάθησε να αξιοποιήσει σε αυτό το παιχνίδι: στο φαινόμενο της κίνησης. Αλλά εννοείται ότι το θέμα αυτό αντιμετωπίζεται από τον καθένα με εντελώς διαφορετικό τρόπο. Σε ό,τι αφορά τον Πωλ Κλέε, μπορούμε να αναφερθούμε, για παράδειγμα στον πίνακα Κυρά Δαίμονας, το 1935 (ακουαρέλα και λάδι σε καμβά, 151X101 εκατοστά, Μουσείο Τέχνης της Βέρνης, Ίδρυμα Κλέε): πρόκειται για μια φιγούρα καλά στηριγμένη στα αδύνατα πόδια της αλλά της οποίας το κορμί και κυρίως το κεφάλι μοιάζουν να ψάχνουν μια κατεύθυνση προς την οποία θα μπορούσε να κινηθεί, όπως κάνει η Βασίλισσα στο παιχνίδι του σκακιού. Εξάλλου μπορούμε να παρατηρήσουμε συχνά στα έργα του Κλέε τετράγωνα από ντάμα ή σκάκι μερικές φορές όπως τον περίφημο πίνακα Παλιός σκοπός, του 1925 (ελαιογραφία σε χαρτόνι, 38X38 εκατοστά, Μουσείο Τέχνης της Βασιλείας), που είναι ένα, έργο εκατό ή εκατόν δέκα τετραγώνων με

διαφορετικά χρώματα. Κάποιοι είδαν σε αυτό το έργο έναν απόηχο του Μπαουχάουζ, άλλοι μια αναφορά στη δωδεκαφωνική μουσική του Σένμπεργκ: ο γερμανικός τίτλος αυτού του πίνακα, *Alte Klang*, τους δίνει αυτό το δικαίωμα.

Αλλά βέβαια, αυτό που μας αφορά περισσότερο εδώ είναι το έργο με τίτλο το Μεγάλο Σκάκι, του 1937 (ελαιογραφία σε καναβάτσο, 120x110,5 εκατοστά, Μουσείο Τέχνης της Ζυρίχης), όπου, πάνω σε μια επίπεδες φανταιζί σκακιέρα, δεκατριών επί έντεκα τετραγώνων, υπάρχουν τρία επίσης φανταιζί κομμάτια σκακιού: ίσως μια Βασίλισσα κι ένας Τρελλός (σε γκριζο χρώμα) κι ένα Πιόνι, πεσμένο, ίσως μαύρο. Όλα αυτά είναι πολύ αβέβαια, μερικές φορές ελάχιστα. Από όλα αυτά προκύπτει το συμπέρασμα ότι αν ο Α ή ο Β καλλιτέχνης ενδιαφέρθηκε μερικώς για το σκάκι και τα κομμάτια του, ήταν είτε το αποτέλεσμα ενός πραγματικού πάθους για το σκάκι, όπως στην περίπτωση του Ντυσάν, είτε εξ αιτίας της πλαστικής αξίας των παραδοσιακών μορφών των κομματιών, που μοιάζουν με γλυπτό φτιαγμένο στον τόρνο, σαν μικρογραφία κομματιών του μπόουλινγκ. Αλλά, για να ξεφύγουμε από τις συμβατικότητες, για να δώσουμε προσωπικότητα στα κομμάτια, για να διασκεδάσουμε ξαναδημιουργώντας τα, δεν υπάρχει παρά μόνο ο Μπαζ.

XV

Τα κομμάτια που μετακινούνται ελεύθερα και διαγωνίως πάνω στη σκακιέρα έχουν διαφορετικά ονόματα ανάλογα με τη γλώσσα. Στα γερμανικά το λένε «εκείνος που τρέχει» (*Läufer*), στα ιταλικά «εκείνος που κρατά τη σημαία» (*alfiere*), στα αγγλικά «ο επίσκοπος» (*bishop*), στα γαλλικά «ο διανοητικά άρρωστος» ή «ο γελωτοποιός του βασιλιά» (*fo*), κ.λ.π. Όλες αυτές οι έννοιες συναντώνται στη συγκεκριμένη φιγούρα του σκακιού: τρέχει προς κάθε κατεύθυνση, όπως στα γερμανικά φοράει τιάρα επισκόπου, όπως στα αγγλικά περπατάει στραβά αλλά στην αρχή βρίσκεται κοντά στο Βασιλιά και τη Βασίλισσα, όπως στα γαλλικά. Ευτυχώς ο Μπαζ διάλεξε την ιταλική έννοια, πράγμα που επιτρέπει στους τέσσερις Τρελλούς του να προχωρούν με ένα μεγάλο ακόντιο ο καθένας τους, στην άκρη του οποίου δεν κυματίζει καμία σημαία. Για μεγαλύτερη προστασία, ο Μπαζ έδωσε μια ασπίδα στον καθένα, που αποδεικνύεται πολύ χρήσιμη, όταν βρίσκονται μέσα στον αντίπαλο στρατό.

Τα Άλογα είναι πιο σύνθετα, αλλά το καθένα τους βέβαια παραπέμπει σε άλογο. Θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ότι οι τοποθετημένες η μια πάνω στην άλλη ξύλινες πλάκες, θυμίζουν κάποια

έργα του Χανς Αρπ, όπως η Γυναίκα, του 1916 (συλλογή Χ.Ρ., Βέρνη), ή η Σανίδα για αυγά, του 1922 (συλλογή Φ.Ζ., Λιέγη) ή τόσα άλλα. Αλλά όχι: η αγριάδα του Μπαζ ξεπερνάει την αυστηρότητα του Αρπ, βάφει τα κομμάτια, κυρίως τα «μαύρα» Άλογα, με απρόβλεπτο τρόπο, και φτάνει να ντύσει ένα από αυτά με φούντες σε αποχρώσεις του κόκκινου. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, από την εμφάνιση ακόμη του σκακιού, το Άλογο είναι το μόνο κομμάτι που μπορεί να υπερπηδήσει τα άλλα και να διατηρήσει την τόσο χαρακτηριστική κίνησή του: ένα τετράγωνο μπροστά κι ένα τετράγωνο αριστερά ή δεξιά. Δεν πρέπει λοιπόν να δημιουργεί έκπληξη το γεγονός ότι, δυναμωμένα από αυτή την πρωτοτυπία, τα Άλογα του Μπαζ μοιάζουν να έχουν αυτοπεποίθηση, ένα είδος (συγχωρέστε μου την έκφραση ολύμπιας ηρεμίας).

Οι Πύργοι: η μετωπική κίνησή τους, η αρχική τους θέση στις δύο άκρες, τους κάνουν να θεωρούνται θεμελιώδη κομμάτια, σταθερά στηρίγματα. Ο Ενρίκο Μπαζ αποδίδει φόρο τιμής σε αυτή την πανάρχαια παράδοση των δύο μαύρων Πύργων, που έχουν δομή ταυτόχρονα γερή κι απειλητική, αλλά επίσης και πολύχρωμη, αφού βρισκόμαστε στα «Μαύρα» κομμάτια. Αλλά οι δύο λευκοί Πύργοι, είναι αλληγορίες στον πιο καυτό μοντερνισμό: ο ένας από τους Πύργους θυμίζει εξαιτίας της καθαρότητας των γραμμών του, πύραυλο έτοιμο να εκτοξευθεί στο διάστημα (μόνο τα πονηρά πνεύματα θα τον θεωρούσαν φαλλικό σύμβολο). Ο άλλος Πύργος ανήκει επίσης στο χώρο της αστροναυτικής αλλά μοιάζει να έχει ήδη προσγειωθεί σε έναν άλλο πλανήτη και να έχει βγάλει τις δυο μεγάλες κεραιές του, για να επικοινωνήσει με τον δικό μας.

Όπως συμβαίνει και με τους άλλους μύθους, σχετικά με το σκάκι, που αναφέρθηκαν εδώ, είναι ξεκάθαρο ότι οι πιθανές αλληγορίες του Μπαζ δεν είναι παρά μύθοι και φαντασιώσεις, δεν αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του σκακιού, αλλά με αυτή την εξωπραγματική τους διάσταση αποκαλύπτουν την αλήθεια του παιγνιδιού, καθώς κι εκείνη της κοινωνίας μας, γιατί το σκάκι είναι μια πολύ εκλεπτυσμένη μικρογραφία της κοινωνίας.

XVI

Προς το τέλος του 1932, στο διαμέρισμα που κατοικούσε, στο Βερολίνο (ήταν η τελευταία διαμονή του στην Ευρώπη), ο Άρνολντ Σένμπεργκ προσπάθησε να διευρύνει, κυριολεκτικά, το παιγνίδι του σκακιού, προσθέτοντας δυο φιγούρες: τον Ναύαρχο και τον Επίσκοπο. Η σκακιέρα απέκτησε, όπως στο παιγνίδι της ντάμας,

δέκα επί δέκα τετράγωνα. Ο Σένμπεργκ το ονόμασε Hundert-Schach (εκατοσκάκι).

Από το δημιουργό της δωδεκαφωνικής μουσικής θα περιμέναμε τη δημιουργία άλλων κομματιών, και μια σκακιέρα εκατονσαραντατεσσάρων τετραγώνων: δώδεκα επί δώδεκα.

XVII

Οι Βασιλιάδες και οι Βασίλισσες: για μια φορά, ας αρχίσουμε από τα Λευκά και, Ladies first (οι κυρίες πρώτα), από τη Βασίλισσα. Η λευκή Βασίλισσα; Φτωχή γυναίκα, τράβηξε πολλά: κατεβασμένο το κεφάλι, πονεμένο βλέμμα, άσπρα μαλλιά, λαιμός φτωχικά στολισμένος με παλιές μαύρες δαντέλες, γιατί κλαίει έτσι; Ίσως γιατί της έδωσαν έναν μασκαρεμένο βασιλικό σύζυγο, ζαρωμένο από τα γεράματα.... Πρόκειται πράγματι για έναν θλιβερό βασιλιά, του οποίου τα μαλλιά, το μουστάκι και η γενειάδα μπερδεύονται σαν χιονοστιβάδα φτιαγμένη από τρίχες ή από παγάκια. Δεν είναι παράξενο αν υπήρχαν και ιστοί αράχνης. Ωστόσο, έχει ακόμη ζωντανό βλέμμα, που διαπερνάει την κατάπτωση της μεγάλης ηλικίας του. Αλλά αυτή η μπάλα, αυτό το μήλο που έχει πάνω στο κεφάλι, μήπως είναι ένα μακρινό ενθύμιο του γιου του Γουλιέλμου Τέλου;

Το βασιλικό ζεύγος των «Μαύρων» είναι ακόμη πιο ένδοξο. Η Βασίλισσα, με προφίλ σκαμμένο από βιολοντσέλο... ή από φυστίκι, φοράει ένα ωραίο φόρεμα, διακοσμημένο με ωραίους καθρέφτες, όμορφα περιδέραια από λάσπη, έχει κόκκινα μάτια ευτυχισμένης γυναίκας και πράσινα χείλη που θα άρεσαν στο Χόλλυγουντ. Όσο για τον υπέρτατο άρχοντα, το σύζυγό της, είναι ντυμένος με δόξα. Παρόλο που το σώμα του είναι φτιαγμένο από ένα κουτί, φοράει μια υπέροχη κορώνα, και το καπάκι του κουτιού, που του χρησιμεύει για ασπίδα, είναι άφθονα διακοσμημένο με τα αναμνηστικά μετάλλια και τα παράσημα του Μεγάλου Φυσιγγιού και του Πράσινου Κεριού, του βασιλιά Ubu.

Συνολικά, ο Ενρίκο Μπαζ μας θυμίζει ότι πίσω από την ιερατική και συμβολική λαμπρότητα του Βασιλιά του σκακιού, κρύβονται τα βασιλικά ζεύγη, όπως συνηθίζεται να τα αποκαλούμε, που είναι απλώς ανθρώπινα όντα, όπως όλα τα άλλα. Όπως επίσης ότι το αληθινό αντίθετο, ή ακόμη το αντίδοτο, της μεγαλοπρέπειας είναι η γελοιότητα...

Για να μη συνδέσουμε το έργο του Μπαζ αποκλειστικά με αναφορές που έχουν σχέση με εικαστικούς καλλιτέχνες ας υπενθυ-

μίσουμε εκείνη την γκροτέσκα ανακάλυψη που κρύβεται πίσω από τη μεγαλοπρέπεια των Επτά Παραλλαγών στο «God save the King» για λαγούτο (opus 189), του Λούντβιχ Βαν Μπετόβεν. Αρχικά, η σύνθεση που γράφτηκε το 1803-1804, προοριζόταν για πιάνο. Από ότι λέγεται, ο συνθέτης έπρεπε, χάρη σε αυτό το έργο, να προσκληθεί στη Βασιλική Αυλή του Λονδίνου. Αλλά, όταν άκουσαν αυτές τις Παραλλαγές, αποφάσισαν βιαστικά να μην κάνουν τίποτα: ο τόσο ιδιοφυής Μπετόβεν, που προέβλεπε τα πάντα στη μουσική, δεν είχε καταλάβει ότι οι χαριτωμένες Μεγαλειότητες του ετοιμάζονταν (δίχως να το γνωρίζουν) να γευτούν την νίκη. Τα πράγματα άλλαξαν σήμερα; Θα δούμε ποια Αυλή, ποιος Πρόεδρος ποιας Δημοκρατίας θα προσκαλέσει σύντομα τον Ιταλό καλλιτέχνη Ενρίκο Μπαζ.

XVIII

Ο Ενρίκο Μπαζ μεταφυσικός: από ό,τι φαίνεται, η βασική αναφορά του, για όλο το πλήθος που πρόκειται να παίξει σκάκι, είναι η κοινωνία, με τον τρόπο που ο Αλφρέντ Ζαρρύ τη σκηνοθέτησε στο έργο *Ο Ubu βασιλιάς* (που πρωτοπαίχτηκε στο Τεάτρ ντε λ' Εβρ, στο Παρίσι, στις 10 Δεκεμβρίου 1986) και στη συνέχεια, στα έργα *Ο Ubu κερατάς*, *Ο Ubu δεσμώτης* κ.λ.π. Δεν υπάρχουν μόνο ο Πατέρας Ubu και η Μητέρα Ubu αλλά επίσης οι Φτυαράδες, οι κάθε είδους Προύχοντες, πολιτικοί και στρατιωτικοί, οι σύμβουλοι, οι ευγενείς, οι δικαστές, υπάρχουν οι συνωμότες, οι σκιές των προγόνων, οι λακέδες, οι χωρικοί, ακόμη και μια αρκούδα. Κοινωνική κριτική λοιπόν.

Αλλά επίσης κριτική του ίδιου του σκακιστικού παιχνιδιού, των λογικών και γεωμετρικών μοντέλων του, των ανεξερευνήτων ορθολογισμών του, γιατί όλο αυτό το άγριο πλήθος θα πρέπει να ριχτεί στο τετραγωνισμένο επίπεδο των τριανταδύο μαύρων και τριανταδύο λευκών τετράγωνων που εναλλάσσονται. Σαν μια εξέγερση που κυριεύει ένα στρατόνα, σαν τις διακοπές που διαδέχονται τη δουλειά, σαν τη γιορτή που απλώνεται σε ένα κοιμητήριο.

Το έργο του Ενρίκο Μπαζ, επειδή διαλύει τη σοβαρότητα προς όφελος της ζωντανίας, του απρόβλεπτου, του αυθόρμητου, μου φέρνει στο νου, δεν ξέρω γιατί, μια παλιά εβραϊκή παροιμία, την οποία βρίσκω υπέροχη και που λέει: «Όταν κάποιος ενοχλητικός φεύγει, είναι σαν να έρχεται ένας φίλος».

Το σκάκι του Ενρίκο Μπαζ κι εκείνο έρχεται...

FIRST ANNOUNCEMENT AND CALL FOR PAPERS

Meridian Journal of Southern Europe and the Balcanians

EDITOR

Vassilis Fouskas, *University of Hertfordshire, UK.*

ASSOCIATE EDITOR

Milena Mahon, *School of Slavonic and East European Studies, UK.*

REVIEWS EDITOR

Ilaria Favretto, *Queen Mary and Westfield College, UK.*

INTERNATIONAL ACADEMIC BOARD

Tobias Abse, *Goldsmiths College, UK*; **Tim Boatswain**, *University of Luton*; **Patrick Camiller**, *Labour Focus on Eastern Europe, UK*; **Alexander Chrissis**, *Pantios University of Athens, Greece*; **Peter Gowan**, *University of North London, UK*; **Richard Gillespie**, *University of Portsmouth, UK*; **Paul Heywood**, *University of Nottingham, UK*; **Jaime Pastor**, *National University of Education, Spain*; **Giulio Sapelli**, *University of Milan and Feltrinelli Foundation, Italy*; **Donald Sassoon**, *Queen Mary and Westfield College, UK*; **Raja Staikova**, *Centre for Research and Economic Documentation, Bulgaria*; **Giuseppe Tamburranno**, *Pietro Nenni Foundation, Italy*; **Mario Telo**, *Brussels University, Belgium*; **Goeran Therborn**, *Göteborg University, Sweden*; **Monica Threlfall**, *Loughborough University, UK*; **Constantine Tsoukalas**, *University of Athens, Greece*; **Loukas Tsoukalis**, *London School of Economics, UK*; **Giuseppe Vacca**, *University of Bari and Gramsci Foundation, Italy*; **Susanah Verney**, *University of Athens, Greece.*

EDITORIAL POLICY

Southern Europe and the Balkans, as a region, is currently undergoing major political and social upheavals, giving Southern European and Balkan Studies a particular immediacy and calling for a reconsideration of many widely held assumptions.

Meridian: Journal of Southern Europe and the Balkans will be a peer-reviewed journal, published with the support of the *Association for the Study of Europe and the Balkans* and committed to the academic analysis of the region with a comparative perspective. In an increasingly globalized world, this can involve the re-examination of historical claims and of political or economic arguments concerning the position of the region and its individual nation-states in Europe and the world.

It is in this context that *Meridian* will address, in a historically and theoretically informed way, the complex issues facing Southern Europe and the Balkans in the light of global developments and, in particular, European integration. Thus, the journal will encourage comparative approaches and views and will aim to construct an academic forum which will bring together all parts of the civil society.

Μπένεντικτ Άντερσον

*Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές
και τη διάδοση του εθνικισμού,
Μετάφραση: Ποθητή Χαντζαρούλα,
εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1997, σελ. 315.*

Το βιβλίο του καθηγητή του Πανεπιστημίου του Cornell, Μπένεντικτ Άντερσον, επηρέασε ιδιαίτερα τις θεωρητικές αναλύσεις του φαινομένου του «εθνικού κράτους», από την πρώτη κιόλας έκδοσή του στις ΗΠΑ και τη Βρετανία, το 1983. Οι *Φαντασιακές Κοινότητες*, από κοινού με το βιβλίο του ανθρωπολόγου Έρνεστ Γκέλνερ, *Έθνη και Εθνικισμός* που πρωτοεκδόθηκε την ίδια χρονιά, θεωρούνται, στον αγγλοσαξονικό κόσμο, οι σημαντικότερες μελέτες για τη γένεση του εθνικισμού. Η ελληνική έκδοση του βιβλίου του Άντερσον, έστω και με καθυστέρηση 15 ετών¹, ακολουθεί την πρόσφατη (με εννιάχρονη καθυστέρηση) μετάφραση στα ελληνικά της μελέτης του Γκέλνερ², και δεν μπορεί παρά να είναι ένα ευπρόσδεκτο γεγονός.

Ο Μπένεντικτ Άντερσον προσφέρει έναν ορισμό του έθνους ως μιας «φαντασιακής κοινότητας»: «φαντασιακής» υπό την έννοια ότι «κανένα μέλος, ακόμα και του μικρότερου έθνους, δε θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα

από τα υπόλοιπα μέλη, δε θα τα συναντήσει, ούτε καν θα ακούσει για αυτά, όμως ο καθένας έχει την αίσθηση του συνανήκειν» (σελ. 26). Η άποψη αυτή δεν απέχει πολύ από την προσέγγιση του Γκέλνερ, ο οποίος υποστηρίζει ότι τα έθνη δημιουργούνται όταν οι άνθρωποι αναπτύσσουν τη θέληση να ενωθούν με «όλους εκείνους και μόνον εκείνους που μοιράζονται την κουλτούρα τους».

Όπως και ο Γκέλνερ, ο Άντερσον συνδέει την εμφάνιση των εθνών και του εθνικισμού με την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού. Η επιρροή του Ντυρκάμ στον Γκέλνερ είναι εμφανής: η κυριαρχία της πολύπλοκης αλλά ολοκληρωμένης σύγχρονης βιομηχανίας, υποστηρίζει ο βρετανός ανθρωπολόγος, απαιτεί όλοι οι πολίτες να μοιράζονται μια αντίληψη του «ανήκειν» και μια κοινή κουλτούρα. Στην πράξη αυτό απαιτεί «τη γενική επιβολή μιας υψηλής κουλτούρας» σε όλες τις ομάδες μιας κοινωνίας καθώς και την επικράτηση μιας απρόσωπης γραφειοκρατίας. Για

τον Γκέλνερ, λοιπόν, τα έθνη και ο εθνικισμός είναι βασικά «φαντασιώσεις» μέσω των οποίων διαρρημένοι άνθρωποι αναπτύσσουν μια αίσθηση ψευδούς ενότητας. Αντίθετα ο Άντερσον αρνείται ότι υπάρχουν «αληθινές» κοινότητες που πλεονεκτούν σε σχέση με το έθνος: «κάθε κοινότητα που είναι μεγαλύτερη από ένα χωριό όπου οι άνθρωποι έχουν προσωπική επαφή (και ίσως ακόμα και σε αυτή την περίπτωση) είναι φαντασιακή» (σελ. 26). Και ακόμη περισσότερο, υπογραμμίζει ο Αμερικανός καθηγητής, όχι μόνον οι εθνικοί αλλά όλοι οι μετασχηματισμοί της συνείδησης, από τη φύση τους, έχουν ως τυπικό χαρακτηριστικό την αμνησία (σελ. 297).

Ο Άντερσον τονίζει τα θετικά στοιχεία του εθνικού προσδιορισμού σε όρους, για παράδειγμα, της πολιτιστικής παραγωγής ή της αυτοθυσίας των ανθρώπων: «οι μεγάλοι πόλεμοι αυτού του αιώνα», γράφει, «αποτελούν κάτι εξαιρετικό όχι τόσο γιατί επέτρεψαν στους ανθρώπους να σκοτώσουν σε μια κλίμακα η οποία δεν είχε προηγούμενο, όσο γιατί ένας κολοσσιαίος αριθμός ανθρώπων πείσθηκαν να θυσιάσουν τη ζωή τους» (σελ. 215). Ο Άντερσον υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός και η ανάπτυξη της τυπογραφίας δημιούργησαν τις συνθήκες για την εμφάνιση των εθνών. Αυτά τα δύο στοιχεία επέτρεψαν τη διάδοση των εθνικιστικών ιδεών στις μάζες, εμπνέοντας μια «εθνική φαντασία». Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι, από αυτήν την πλευρά, το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου

που εξετάζει την ανάπτυξη του εθνικισμού από τους κρεολούς της Λατινικής Αμερικής, δηλαδή από τα άτομα καθαρά ευρωπαϊκής καταγωγής, που είχαν όμως γεννηθεί στο νέο κόσμο: ο αποκλεισμός των κρεολών από τις ανώτατες θέσεις της διοικητικής ιεραρχίας των ισπανικών αποικιών δημιούργησε, *νωρίτερα* από ότι στην Ευρώπη, αισθήματα συνανήκειν σε φαντασιακές κοινότητες. Οι κρεολοί κατάφεραν, υποστηρίζει ο Άντερσον, με τη βοήθεια της τυπογραφίας, να «πείσουν» τον τοπικό πληθυσμό ότι αποτελούν «έθνη». Έτσι χώρες όπως η Χιλή, η Βενεζουέλα και το Μεξικό μπόρεσαν να επιβιώσουν πολιτικά και να γίνουν αποδεκτές συναισθηματικά. Το γεγονός μάλιστα ότι οι κρεολοί είχαν την ίδια γλώσσα, την ίδια θρησκεία και την ίδια κουλτούρα με τη μητρόπολη όχι μόνο δεν εμπόδισε αλλά, αντίθετα, έκανε εφικτές τις πρώτες αυτές εθνικές φαντασιακές συλλήψεις.

Σίγουρα θα μπορούσε κανείς να διαφωνήσει με την έμφαση που δίνει ο Άντερσον στα θετικά στοιχεία της εθνικής ανάπτυξης. Πολλοί μαρξιστές αναλυτές, για παράδειγμα, έχουν κατά καιρούς επισημάνει τη χρήση του εθνικισμού από την άρχουσα τάξη ως εργαλείου αδρανοποίησης των αντιπάλων της και επιβολής της κοινωνικής της ηγεμονίας³. Το βιβλίο του Άντερσον είναι, υπό μια έννοια, μάλλον «αποϊδεολογικοποιημένο». Ακόμη κι αν γίνει αποδεκτό ότι ο εθνικισμός χρησιμοποιήθηκε ως «εργαλείο επιβο-

λής», υποστηρίζει ο συγγραφέας, δεν είναι καθόλου αυτονόητη η τόσο ευρεία αποδοχή του. Οι *Φανταστικές Κοινότητες* δεν αντιμετωπίζουν το φαινόμενο του εθνικισμού τόσο με όρους καλού ή κακού, άσπρου ή μαύρου. Το επίκεντρο του βιβλίου είναι η μελέτη περισσότερο των αιτιών της γένεσης καθώς και των παραγόντων διάδοσης του εθνικισμού και λιγότερο των συνεπειών της επικράτησής του. Ο Άντερσον αποφεύγει ακόμη άμεσα να ασχοληθεί με ερωτήματα όπως η υπεροχή ή μη των πολυπολιτισμικών κοινωνιών σε σχέση με τα εθνικά ομοιογενή κράτη. Έναν αιώνα πριν, στοχαστές όπως ο Τοκεβίλ και ο Λόρδος Άκτον, υποστήριζαν ότι οι πολυεθνικές δημοκρατίες τείνουν να είναι διανοητικά πλουσιότερες, περισσότερο ζωτικές και περισσότερο ανεκτικές από τα ομογενοποιημένα εθνικά-κράτη. Ο Άντερσον αποδεικνύει ότι ο εθνικισμός αποτέλεσε όχι μόνο πηγή έμπνευσης αλλά και μοναδικό κίνητρο για μια εκπληκτική και συχνά χωρίς προηγούμενο πνευματική άνθιση. Ο συγγραφέας με σαφήνεια διαχωρίζει τον εθνικισμό από το ρατσισμό, επισημαίνοντας τις ρίζες του τελευταίου στις ιδεολογίες της τάξης παρά στις ιδεολογίες του έθνους (σελ. 223). Πάντως αποφεύγει να εξετάσει το κατά πόσον ο εθνικισμός ενισχύει ή και ενισχύεται από το ρατσισμό. Σε ένα θαυμάσιο κεφάλαιο με τίτλο «Απογραφή, Χάρτης, Μουσείο», ο Άντερσον περιγράφει γλαφυρότατα τρία, κατά τη γνώμη του, βασικά στοιχεία

για την οικοδόμηση της «φανταστικής ταυτότητας», κυρίως στις ευρωπαϊκές αποικίες της Ασίας και της Αφρικής. «Οι Λοιποί» στις απογραφές, γράφει ο Αμερικανός καθηγητής, «συσκότιζαν όλες τις ανωμαλίες της πραγματικής ζωής με την υπέροχη ματιά του γραφειοκράτη» (σελ. 269). Σε ό,τι αφορά το ρόλο του χάρτη, ο συγγραφέας αναφέρεται στον Thongchai: «Ο χάρτης προηγείται της εδαφικής πραγματικότητας και όχι το αντίθετο» (σελ. 258). Τέλος, το μουσείο επέτρεψε την «ανακάλυψη» της «αδιάλειπτης συνέχειας» με το παρελθόν και εξέθρεψε μια «φανταστική σύλληψη της ιστορίας».

Σε γενικές γραμμές και αν ληφθούν υπόψη η εξαιρετικά πυκνή γραφή και οι συχνοί νεολογισμοί του Άντερσον, η μετάφραση είναι ικανοποιητική. Δυστυχώς δε λείπουν τα ορθογραφικά λάθη (π.χ. η λέξη «εθνωτικός» εμφανίζεται ως «εθνωτικός» σε πολλά σημεία του κειμένου). Και βέβαια, ακολουθώντας τη σχεδόν πάγια πρακτική των ελληνικών εκδοτικών οίκων, δεν υπάρχει το πλούσιο ευρετήριο της αντίστοιχης αμερικανικής έκδοσης.

Το βιβλίο του Άντερσον πρέπει να διαβαστεί ευρύτατα. Γιατί είναι ένα κείμενο που, με τον ήρεμο ορθολογισμό του, γκρεμίζει πολλές από τις υποτιθέμενες «αυτονότητες» αλήθειες.

Αστέρης Χουλιάρας

Σημειώσεις

1. Το 1992, οι υπεύθυνοι των εκδόσεων «Γνώση» ανακοίνωσαν ότι ετοιμάζουν το βιβλίο του Άντερσον με τον τίτλο «Οι "κατά φαντασίαν" κοινότητες: στοχασμοί για την προέλευση και τη διάδοση του εθνικισμού». Το βιβλίο, ό-

μως, δεν έχει εκδοθεί μέχρι σήμερα από τον εν λόγω εκδοτικό οίκο.

2. Ernest Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, μετάφραση: Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.

3. Βλ. για παράδειγμα, Perry Anderson, "Origins of the present crisis", *New Left Review*, No 23, 1964, σελ. 26-53.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Γιάννης Μηλιός

Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό

εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1997, σελ. 120.

Η δια γυμνού οφθαλμού ορατή πραγματικότητα πείθει, τα τελευταία 10 χρόνια, όλους σχεδόν τους «πρωταγωνιστές» και τους «αναλυτές» των «αγορών» ότι η διεθνής οικονομία έχει «παγκοσμιοποιηθεί»: Η ΚΟΜΕΚΟΝ, ως ζώνη συναλλαγών και οικονομικής συνεργασίας σχετικά κλειστή στη Δύση, έχει διαλυθεί, οι τεχνολογικές εξελίξεις και η «φιλελευθεροποίηση» των κρατικών πολιτικών επιτρέπουν την ταχύτατη μεταφορά χρηματικού κεφαλαίου από οποιοδήποτε σχεδόν μέρος του πλανήτη σε οποιοδήποτε από τα μεγάλα ή τα «αναδυόμενα» χρηματιστήρια του κόσμου, οι διεθνείς συμφωνίες για το εμπόριο περιορίζουν δραστικά τους (δασμολογικούς και μη) περιορισμούς των οικονομικών συναλλαγών.

Οι εξελίξεις αυτές θεωρούνται από τους «πρωταγωνιστές» και τους «αναλυτές» των «αγορών» ως μια διάφανη πραγματικότητα («η παγκοσμιοποίηση» της οικονομίας), που οδηγεί σε ένα κρυστάλλινο πολιτικό συμπέρασμα: Σε όλες τις χώρες και τις περιοχές του πλανήτη είναι πλέον δυνατή

μόνο μία κοινωνική και οικονομική κατάσταση, αυτή του «φιλελεύθερου καπιταλισμού», η οποία μάλιστα απαιτεί την υιοθέτηση μιας «μοναδικής» σκέψης και μιας ενιαίας οικονομικής πολιτικής (καταπολέμηση του πληθωρισμού, ενίσχυση των κερδών μέσω συρρίκνωσης των μισθών, συρρίκνωση του δημόσιου τομέα, ενσωμάτωση της κοινωνικής πολιτικής στην οικονομική πολιτική «αύξησης της ανταγωνιστικότητας», κ.ο.κ.).

Ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου ξεκινάει από μια εντελώς διαφορετική θεωρητική αφετηρία. Θεωρεί ότι η πραγματικότητα δεν είναι ποτέ διάφανη, με την έννοια ότι πρόκειται για την πραγματικότητα των φαινομένων «που απαιτούν», και ότι «είναι έργο της επιστήμης να αναγάγει την ορατή, τη φαινομενική μόνο κίνηση στην εσωτερική - πραγματική κίνηση» του κόσμου.

Με βάση αυτή τη μεθοδολογική και θεωρητική αρχή εξηγεί ότι η δια γυμνού οφθαλμού ορατή διεθνοποίηση της οικονομίας μπορεί να υποκρύπτει εναλλακτικά δύο τύπους διαδικασιών: α) είτε η (καπιταλιστική) οικονομία συνιστά

πλέον μια ενιαία, παγκόσμια κοινωνικο-οικονομική δομή, με τους δικούς της «νόμους εξέλιξης», είτε β) αυτή συνιστά το αποτέλεσμα της διαπλοκής των επιμέρους εθνικών οικονομιών, η εξέλιξη των οποίων καθορίζεται αποφασιστικά από τις ιδιαίτερες δομές και τάσεις κάθε κοινωνίας. Η αντίληψη περί παγκοσμιοποίησης υιοθετεί την πρώτη άποψη, χωρίς όμως θεωρητική τεκμηρίωση, επαφιέμενη στην υποτιθέμενη κρυστάλλινη «προφάνεια» των φαινομένων.

Όμως η άποψη αυτή, ότι η καπιταλιστική οικονομία υφίσταται μόνο ως παγκόσμιο σύστημα, ως ο «παγκόσμιος καπιταλισμός», απλά τμήματα του οποίου αποτελούν οι εθνικές οικονομίες και τα κράτη, δεν είναι νέα. Διατυπώθηκε για πρώτη φορά με θεωρητικούς όρους στις αρχές του 20ού αιώνα, στο πλαίσιο των μαρξιστικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό. Αργότερα, μετά τον Β΄ Πα-

γκόσμιο Πόλεμο, η θεωρία του παγκόσμιου καπιταλισμού μορφοποιήθηκε με τον πιο συστηματικό τρόπο από το ρεύμα «μητρόπολης - περιφέρειας». Γίνεται έτσι προφανές ότι οι αποφάνσεις περί «παγκοσμιοποίησης» δεν κομίζουν τίποτε νέο στη θεωρητική συζήτηση για τη διεθνή οικονομία.

Έχοντας το συμπέρασμα αυτό ως αφετηρία του, ο συγγραφέας παρουσιάζει με συστηματικό τρόπο τις σημαντικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό», δίνοντας έμφαση στο διάλογο και τις θεωρητικές αντιπαραθέσεις που έλαβαν χώρα μεταξύ τους. Στη συνέχεια προχωράει στην κριτική αποτίμηση των θεωριών, σε αναφορά με τις έννοιες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, του καπιταλιστικού κράτους, της διεθνοποίησης του κεφαλαίου και του διεθνούς κεφαλαιακού ανταγωνισμού.

Εμμανουήλ Παπαζαχαρίου

Ο άλλος Θεόφιλος,

εκδ. Κάκτος, Αθήνα, 1997, σελ. 259.

Η «αντι-βιογραφία του άλλου Θεόφιλου» του Ε. Παπαζαχαρίου, θα αποκαλύψει όχι μόνο το Πάνθεον της λαϊκής μυθολογίας, αλλά ουσιαστικά αποκαλύπτεται ένα θεωρητικό εργαλείο, ένας «άλλος κώδικας συμπεριφοράς».

Ουσιαστικά πρόκειται για την αμφισβήτηση της επίσημης κουλτούρας του Δυτικού κόσμου, όπως αυτή μορφοποιήθηκε από την Αναγέννηση και μετέπειτα. Η κουλτούρα αυτή «μεταφέρθηκε» στον ελληνικό χώρο για να συνει-

σφέρει στην κινητοποίηση των κοινωνικών ομάδων, στη δημιουργία του ελληνικού έθνους-κράτους.

Από την αρχή του αιώνα σημαίνοντες λόγιοι, καλλιτέχνες, ποιητές, «παραδοσιακοί» και «μοντέρνοι», είδαν πως στην Ευρώπη εμφανίζονται κι άλλες «απόψεις» που αμφισβητούν την εκλεκτική πυραμιδωτή θέαση. Οι καλλιτέχνες αυτοί, που έζησαν μέσα στον κόσμο και έξω από την επιρροή της επίσημης κρατικής κουλτούρας, αντιστάθηκαν συνειδητά με τα έργα τους. Ένας από αυτούς ήταν και ο ζωγράφος Θεόφιλος, που το έργο του και ο βίος του έγιναν, εδώ και 70 χρόνια, αντικείμενα συζητήσεων και διενέξεων.

Στο έργο αυτό η βιογραφία του Θεόφιλου Χατζημιχαήλ καταγράφεται με κριτήρια σύγχρονης λαογραφίας κι όχι με κριτήρια δυτικής αισθητικής. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι στο έργο του ζωγράφου εικονοποιείται ένας ολόκληρος κόσμος, αυτός του μικρο-μεταπονητή. Ο κόσμος αυτός που βρισκόταν στη σκιά «της βιομηχανικής προόδου» και «της εξέλιξης» είναι ανάγκη να φωτιστεί, τώρα που το «πλάσιμο μιας άλλης κοσμοθεωρίας» για τη νέα χιλιετία είναι στην αφετηρία του.

Ο συγγραφέας λοιπόν δεν αποσκοπεί μόνο στην απλή καταγραφή του βίου και των εικόνων του Θεόφιλου. Ασκει κριτική σε αυτούς που δεν μπόρεσαν να αναγνωρίσουν το έργο του λαϊκού ζωγράφου. Τελικά όμως, αυτή η κριτική έχει ως στόχο αυτούς

που παραγνωρίζουν και απαξιούν να αναφερθούν στα έργα της λαϊκής κουλτούρας βυθισμένοι στη φενάκη της δυτικής θεώρησης της «προόδου». Ο συγγραφέας θέτει ορισμένες προϋποθέσεις ώστε να αναγνωριστεί τελικά το έργο του Θεόφιλου κι όλη η λαϊκή τέχνη:

α. να ξεπεραστεί η εθνικιστική αντιμετώπιση της ιστορίας της Ελλάδας και των τοπικών πολιτισμών της·

β. να ξεπεραστεί ο ονομιτισμός που μας δένει αναχρονιστικά με τη δυτικοευρωπαϊκή θεώρηση της εικόνας, της απεικόνισης, της μορφοποίησης των κοινωνικών προτύπων και με τη δυτικόφερτη μικροαστική θέαση των πραγμάτων και του κόσμου·

γ. να ξεπεραστεί η φορμαλιστική αντιμετώπιση της Μοντέρνας Τέχνης, που μας εμπόδισε να κατανοήσουμε την επαναστατικότητα της απέναντι στις κατεστημένες ρεαλιστικές-νατουραλιστικές απεικονίσεις·

δ. να ξεπεραστεί η υποτίμηση των ντόπιων αξιών, ώστε να πάψει να χρειάζεται να 'ρθει από έξω η δικαίωσή τους για να τις αναγνωρίσουμε κι εμείς οι ίδιοι·

ε. να ξεπεραστεί ο εθνοκεντρισμός κι ο ελληνοκεντρισμός που μας κάνει να αγνοούμε την πραγματική σημασία των όσων τεκταίνονται στη Δύση, στην Ανατολή και γενικότερα στον κόσμο, και που μας στερεί από ένα συστηματικότερο κριτήριο και μέτρο των δικών μας αξιών, είτε πνευματικές είναι αυτές είτε οικονομικές.

Γιάννης Μηλιός

Τρόποι παραγωγής και Μαρξιστική Ανάλυση
εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997, σελ. 295.

Στο έργο του αυτό ο Γ. Μηλιός εξετάζει συγκεκριμένες όψεις της μαρξιστικής θεωρίας, οι οποίες, κατά την άποψη του συγγραφέα, κάνουν σαφή τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των αντικειμένων και εννοιών της.

Στο κεφάλαιο I, αναλύεται η θεωρητική υπόσταση του μαρξισμού και η ρήξη του με το ιδεολογικό και θεωρητικό πεδίο της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας και της νεοκλασικής Οικονομικής.

Στο κεφάλαιο II, προσεγγίζεται η μαρξιστική θεωρία των κοινωνικών τάξεων, σε αντιπαράθεση με τη θεωρία των τάξεων της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, την έννοια των συντελεστών παραγωγής της νεοκλασικής Οικονομικής, την κοινωνιολογική κατηγορία των κοινωνικών ομάδων και

τάξεων και την κοινωνιολογική προσέγγιση των ταξικά «πολυσθενών» εργαζομένων.

Στο κεφάλαιο III, παρουσιάζονται κριτικά, σε αναφορά με τις αναλύσεις του Μαρξ, οι κύριες (μαρξιστικές) προσεγγίσεις στις οικονομικές κρίσεις.

Στο κεφάλαιο IV εξετάζεται μια μαρξιστική θεωρία του προβιομηχανικού καπιταλισμού, ένα αντικείμενο ανάλυσης σχεδόν αδιανόητο για τις μη μαρξιστικές σχολές οικονομικής σκέψης.

Τέλος αντικείμενο του κεφαλαίου V αποτελεί η μαρξιστική έννοια του ασιατικού τρόπου παραγωγής, και η κριτική που θεμελιώνεται με βάση την έννοια αυτή προς τις μηχανιστικές-εξελικτικές αντιλήψεις της ιστορίας.

Guy Haarscher - Maro Telon (επιμ.)

Μετά τον Κομμουνισμό

Προλεγόμενα: Γ.Δ. Κοντογιώργης, Παπαζήσης, Αθήνα, 1997, σελ. 257.

Στο συλλογικό αυτό τόμο επιχειρείται μια πρώτη προσέγγιση των προβλημάτων που προκύπτουν για την πολιτική θεωρία από τα γεγονότα του 1989 – γεγονότα που αποτελούν την μεγαλύτερη, αναμφισβήτητη, επανάσταση του αιώνα μας. Ο προβληματισμός, στα πλαίσια του βιβλίου

αυτού, κινείται σε τρία επίπεδα: α. των αιτίων της κατάρρευσης του κομμουνισμού, β. των προβλημάτων που συνδέονται με την επιστροφή των εθνών στο ιστορικό προσκήνιο και με τη γέννηση μιας νέας διεθνούς τάξεως και που σχετίζονται άμεσα με το προηγούμενο επίπεδο, γ. των α-

ντίστοιχων ζητημάτων της δημοκρατίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και του σοσιαλισμού, την ώρα που ο μεγάλος αντίπαλος έχει καταρρεύσει.

Κατ' αρχήν τίθεται το πρόβλημα της πτώσης του κομμουνισμού. Ο Maurice Laguerre αναζητά τα στοιχεία της μαρξιστικής θεωρίας που κινητοποίησαν ολόκληρους λαούς. Διαχωρίζει σαφώς την πρακτική εφαρμογή μιας επιστημονικής θεωρίας από τον ιδεολογικό της αντίκτυπο, κυρίαρχο στον μαρξισμό-λενινισμό. Ο Philippe Nemo χρησιμοποιεί τις θεωρίες του Hayek περί πολιτικής, δικαίου, αγοράς και αυτοοργάνωσης, προκειμένου να δείξει με ποια έννοια μπορούμε να μιλήσουμε, ενόψει της κατάρρευσης του κομμουνισμού, για την «ηθική» νίκη της Δύσης. Ο Immanuel Wallerstein, από την πλευρά του, επανεισάγει την προβληματική του «1989» στην παγκόσμια οικονομία, σύμφωνα με μια «αριστερή» σύλληψη της θεωρίας του Braudel, σκοπεύοντας να δείξει τη σχέση μεταξύ της πτώσης του κομμουνισμού και της «παράκμης της αμερικανικής αυτοκρατορίας» (κατά τον Paul Kennedy). Και ο Helmut Dubiel εξετάζει τα γεγονότα στην Ανατολική Ευρώπη σε σχέση με την εξέλιξη της κριτικής θεωρίας της Σχολής της Φρανκφούρτης, καταδεικνύοντας την αντίθεση μεταξύ μιας «απαισιόδοξης» προοπτικής βασισμένης στην *Dialektik der Aufklärung* (Διαλεκτική του Διαφωτισμού) του Adorno και του Horkheimer και μιας «αισιόδοξης δημοκρατικής»

θεώρησης των πραγμάτων, που συνδέεται με την *Theorie des kommunikativen Handelns* (Θεωρία της Επικοινωνιακής Πράξης) του Habermas.

Τα έθνη, η υπερεθνική ταυτότητα και η νέα διεθνής τάξη πραγμάτων έρχονται στη συνέχεια. Στο πρώτο του άρθρο, ο Furio Cerutti προσπαθεί να συλλάβει τις προϋποθέσεις μιας δυνατής υπερεθνικής ταυτότητας, στις συνθήκες του μετα-κομμουνιστικού κόσμου. Υποδεικνύει τις διάφορες τάσεις που κινούνται προς αυτήν την κατεύθυνση – μεταξύ των οποίων η οικουμενική ιδέα των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ο Peter Glotz αναλύει στο δικό του κείμενο τις πολιτισμικές καταβολές του εθνικισμού. Και στο δεύτερο άρθρο του, ο Cerutti προσεγγίζει το ζήτημα της πυρηνικής αποτροπής, μετά την κατάρρευση του κομμουνισμού, προτείνοντας καταληκτικά μια παγκόσμια κυβέρνηση και μια διεθνή επιστασία, οι οποίες να υποκαταστήσουν την ισορροπία του τρόπου της ψυχροπολεμικής εποχής.

Η δημοκρατία, η κοινωνική δικαιοσύνη και ο σοσιαλισμός καλύπτουν το τελευταίο μέρος του τόμου. Ο Γεώργιος Κοντογιώργης συγκρίνει το αρχαιοελληνικό πρότυπο της δημοκρατίας με τη σύγχρονη μορφή της: η σύγκριση αυτή αποκτά ουσιαστική σημασία, σε μια εποχή κατά την οποία η πολιτική αδιαφορία και η ιδιώτευση των πολιτών αποτελεί ιδιαίτερα ανησυχητικό φαινόμενο. Ο Philippe van Parijs αντιμετωπίζει

το ζήτημα του πιθανού ασυμβίβαστου μεταξύ της δημοκρατίας και της δικαιοσύνης. Ο συγγραφέας του έργου *Τι είναι μια δίκαιη κοινωνία*; μας εκθέτει τις σκέψεις του σχετικά με τη σύγχρονη άρθρωση μεταξύ των δύο αυτών εννοιών που προκαλεί εντάσεις, οι οποίες συχνά υποτιμώνται. Και τέλος, ο Erhard Eppler ασχολείται με το μέλλον του δημοκρατικού σοσιαλισμού στην μετα-κομμουνιστική Ευρώπη.

Στο σύνολό τους αυτοί οι προβληματισμοί αποτελούν αφετηρίες προβληματισμού και έρευνας στις οποίες πρέπει να εμβαθύνουμε, λαμβάνοντας υπ' όψη την

τεθλασμένη και συχνά απρόβλεπτη εξέλιξη των μετα-κομμουνιστικών κοινωνιών. Το «διατμηματικό σεμινάριο ευρωπαϊκής πολιτικής θεωρίας» του Ελεύθερου Πανεπιστημίου των Βρυξελλών, από το οποίο προέρχονται τα κείμενα που δημοσιεύονται σε αυτόν τον τόμο, προορίζεται να συντελέσει στη δημιουργία ενός δημόσιου forum, ενός χώρου κριτικής σκέψης, αποφεύγοντας ταυτόχρονα την «ακαδημαϊκή» αναδίπλωση του Πανεπιστημίου στον εαυτό του και τη συρρίκνωση του προβληματισμού στα καθημερινά τρέχοντα πολιτικά συμφέροντα.

Θανάσης Αλεξίου

Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση, η κοινωνική πολιτική ως μηχανισμός ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης

εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1998, σελ. 336.

Η εργασία αυτή επιχειρεί να αναδείξει την ιστορικότητα και τη διαλεκτικότητα της κοινωνικής πολιτικής όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από την εγγενή της σχέση με το καθεστώς της μισθωτής εργασίας και τις συνθήκες κοινωνικής αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

Έτσι εξετάζεται η κοινωνική πολιτική από τη μια ως εργαλείο ενσωμάτωσης των κατώτερων κοινωνικών τάξεων στη νέα κοινωνική πραγματικότητα του βιομηχανικού καπιταλισμού, όπως αυτή γίνεται μέσα από την απώθηση παραδοσιακών τρόπων ζωής και δομών αλληλεγγύης καθώς και με την καταπίεση της

κουλτούρας τους (ποινικοποίηση, ενοχοποίηση, στιγματισμός). Στην ουσία πρόκειται για διαδικασία κοινωνικής πειθάρχησης του πληθυσμού που συνοδεύεται από έναν κατασταλτικό κοινωνικό έλεγχο.

Σε πρώτη φάση η κοινωνική πολιτική στόχευε στην κοινωνική προσαρμογή ενός αγροτικού και ημιαστικού πληθυσμού στις επιταγές του καθεστώτος της μισθωτής εργασίας. Ένα πειθαρχημένο εργατικό δυναμικό, που θα είχε εσωτερικεύσει αξίες της βιομηχανικής-καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων και θα είχε ταυτιστεί με αυτήν, ήταν ακόμη ζητούμενο. Σε μια δεύτερη φάση οι μηχανισμοί

της κοινωνικής πολιτικής ενεργοποιήθηκαν στην κατεύθυνση ενσωμάτωσης του υπό συγκρότηση εργατικού κινήματος, απωθώντας τις πρώτες μορφές αυτοοργάνωσης της εργατικής τάξης και περιθωριοποιώντας τμήματα του πληθυσμού (κατασκευή περιθωρίου).

Παράλληλα, η κοινωνική πολιτική εξετάζεται και ως εφαρμοσμένη πολιτική με πεδία άσκησης την υγεία, την οικογένεια και την εκπαίδευση. Σε αυτή την κατεύ-

θυνση αναλύεται ο ενσωματικός και κοινωνικοποιητικός (πειθαρχικός) ρόλος της υγείας, της οικογένειας και του σχολείου και οι αλλαγές στη δομή τους, καθότι αυτοί οι θεσμοί αποτέλεσαν από πολύ νωρίς, για ευνόητους λόγους αντικείμενο της κρατικής κοινωνικής πολιτικής τόσο ως κοινωνικοποιητικοί θεσμοί όσο και ως χώροι ή μέσα βιοψυχικής αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης με όλα τα συμβολικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα.

Γιώργος Σταμάτης

Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία

εκδ. *Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997, σελ. 172.*

Η ύλη, την οποία πραγματεύεται εδώ ο Γ. Σταμάτης, είναι ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας και της παραγωγής, η εμπορευματική παραγωγή, η διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής, η θεωρία της αξίας και των τιμών παραγωγής και το εισοδηματικό κύκλωμα μιας ανοιχτής οικονομίας με κρατικές οικονομικές δραστηριότητες.

Η καλή γνώση του εισοδηματικού κυκλώματος μιας ανοιχτής οικονομίας με κρατικές οικονομικές δραστηριότητες αποτελεί, ως γνωστόν, αναγκαία προϋπόθεση για την ενασχόληση με την κενυσιανή θεωρία του εθνικού εισοδήματος και της απασχόλησης γενικώς με τη λεγόμενη μακροοικονομική θεωρία. Έτσι, η *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία* προσφέ-

ρει και την αναγκαία προπαρασκευή για κάθε ενασχόληση με το σημαντικότερο ζήτημα του προσδιορισμού των παραγόντων, από τους οποίους εξαρτάται το ύψος του εθνικού προϊόντος και της απασχόλησης μιας ανοιχτής εθνικής οικονομίας με κρατικές οικονομικές δραστηριότητες.

Το έργο αυτό γράφτηκε για να χρησιμεύσει ως βοήθημα σε αρχάριους φοιτητές των οικονομικών κυρίως, αλλά και των λοιπών κοινωνικών επιστημών. Είναι όμως κατάλληλη και για όσους, χωρίς να είναι ή να θέλουν να γίνουν οικονομολόγοι, επιθυμούν να ασχοληθούν σοβαρά και συστηματικά με την Πολιτική Οικονομία για να κατανοήσουν πληρέστερα τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας μας.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ – ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Ιστορία, τέχνη, φιλοσοφία: Οι παρεμβάσεις των μαρξιστών

Editorial: Τα οικονομικά του καζίνο και η παραχάραξη της πολιτικής

Γ. Μηλιός: Τα έργα των Μαρξ και Ένγκελς και ο Νταβίντ Ριαζάνοφ

Ντ. Μπ. Ριαζάνοφ: Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία και οι πρώτες συζητήσεις στο πλαίσιο του Μαρξισμού

Δ. Ξιφαράς: Μεταρρύθμιση, Επανάσταση, Ουτοπία: απόπειρες ερμηνείας του Πολέμου των Χωρικών, 1524-1526

Μπ. Μπρεχτ: Ψυχαγωγικό ή διδακτικό θέατρο;

Α. Αλτουσέρ: Ο Μπρεχτ και η επανάσταση στη θεατρική πρακτική

Α. Δραγανίκος: Φιλοσοφία, Τεχνική, Καπιταλισμός. Σκέψεις με αφορμή την κριτική του Κ. Παπαϊωάννου στο μαρξικό έργο

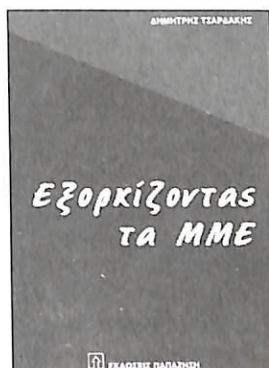
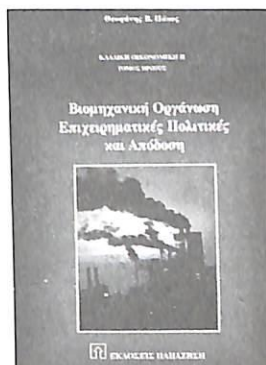
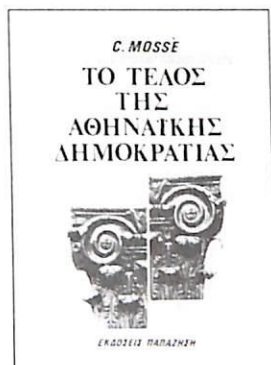
Α. Ταρπάγκος: Η κρίση δημοκρατικής αντιπροσωπευσης στο πεδίο της καπιταλιστικής ανασυγκρότησης και της αποδιάρθρωσης του Κράτους Πρόνοιας

Δ. Κατσορίδας: Οι αιτίες της ανεργίας και η ανάγκη δημιουργίας Κινήματος Ανέργων

Μπ. Αντωνίου: Θοδωρή Πελαγίδα Η ευρωπαϊκή ύφεση και η «άλλη πολιτική» (Βιβλιοπαρουσίαση)

Αλφαβητικό – Θεματικό Ευρετήριο 1997

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΜΑΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, ΑΘΗΝΑ 106 78, ΤΗΛ. 3808173, 3822496. FAX: 3809150